

JAHON IQTISODIYOTI VA XALQARO IQTISODIY MUNOSABATLAR

O.T. SATTORQULOV, A.X. SHOYEV

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI

O.T. SATTORQULOV, A.X. SHOYEV

JAHON IQTISODIYOTI VA XALQARO IQTISODIY MUNOSABATLAR

(darslik)

**"Ziyo nashr-matbaa" XK
Guliston-2024**

UO'K:339.9(075.8)

KBK: 65.5ya73

S 33

O.T.Sattorqulov, A.X.Shoyev. / Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar: oliy o'quv yurtlari uchun darslik sifatida tavsiya etilgan / "Ziyo nashr-matbaa" XK. Guliston sh. 2024. 392 b

Jahon iqtisodiyotining barcha jabhalarida integratsiya va globallashtirish jarayonlari kuchayib borayotgan bir davrda jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirishni asosiy drayverlari, rivojlanish istiqbollari, bugungi murakkab va o'zgaruvchan iqtisodiy sharoitda jahon xo'jaligining rivojlanishining ustuvor yonalishlarini tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Jahon iqtisodiyotida bir vaqtning o'zida globallashtirish va integratsiyalashtirish jarayonlari kuchayib borayotgan bir davrda O'zbekiston Respublikasining jahon hamjamiyatining iqtisodiy, madaniy va boshqa sohalaridagi hamkorligi rivojlanmoqda. Bu borada mamlakatimiz oldida turgan dolzarb va ayni vaqtda ustuvor maqsadlaridan biri davlatimiz iqtisodiyotini sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar darajasiga olib chiqish maqsadida sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar va rivojlanayotgan mamlakatlar tajribasini o'rganish, yutuq va kamchiliklarini tahlil qilish orqali milliy iqtisodiyotimiz ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining maqbul trayektoriyasini aniqlab olish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur darslikda yuqorida bayon etilgan maqsad va vazifalarga erishishda bu boradagi mahalliy va xorijiy tajribaning nazariy jihatlarini tadqiq etish, ularning utuq va kamchiliklarini o'rganish natijalari bayon etilgan.

Darslik oliy ta'lim, kollej va litsey talabalari, aspirant, ilmiy xodim, magistrant, shuningdek jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar bilan shug'ullanuvchi keng kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan.

ISBN 978-9910-733-52-9

© O.T.Sattorqulov, A.X.Shoyev
© "Ziyo nashr-matbaa" XK, 2024

Annotatsiya

Bugungi kunda jahon iqtisodiyotining barcha tarmoq va sohalarida integratsiya va globallashuv jarayonlari kuchayib borayotgan bir davrda jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlardagi asosiy rivojlanish tendensiya va yo'nalishlarini aniqlab olish muhim ahamiyat kasb etadi.

Jahon iqtisodiyotida bir vaqtning o'zida globallashuv va integrasiyalashuv jarayonlari kuchayib borayotgan bir davrda O'zbekiston Respublikasining jahon hamjamiyatining iqtisodiy, madaniy va boshqa sohalardagi hamkorligi rivojlanmoqda. Bu borada mamlakatimiz oldida turgan dolzarb va ayni vaqtda ustuvor maqsadlaridan biri davlatimiz iqtisodiyotini sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar darajasiga olib chiqish maqsadida sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar va rivojlanayotgan mamlakatlar tajribasini o'rganish, yutuq va kamchiliklarini tahlil qilish orqali milliy iqtisodiyotimiz ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining maqbul trayektoriyasini aniqlab olish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur darslikda yuqorida bayon etilgan maqsad va vazifalarga erishishda bu boradagi mahalliy va xorijiy tajribaning nazariy jihatlarini tadqiq etish, ularning utuq va kamchiliklarini o'rganish natijalari bayon etilgan.

Darslik oliy ta'lim, kollej va litsey talabalari, aspirant, ilmiy xodim, magistrant, shuningdek jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar bilan shug'ullanuvchi keng kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan.

Taqrizchilar: i.f.d. (DSc) N.J.Sotvoldiev
dots (PhD) G'.I.Berdiyev

Аннотация

Сегодня, когда процессы интеграции и глобализации усиливаются во всех отраслях и секторах мирового хозяйства, важно выявить основные тенденции и направления развития мирового хозяйства и международных экономических отношений.

В условиях, когда в мировой экономике усиливаются процессы глобализации и интеграции, развивается сотрудничество Республики Узбекистан с мировым сообществом в экономической, культурной и других сферах. В связи с этим одной из неотложных и в то же время приоритетных задач, стоящих перед нашей страной, является определение оптимальной траектории социально-экономического развития нашей национальной экономики путем изучения опыта развитых и развивающихся стран, анализа их достижений и недостатков с целью развития экономики нашей страны до уровня промышленно развитых стран.

В данном учебнике изложены результаты исследования теоретических аспектов отечественного и зарубежного опыта в развитии

национальной экономики и её интеграции в мировое сообщество, изучены их достижения и недостатки в достижении обозначенных целей и задач.

Учебник предназначен для студентов высших учебных заведений, колледжей и лицеев, аспирантов, научных сотрудников и магистров, а также широкого круга читателей, интересующихся мировой экономикой и международными экономическими отношениями.

Рецензенты: д.э.н. Н.Ж.Сотволдиев
к.э.н.доц Г.И.Бердиев

Annotation

Today, when the processes of integration and globalization are intensifying in all sectors and sectors of the world economy, it is important to identify the main trends and directions in the development of the world economy and international economic relations.

In conditions when the processes of globalization and integration are intensifying in the world economy, cooperation of the Republic of Uzbekistan with the world community in the economic, cultural and other spheres is developing. In this regard, one of the urgent and at the same time priority tasks facing our country is to determine the optimal trajectory of the socio-economic development of our national economy by studying the experience of developed and developing countries, analyzing their achievements and shortcomings in order to develop the economy of our country to the level of industrialized countries.

This textbook presents the results of a study of the theoretical aspects of domestic and foreign experience in the development of the national economy and its integration into the world community, studied their achievements and shortcomings in achieving the designated goals and objectives.

The textbook is intended for students of higher educational institutions, colleges and lyceums, graduate students, researchers and masters, as well as a wide range of readers interested in the world economy and international economic relations.

Reviewers: (DSc) of Economics N.J.Sotvoldiev
(PhD) of Economics, (PhD) G.I.Berdiyev

KIRISH

Jahonda kechayotgan globallashuv jarayonlari zamonaviy jahon iqtisodiyotining rivojlanish yo'nalishlari va sur'atlarini belgilab beradi. Iqtisodiyot, axborot, moliya, savdo, energetika, bozorlar va boshqalar tobora globallashuv jarayonlariga tortilib bormoqda. Ushbu jarayonlar doirasida jahon iqtisodiyotining tuzilmasi ham o'zgarib bormoqda. Industrial rivojlanish bosqichi o'rniga postindustrial rivojlanish bosqichi kelmoqda. Mazkur jarayon o'z navbatida dunyo mamlakatlarining "Bilimlar iqtisodiyoti", inson kapitali sifatini yaxshilash, "Yashil iqtisodiyot", "Raqamli iqtisodiyot" unsurlarini o'z milliy xo'jaliklari tizimida izchil joriy etishga bo'lgan intilishlari bilan tasniflanadi.

Globallashuv jarayonlarining ta'risi ostida nafaqat mamlakatlar, balki jahon iqtisodiy geografiyasi va jahon moliyaviy arxitekturasi ham o'zgarishga yuz tutadi. Tahlilchilarning tadqiqot natijalariga ko'ra, 2050-yilga borib sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar boshchiligidagi hozirgi bir qutbli jahon iqtisodiy arxitekturasi ko'p qutbli iqtisodiy arxitektura bilan almashadi. Axborotlashtirish, iqtisodiyot va moliyani rivojlantirish ustivorliklari va tamoyillari tobora o'zgarib yangicha qiyofa kasb etadi. Iqtisodiyot milliy chegaralarsiz global makonga aylanadi. Transmilliy kompaniyalar dunyo iqtisodiyoti va moliyasining rivojlanish yo'nalishlarini belgilab beradi va dunyo iqtisodiyotining o'ziga xos lokomotivga aylanadi.

Jahon hamjamiyati endilikda global inqirozlarga samarali javob bera olmasligi ayon bo'lib qoldi. Bu esa global xavf-xatarlar borasida yangicha siyosat ishlab chiqishni taqozo etadi. Bu borada yangi global moliyaviy arxitekturani shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda davlatlar o'rtasidagi ziddiyatlar va davlatlarning milliy xudbinligi jahon inqirozlariga qarshi kurashda barcha sa'y-harakatlarning samaradorligini pasaytirib yubormoqda.

Jahon hamjamiyati hali jahon iqtisodiyoti rivojiga yangicha yondashuvlarni ishlab chiqqani yo'q. Jahon iqtisodiyoti rivojlanishining zamonaviy tendensiyalari nafaqat ko'p o'lchovli, balki ziddiyatli hamdir. Shuning uchun ham iqtisodiy tendensiyalar va chuqur o'zgarishlarni bashoratlash bugungi kunda iqtisodiyot fani oldida turgan dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasini 2019-2021 yillarda Innovatsion jihatdan rivojlantirish Konsepsiyasida 2030 yilgacha bo'lgan muddatda mamlakatni innovatsion jihatdan sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar kuchli 50 talik mamlakatlar qatoriga kiritish vazifasi belgilab berilgan. Shu bilan bir qatorda, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 25 fevraldagi PQ-4210 sonli "O'zbekiston Respublikasining xalqaro reyting va indekslardagi o'rnini yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorida ham O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga faol integratsiyasini ta'minlash va shu asosda mamlakatimizning jahon hamjamiyatida mustahkam o'ringa ega bo'lishiga erishish masalalari kun tartibiga dolzarb vazifa sifatida qo'yilgan. Bularning barchasi o'z navbatida iqtisodiy fanlar tizimida o'z o'rnini va ahamiyatiga ega bo'lgan "Jahon iqtisodiyoti va xalqaro

iqtisodiy munosbatlar" fanini yangicha talablar asosida o'qitish, uning o'quv-uslubiy ta'minotini yaxshilashni taqozo qiladi. Shundan kelib chiqqan holda tayyorlangan mazkur darslikda jahon iqtisodiyotining shakllanishi, uning rivojlanish bosqichlari va xalqaro iqtisodiy munosabatlarning bugungi kunda namoyon bo'lish shakllari batafsil bayon qilingan. O'ylaymizki, mazkur darslik mamlakatimizda zamonaviy iqtisodchi mutaxassis-kadrlarni tayyorlashda o'z hissasini qo'shadi.

I-BOB. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar: asosiy ko'rinishlari va xususiyatlari. Xalqaro mehnat taqsimoti

1.1. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar fanining predmeti

Jahon iqtisodiyoti - bu jahon iqtisodiyoti yaxlit tizimini tashkil etuvchi milliy iqtisodiyotlar yig'indisidir. Bugungi kunda jahonda 200 ortiq mamlakatlar bo'lib har biri o'z milliy iqtisodiyotiga egadir. Barcha mamlakatlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi va bozor iqtisodiyoti islohotlarini olib borish xususiyatlariga ko'ra: sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar, rivojlanayotgan va iqtisodiyoti o'tish davriga xos mamlakatlar guruhiga bo'linadi.

Jahon iqtisodiyotining asosiy sub'ektlari bo'lib milliy iqtisodiyotlar, transmilliy korporatsiyalar, integratsion birlashmalar va xalqaro iqtisodiy tashkilotlar hisoblanadi.

Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar fanining predmeti - jahon iqtisodiyoti yaxlit tizimini tashkil etuvchi milliy iqtisodiyotlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish xususiyatlari va tendensiyalari hamda ushbu mamlakatlar o'rtasida amalga oshiriladigan iqtisodiy munosabatlar shakllarini o'rganish hisoblanadi.

XX asrning 50-yillarida jahon iqtisodiyoti faoliyatining o'ziga xos tomonlaridan biri bu xalqaro iqtisodiy munosabatlarning jadal ravishda rivojlanib borishidir. Jahon iqtisodiyotida davlatlar guruhlar va iqtisodiy guruhlar, alohida firma va tashkilotlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar tobora kengayib, chuqurlashib bormoqda. Bu jarayonlar xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi va xo'jalik hayotining Internatsiyalashuvida, ularning bir-biriga bog'liqligi va yaqinlashuvida, mintaqaviy xalqaro tizimlarning rivojlanishi va mustahkamlanishida namoyon bo'lmoqda.

Shuni ham alohida ta'kidlab o'tish lozimki, jahon iqtisodiyotida muhim va tez sur'atlar bilan rivojlanayotgan soha sifatida xizmat ko'rsatish sohasi o'zining salmoqli o'rniga ega bo'lmoqda. Jahon iqtisodiyotida xizmat ko'rsatish sohasi bosqichma-bosqich rivojlanib borishi natijasida, uning xissasi ortib bordi va hozirgi kunda asosiy sektoriga aylandi (1.1-jadval).

1-jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatmoqdaki, 2020 yilda jahon yalpi ichki maxsulotining 63,8 foizi xizmat ko'rsatish sohasi xissasiga to'g'ri kelgan bo'lsa, 2022 yilga kelib, ushbu ko'rsatkich 68,7 foizni tashkil etdi. Shuningdek, 2020 yilda jahon bo'yicha iqtisodiy faol aholining 40,9 foizi xizmat ko'rsatish sektorida band bo'lgan. 2022 yilda esa u 65,5 foizni tashkil etdi.

¹ G.G.Nazarova, Z.M.Iminov, X.X.Xalilov, O.B.Hamidov Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. (darslik), -T.: TDIU, «Iqtisodiyot» 2011 y. - 276 b.

1.1- jadval

2010-2022 yillarda jahon iqtisodiyotining sektorlar bo'yicha tarkibiy tuzilishining o'zgarishi ²

Sektorlar	Jahon yalpi ichki maxsuloti tarkibida sektorlarning ulushi, %			Jahon iqtisodiyotida band aholi tarkibida sektorlarning ulushi, %		
	yillar			yillar		
	2010	2020	2022	2010	2020	2022
Xizmat ko'rsatish	70,1	63,8	68,7	44,5	40,9	65,5
Sanoat	27,2	30,8	28,2	22,4	21,2	25,2
Qishloq xo'jaligi	2,7	5,4	3,1	33,1	37,9	9,3
Jami sektorlar bo'yicha	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Demak, keyingi 22 yil mobaynida ushbu sohada band bo'lganlarning jami iqtisodiyotda bandlar sonidagi ulushi 3 martadan ziyodroqqa oshgan.

Xizmat ko'rsatish sohasi juda qadim zamonlarda, kishilik jamiyati hayotining dastlabki bosqichlarida paydo bo'lgan va uzoq tarixiy davr mobaynida bir necha bosqichlarni bosib o'tgan. U jamiyat taraqqiyotida quyidagi rivojlanish matritsasiga ega (1.2-jadval).

1.2-jadval

Xizmat ko'rsatish sohasining rivojlanish matritsasi

№	Jamiyat taraqqiyoti bosqichlari	Jamiyat taraqqiyotining asosiy sektorlari		
		qishloq xo'jaligi	sanoat	xizmat ko'rsatish sohasi
1	Agrar jamiyat	I	II	III
2	Industrial jamiyat	III	I	II
3	Postindustrial jamiyat	III	II	I

Ushbu matritsa xizmatlar sohasini rivojlanish bosqichlarini belgilab beradi hamda uning nazariyasini takomillashtirishda muhim rol o'ynaydi. Har bir tarixiy davrning mohiyatiga mos tarzda xizmat ko'rsatish sohasining tarkibi o'zgardi, kishilik jamiyati hayotidagi o'rni va mavqei mustahkamlandi, mazmun-mohiyati esa kengayib, takomillashib bordi. Xizmat – umumiqiisodiy kategoriya bo'lib, u iste'molchilar ehtiyojini qondirishga (og'irini yengil, uzog'ini yaqin, mushkulini oson qilishga) va ularning manfaatlarini ta'minlashga qaratilgan mehnat faoliyatining keng tarqalgan turidir³.

² Manbaa: www.worldbank.org. World Bank 2022, ILO 2022 y (murojaat qilingan sana 06.11.2023 y.)

³ Muxammedov M.M. Mardonov B.B. Xizmat ko'rsatish sohasida aholi bandligi va daromadlari. Monografiya. "Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi. 2021y. 10 b.

E'tiborli jixati shundaki, xizmatlar sohasi o'zaro hamkorlik va integratsiya jarayonlarini mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi. Undagi qarama-qarshi, dialektik xarakterdagi xususiyatlar jahon iqtisodiyotining xususiyatlariga o'xshaydi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning dialektikasi shundaki, ayrim mamlakatlarning iqtisodiy mustaqillikka, milliy xo'jalikni mustahkamlashga intilishi, oqibat natijada jahon iqtisodiyotini yanada ko'proq Internasialashuviga, milliy iqtisodiyotning ochiqligiga, xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuviga olib keladi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar predmeti ikki asosiy qismdan, ya'ni, xalqaro iqtisodiy munosabatlarning o'zi va uni amalga oshirish mexanizmidan iboratdir. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar o'z ichiga alohida mamlakatlar, ularning mintaqaviy birlashmalari, shuningdek alohida korxonalarining (transmilliy, ko'pmilliy korporatsiyalarni) jahon iqtisodiyoti tizimidagi bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan iqtisodiy munosabatlarning majmuini oladi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar mexanizmi esa o'z ichiga huquqiy me'yorlar va ularni amalga oshirish vositalari (xalqaro iqtisodiy shartnomalar, kelishuvlar, "kodekslar", hartiylar va h.k.), xalqaro iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirish maqsadida amalga oshirishga yo'naltirilgan xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning faoliyatini oladi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar (XIM) tizimiga quyidagilar kiradi:⁴

- 1 Xalqaro mehnat taqsimoti;
- 2 Xalqaro tovar va xizmatlar savdosi;
- 3 Xalqaro kapital va xorijiy investitsiyalar harakati;
- 4 Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi;
- 5 Xalqaro valyuta-moliya va kredit munosabatlari;
- 6 Xalqaro iqtisodiy integratsiya;
- 7 Erkin iqtisodiy hududlar;
- 8 Xalqaro korporatsiyalar;

⁴ G.G'.Nazarova, Z.M.Iminov, X.X.Xalilov, O.B.Hamidov Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. (darslik) , -T.: TDIU, «Iqtisodiyot» 2011 y. - 276 b.

1.1-rasm. Jahon bozori tuzilmasi.

Jahon iqtisodiyotining asosiy sub'ektlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

1. Davlatlar (milliy xo'jalik majmualari) va ularga tenglashtirilgan hududlar, shuningdek, mazkur davlat va hududlarning ma'muriy birliklari, mintaqa ichida mamlakatlarning birlashma va ittifoqlari-MDH va shu kabilar.
2. Transmilliy korporatsiyalar va ularning uzoq muddatli alyanslari.
3. Xalqaro tashkilot va institutlar.
4. Milliy chegaralardan tashqariga chiquvchi korxona va tashkilotlar.
5. Xalqaro iqtisodiy va moliyaviy tashkilotlar, jumladan yirik investorlar va tashkilotlar-muayyan bir xalqaro bozorlarni nazorat qiluvchi yirik kompaniyalarning birlashmalari.
6. Yirik tadbirkorlar.
7. Transmilliy banklar.
8. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar (XVF va Jahon banki va shu kabilar).
9. Moliya-sanoat guruhlar (TMK va TMBIarning birlashmalari).
10. Yirik birjalar.
11. Xalqaro media-xoldinglar.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar (asosan savdo) jahon iqtisodiyoti vujudga kelmasdan oldin ham mavjud bo'lgan. Masalan: Yevropa davlatlari o'rtasidagi XIM, mintaqalar (Yevropa-Shimoliy Afrika, Yevropa-Yaqin Sharq va h.k.) o'rtasidagi xalqaro iqtisodiy munosabatlar. Bu munosabatlar mintaqaviy xarakterga ega bo'lgan. Jahon iqtisodiyotining vujudga kelishi (XVIII asr oxiri va XIX asr boshlari) va rivojlanishi bilan xalqaro iqtisodiy munosabatlar kengaydi va chuqurlashib, global xarakterga ega bo'ldi.

Zamonaviy jahon iqtisodiyoti bu - bozor iqtisodiyotining ob'ektiv qonunlariga bo'ysinuvchi, o'zaro bog'liq bo'lgan milliy iqtisodiyotlar birlashmasi, global iqtisodiy organizmdir.

Fanni o'rganish jarayonida umume'tirof etilgan materialistik dialektika, ilmiy abstraksiya, tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, tarixiylik va mantiqiylik usullardan foydalaniladi.

Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar fani iqtisodiyot nazariyasi, mikroiqtisodiyot, makroiqtisodiyot, statistika, mehnat iqtisodiyoti va demografiya, investitsiya fanlari bilan o'zaro bog'liqligi mavjud bo'lib, ushbu fanlarning iqtisodiy qonun va kategoriyalaridan bevosita foydalanadi.

Mamlakatlarning iqtisodiy holatini tahlil qilish maqsadida jahon iqtisodiyoti dinamikasi va holatini ifodalovchi bir qator muhim ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

Yalpi ichki mahsulot (YAIM) - mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasi va sur'atini aniqlash uchun foydalaniladigan asosiy ko'rsatkich. YAIMning o'sishi aholi bandligini oshirish va turmush darajasini yaxshilash bilan birga, tovar va xizmatlar iste'molini ko'paytirishga olib keladi. YAIM-milliy hisoblar tizimining eng muhim ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, u xo'jalik birliklari (rezidentlar) ishlab chiqarish faoliyatining yakuniy natijasini tavsiflaydi va ular tomonidan yakuniy iste'mol uchun ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar qiymatini o'lchaydi.

YAIMning o'sishi investitsiya darajasi, qo'shimcha resurslarni jalb qilish (kapital, mehnat va boshqalar ko'rinishida), ishlab chiqarish sohasida samaradorlikni oshirish (ilmiy-texnika taraqqiyoti va samarali texnologiyalardan foydalanish, xodimlarning malaka darajasini oshirish) va boshqalar orqali aniqlanadi. YAIM alohida mamlakatlarda ham, dunyoda ham umumiy iqtisodiy faoliyatni ifodalovchi ko'rsatkichdir. Shu bilan birga uning tarkibiy qismlari iqtisodiy rivojlanishning asosiy yo'nalishlari, tarmoqlari va omillarini qamrab oladi.

YAIMning ishlab chiqarish hajmi bazis yilining joriy va doimiy narxlarida o'lchanadi. Bu parametrlar orasidagi farq sezilarli darajada bo'lishi mumkin. Nominal YAIM (joriy narxlarda) real YAIMga nisbatan (doimiy narxlarda) tezroq o'sadi. O'sish sur'atlarining farqi narx dinamikasi bilan bog'liq. Doimiy baholarda hisoblashda qiymat o'zgarishlari tekislanadi.

Real YAIMning o'sishi iqtisodiy rivojlanishning ko'rsatkichi bo'lib hisoblanadi. Barqaror o'sish sur'atlari samarali va qudratli iqtisodiyotning belgisidir.

Jahondagi umumiy YAIM joriy yoki o'zgarmas valyuta kurslarida yagona valyutada (AQSh dollari) hisoblanadi.

YAIM jahon iqtisodiyotida mamlakatlarni tasniflash ko'rsatkichlaridan biridir (1.3-jadval).

Aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi YAIM muayyan mamlakatda hayot darajasini to'laqonli aks ettiradi. Bu YAIMning mamlakat aholisiga nisbati sifatida hisoblanadi va mamlakat fuqarosiga (qiymati jihatidan bir yil davomida bir

mamlakatda ishlab chiqarilgan) yalpi mahsulotning qancha miqdori to'g'ri kelishini ko'rsatadi.

Eng muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlardan yana biri - bu yalpi milliy mahsulot (YaMM) hisoblanadi. Unda moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning barcha tarmoqlari tomonidan ishlab chiqarilgan yakuniy mahsulot, tashqi noiqtisodiy operatsiyalar balansi, ish haqini chet elga o'tkazish balansi va foydani chetga eksport qilinadigan kapitaldan o'tkazish balansi o'z aksini topadi. Milliy hisoblar metodikasi bilan hisoblanuvchi YaMM ishlab chiqarish sohasida yaratilgan sof ishlab chiqarish va asosiy vositalarning eskirishini o'z ichiga oladi.

1.3-jadval.

YaIM hajmi bo'yicha mamlakatlar va hududlarning reytingi⁵

№	Iqtisodiyotlar	YaIM (mln.dollar)
1	Butun dunyo	87 751 541
2	Amerika Qo'shma Shtatlari	21 427 700
3	Xitoy	14 342 903
4	Yaponiya	5 081 770
5	Germaniya	3 845 630
6	Hindiston	2 875 142
7	Buyuk Britaniya	2 827 113
8	Fransiya	2 715 518
9	Italiya	2 001 244
10	Braziliya	1 839 758
11	Kanada	1 736 426
12	Rossiya	1 699 877
...		
81	O'zbekiston	80 400

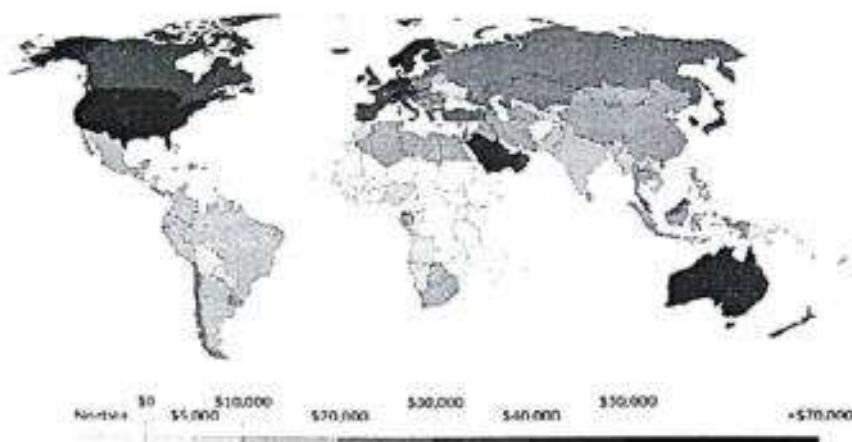
YaMMni hisoblashda chet elliklar tomonidan ma'lum bir mamlakatda olingan daromad (xorijiy korporatsiyalar foydasi va xorijiy ishchi va xodimlarning ish haqi) YaIMdan ayirib tashlanadi va mamlakat korporatsiyalari va fuqarolarining o'z chegaralaridan tashqarida olgan daromadlari qo'shiladi. YaMM va YaIM ko'rsatkichlari o'rtasidagi farqlar miqdoriy jihatdan juda ham ahamiyatsiz qiymatni tashkil qiladi.

⁵ <https://gtmarket.ru/ratings/rating-countries-gdp/rating-countries-gdp-info>

GDP per capita

GDP per capita's adjusted for price differences over time (inflated) and price differences between countries – it is measured in international \$ in 2011 prices.

Our World
in Data

Source: World Bank

1.2-rasm. Dunyo mamlakatlarida aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi YaIM hajmi, ming AQSH dollari hisobida (2017 yil ma'lumotlari)⁶.

Ammo shuni ta'kidlab o'tish lozimki, COVID-19 pandemiyasi oqibatida kelib chiqqan iqtisodiy inqiroz dunyo mamlakatlari YAIMining keskin pasayishiga olib kelishi kutilmoqda (1.3.-rasm).

1.3-rasm. COVID-19 pandemiyasi oqibatida kelib chiqqan iqtisodiy inqiroz oqibatida dunyo mamlakatlari YaAlMining qisqarishi⁷.

YaAlM bilan milliy daromad ko'rsatkichi (MD) bog'liq bo'lib, u quyidagi formula yordamida hisoblanadi: YaAlM minus amortizatsiya (sof YaAlM), minus agri soliqlar va plyus subsidiyalar. Soliqlar miqdori salmoqli ulushni tashkil qiladi. Jlar tovar va xizmatlarning bozor narxlariga kiritiladi va yakuniy iste'molchi omonidan to'lanadi. Subsidiyalar narxlarga teskari ta'sir ko'rsatadi (ular subsidiyalar miqdorida pasayadi). MD ko'rsatkichi taxminan ishlab chiqarilgan milliy daromad ko'rsatkichiga to'g'ri keladi. Uzoq muddatli istiqboldagi dinamika YaAlM dinamikasiga deyarli to'liq mos keladi va shuning uchun asosna YaAlM ko'rsatkichidan foydalaniladi.

1.2. Jahon iqtisodiyotini rivojlanish bosqichlari va tendensiyalari

Jahon iqtisodiyoti o'zining vujudga kelishi va rivojlanishida uzoq hamda qiyin yo'l bosib o'tdi. Ayrim tadqiqotchilar uning vujudga kelishini Rim imperiyasi davri bilan bog'lashadi (er.avv.gi II va eramizning I asrlari). Bunda ular Rim imperiyasini o'sha vaqtdagi butunjahon xo'jalik tizimi deb baholaydilar. Boshqa olimlar jahon iqtisodiyotini faoliyat ko'rsata boshlagan davrni XV-XVI asrlar, ya'ni buyuk jug'rofiy kashfiyotlar davri bilan bog'laydilar. Aynan shu kashfiyotlar qimmatbaho toshlar, metallar, shirinliklar va qullar bilan xalqaro

⁷ www.worldbank.org

savdoning tez rivojlanishiga sabab bo'ldi. Ammo bu davrdagi jahon iqtisodiyoti cheklangan bo'lib, faqat savdogarlarning sarmoyalari ishlaydigan soha bo'lgan edi xolos.

Iqtisodchi olim E.P. Kachurovskiy jahon iqtisodiyoti rivojlanish bosqichlarini quyidagicha ta'riflaydi⁸:

1.4-jadval.

Jahon iqtisodiyotining shakllanishi va rivojlanishining asosiy bosqichlari

Rivojlanish bosqichlari		Tizim va jarayonlar	Iqtisodiy va moliyaviy tizimlar
1-bosqich	Jahon iqtisodiyotining vujudga kelishi	Rim imperiyasi (e.av. 27 y.-eramizning 395 yillari) Mug'ullar imperiyasi (1206-1368 yy) Temuriylar imperiyasi (1370-1480 yillar)	Huquq, soliq, savdo, bozorlar
		Mustamlakachilik tizimi XV-XVII asrlar	Bozorlarning alohidalashuvi, iqtisodiy infratuzilma, savdo
2-bosqich	Ishlab chiqarish vositalarining transformatsiyasi va bozorlarning vujudga kelishi	Burjuaziya inqilobi va imperiyalarning qulashi	Moliyaviy bozorlarning vujudga kelishi, bozorlarning bo'linishi
		Sanoat inqilobi va bozorlarning paydo bo'lishi	Savdo, tovar va moliyaviy bozorlarning shakllanishi
		Ishlab chiqarish vositalari transformatsiyasi	Manufaktura dan sanoat ishlab chiqarishiga o'tish, mehnat unumdorligi, narx shakllanish mexanizmi, boshqaruv
3-bosqich	Xalqaro mehnat taqsimotining vujudga kelishi va dunyoning iqtisodiy bo'linishi (19-asrning oxiri va 20-asrning boshlari)	Dunyoning iqtisodiy jihatdan bo'linishi va xalqaro mehnat taqsimotining shakllanishi	Yangi tovar bozorlari va xalqaro savdoning rivojlanishi
		Bretton-Vud tizimi, xalqaro moliyaviy tizimning shakllanishi	Dollarning yangi vazifasi va transmilliy kompaniyalarning vujudga kelishi
4-	Ilmiy-texnologik inqilob,	Elektrotexnika sohasida	Mehnat unumdorligi

⁸ Современная мировая экономика / Е. П. Качуровский. - Минск : Белпринт, 2012. - 582 с.

bosqich	bozorlarning globallashtirish va internatsionalizatsiya jarayonlari (20-asrning birinchi yarmi va oxiri)	inqilob va ichki yonuv dvigatellari	va tovar bozorlari
		Integratsiyalashuv, baynalmillashuv va globallashtirish jarayonlari, monopoliyalarning kuchayishi	JST, savdo ittifoqlari, mintaqaviy va xalqaro tovar bozorlarining shakllanishi
5- bosqich	Tarmoq va kompyuter texnologiyalari, xalqaro tovar va kapital bozorlari (21-asrning boshi)	Globallashuv jarayonlarining kuchayishi, xalqaro tovar va kapital bozorlarining shakllanishi	Jahon iqtisodiyoti va jahon moliyasi tizimiga zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalarining joriy qilinishi
		Tarmoq texnologiyalari, bozorlarni va globallashtirish jarayonlarini kompyuterlashtirish	Kompyuter inqilobi, global moliyaviy bozorlar, transmilliy kompaniya va banklar, sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar moliyaviy infrazuzilma

Bunday "Erkin savdo" va "Iqtisodiyot ochiqligi" tezlari hukmron iqtisodiyotning kamroq sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlarga qarshi qaratilgan quroli, shuningdek amerika korporatsiyalarining tutib bo'lmaz ekspansiyaga intilishlari edi.

1.4-rasm. Jahon iqtisodiyotining globallashtirish.

Ammo urushdan keyingi yillarda dunyoda ijtimoiy-iqtisodiy holatning o'zgarishi bilan bog'liq holda "Iqtisodiyot ochiqligi" haqidagi tezis amerika ekspansionizmining manfaatlariga yo'naltirilganlikni yo'qota borib, jahon xo'jalik aloqalarining Internatsionalizatsiya ma'nosini o'z ichiga oladi.

Jahon iqtisodiyotida Iqtisodiyot ochiqqligini shakllanishida davlat muhim rol o'ynadi. Davlat tovar va xizmatlar olib chiqishni rag'batlantirib, xorijiy firmalar bilan kooperatsiyalarga, tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlanishiga yordamlashib, o'ziga eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishni rag'batlantirish funksiyasini bajarmoqda. Chet eldan investitsiyalar, texnologiyalar, ishchi kuchi va axborot vositalarini oqib kelishini yengillashtiruvchi mustahkam huquqiy asos yaratildi.

Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlarda "Erkin savdo" va "Iqtisodiyot ochiqqligi" tushunchalarini farqlash lozim. "Erkin savdo" haqidagi konsepsiya A.Smitning siyosiy iqtisodiyotidan boshlanib u va zamonaviy amerika iqtisodchilarining kashfiyoti emas. "Iqtisodiyot ochiqqligi" tushunchasi aslida ishlab chiqarish omillari, axborot, milliy valyutalarning o'zaro almashuvining erkin harakatini o'z ichiga olgan tovarlar savdosi ko'rinishida bo'lib "erkin savdo" tezisidan kengroq tushunchadir.

Iqtisodiyot ochiqqligini avtarkiya, o'z-o'zini ta'minlash iqtisodiyoti, haddan tashqari o'z kuchiga suyanishning antipodi sifatida ham tushunish lozim. Iqtisodiyot ochiqqligining vujudga kelishi - bu jahon rivojlanishining ob'ektiv tendensiyasidir. Iqtisodiyot ochiqqligi tamoyillariga mos ravishda harakat qilish bu - jahon bozori standartlarini tan olish, uning qonunlari asosida harakat qilishdir.

Iqtisodiyot ochiqqligi ichki bozorning chet el kapitali, tovarlari, texnologiyalari, axborotlari, ishchi kuchining oqimi uchun aqlga to'g'ri keladigan darajada ochiqqligini nazarda tutadi.

Iqtisodiyot ochiqqligining afzalliklari quyidagilardir:

- ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi va kooperatsiyalashuvining chuqurlashishi;

- resurslarni mulohazakorlik bilan samaradorlik darajasiga qarab taqsimlash;
- xalqaro iqtisodiy aloqalar tizimi orqali jahon tajribasining tarqalishi;
- jahon bozoridagi raqobat tomonidan rag'batlantiriladigan milliy ishlab chiqaruvchilar orasida raqobatning kuchayishi.

Shakllanib bo'lgan Iqtisodiyot ochiqqligi va Iqtisodiyot ochiqqligiga o'tish bir xil narsa emas. Iqtisodiyot ochiqqligi davlatning tashqi iqtisodiy aloqalarida nazoratsizlik va hamma narsa mumkin, chegaralar ochiq degani emas. Iqtisodiyot ochiqqligi uning aqlga sig'adigan darajada amalga oshirish mexanizmini shakllantirishda davlatning sezilarli aralashuvini talab qiladi. Hech bir mamlakatda iqtisodiyotning mutloq (absolyut) ochiqqligi yo'q.

Ochiqlik miqdorining birinchi darajali indiqatoriga eksport va importning yalpi ichki mahsulotdagi (YAIM) ulushini kiritish mumkin. Ularning kombinatsiyasi alohida milliy iqtisodiyotlarning jahon bozori bilan aloqalarining miqyosi haqida tushuncha beradi. SHunday qilib, eksportning YAIMga munosabati eksport kvotasi sifatida aniqlanadi:

$$Ek = E/YAIM \times 100\%,$$

bu erda Ek - eksport kvotasi, E - eksport hajmi.

Agar Ek 10% bo'lsa, iqtisodiyotning ochiqqligi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Iqtisodiyot ochiqqligining boshqa ko'rsatkichi import bilan YAIM munosabatidan kelib chiquvchi import kvotasi ko'rsatkichidir;

$$Ik = I/YAIM \times 100\%,$$

bu erda Ik - import kvotasi, I - import hajmi.

Ochiqlikning kompleks ko'rsatkichlaridan biri deb odatda tashqi savdo kvotasi ko'rsatiladi;

$$TSk = TS/YAIM \times 100\%,$$

bu erda TSk - tashqi savdo kvotasi, TS - tashqi savdo aylanmasining hajmi.

Bu ko'rsatkichning kamchiligi unda kapital eksporti kattaligining hisobga olinmaganligidir.

Ta'kidlash kerakki, ko'rsatib berilgan koeffitsient va ko'rsatkichlar har doim ham iqtisodiyot ochiqqligining holatini to'liq ko'rsata olmaydi. Masalan, tashqi savdo kvotasi ma'lum ma'noda iqtisodiyot ochiqqligini namoyish qilsa ham, uning sintetik ko'rsatkichi bo'la olmaydi. Tashqi savdo kvotasi asosan davlatning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtirokini ko'rsatadi. Bu esa iqtisodiyot ochiqqligi tushunchasining bir qismi xolos. Iqtisodiyot ochiqqligi ko'rsatkichi esa murakkabroq kompleks ko'rsatkichdir.

1.3. Zamonaviy jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlarning rivojlanish xususiyatlari

Jahon iqtisodiyotining XXI asr boshlarida rivojlanishi quydagi tamoyillarga asosan amalga oshmoqda:

- milliy iqtisodiyotlar xo'jalik hayotida Internasiyalashuv jarayonlarining chuqurlashuvi;
- tashqi iqtisodiy aloqalarning erkinlashuvi;
- hududiy integratsion jarayonlarining kuchayishi;
- ishlab chiqarish va kapitalning transmilliylashuvi;
- jahon xo'jalik aloqalarini davlatlararo tartibga solish tizimining barpo etilishi va iqtisodiy qoidalarining birxillashuvi;
- jahon iqtisodiyotining globallashuvi;

O'z navbatida mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar ham ma'lum bir tamoyillar asosida rivojlanmoqda. Jumladan intensiv davlatlararo iqtisodiy aloqalarning hozirgi darajasi quyidagilarni ko'rsatadi:

- jahon iqtisodiyotida xalqaro mehnat taqsimoti darajasining chuqurligi;
- an'anaviy xalqaro tayyor mahsulotlar savdosi miqyoslarining kengayishi va xarakterining o'zgarganligi (u ko'p jihatdan milliy ishlab chiqarish jarayonlariga to'g'ridan-to'g'ri xizmat qila boshlaydi);
- kapital migratsiyasining intensivlashganligi;
- ilmiy-texnik bilimlar almashuvining tezlashganligi va shuningdek xizmatlar sohasining sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarligi;

- ishchi kuchi migratsiyasining sezilarli darajada o'sganligi (xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi xalqaro xo'jalikning Internasiyalashuvining muhim qismi bo'lib qolmoqda);

- davlatlar va mintaqalar o'rtasidagi iqtisodiy integratsiyalashuv jarayonlarining tezlashishi va kengayishi.

Sanoa jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlarning savdo, ishlab chiqarish va kredit-moliya sohasida erishilgan yutuqlar darajasi jahon iqtisodiyotining shakllanishida omil bo'lib xizmat qiladi. Uning ishtirokchilari davlat chegaralarining mavjudligiga qaramay umumiy xo'jalik tizimining tarkibiy qismi sifatida faoliyat ko'rsatadilar. Xo'jalik hayotining Internasiyalashuvi tushunchasi ortida alohida davlatlarni global jahon majmuiga birlashtiruvchi ko'p darajali jahon xo'jalik aloqalari tizimining samarali faoliyati turadi.

Internasiyalashuv alohida milliy iqtisodiy tizimlarning o'sib borayotgan o'zaro aloqa va o'zaro bog'liqligini xarakterlaydi. XX asrda ayirboshlashning Internasiyalashuvi kapital va ishlab chiqarishning Internasiyalashuviga aylanadi, ITI ta'sirida rivojlanishda sezilarli turtki oladi. Xalqaro ixtisoslashuv va ishlab chiqarish kooperatsiyasi keskin o'sdi. Yirik miqyosdagi ixtisoslashgan ishlab chiqarish uchun ichki bozorlar doirasi torlik qila boshlab, u ob'ektiv ravishda milliy chegaralardan chiqa boshladi.

ITI ta'sirida ishlab chiqarishning Internasiyalashuvi shunday holatni yuzaga keltiradiki, u har qanday mamlakat uchun "shaxsiy ishlab chiqarishga" ega bo'lish foydasiz bo'lib alohida milliy iqtisodiyotlar esa yanada ko'proq jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashadilar. Ishchi kuchi harakati, kadrlar tayyorlash, mutaxassislar bilan almashish yanada baynalminal xarakterga ega bo'ladi.

Ushbu aloqalar va rivojlanishning istiqboli shakllanish qonuniyatlarini tekshirish shuni ko'rsatmoqdaki, jahon iqtisodiyotini rivojlanishining asosiy tendensiyasi bo'lib kapital, tovar va xizmatlarning Yagona planetar bozorini tashkil qilish va alohida davlatlarni Yagona jahon iqtisodiyoti majmuiga birlashtirishga bo'lgan harakat hisoblanadi. Bu esa global iqtisodiyot masalalarini xalqaro iqtisodiyot munosabatlar tizimi majmui sifatida o'rganish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Bu esa xalqaro iqtisodiy munosabatlarning boshqacha qilib aytganda yuqoriroq darajasidir.

Zamonaviy jahon iqtisodiyotining asosiy rivojlanish tendensiyalari va o'ziga xos rivojlanish jihatlari bo'lib, quyidagilar hisoblanadi:

1. Xo'jalik faoliyatining baynalmilallashuvi;
2. Tovlar va xizmatlar ishlab chiqarishning xalqaro shakllari;
3. Ishlab chiqarish omillari (kapital, ishchi kuchi, texnologiyalar)ning erkin harakati;
4. Ishlab chiqarish omillari va tovarlarning erkin harakatlanishi, erkin bozorni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan davlat siyosati;
5. Mamlakatlar tomonidan ochiq tipdagi iqtisodiyotni shakllantirish;
6. Xalqaro, shu jumladan xususiy huquqni shakllantirish va takomillashtirish.

Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlarda globallashuvi ikki tomonlama, ya'ni makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy darajada ko'rib chiqish mumkin. Makroiqtisodiy darajada globalizatsiya - bu, davlatlar va alohida mintaqalarning chegaralaridan tashqarida iqtisodiy faoliyat ko'rsatishga bo'lgan umumiy intilishlari tushunuladi. Bunday intilishlarning ko'rinishlari - liberalizatsiya, savdo va investitsion to'siqlarning olib tashlanishi, erkin tadbirkorlik zonalarini tashkil etish va h.k.lar hisoblanadi. Mikroiqtisodiy darajadagi globalizatsiya esa korxona faoliyatining ichki bozor chegaralaridan tashqarida kengayishi tushiniladi. Tadbirkorlik faoliyatining millatlararo yoki ko'pmilliy yo'nalganligidan farqli ravishda globalizatsiya jahon bozori yoki "jahon uchligi" (Shimoliy Amerika, G'arbiy Yevropa, Yaponiya) bozorlarini o'zlashtirishda Yagona yondashishni bildiradi.

Hozirgi kunda jahon iqtisodiyotining quyidagi tuzilmasi yaqqol namoyon bo'lmoqda:

1. Xalqaro tovar va xizmatlar bozori;
2. Xalqaro kapital bozori;
3. Xalqaro ishchi kuchi bozori;
4. Xalqaro ishlab chiqarish omillari bozori;
5. Xalqaro axborot bozori;
6. Xalqaro valyuta tizimi;
7. Xalqaro moliya-kredit tizimi.

1.4. Xalqaro mehnat taqsimoti va unga ta'sir etuvchi omillar

Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ma'nosini ko'rsatuvchi asosiy ko'rsatkichlardan biri xalqaro mehnat taqsimotidir. Dunyoning barcha mamlakatlari u yoki bu jihatdan xalqaro mehnat taqsimotiga (XMT) qo'shilgan. Uning chuqurlashuvi fan-texnika inqilobining (FTI)ning ta'siri ostida bo'lgan ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishidan kelib chiqadi.⁹

Xalqaro mehnat taqsimotida ishtirok etish davlatlarga qo'shimcha iqtisodiy samara berib, o'z ehtiyojlarini eng kam harajatlar bilan to'liqroq qondirish imkonini beradi.

Mehnat taqsimoti - bu tarixan belgilangan ijtimoiy mehnat tizimidir. U jamiyat rivojlanishi jarayonida faoliyatning sifat jihatdan differentsiatsiyasi natijasida kelib chiqadi.

Mehnat taqsimoti turli shakllarda namoyon bo'ladi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar kursida xalqaro mehnat taqsimoti o'rganiladi.

Xalqaro mehnat taqsimoti mohiyati ishlab chiqarish jarayonining mehnat faoliyatini turli shakllarining ixtisoslashuvi va ularning kooperatsiyalashuvida,

⁹ G.G'.Nazarova, Z.M.Iminov, X.X.Xalilov, O.B.Hamidov Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. (darslik), -T.: TDIU, «Iqtisodiyot» 2011 y. - 276 b.

o'zaro hamkorligida namoyon bo'ladi. Mehnat taqsimotini faqat ajratish jarayoni sifatida emas, balki, jahon miqyosida mehnatni birlashtirish yo'li sifatida ham ko'rish mumkin.

Xalqaro mehnat taqsimoti davlatlar o'rtasida mehnatning ijtimoiy-hududiy taqsimotining darajasi hisoblanadi. U alohida bir davlatlar ishlab chiqarishlarining ixtisoslashuviga asoslanadi.

Jahon iqtisodiyotini rivojlantirish uchun, birinchi navbatda, ishlab chiqarishda mehnat unumdorligini oshirish, ishlab chiqarishda samaradorlikni ko'tarish, shuningdek ishlab chiqarishda harajatlarni kamaytirishga intilish zarur. Xalqaro mehnat taqsimotini rivojlanishi jarayonida asosiy narsa, bu shu jarayonning har bir ishtirokchisi o'zining XMTdagi ishtirokidani iqtisodiy foyda qidirishi va topishidir.

Har qanday davlatning xalqaro almashuv jarayonida xalqaro mehnat taqsimotining ustunliklarini amalga oshirishi - birinchidan, eksport qilinayotgan tovar va xizmatlarning tashqi va ichki bozor narxlaridagi farqni olish; ikkinchidan, arzonroq bo'lgan importdan foydalanib, milliy ishlab chiqarishdan voz kechgan holda ichki harajatlarni kamaytirish imkonini beradi.

Jahon iqtisodiyotini tizim sifatida o'rganilganda XMTni tizimni tashkil qilgan birlashtiruvchi asos deb ko'rish mumkin.

Jahon iqtisodiyotida sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlarning ishlab chiqarishi ko'p holatlarda tashqi iste'molchilarga, ichki talab esa importga yo'nalgan bo'ladi deb taxmin qilinsa, rivojlanayotgan davlatlarda esa ichki bozorning nisbatan tez, lekin ekstensiv kengayishi taxmin qilinmoqda.

Xullas, XX-XXI asrlar bo'sag'asida jahonda misli ko'rilmagan iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy jarayonlar ro'y berib, ular albatta xalqaro mehnat taqsimotini rivojlanishiga o'zining sezilarli ta'sirini ko'rsatib kelmoqda.

1.5. Xalqaro mehnat taqsimotini rivojlanishining zamonaviy o'ziga xos tomonlari. Xalqaro ixtisoslashuv va ishlab chiqarish kooperatsiyasi

Xalqaro mehnat taqsimotining rivojlanish yo'nalishlarini xalqaro ixtisoslashuv va ishlab chiqarish kooperatsiyasining kengayishida ko'rishimiz mumkin. Xalqaro kooperatsiya (XK) va xalqaro ixtisoslashuv (XI) xalqaro mehnat taqsimotining shakllari bo'lib, uning mohiyatini namoyon qiladi.

Turli davlatlarning korxonalarini ma'lum bir tovarga ixtisoslashuvi zamonaviy FTT bilan bog'liqdir. Ishlab chiqarishning texnologik tizimini murakkablashib borishi bilan tayyor mahsulotda ishlatiladigan detallar soni ko'paydi. Masalan: yengil avtomobil sanoatida 20 minggaacha, prokat dastgohlarida 100 mingtacha, elektrovozlarda esa 250 mingtacha detallarning qismlari ishlatilishi mumkin.

Jahon iqtisodiyotida xalqaro ishlab chiqarishni ixtisoslashuvi (XII) ikkita yo'nalish bo'yicha – ishlab chiqarish va hududiy yo'nalishlar bo'yicha rivojlanib bormoqda. O'z navbatida, ishlab chiqarish yo'nalishi:

a) sohalararo;

b) davlatlar guruhi;
v) alohida korxonalarning ixtisoslashuviga bo'linishi mumkin. Bundan tashqari hududiy xalqaro ishlab chiqarish ixtisoslashuvi esa:

a) alohida davlatlar;
b) davlatlar guruhi;
v) hududlarning jahon bozori uchun ma'lum tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashuviga bo'linadi.

Xalqaro ishlab chiqarish ixtisoslashuvining asosiy turlariga:

- predmetli (mahsulot ishlab chiqarish);
- detalli (mahsulotni tashkil qiluvchilarni ishlab chiqarish);
- texnologik yoki bosqichli (ya'ni, alohida texnologik jarayonlarni, masalan yig'ish, bo'yash va boshqalarni amalga oshirish) ixtisoslashish kiradi.

Xalqaro mehnat taqsimotining boshqa bir shakli - xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiyasidir. Uning ob'ektiv asosi bo'lib, ishlab chiqarish kuchlarini rivojlanishining o'sib borayotgan darajasi, hamda mamlakat ichida yoki tashqarisida ro'y berishidan qat'iy nazar mustaqil korxonalar o'rtasidagi barqaror ishlab chiqarish jarayonlarini borishi hisoblanadi. Xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiyasi o'zining sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar shakllarida hamkorlikning turli sohalarini qamrab oladi. Jumladan,

1. ishlab chiqarishda texnologik hamkorlik. Ushbu hamkorliklarga quyidagilar kiradi¹⁰:

a) litsenziyalar berish va mulkchilik huquqlaridan foydalanish;
b) loyiha-konstruktorlik hujjatlari, texnologik jarayonlarni, mahsulotning texnik darajasi va sifati, qurilish va montaj ishlari zamonaviy, kooperatsiyalashgan korxonalarni ishlab chiqish va moslashtirish;

v) ishlab chiqarishni boshqarish, standartlashtirish, unifikatsiyalash, sertifikatlashni takomillashtirish, ishlab chiqarish dasturlarini taqsimlash va h.k.lar.

2. Kooperativ mahsulotni sotish bilan bog'liq bo'lgan savdo-iqtisodiy jarayonlar.

3. Sotilgan texnikaga xizmat ko'rsatish.

Jahon iqtisodiyotida kooperatsiya aloqalarini o'rnatishda foydalaniladigan quyidagi uch asosiy usulga alohida e'tibor beriladi:

- Hamkorlikdagi dasturlarni amalga oshirish.
- Shartnoma asosida ixtisoslashish.
- Qo'shma korxonalar tashkil qilish.

Hamkorlikdagi dasturlarni amalga oshirish o'z navbatida ikki asosiy shaklda, (pudratli ishlab chiqarish kooperatsiyasi va hamkorlikdagi ishlab chiqarish) amalga oshiriladi. Shartnoma asosida ixtisoslashish esa ishlab chiqarish dasturlarini ishlab

¹⁰ G.G'.Nazarova, Z.M.Iminov, X.X.Xalilov, O.B.Hamidov Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. (darslik), -T.: TDIU, «Iqtisodiyot» 2011 y. - 276 b.

chiqarish kooperatsiyasi ishtirokchilari orasida taqsimlanishini nazarda tutadi. Qo'shma korxonalar bu integratsiyalashgan kooperatsiyadir.

1.6. Xalqaro reytinglar va xalqaro iqtisodiy munosabatlar

Xalqaro reyting va indekslar mamlakatning jahon hamjamiyatidagi o'rni va mavqeini belgilab berishga xizmat qiladi. Jahondagi har bir mamlakat xalqaro reyting va indekslarda yuqori o'rin egallashga, mamlakatda olib borilayotgan turli jabhalardagi islohotlarni jadallashtirishga harakat qiladi. Bir so'z bilan aytganda xalqaro reyting va indekslar mamlakatda olib borilayotgan islohotlarga xolis baho berishga xizmat qiladi.

2017- 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini amalga oshirish doirasida mamlakatimizning xalqaro maydondagi ijobiy obro'sini shakllantirish, O'zbekiston Respublikasining xalqaro reytinglardagi o'rnini xolis va haqqoniy baholashni ta'minlash bo'yicha aniq maqsadga yo'naltirilgan ishlar amalga oshirildi.

Ko'rilayotgan choralarga qaramasdan, mamlakatda tegishli yo'nalishlar bo'yicha milliy reytinglarni yuritishga yordam beradigan, amalga oshirilayotgan islohotlarning xalqaro mezonlar va standartlarga muvofiqligini baholashning yaxlit tizimi mavjud emas-deb, ta'kidlanadi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston respublikasining xalqaro reytinglar va indekslardagi o'rnini yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2019 yil 25 fevraldagi PQ-4210-sonli Qarorida.

Hozirda Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Jahon banki, Xalqaro valyuta jamg'armasi kabi yirik xalqaro iqtisodiy tashkilotlar bilan bir qatorda, "Fitch Ratings" va "Standart & Poo'rs" reyting agentliklari, shuningdek, The Heritage Foundation, World Economic Forum kabi nufuzli xalqaro nodavlat-notijorat tashkilotlari va ilmiy markazlari mamlakatlarning turli yo'nalishlardagi reytingini aniqlash va mamlakatlarning dunyo reytinglaridagi o'rnini yaxshilash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish bilan shug'ullanadi.

Bugungi kunda O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar va ularning natijasi jahondagi etakchi xalqaro reyting agentliklari tomonidan e'tirof etilayotganini alohida ta'kidlash lozim. Masalan, dunyodagi nufuzli "Fitch Ratings" va "Standart & Poo'rs" reyting agentliklari birinchi marta mamlakatimizning xalqaro suveren kredit reytingini belgiladi. Ana shu reyting baho-lari "Barqaror" prognoziga ega bo'lib, bu yaqin 12-18 oy davomida ushbu ko'rsatkichning pasayish ehtimoli kamligini bildiradi. O'zbekiston erishayotgan bunday reyting baholari ko'pgina rivoj-lanayotgan davlatlarga nisbatan yuqori ekanini qayd etish lozim. Ushbu reyting agentliklari O'zbekistonda valyuta, savdo va narx siyosati erkinlashgani, davlat boshqaruvidagi institutsional o'zgarishlar,

mamlakat oltin-valyuta va byudjet zaxirasi etarli ekani, davlat qarzining kamligi singari omillarga alohida e'tibor qaratmoqda.

Jahon banki «Biznes yuritish» xalqaro reytingi doirasida oxirgi bir yil ichida biznes yuritishda engilliklarni nazarda tutuvchi eng ko'p islohotlarni amalga oshirgan 20ta davlatni e'tirof etdi. Bular ichida O'zbekistonda 5ta yo'nalish bo'yicha amalga oshirilgan qadamlar alohida tan olindi. Jahon banki O'zbekistonni oxirgi davrda minoritar investorlarni himoya qilishni mustahkamlagan, soliqlar to'lash tizimini soddalashtirgan, shartnomalar ijrosini amalga oshirishni kuchaytirgan, shuningdek tashqi savdo yo'nalishida sezilarli yangiliklar kiritgan davlat sifatida e'tirof etadi. Jahon banki mediatsiya institutini rivojlan-tirishga qaratilgan qadamlarni ham e'tirof etib, bu borada yagona huquqiy baza shakllanganini va mediatsiyadan foydalanishni rag'batlantirish mexanizmlari joriy etilganini ta'kidlagan. Bojxona sohasida esa xavf-xatarni tahlil qilish asosida tekshiruvlarni amalga oshirish tartiblari kiritilganini ham ma'qullagan.

Index of Economic Freedom (Iqtisodiy erkinlik indeksi) - mamlakatlarda iqtisodiy erkinlik darajasini baholashga yo'naltirilgan bir qator ko'rsatkichlardan tashkil topgan reyting hisoblanadi. Amerikaning The Heritage Foundation ilmiy-tadqiqot markazi va The Wall Street Journal gazetasi tomonidan reyting ko'rsatkichlari e'lon qilib boriladi.

Index of Economic Freedom (Iqtisodiy erkinlik indeksi) - 10 ta nazorat ko'rsatkichlarining o'rtacha arifmetik qiymatini aniqlash orqali hisoblab topiladi: 1. Mulk huquqi; 2. Korrupsiyadan holilik; 3. Fiskal erkinlik; 4. Hukumat aralashuvi; 5. Tadbirkorlik erkinligi; 6. Mehnat erkinligi; 7. Monetar erkinlik; 8. Savdo erkinligi; 9. Investitsiyalar erkinligi; 10. Moliyaviy erkinlik.

Har bir ko'rsatkich bo'yicha 0 dan 100 gacha bo'lgan ballar qo'yib bori-ladi va umumiy natija jamlanadi. O'z-o'zidan ayonki mutloq erkin iqtisodiyotda bu indeks 100 ga teng bo'lgani holda, erkinlik darajasi past bo'lgan mamlakatlarda bu indeks qiymati 0 ga yaqinlashib boradi.

**Sobiq Ittifoq hududi MDH mamlakatlarining Iqtisodiy erkinlik darajasi
(2019 yil)¹¹**

Dunyo reytingidagi o'ri	Iqtisodiyoti nisbatan erkin bo'lgan mamlakatlar	To'plagan reyting ballari	Dunyo reytingidagi o'ri	Iqtisodiy erkinlik darajasi mo'tadil bo'lgan mamlakatlar	To'plagan reyting ballari
15	 Estoniya	76,6	47	 Armaniston	67,7
16	 Gruziya	75,9	59	 Qozog'iston	65,4
21	 Lituva	74,2	60	 Ozarbayjon	65,4
35	 Latviya	70,4	79	 Qirg'iziston	62,3
Dunyo reytingidagi o'ri	Iqtisodiy erkinligi nisbatan past bo'lgan mamlakatlar	To'plagan reyting ballari			
97	 Moldaviya	59,1			
98	 Rossiya	58,9			
104	 Belorussiya	57,9			
122	 Tojikiston	55,6			
140	 O'zbekiston	53,3			
147	 Ukraina	52,3			

Index of Economic Freedom (Iqtisodiy erkinlik indeksi)ning yakuniy hisobotida reytingga kiritilgan barcha davlatlar to'plagan reyting ballariga ko'ra shartli ravishda beshta guruhga ajratiladi:

1. 80 balidan 100 balgacha to'plagan mamlakatlar-erkin iqtisodiyotga ega bo'lgan davlatlar;
2. 70 balidan 80 balgacha jamg'argan mamlakatlar- iqtisodiyoti nisbatan erkin bo'lgan davlatlar;
3. 60 balidan 70 balgacha to'plagan mamlakatlar-iqtisodiy erkinligi mo'tadil bo'lgan davlatlar;
4. 50 balidan 60 balgacha to'plagan mamlakatlar-nisbatan iqtisodiy erkinligi past bo'lgan davlatlar;
5. 50 balidan past to'plagan mamlakatlar-mutloq iqtisodiy erkin bo'lmagan davlatlar.

O'zbekiston mazkur reytingda dunyo mamlakatlari orasida 2019 yilda 140 – o'ringa qayd etilgan.

The Global competitiveness index (Global raqobatbardoshlik indeksi)-Butunjahon Iqtisodiy Forumi (World Economic Forum) versiyasi bo'yicha mamlakatlarning iqtisodiy raqobatbardoshlik darajasi bo'yicha tadqiqotlar olib borish va shu asosda ularning reytingini aniqlashni ko'zda tutadi.

Butun jahon iqtisodiy forumi milliy raqobatbardoshlikni o'rta va uzoq muddatli istiqbolda mamlakat va mavjud institutlarning barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlash olish layoqati sifatida tushuntiradi. Tadqiqot mualliflari milliy raqobatbardoshlikning yuqori ko'rsatkichlariga ega mamlakatlar o'z fuqarolarining yuksak turmush darajasini ta'min eta oladilar, deb ta'kidlaydilar. Iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish va raqobatni har tomonlama qo'llab-quvvatlash

¹¹ <https://ru.wikipedia.org>

borasida mavjud to'siqlarni bartaraf qilish, uzoq muddatli barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashga qaratilgan iqtisodiy siyosatini ishlab chiqishda mamlakatlar Global raqobatbardoshlik indeksidan foydalanishlari tavsiya qilinadi. Global raqobatbardoshlik indeksi 113 ta ko'rsatkichdan tashkil topgan bo'lib, iqtisodiy rivojlanishning turli darajalarida bo'lgan mamlakatlarning raqobatbardoshlik darajasini tavsiflaydi. Jami ma'lumotlarning uchdan ikki qismi korxona rahbarlari bilan o'tkazilgan so'rovlar asosida shakllantirilsa, ma'lumotlarning uchdan bir qismi esa statistik ma'lumotlar va xalqaro tashkilotlar tomonidan o'tkaziluvchi tadqiqotlar natijalari asosida shakllantiriladi. Barcha ko'rsatkichlar milliy raqobatbardoshlik darajasini belgilab beruvchi 12 ta nazorat ko'rsatkichlari guruhiga birlashtiriladi: Institutlar sifati; Infratuzilma; Makroiqtisodiy barqarorlik; Sog'liqni saqlash va boshlang'ich ta'lim; Oliy ta'lim va kasbiy tayyorgarlik; Tovar va xizmatlar bozori samaradorligi; Mehnat bozori samaradorligi; Moliya bozorining sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarlik darajasi; Texnologik taraqqiyot darajasi; Ichki bozor ko'lami; Kompaniyalarning raqobatbardoshligi; Innovatsion salohiyat.

World Economic Forum: The Global Competitiveness Report 2018 da Markaziy Osiyo davlatlari orasida birgina O'zbekiston mazkur reytingga kiritilmagan. Bugungi kunda Jahon iqtisodiy forumiga O'zbekiston nomidan reytingga kirish uchun xat jo'natilgan.

Boshqa tadqiqotlardan farqli ravishda biznes yuritish (doing business) qulayligi indeksi faqatgina tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish va yuritish bilan bog'liq bo'lgan qonunlar, me'yoriy hujjatlarni o'rganishga asoslanadi.

O'zbekiston 2020 yil reytingida dunyo mamlakatlari orasida 69-o'rinda qayd etilgan. Xususan mamlakatimiz biznesni ro'yxatga olish bo'yicha dunyo mamlakatlari o'rtasida 8-o'rinni band qilgan bo'lsada, qurilishga ruxsat olish bo'yicha 132-o'rinda, mulkni ro'yxatga olish bo'yicha 72-o'rinda, xalqaro savdoni amalga oshirish bo'yicha 152-o'rinda qayd etilganligi bu boradagi ishlarni sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqish lozimligini ko'rsatadi.

1.5-rasm. Dunyo mamlakatlarida biznes yuritish qulayligi darajasi (yashil rangga bo'yalgan mamlakatlarda biznes yuritish boshqa rangga bo'yalgan mamlakatlarga nisbatan oson)¹².

¹² https://ru.wikipedia.org/Doing_business_2017.svg

1999 yildan buyon Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti O'zbekistonga kredit reytingini berib keladi. 1999 yildan 2008 yilgacha bo'lgan vaqt oralig'ida kredit tavakkalchiligi bo'yicha mamlakatlarning 7 ta guruhi orasida I guruhga mansub ko'rilgan bo'lsa, 2008 yilda O'zbekiston kredit tavakkalchiligi bo'yicha mamlakatlar reytingining 6-guruhiga munosib deb topilgan bo'lsa, 2019 yilga kelib, tashkilot mamlakat reytingini 5-darajagacha ko'tardi. Valyuta siyosatini erkinlashtirish, milliy valyutani konvertatsiya qilish, savdo hamkorlari bilan aloqalarni mustahkamlash, tadbirkorlik uchun qulay shart-sharoitlarning yaratilishi mamlakat kredit reytingining o'sishiga sabab bo'lgan muhim omillar sanaladi.

The Rule of law index (Huquq ustuvorligi indeksi)-dunyo mamlakatlarida huquqiy mezonlarga tayanilgan holda barpo etilgan huquqiy muhitning qay darajada inson huquqlari va erkinliklarining kafolatlanishiga xizmat qilishini ko'rsatib beradi. Mazkur indeks The World Justice Project, nodavlat tashkiloti tomonidan tavsiya etilgan uslubiyot bo'yicha hisoblanadi va bunda statistik ma'lumotlar va global miqyosda ekspertlik so'rovlari natijalariga tayaniladi. The Rule of law index 2010 yilda ishlab chiqilgan va u mamlakatlarning huquq ustuvorligini ta'minlash borasida erishgan natijalarini baholash imkonini beradi. The Rule of law index (Huquq ustuvorligi indeksi) 47 ta ko'rsatkichdan tashkil topgan bo'lib, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning turli darajalarida bo'lgan mamlakatlarda xalqaro huquq normalariga rioya qilinishini ko'rsatib beradi. Barcha ko'rsatkichlar 8 ta nazorat ko'rsatkichlari guruhiga birlashtirilgan: Hokimiyat institutlari vakolatining cheklanganligi; Korrupsiyaning mavjud emasligi; Jamoat tartibi va xavfsizlik; Asosiy huquqlarning himoya qilinishi; Hokimiyat institutlarining shaffofligi; Qonunlarga rioya qilish; Fuqarolik sudlovi; Jinoyatlarni odil sudlov qilish.

O'zbekiston mazkur reytingda 2020 yilda 92-o'rinda qayd etilgan.

Korrupsiyani qabul qilish indeksi (The Corruption Perceptions Index) - bu davlat sektorida korrupsiyaning tarqalganlik ko'rsatkichi-ni o'rganish bo'yicha global miqyosda amalga oshiriluvchi taqdiqot va shu asosda tuzilgan mamlakatlar reytingi hamdir. Transparency International xalqaro nodavlat tashkiloti tomonidan taklif etilgan uslubiyot asosida statistik ma'lumotlar va global ko'lamda o'tkazilgan so'rovlarga tayanilib mazkur indeks hisoblanadi va mamlakatning global reytingdagi o'rni aniqlanadi. Mazkur indeks qiymati 0 va 100 oralig'ida joylashgan bo'lib, indeks qanchalik 0 ga yaqinlashsa, bu mamlakatda korrupsiyaning haddan tashqari kuchayganligini ko'rsatadi. Indeksning 100ga yaqinlashib borishi mamlakatda korrupsiya darajasi kamayib borayotganligidan dalolat beradi.

1.6-rasm. Mamlakat va hududlarning korrupsiyani qabul qilish indeksi

■ >80 ■ 70-79 ■ 60-69 ■ 50-59 ■ 40-49 ■ 30-39 ■ 20-29 ■ 10-19 ■ <10 ■ ma'lumotlar mavjud emas¹³.

O'zbekiston ushbu indeksda o'rnini biroz yaxshilab, 25 ball to'pladi. Mamlakat 180 davlat va hududlar orasida 153-o'rinni egalladi (o'tgan yilgi ko'rsatkich - 158-o'rin).

Inson taraqqiyoti indeksi (Human Development Index)-bu dunyo mamlakatlarida inson taraqqiyotini aks ettiruvchi ko'p qirrali ko'rsatkich hisoblanadi. Mazkur indeks har yili BMTning Taraqqiyot dasturi ekspertlari va mustaqil xalqaro ekspertlar ko'magida hisoblab chiqiladi. Tadqiqotlar natijasi har yili BMTning Taraqqiyot dasturi tomonidan turli maxsus ma'ruzalar ko'rinishida chop etib boriladi. Insonning baxtli va uzoq umr kechirishi, tabiat va jamiyat yaratgan moddiy, nomoddiy va ijtimoiy ne'matlardan bahramand bo'lib yashashi Inson taraqqiyoti konsepsiyasining asosini tashkil etadi. Inson taraqqiyoti indeksi-bu u yoki mamlakat aholisining insoniy taraqqiy etish darajasini ko'rsatadi, shuning uchun ham ko'pchilik holatlarda uni «turмуsh sifati» yoki «turмуsh darajasi» kabi ko'rsatkichlar bilan bir qatorda qo'llashga harakat qiladilar. ITI mamlakat aholisining sog'liq darajasi, ta'lim olish imkoniyatlari va amaldagi daromadlari nuqtai nazaridan mazkur mamlakat erishgan natijalarni o'lchash imkonini beradi va bunda quyidagi uchta indeksdan foydalaniladi: Kutilayotgan umr ko'rish davomiyligi indeksi; Savodxonlik darajasi indeksi; Yalpi milliy daromad indeksi.

¹³ [https://ru.wikipedia.org/Countries_by_Corruption_Perceptions_Index_score_\(2019\).png](https://ru.wikipedia.org/Countries_by_Corruption_Perceptions_Index_score_(2019).png)

1.7-rasm. ITI bo'yicha dunyo xaritasi, 2019 yil¹⁴.

0,900 va undan yuqori	0,650–0,699	0,400–0,449
0,850–0,899	0,600–0,649	0,399dan past
0,800–0,849	0,550–0,599	ma'lumotlar mavjud emas.
0,750–0,799	0,500–0,549	
0,700–0,749	0,450–0,499	

Inson taraqqiyoti indeksi (ITI) human development index (HDI) ni hisoblash natijalariga ko'ra - ITI o'ta yuqori bo'lgan, ITI yuqori, ITI o'rtacha va ITI past bo'lgan mamlakatlar farqlanadi. 2019 yilda O'zbekiston ITI bo'yicha 190 ta mamlakat orasida 0,71 koefitsient bilan 105-o'rinda qayd qilingan.

The Democracy index (Jahon mamlakatlari demokratiyasi indeksi) - dunyo mamlakatlarida demokratik islohotlarning amalga oshirilishi va bu borada erishilgan natijalarni aks ettiruvchi reyting ko'rsatkichi hisoblanadi. Mazkur indeks Buyuk Britaniyaning The Economist Intelligence Unit, xalqaro tadqiqot markazining uslubiyoti bo'yicha hisob-kitob qilinadi.

Jahon mamlakatlarining demokratiyasi indeksi 60 ta asosiy ko'rsatkichlardan tashkil topgan bo'lib, mazkur ko'rsatkichlar beshta asosiy guruhga birlashtirilgan. Bu ko'rsatkichlar mamlakat ichidagi demokratik jarayonlarni, xususan: Saylovlar jarayoni va plyuralizm; Hukumat faoliyati; Siyosiy jarayonlarda fuqarolarning ishtiroki; Siyosiy madaniyat; Fuqarolarning huquq va erkinliklarini baholashga xizmat qiladi.

2019 yilda O'zbekiston mazkur indeks reytingida 167 ta dunyo mamlakatlari orasida 157-o'rinni egallagan [7].

Worldwide Press Freedom Index / Butunjahon matbuot erkinligi indeksi – dunyo mamlakatlarida matbuot erkinligi-ning holati borasidagi vaziyat va uni aks ettiruvchi o'ziga xos reyting hisoblanadi. Matbuot erkinligi va jurnalistlarning haq-huquqlarini himoya qiluvchi Chegara bilmas reportyorlar xalqaro nodavlat tashkiloti (Reporters Without Borders) mazkur reytingni yuritadi. Mazkur xalqaro nodavlat tashkiloti so'z erkinligi va o'zini namoyon qilish borasida muammolarga

¹⁴ <https://ru.wikipedia.org>

duch keluvchi jurnalistlar, yozuvchilar va shunga o'xshash shaxslarning huquqlarini himoya qilish va bu borada huquqbuzarliklarni qayd qiluvchi So'z erkinligining ta'minlanganlik holati bo'yicha axborotlar almashishning Xalqaro tarmog'i (Freedom of Expression Exchange Network, IFEX) ning a'zosi hisoblanadi.

Erkin matbuot indeksi barcha turdagi ommaviy axborot vositalari va tashkilotlari jurnalistlarining erkinlik darajasini baholaydi. Bunda u yoki bu mamlakat hukumatining ommaviy axborot vositalari va nashrlariga bo'lgan munosabati, ularning matbuot erkinligini ta'minlashga bo'lgan hatti-harakatlariga alohida e'tibor qaratiladi. Ushbu indeks dastlab 2002 yilda 139 ta mamlakatni qamrab olgan holda tuzilgan va dunyo hamjamiyatiga taqdim etilgan. Tadqiqotlar ekspert baholashlariga asoslangan bo'lib, tashkilot mutaxassislari 43 ta asosiy ko'rsatkichlar asosida u yoki bu mamlakatda matbuot erkinligining ta'minlanganlik holatiga baho beradilar. Indeks davlatlarni to'plagan ballariga qarab reyting ro'yxatiga kiritadi. Bunda 0 ball-eng yaxshi ko'rsatkich sifatida baholansa va u mamlakatda matbuot erkinligi mutloq ta'min etilganligini ko'rsatsa, reyting ballarining 0 dan ortib borishi mazkur mamlakatda matbuot erkinligi buzilayotganligidan dalolat beradi. Tashkilot ekspertlari mazkur indeks har bir mamlakatdagi matbuot va so'z erkinligini to'liq va aniq aks ettiradi, deb hisoblaydilar.

WORLDWIDE PRESS FREEDOM INDEX / BUTUNJAHON MATBUOT ERKINLIGI INDEKSI reytingida O'zbekiston 2019 yil 180 mamlakat o'rtasida 53,2 ball to'plagan holda 160 o'rinda qayd etildi.

Logistika samaradorligi indeksi (Logistics performance index)ning maqsadi logistika tizimining qulayligini aniqlash yo'li bilan mamlakatlarga savdo logistikasi samaradorligiga ta'sir ko'rsatuvchi muammolarni aniqlash va ularni hal etish imkoniyatlarini izlab topishda ko'maklashishdan iborat. Mahalliy va xalqaro ekspeditorlik kompa-niyalari operatorlari o'rtasida so'rovga o'tkazishga asoslangan holda, logistika samaradorligi indeksi dunyoning 155 ta mamlakati logistika tizimlarining qulayligini baholaydi. Indeksni aniqlashda ham miqdor va ham sifat ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Mazkur indeks mamlakatlar logistika tizimlari o'rtasida o'zaro yaqinlik aloqalarini yo'lga qo'yishga xizmat qiladi. Mazkur indeks logistika xizmatlari zanjirining barcha bo'g'inlari bo'yicha mamlakat logistika tizimiga ham milliy va ham xalqaro darajada baho beradi.

Logistika samaradorligi indeksi - bu oltita asosiy tashkil etuvchilarni o'z ichiga olgan yaxlit ko'rsatkich logistika sektori faoliyati samaradorligining jamlanma ko'rsatkichidir. Bu ko'rsatkichlar sirasiga quyidagilar kiradi: 1.bojxona organlari ishining samaradorligi; 2.infratuzilma sifati; 3.xalqaro yuk tashishlarni tashkil etishning osonligi; 4.logistika xizmatlarining sifati va kompetentligi; 5.yuklarni kuzatib borish imkoniyati; 6.etkazib berish muddatlariga rioya etilishi.

O'zbekiston logistika samaradorligi indeksida 2018 yilda 99 o'rinda qayd etilgan.

The UN Global E-Government Development Index (Elektron hukumatni rivojlantirish indeksi) Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan ikki yilda bir marta mamlakat fuqarolarining davlat xizmatlaridan qay tariqa samarali foydalana olish imkoniyatiga ega ekanliklarini aniqlash maqsadida tuzib chiqiladi. Bunda asosiy urg'u davlat xizmatlarini taqdim etish va ulardan foydalanishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish darajasiga beriladi. Mazkur indeksni hisoblashda davlat idoralari tomonidan AKTdan keng foydalanilishiga asosiy e'tibor qaratilgani holda quyidagi uchta tashkil etuvchi indeksni hisoblashning asosini tashkil etadi: 1.Internet xizmatlari bilan qamrab olish va ularning sifati; 2.AKT-infratuzilmaning sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar darajasi; 3.Inson kapitali.

O'zbekiston 2018 yilda mazkur reytingda 190 ta mamlakat orasida 81 – o'rinda qayd etilgan.

United Nations Industrial Development Organization (UNIDO) tomonidan hisobla-nuvchi Sanoat raqobatbardoshligi indeksi (Competitive Industrial Performance Index (CIP) dunyo mamlakatlarining raqobatbardoshlik darajasini belgilab beruvchi jamlanma indekslar orasida eng yoshi hisobanadi. Uning paydo bo'lganiga qariyb 10 yil bo'lganiga qaramasdan, undan mamlakatlar sanoat raqobatbardoshligini baholashda World Economic Forum (WEF) va International Institute for Management Development (IMD) tomonidan ishlab chiqilgan indekslar qatorida foydalanilib kelinmoqda. CIP mamlakatlarning raqobatlasha oladigan darajada qayta ishlovchi sanoat tarmoqlari mahsulotlarini ishlab chiqarish va eksport qila olish layoqatlarini ko'rsatib beradi, UNDP mutaxassislarning fikricha raqobatbardoshlik ko'p qirrali tushuncha va jarayon bo'lganligi sababli u iqtisodiy o'sishga nisbatan iqtisodiyotda bo'layotgan jarayonlarni to'la-to'kis tavsiflab beradi. Raqobatbardoshlik o'rta va uzoq muddatli istiqbolda iqtisodiyotning ma'lum bir rivojlanish sur'atlarini ta'min eta olish imkoniyatlarini ko'rsatadi. Shu sababli ham sanoat raqobatbardoshligi indeksi asosiy e'tiborni qayta ishlovchi sanoat tarmog'iga qaratadi.

Investitsiyalarning tartibga solinishini cheklanganligi indeksi, dastlab 2003 yilda Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti tomonidan hisoblab chiqilgan bo'lib, u milliy iqtisodiyotning soha va tarmoqlariga investitsiya kiritayotgan xorijiy investorlar uchun milliy qonunchilikda u yoki bu ko'rinishdagi cheklovlar mavjud yoki mavjud emasligini baholash imkonini beradi.

Baholash 4 ta guruh bo'yicha amalga oshiriladi:

- 1.Tarmoq korxonalarida ulushli ishtirok etishga cheklovlar;
- 2.Tekshirish va ruxsat berishlarning zarurati;
- 3.Asosiy personal (rahbar va zaruriy mutaxassislarni) yollashga cheklovlar;
- 4.Xorijiy korxonalar uchun boshqa cheklovlar (er, kapital, daromad va foydani taqsimlash va shu kabilar).

Cheklovlar darajasi va ularning ko'lamidan kelib chiqqan holda baholashlar amalga oshiriladi. Tarmoqlar bo'yicha baholashlar o'tkazilib bo'lingandan so'ng, mamlakat iqtisodiyoti bo'yicha o'rtacha ball chiqariladi. Bugungi kunda mazkur

indeks iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotining 68 ta a'zo davlatlari uchun ishlab chiqilgan.

Innovatsiyalar global indeksi (The Global Innovation Index)-innovatsiyalarning sanoat jihatidan taraqqiy etgan mamlakatlarlik darajasi ko'rsatkichi bo'yicha mamlakatlarni tadqiq qilish va tadqiqot natijalari asosida mamlakatlarning reytingini tuzishni ko'zda tutadi. Mazkur indeks 2007 yildan buyon INSEAD xalqaro biznes maktabi, Kornell universiteti (Cornell University) va Butun jahon intellektual mulk tashkiloti (World Intellectual Property Organization, WIPO) tomonidan tavsiya etilgan uslubiyot asosida hisoblab kelinmoqda va u bugungi kunda mamlakatlarning innovatsion taraqqiyot darajasini to'liqligicha baholash imkonini beradi. Innovatsiyalar global indeksi (The Global Innovation Index) 82 ta o'zaro bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlardan tashkil topgan bo'lib, iqtisodiy rivojlanishning turli bosqichlarida bo'lgan mamlakatlarning innovatsion taraqqiyotni ta'minlash borasida erishgan natijalarini baholash imkonini beradi. Tadqiqot mualliflari mamlakatda qanchalik innovatsion taraqqiyotga intilish kuchli bo'lsa, mamlakat shunchalik iqtisodiy jihatdan jadal rivojlanadi, deb hisoblaydilar.

Governance Matters (Davlat boshqaruvining sifati) -bu davlat boshqaruvining samaradorligi va sifati borasida mamlakatlar ko'rsatkichini o'zida jamlagan tadqiqot va mazkur tadqiqot natijalari asosida tuzilgan reyting hisoblanadi. Davlat boshqaruvi sifati indiqatori Jahon banki (The World Bank) uslubiyoti asosida turli manbalardan olinadigan yuzlab ma'lumotlarni tahlil qilish asosida mazkur indiqator hisoblanadi.

Davlat boshqaruvi sifati (Worldwide Governance Indicators)ni tadqiq qilishda davlat boshqaruvining turli jihatlarini o'zida aks ettiruvchi oltita turli xil indekslardan foydalaniladi:

1. Aholi fikrini inobatga olish va davlat idoralarining hisobdorligi (Voice and Accountability) indeksi turli siyosiy jarayonlar, fuqarolarning erkinliklari va siyosiy huquqlarining turli jihatlarini o'lchaydi.

2. Siyosiy barqarorlik va tazyiqlarning yo'qligi (Political Stability and Absence of Violence) indeksi davlat boshqaruvi institutlarining va siyosiy tuzumning barqarorligi, davlat hokimiyatini konstitutsiyada ko'zda tutilmagan yo'llar bilan ag'darishga va mamlakatdagi siyosiy vaziyatni beqarorlashtirishga bo'lgan intilishlarning ehtimollik darajasini o'lchaydi.

3. Hukumat faoliyatining samaradorligi (Government Effectiveness) indeksi davlat xizmatlarining sifati, hukumat tomonidan amalga oshirilayotgan ichki siyosatga aholining ishonchi, davlat apparatining samarali faoliyat ko'rsatishi, davlat xizmatchilarining kompetensiyalari, ularning turli siyosiy tazyiqlardan holi ekanliklarini baholaydi.

4. Qonunchilik sifati (Regulatory Quality) - xususiy sektorning jadal rivojlanishiga imkon beruvchi qonun hujjatlarini ishlab chiqish borasida hukumatning qay darajada layoqatli ekanligini baholash imkonini beradi.

5. Qonun ustuvorligi (Rule of Law) indeksi turli sub'ektlarning o'rnatilgan qonunchilik normalariga nisbatan ishonch bildirishi va shuningdek ularning

mazkur me'yorlarga rioya qilishlarini, jinoyatchilik darajasini, jamiyatning jinoyatchilikka bo'lgan munosabatini, huquqni muhofaza qilish idoralari faoliyatining samaradorligini baholaydi.

6. Korrupsiyani jilovlash (Control of Corruption) indeksi hukumat idoralari va keng jamoatchilikning korrupsiyaga bo'lgan munosabatlari, jamiyatda korrupsiyaga qarshi olib borilayotgan tadbirlarning samaradorligini o'lchashga xizmat qiladi.

Byudjet ochiqligi indeksi (Open budget index) 1990 yilda asos solingan bugungi kunda shtab-kvartirasi Vashingtonda joylashgan nufuzli xalqaro nodavlat tashkiloti (International Budget Partnership) tomonidan e'lon qilib boriladi. Bu boradagi tadqiqotlar doimiylik tavsifiga ega bo'lib, har ikki yilda bir marta e'lon qilib boriladi. Byudjet ochiqligi indeksini tuzishda uchta asosiy omil: byudjetga tegishli ma'lumotlardan keng jamoatchilikning xabardorligi; byudjet jarayonlarida keng jamoatchilikning ishtiroki va byudjet jarayonlarini nazorat qilishda rasmiy nazorat idoralari, shu jumladan qonunchilik institutlari va davlat taftish va nazorat idoralari faoliyatining samaradorligiga alohida e'tibor qaratiladi. Byudjet ochiqligiga doir ma'lumotlarni jamlashda 145 ta savolni o'z ichiga olgan anketa so'rovnomasidan foydalaniladi.

Tayanch iboralar: jahon iqtisodiyoti, xalqaro iqtisodiy munosabatlar, xalqaro iqtisodiy munosabatlarni amalga oshirish mexanizmi, "Iqtisodiyot ochiqligi", avtarkiya, tashqi savdo kvotasi, Internasialashuv, globallasuv, mehnat taqsimoti, ishlab chiqarishni ixtisoslashuvi, kooperatsiya, fan-texnika inqilobining ta'siri.

Bobning qisqacha xulosasi:

Jahon iqtisodiyoti faoliyatining o'ziga xos tomonlaridan biri xalqaro iqtisodiy munosabatlarning intensiv rivojlanib borishidir. Jahon iqtisodiyotida davlat guruxlari, shuningdek iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlar kengayib, rivojlanib bormoqda. Ushbu jarayonlar xalqaro mehnat taqsimotini chuqurlashuvi va ho'jalik xayotning Internasialashuvida, ularning bir-biriga bog'liqligi va yaqinlashuvida, mintaqaviy xalqaro tizimlarning rivojlanishi va mustahkamlanishida namoyon bo'lmoqda.

Zamonaviy jahon iqtisodiyoti vujudga kelmasdan oldin ham xalqaro iqtisodiy munosabatlar (asosan savdo ko'rinishda) mavjud bo'lib, uning rivojlanishi sanoat inqilobi bilan chanbarchas bog'liqdir. Ana shu davrda xalqaro iqtisodiy munosabatlar kengaydi va chuqurlashib, global xarakterga ega bo'ldi. Zamonaviy jahon iqtisodiyoti – bu bozor iqtisodiyotining ob'ektiv qonunlariga bo'ysunuvchi, o'zaro bog'liq bo'lgan milliy iqtisodiyotlar birlashmasi, global iqtisodiy organizmdir.

Xalqaro mehnat taqsimotining rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar va rivojlanishning o'ziga xos tomonlari, xalqaro ixtisoslashuv va ishlab chiqarish kooperatsiyasining o'ziga xos tamoyillarini o'rganish katta ahamiyatga egadir.

II-BOB. Xalqaro savdoning rivojlanish nazariyalari va modellari

2.1. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida xalqaro savdo. Xalqaro savdo konsepsiyasi

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning an'anaviy va eng sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar ko'rinishlaridan biri tashqi savdo hisoblanadi. Jahon iqtisodiyotida ro'y berayotgan xalqaro iqtisodiy munosabatlar umumiy hajmining 75-80%ni tashqi savdoning ulushiga to'g'ri keladi.¹⁵

Dunyoda mavjud bo'lgan har qanday mamlakat uchun tashqi savdoning roli ahamiyatlidir, chunki jahon xo'jalik tizimidan ajralgan holatda biron-bir mamlakat sog'lom iqtisodiyotni hosil qila olmaydi.

Xalqaro savdoda xalqaro mehnat taqsimoti asosida paydo bo'ladigan turli davlatlarni tovar ishlab chiqaruvchilari o'rtasidagi aloqalarning bir shakli bo'lib, ular o'rtasidagi o'zaro iqtisodiy bog'liqlikni namoyon qiladi.

Mamlakatlar iqtisodiyotida FTT ta'siri ostida ro'y berayotgan tuzilmaviy o'zgarishlar, (sanoat ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi va kooperatsiyalashuvi) milliy xo'jaliklarning o'zaro hamkorligini kuchaytirmoqda. Bu esa xalqaro savdoni faollashuviga imkon yaratmoqda. Xalqaro savdo ishlab chiqarishga nisbatan tezroq o'smoqda. Tashqi savdo aylanmasini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, jahonda ishlab chiqarish 10%ga ko'paygan xolda jahon savdosi 16%ga o'smoqda.

"Tashqi savdo" deganda bir mamlakatning boshqa bir mamlakat bilan haq to'lanadigan olib kirishi, ya'ni import va haq to'lanadigan olib chiqish, ya'ni eksportdan iborat savdosi nazarda tutiladi. Dunyodagi barcha mamlakatlarning hak to'lanadigan tovar aylanmasi yig'indisi xalqaro savdo deb ataladi. Xalqaro savdo tushunchasi torroq ma'noda ham ishlatilishi mumkin. Masalan, sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlarda tovar aylanmasining yig'indisi, rivojlanayotgan davlatlarda tovar aylanmasining yig'indisi va x.k.

Bugungi kunda xalqaro savdo tarkibi keng bo'lib o'z ichiga quydagilarni qamrab oladi:

- xomashyo tovarlari – qishloq va o'rmon xo'jaligi, baliqchilik va ov mahsulotlari, qayta ishlash uchun katta sarf-xarajat talab etmaydigan qazilma boyliklar;
- yarim tayyor mahsulot – yakunlovchi qayta ishlashni talab etadigan mahsulotlar;
- tayyor mahsulotlar – oxirigacha tayyor mahsulotlar;
- qisqa muddatda foydalanuvchi tayyor sanoat mahsulotlari – 1 yil va undan qisqa davrda ishlatiladigan tovarlar;
- uzoq muddatda ishlatiladigan tovarlar – 1 yildan uzoq ishlatiladigan tovarlar;

¹⁵ G.G.Nazarova, Z.M.Iminov, X.X.Xalilov, O.B.Hamidov Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. (darslik), –T.: TDIU, «Iqtisodiyot» 2011 y. - 276 b.

- qisqa muddatda ishlatiladigan iste'mol tovarlari (nooziq-ovqat) - 1 yil va undan qisqa davrda ishlatiladigan tovarlar;
- o'rta muddatda iste'mol qilinadigan tovarlar – nisbatan kichik qiymatga ega bo'lgan 1 yildan 3 yilgacha ishlatish muddatiga ega tovarlar;
- uzoq muddatli ishlatiladigan tovarlar – 3 yildan oshiq muddatlarda ishlatish muddatiga ega tovarlar hamda katta qiymatga ega bo'lgan, 1 yildan 3 yilgacha ishlatish muddatiga ega tovarlar.

Erkin savdo yoki proteksionizm siyosatini tanlash yoki uni qanday bo'lsa shu holda saqlash oldingi asrlarga xos edi. Bizning davrimizda bu ikki yo'nalish o'zaro bog'liqdir. Ammo ko'p hollarda uni bu qarama-qarshi birlik erkin savdo tamoyilining bosh vazifasi rolini bajarardi.

Jahon iqtisodiyotida erkin savdo siyosatiga birinchi bo'lib Adam Smit o'z ta'rifini bergan edi. Adam Smit "ayirboshlash har bir mamlakat uchun foydali bo'lib, har bir mamlakat bunda mutloq ustunlikka ega bo'lishini" ta'kidlagan edi¹⁶. Adam Smitning tahlillari klassik nazariyaning asosi bo'lgan va erkin savdo siyosatining har qanday shakli uchun asos bo'lib kelgan.

David Rikardo "Siyosiy iqtisod va soliq solishning boshlanishi" (1817yil) nomli asarida boshi berk ko'chadan klassik nazariyani olib chiqdi. U xalqaro ixtisoslashuv mezonlarini ajratgan holda, davlatlar uchun qanday holatlarda davlatlararo ayirboshlash manfaatli ekanini ko'rsatib berdi. Har bir davlat uchun ustunlik qilgan yoki kuchsizligi nisbatan kamroq bo'lgan sohaga ixtisoslashish manfaat keltiradi, degan fikrni berdi. Uning qarashlar konsepsiyasi taqqoslanish nazariyasi yoki prinsipida o'z aksini topdi¹⁷.

D. Rikardo o'z ta'limotida xalqaro ayirboshlash barcha davlatlar uchun mumkin va manfaatliligi, ayirboshlash barcha uchun foydali bo'lgan narx zonalarini aniqlab bergan bo'lsa, Djon Styuart Mill o'zining "Siyosiy iqtisod asoslari" (1848y) nomli asarida qanday narxda ayirboshlashni amalga oshirilishini foydali ekanligini ko'rsatgan edi. Styuart Millning ta'limoti bo'yicha ayirboshlash narhi talab va taklif qonuniga ko'ra, har bir davlatning yalpi eksport miqdori yalpi import miqdorini qoplaydigan daraja bilan belgilanadi. Djon Styuart Millning muhim xizmatlaridan biri uning xalqaro narx qonuni yoki "xalqaro narx nazariyasi"dir. Xalqaro narx qonunida ta'kidlanishicha, shunday narx mavjudki u davlatlar orasidagi tovar ayirboshlashni optimallashtiradi. Bu bozor narxi bo'lib, u talab va taklifga bog'liqdir¹⁸.

Klassik siyosiy iqtisodchilarning nazariyasini rivojlantirib Gotfrid Xaberler o'z qarashlar konsepsiyasini nafaqat mehnatga, balki ishlab chiqarishning barcha omillariga e'tiborni qaratgan edi.

Xalqaro savdo xarakatini nima bilan aniqlanishi va uning tarkibini Eli Xeksher va Bertil Olinlar o'zlarining zamonaviy qarashlarida aks ettirdilar. Ular

¹⁶ A.Smit «Xalqlar boiligining tabiati va sabablari» Oksford Universiteti - press, 1998 yil 648 b.

¹⁷ D.Rikardo «Siyosiy iqtisod va soliq solishning boshlanishi» Cambridge Universiteti - press, 1951 yil, 133-149 66.

¹⁸ Dj.Stuart Mill «Siyosiy iqtisod asoslari» 1848 yil

Qiyosiy ustunlik tushunchasini izohlab u yoki bu davlatning ma'lum bir tovarlarga ixtisoslashishi ularning ishlab chiqarish omillariga egalik darajasiga bog'liqdir deb ta'kidlangandilar. E.Xeksher va B.Olin "narxlarning ishlab chiqarish omillariga tenglashtirish" nazariyasini ilgari surdilar¹⁹.

1948 yilda Amerikalik iqtisodchilar P. Samuelson va V. Stolper o'z nazariyalarini kiritib Xeksher-Olin ta'limotining isbotini yanada mukammallashtirib, ishlab chiqarish omillaridan biri, texnika asosan bir mukammal raqobat va tovarlarning to'la harakatchanligi mavjud bo'lganda xalqaro ayirboshlash ishlab chiqarish omillarining davlatlar orasidagi narxini tenglashtiradi deb izohlagandi.

Xalqaro savdoning zamonaviy nazariyalari o'z tarixiga ega, albatta. Mamlakatlarning nima sababdan o'zaro oldi-sotdi qilishi masalasi XVII asrning boshlaridanoq iqtisodchi olimlarni qiziqtirib kelgan. Endigina vujudga kelgan iqtisodiy ta'limot maktablari tashqi savdoni rivojlantirishga o'z e'tiborlarini qaratishgan.

2.2. Xalqaro savdoning klassik nazariyalari

Merkantilistik nazariya.

O'rta asrlar feodalizmining taraqqiyoti davrida dengiz sayyohchiligi yutuqlariga asoslangan buyuk jugrofiy kashfiyotlar yangi qita'larga borish imkoniyatini berdi. G'arbiy yarim sharda topilgan oltin undan pul sifatida foydalanish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirdi. Milliy davlatlar mustahkamlana bordi, ularning eng kuchlilari esa kuchsizlarini bosib olib o'zlarining koloniyalariga aylantirdi va o'z ta'sir doiralarini kengaytirish uchun kurash olib bordi. Shaharlar iqtisodiy markazlar sifatida yana ham muximroq ahamiyat kasb eta boshladi.

San'atdagi Uyg'onish davri ta'lim sohasida sifat jihatdan yangi pogonaga sakrashga olib keldi. Ana shunday tarixiy vaziyatda o'z-o'zini ta'minlashga qaratilgan feodal nazariyalar doirasidan chetga chiqa oladigan va yangi xo'jalik tizimi doirasida tovarning ahamiyatini asoslab beradigan hamda milliy davlatlarning xorijga ekspansiyalarini amalga oshirishi zarurligini isbotlab beruvchi iqtisodiy nazariyaga extiyoj tug'ildi. Merkantilizm ana shunday nazariyaga aylandi.

Merkantilizm iqtisodiy ta'limotning bir yo'nalishi bo'lib, u Yevropalik olimlar (Tomas Man (1571-1641), Charlz Davenant (1656-1714) Jan Batist Kolbert (1619-1683), Viliyam Pettilar (1623-1687)) tomonidan ishlab chiqilgan. Merkantilistlar ishlab chiqarishning tovar tabiatiga urg'u berishgan.

Merkantilistlar nuqtai nazariga ko'ra, dunyo cheklangan mikdordagi boyliklarga ega, shuning uchun bir mamlakatning boyishi fakatgina boshqa

¹⁹ Hecksher Eli 1919. The Effect of foreign Trade on the distribution of income. Economisk Tidskrift, pp 497-512, Bertil Olin. Interregional and international trade. - Cambridge, Massachuset: Harvard university press, 1993

mamlakatning kambag'allashuvi hisobiga yuz berishi mumkin. Boylikning ko'payishi qayta taqsimlanish orkali mumkin bo'lganligi bois, har bir mamlakatga kuchli iqtisodiyotdan tashkari armiya, xarbiy va savdo flotini o'z ichiga olgan kuchli davlat "mashina"si ham kerakki, u mamlakatning boshqa mamlakatlardan ustunligini ta'minlay olsin.

Merkantilistlar iqtisodiy tizimni uch tarmoqdan - ishlab chiqarish, qishloq xo'jaligi tarmoqlari va xorijiy koloniyalardan tashkil topgan deb hisoblashadi. Savdogarlarga iqtisodiy tizimning muvaffaqiyatli faoliyat olib borishi uchun zarur bo'lgan eng muhim guruh, mehnatga esa asosiy ishlab chiqarish omili sifatida qaralgan.

Mamlakat boyligini bu mamlakatda mavjud bo'lgan oltin va kumush miqdori bilan bog'lagan holda, tashqi savdoning merkantilistik maktabi namoyondalari milliy mavqeiini mustahkamlash uchun davlat quyidagilarni amalga oshirishi kerak deb hisoblaydi²⁰:

- ijobiy savdo balansini ushlab turish - tovarlarni mamlakatga olib kirishga nisbatan ularni chetga ko'prok olib chiqish, zero bu mamlakatga oltin kirib kelishini ta'minlaydi, bu esa o'z navbatida ichki xarajatlar, ishlab chiqarish va bandlikni oshiradi;

- ijobiy savdo qoldig'ini ta'minlash maqsadida eksportni ko'paytirish va importni qisqartirish uchun tashqi savdoni tariflar, kvotalar va savdo siyosatining boshqa dastaklari yordamida tartibga solish;

- chetga xomashyo olib chiqishni keskin chegaralash yoki ta'qiqlash, mamlakatda qazib olinmaydigan xomashyolarni chetdan bojlarsiz import qilishga ruxsat berish, bu oltin zaxiralarini jamlash va tayyor maxsulotlarning eksport narxlarini past darajada ushlab turish imkoniyatini beradi;

- koloniyalarning metropoliyadan tashqari barcha boshqa mamlakatlar bilan xar qanday savdosini ta'qiqlash, faqat metropoliyagina koloniyalarda ishlab chiqarilgan tovarlarni xorijga sotishi mumkin, shu bilan birgalikda koloniyalarda tayyor tavarlar ishlab chiqarishni ta'qiqlash orqali ularni metropoliya uchun xomashyo etkazib beruvchiga aylantirish.

Merkantilistik qarashlardan iqtisodiy tizim to'la bo'lmagan bandlik sharoitida faoliyat olib borayotganligi kelib chiqadi, buning natijasida esa chetdan kirib kelgan qo'shimcha oltin ortiqcha ishchi kuchi bilan birlashishi va ishlab chiqarishni kupaytirishi mumkin. Aks holda esa, ya'ni to'lik bandlik nazarda tutilsa, chetdan oltin kirib kelishi inflyasiyani o'sishiga olib keladi, bu esa ushbu oltinlardan samarali foydalanish imkoniyatini bermaydi.

Amaldagi iqtisodiy siyosat

Merkantilizm namoyondalari dunyoqarashlari bilan asoslangan amaliy iqtisodiy siyosat qimmatbaxo metallarni ishlatish va ayirboshlash ustidan davlat

²⁰ G.G'Nazarova, Z.M.Iminov, X.X.Xaliyov, O.B.Hamidov Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. (darslik), -T.: TDIU, «Iqtisodiyoti» 2011 y. - 276 b.

nazoratini o'rnatilishiga olib keldi. Hukumat xususiy shaxslar tomonidan oltin va kumushni chetga olib chiqishni ta'qiqlab quyishga harakat qila boshladi. Qo'lga tushib qolganlar turli jazolarga, xattoki o'lim jazosigacha mahkum qilindi.

Hukumat tashqi savdoni amalga oshirishni alohida yunalishlar bo'yicha va alohida kompaniyalargagina ruxsat berardi. Bu kompaniyalarning asosiy vazifasi savdo balansini ijobiy qoldikka erishishini ta'minlash edi. Usha paytda vujudga kelgan savdo monopoliyalari - «Hudson Bay Company» va «Dutch East India Trading Company» - bir necha o'n yillab, XVIII asrning o'rtalarigacha faoliyat olib bordi. Bundan tashkari, hukumat eksportga subsidiyalar ajratgan, is'temol tovarlar importiga bojxona bojlari joriy etgan, ayni paytda eksport tovarga aylantirish mumkin bo'lgan xom ashyo importiga boj joriy etilmagan.

Merkantilistlarning xalqaro savdo nazariyasi uchun sezilarli hisslari shundaki, ular mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotida xalqaro savdoning ahamiyatini qayd etdilar va uni rivojlantirish modellariidan birini ishlab chiqdilar. Ular zamonaviy iqtisodiyotda ishlatiladigan to'lov balansi tushunchasini birinchilardan bo'lib izohlab berishgan.

Merkantilistlar dunyoqarashlarining chegaralanib qolganligi shundaki, ular bir mamlakatning boyishi faqatgina u savdo olib borayotgan boshqa mamlakatning kambag'allashuvi xisobiga yuz berishi mumkin deb xisobladilar, xalqaro iqtisodiyot rivojlanib borishi, binobarin mamlakatning rivojlanishi mavjud boylik chegarasida emas, balki bu boylikni ko'paytirish xisobiga ham yuz berishi mumkinligini tushuna olmadilar. Biroq bir muncha keyinroq vujudga kelgan fiziokratlar ta'limotlaridan farqli ularok, merkantilistlarning qarashlari ilmiy tafakkurni xalqaro iqtisodiyotda klassik maktab g'oyalari tomon undadi.

Merkantilistlar maktabi iqtisodiyotda bir yuz ellik yil hukmronlik qildi. Buning natijasida XVIII asrning boshlariga kelib, xalqaro savdo barcha mumkin bo'lgan, ba'zan umuman sun'iy cheklashlar turi bilan urab tashlandi. Turli davlatlar tomonidan ishlab chiqilgan savdo qoidalari nafaqat o'zaro savdo yo'liga ulkan g'ov bo'lardi, balki tugilib kelayotgan kapitalistik ishlab chiqarish extiyojlariga ham mos kelmas edi.

Ingliz iqtisodchisi David Xyum "narx-oltin-oqimlar" o'zaro ta'siri mexanizmini ishlab chiqish orqali birinchilardan bo'lib merkantilistlarga zarba berdi. U merkantilistlarning, mamlakat o'zida mavjud oltin miqdorini cheksiz ko'paytirib borishi mumkin, bu uning xalqaro bozordagi raqobatbardoshligiga ta'sir ko'rsatmaydi, degan fikrlarining noto'g'riligini ko'rsatib berdi.

David Xyum savdo balansini ijobiy qoldiqda ushlab turish natijasida oltinning oqib kirishi mamlakat ichida pul taklifining ortishiga, ish haqi va narxlarning ko'tarilishiga olib kelishi mumkinligiga o'z e'tiborini qaratdi. Narxlarning oshishi natijasida mamlakatning raqobatbardoshligi pasayadi. Aksincha, oltinning chiqib ketishi mamlakat ichida pul taklifining kamayishiga, ish haqi va narxlarning pasayishiga olib keladi va mamlakat raqobatbardoshligi ortadi. Binobarin, mamlakat savdo balansini qoldig'ini hamisha ijobiy holatda ushlab tura olmaydi - bunga ichki iqtisodiy omillar yo'l qo'ymaydi. Oltinning harakati milliy

iqtisodiyotlarni sozlab turadigan nozik mexanizm hisoblanadi, buning natijasida eksport miqdori import miqdori bilan tenglashadi va savdo qoldig'i nolga aylanadi.

Bu tamoyil quyidagilarga asoslanib ishlab chiqilgan: Muomaladagi pul miqdori bilan narx darajasi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjud; Har ikki mamlakatda to'liq bandlik hukmron; Sotiladigan tovarlarga talab narx bo'yicha egiluvchan; Tovarlarni bozorida ham, ishlab chiqarish omillari bozorida ham sof raqobat hukmron; Milliy valyuta oltinga, oltin milliy valyutaga erkin ayiriboshlanadi.

Mana shu shartlar bajarilganda savdo balansining muvozanatlashuvi avtomat ravishda yuz beradi.

Shunday qilib, merkantilistlar birinchi bo'lib xalqaro savdoning o'ziga xos modelini taklif etdilar. Ular mamlakatning boyligi mamlakatda mavjud bo'lgan oltin va kumush miqdori bilan bog'liq deb hisobladilar. Merkantilistlar tovarlarni mamlakatga olib kirishga nisbatan ularni chetga qo'proq olib chiqish, eksportni ko'paytirish va importni qisqartirish uchun tashqi savdoni tartibga solish, chetga xomashyo olib chiqishni keskin chegaralash yoki ta'qiqlash, xomashyolarni chetdan bojlarsiz import qilishga ruxsat berish, koloniyalarning metropoliyadan tashqari barcha boshqa mamlakatlar bilan har qanday savdosini ta'qiqlash kerak deb ta'kidladilar.

Keyinchalik klassik nomini olgan maktab vakillari tashqi savdoga merkantilistcha karashlarga keskin zarba berishdi.

Absolut ustunlik nazariyasi

Merkantilistlarga keskin zarba bergan iqtisodchilardan biri Adam Smit bo'ldi. Adam Smit millat boyligi to'plangan oltin miqdoriga emas, balki mamlakatning pirovard tovar va xizmatlar ishlab chiqara olish qobiliyatiga ko'prok bog'liqligini anik-ravshan asoslab berdi. Shuning uchun ham asosiy masala oltinga ega bo'lishda emas, asosiy masala mehnat taqsimoti va mehnat kooperatsiyasi xisobiga ishlab chiqarishni rivojlantirish xisoblandi. Ishlab chiqaruvchilar iqtisodiy jixatdan mutloq erkin, mavjud qonunlar doirasida o'z faoliyatlari turini mustaqil ravishda tanlay oladigan sharoitlarda eng yaxshi natijaga erishish mumkin. Bu siyosat "lesse-fer" nomini oldi.

@ *«Lesse-fer» (fr. fr. laissez-faire) - iqtisodiyot va erkin raqobatga davlatning aralashmaslik siyosati*²¹.

Adam Smitning tashqi savdo siyosati bir qancha farazlarga asoslangan. U quyidagilarni aksioma sifatida qabul qiladi:

- Mehnat Yagona ishlab chiqarish omili;
- To'liq bandlikka erishilgan, ya'ni barcha mavjud resurslardan tovar ishlab chiqarishda foydalaniladi;

²¹ A.Smit «Xalqlar boiligining tabiati va sabablari» Oksford Universiteti - press, 1998 yil 648 b.

- Xalqaro savdoda ikki mamlakat ishtirok etadi, bu mamlakatlar ikki xil tovar bilan o'zaro savdo olib boradi;
- Ishlab chiqarish xarajatlari doimiy, ularning kamayishi tovarga bo'lgan talabni ko'paytiradi;
- Bir tovarning narxi ikkinchi tovarni ishlab chiqarishga sarflangan mehnat bilan ifodalangan;
- Tovarni bir mamlakatdan ikkinchisiga tashish bo'yicha transport xarajatlari nolga teng;
- Tashqi savdo cheklashlar va reglamentatsiyalardan xoli. Adam Smit qarashlariga muvofiq ravishda;
- Hukumat tashqi savdoga aralashmasligi, ochiq bozorlar rejimi va erkin savdoni qullab-quvvatlashi kerak;
- Millatlar, xususiy shaxslar ham o'zlari ustunlikka ega bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashishi va bu tovarlarni ishlab chiqarilishida boshqa mamlakatlar ustunlikka ega bo'lgan tovarlarga ayirboshlash asosida savdo qilishi kerak;
- Tashqi savdo bozorni mamlakat sarhadlaridan tashqariga kengaytirish orqali mehnat samaradorligini rivojlantirishni ragbatlantiradi;
- Eksport mamlakat iqtisodiyoti uchun ijobiy omil sanaladi, zero u mamlakat ichkarisida sotish imkoniyati bo'lmagan ortiqcha tovarlarni sotish imkoniyatini beradi
- Eksportga subsidiyalar ajratilishi axoli uchun ortikcha soliq hisoblanadi va ichki narxlarning ortishiga olib keladi, shuning uchun bu subsidiyalar bekor kilinishi kerak.

Absolut ustunlik nazariyasi — mamlakatlar o'zlari eng kam xarajatlar bilan ishlab chiqaradigan (ishlab chiqarishda Absolut ustunlikka ega bo'lgan) tovarlarni eksport qiladi va boshqa mamlakatlarda eng kam xarajatlar bilan ishlab chiqariladigan (ishlab chiqarishda savdo hamkorlari Absolut ustunlikka ega bo'lgan) tovarlarni import qiladi.

Agar ikki mamlakat savdo hamkoriga nisbatan kam xarajatlar bilan ishlab chiqaradigan (ya'ni mamlakat ishlab chiqarish xarajatlari bo'yicha Absolut ustunlikka ega bo'lgan) tovarlar bilan o'zaro savdo qilganda xalqaro savdo foydali bo'ladi. Mehnat Yagona ishlab chiqarish omili bo'lganligi bois ishlab chiqarish xarajatlari Absolut ustunlik sharti bir birlik tovarni ishlab chiqarishga sarflanadigan vaqt bir mamlakatda ikkinchisidan kamroq bo'lishini anglatadi. Agar to'liq bandlik hukmron bo'lsa, ya'ni tovarlar ishlab chiqarishda barcha mavjud resurslardan to'liq foydalanilyapti deb faraz qilaylik, bir mamlakat doirasida bu shartning bajarilishini quyidagi formula orqali ifodash mumkin:

$$A_1Q_1 + A_2Q_2 \leq L, \quad (1)$$

Bu erda A_1 - bir birlik birinchi tovarni ishlab chiqarishga sarflangan vaqt, A_2 - bir birlik ikkinchi tovarni ishlab chiqarishga sarflangan vaqt, Q_1 - ishlab

chiqarilgan birinchi tovar miqdori, Q_2 - ishlab chiqarilgan ikkinchi tovar miqdori, L - mamlakatdagi mavjud mehnat resurslari. Formuladan ko'rinib turibdiki, birinchi tovar ishlab chiqarishni ko'paytirish uchun mamlakat ikkinchi tovar ishlab chiqarishini qisqartirishga majbur. Va, aksincha, ikkinchi tovar ishlab chiqarilishining har qanday ko'paytirilishi birinchi tovar ishlab chiqarilishining kamayishiga olib keladi.

Ikkinchi mamlakatni ko'rib chiqaylik. Bu mamlakatda A_1' - bir birlik birinchi tovarni ishlab chiqarishga sarflangan vaqt, A_2' - bir birlik ikkinchi tovarni ishlab chiqarishga sarflangan vaqt.

Agar birinchi mamlakatda birinchi tovarni ishlab chiqarish uchun ikkinchi mamlakatga nisbatan kam vaqt sarflansa (bu birinchi mamlakat ikkinchisiga nisbatan Absolut ustunlikka ega ekanligini bildiradi) bu mamlakat bu tovarni ikkinchi mamlakatga eksport qiladi: $A_1 < A_1'$

Agar ikkinchi mamlakatda ikkinchi tovarni ishlab chiqarish uchun birinchi mamlakatga nisbatan kam vaqt sarflansa (bu ikkinchi mamlakat birinchisiga nisbatan Absolut ustunlikka ega ekanligini bildiradi) bu mamlakat ikkinchi tovarni birinchi mamlakatga eksport qiladi: $A_2 < A_2'$

Absolut ustunlik nazariyasining kuchli tomoni shundaki, u mehnatning qiymat nazariyasiga asoslangan va mehnat taqsimotining yaqqol ustunliklarini nafaqat milliy miqyosda, balki xalqaro miqyosda ham ko'rsatib beradi. Xalqaro savdoni tushuntirib berishda uning cheklanganligi ham yaqqol ko'rinib turadi.

Bu nazariya u yoki bu tovarlarni ishlab chiqarishda mutlak ustunlik bo'lmaganda mamlakatlar nima sababdan o'zaro savdo olib borishini tushuntirib bera olmaydi.

Qiyosiy ustunlik nazariyasi

Adam Smit nazariyasiga ko'ra, ishlab chiqarish omillari mamlakat ichkarisida to'liq harakatchan, ya'ni ular yukori mutlak ustunlikka ega bo'ladigan hududlarga bemaolol ko'chib o'ta oladi. Ertami kechmi ishlab chiqarish omillarining ko'chib o'tishi natijasida bir hududning boshkasidan ustunligi yo'qolib boradi va omillardan keladigan foyda barobarlashib boradi. Demak o'zaro savdo to'xtab kolishi kerakdek tuyuladi. Birok David Rikardo Absolut ustunliklar nazariyasini rivojlantirdi va ikki mamlakat o'rtasida o'zaro savdo ularning hech biri ma'lum bir tovarni ishlab chiqarishda mutlak ustunlikka ega bulmaganda ham foydali bulishini kursatib berdi.

Absolut ustunlik nazariyasidagi kabi ma'lum bir farazlardan kelib chiqib, Qiyosiy ustunlik nazariyasi muqobil narx yoki boshqacha qilib aytganda o'rmini qoplash xarajatlari (narxi) tushunchasidan foydalaniladi. Muqobil narx ikki tovarning ularni ishlab chiqarishga sarflangan ish vaqti orqali ifodalangan narxlarini solishtirishni aks ettiradi (1 birlik tovar ishlab chiqarishga 2 soatlik mehnat sarflangan). O'rmini qoplash xarajatlari ma'no jihatidan muqobil narxga deyarli mos keladi, farqi shundaki, bunda mehnat sarfiga teskari miqdorlar - vaqt birligida ishlab chiqarilgan tovar birliklari solishtiriladi (1 soat vaqt birligida 1/5 birlik tovar ishlab chiqarilgan).

Muqobil narx (opportunity cost) - bir birlik tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ish vaqtining boshqa bir birlik tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ish vaqti bilan ifodalanishidir.

Ikki o'zgaruvchi orasidagi to'g'ridan to'g'ri bog'liqlikni hisobga olgan holda, 2-tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan vaqt miqdori bilan ifodalangan 1-tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan muqobil xarajatlar A_1/A_2 ni tashkil qiladi. Faraz qilaylik, ma'lum bir tovarlarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan muqobil xarajatlar I mamlakatda II mamlakatga nisbatan kamroq, ya'ni:

$$(A_1/A_2) < (A_1^*/A_2^*) \quad (1)$$

Yoki boshqacha qilib ifodalaganda,

$$(A_1/A_1^*) < (A_2/A_2^*) \quad (2)$$

I formula Qiyosiy ustunlikni ifoda etuvchi formula bo'lib, u ma'lum bir mamlakatda 2-tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan xarajatlar orqali ifodalangan 1-tovarga sarflangan ishlab chiqarish xarajatlari boshqa mamlakatda xuddi shu tovarni (2-tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan xarajatlar bilan ifodalangan) ishlab chiqarish xarajatlari bilan kamligini ko'rsatadi. Bu har qanday ikki mamlakat va har qanday ikki tovar uchun o'rinlidir, zero Qiyosiy ustunlik faqatgina har bir mamlakatdagi mehnat samaradorligi nisbatiga bog'liq bo'ladi.

Qiyosiy ustunlik nazariyasi - agar bir mamlakat boshqa mamlakat bilan solishtirganda nisbatan kamroq xarajatlar bilan ishlab chiqara oladigan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashsa ularning birida ishlab chiqarish boshqasiga nisbatan Absolut samaraliroq qaramasdan o'zaro savdo har ikki mamlakat uchun foydali bo'ladi.

Qiyosiy talab (RD - relative demand) va Qiyosiy taklif (RS - relative supply) grafiklarini chizish uchun I va II mamlakatlarda ishlab chiqarilgan 1-tovar va 2-tovarlarning Qiyosiy miqdori bilan ularning Qiyosiy narxlari o'rtasidagi bog'liqlikni o'rnatish kerak. (1 rasm).

Har ikki mamlakat tomonidan ishlab chiqarilgan 1-tovarning Qiyosiy miqdori quyidagicha bo'ladi:

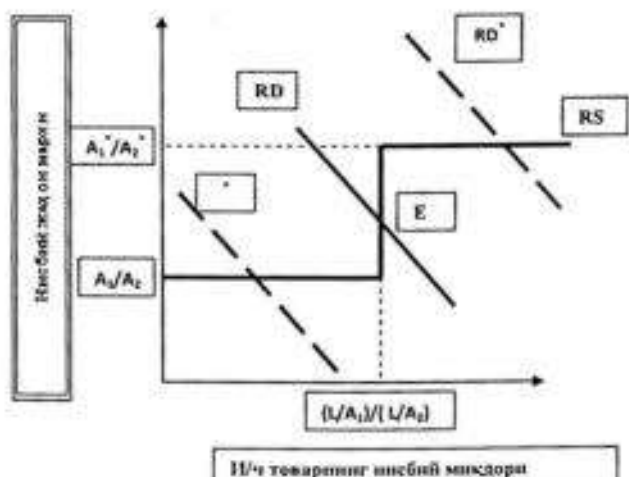
$$(Q_1 + Q_1^*) / (Q_2 + Q_2^*) \quad (1)$$

1-tovarning Qiyosiy jahon narxi esa quyidagiga teng bo'ladi:

$$P_1/R_2 \quad (2)$$

Ushbu holatni quyidagi 2.1-rasm misolida ko'rishimiz mumkin.

I mamlakat 1-tovarni ishlab chiqarishda Qiyosiy ustunlikka ega. Bu esa 1-tovarning sarflangan mehnat xarajatlari bilan solishtirish orqali ifodalangan Qiyosiy narxi II mamlakatdagiga nisbatan kamligini bildiradi va rasmda 1-tovarning II mamlakatdagi Qiyosiy narxi $(A_1/A_2)^*$ dan pastroqda joylashgan. 1-tovarning Qiyosiy taklifi uning I va II mamlakatlardagi Qiyosiy bahosi hamda uning jahon bozoridagi Qiyosiy narxiga bog'liq bo'ladi.

2.1.- rasmi. Qiyosiy jahon narxining shakllanishi.

Nazariy jihatdan bir necha variant bo'lishi mumkin: Agar I-tovarning Qiyosiy jahon narxi uning I mamlakatdagi Qiyosiy narxidan ($R_1/R_2 < A_1/A_2$), o'z navbatida, II mamlakatdagi Qiyosiy narxidan ham pastroq bo'lganda I-tovar ishlab chiqarilmaydi, zero uni sotish foyda keltirmaydi, chunki jahonda ikki mamlakat bor xolos.

Agar I-tovarning Qiyosiy jahon narxi uning I mamlakatdagi Qiyosiy narxiga teng bo'lsa ($R_1/R_2 = A_1/A_2$), bu vaziyatda I mamlakatdagi ishchilar har ikki tovar uchun bir xil narxga ega bo'lishadi, shuning uchun ularga bu ikki tovardan qaysi birini ishlab chiqarishning farqi yo'q (RS Qiyosiy taklif grafigining pastki gorizontal qismi).

Agar I-tovarning Qiyosiy jahon narxi uning I mamlakatdagi Qiyosiy narxidan yuqori ($R_1/R_2 > A_1/A_2$) bo'lsa, bu mamlakat I-tovarni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi. Ayni paytda, I-tovarning Qiyosiy jahon narxi uning II mamlakatdagi Qiyosiy narxidan pastroq bo'lganda ($R_1/R_2 < A_1^*/A_2^*$) II mamlakat 2-tovarni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi (RS Qiyosiy taklif Qiyosiy taklif egri chizig'ining vertikal qismi). Har ikki mamlakatdagi mehnat resurslari (mos ravishda L va L^*) cheklanganligi bois, I mamlakat I-tovarga ixtisoslashganda uni ishlab chiqarish hajmi L/A_1 va o'z navbatida, II mamlakat 2-tovarga ixtisoslashganda uni ishlab chiqarish hajmi L^*/A_2^* ni tashkil etadi. Shuning uchun I-tovarning Qiyosiy narxi A_1/A_2 va A_1^*/A_2^* chegarasida bo'ladi, bu tovarning Qiyosiy taklifi esa quyidagiga teng bo'ladi:

$$(L/A_1)/(L^*/A_2^*) \quad (3)$$

Agar I-tovarning Qiyosiy jahon narxi uning II mamlakatdagi Qiyosiy narxiga teng bo'lsa ($R_1/R_2 = A_1^*/A_2^*$), II mamlakat uchun qaysi tovarni ishlab chiqarishning farqi yo'q: I-tovar uchun ham, 2-tovar uchun ham bir xil narxga ega bo'ladi (RS Qiyosiy taklif Qiyosiy taklif egri chizig'ining yuqori gorizontal qismi).

Agar 1-tovarning Qiyosiy jahon narxi uning II mamlakatdagi Qiyosiy narxidan yuqori ($R_1/R_2 > A_1/A_2$), o'z navbatida, I mamlakatdagi Qiyosiy narxdan ham yuqori bo'lganda 2-tovar ishlab chiqarilmaydi. Har ikki mamlakat 1-tovarni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi. 1-tovar Qiyosiy taklifi grafigi cheksizlikka intiladi.

Mamlakatlar o'zlari Qiyosiy ustunlikka ega bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashganda o'zaro savdo har ikki mamlakat uchun qay darajada nafliligini qanday hisoblash mumkin degan haqli savol tug'iladi.

@ Savdodan keladigan yutuq (gains from trade) - mamlakatlar o'zlari Qiyosiy ustunlikka ega bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashganda savdoda ishtirok etuvchi har ikki mamlakat bu savdodan oladigan iqtisodiy naf.

Savdodan keladigan yutuq mamlakatning o'z tovarlari hisobiga ichki bozordagiga nisbatan chetdan xorijiy tovarlarga ko'proq ega bo'lishi natijasida vujudga keladi. Savdodan keladigan yutuqqa ikki taraflama qarash mumkin; mehnat xarajatlarini tejash va iste'molning ko'payishi.

I mamlakat bir birlik ish vaqtida $1/A_1$ ta 1-tovarni va $1/A_2$ ta 2-tovarni ishlab chiqara oladi, 1-tovarning 2-tovar narxi orqali ifodalangan Qiyosiy narxi avvalgidek, R_1/R_2 ga teng. Binobarin, mamlakat vaqt birligida $(1/A_1) \times (R_1/R_2)$ ta 2-tovarni import qila oladi. Toki 1-tovarni xorijga sotish orqali II mamlakatdan 2-tovarni o'z ichki bozoriga nisbatan ko'proq sotib olish imkoni bor ekan, chetdan tovar sotib olish I mamlakat uchun foydali bo'ladi, ya'ni:

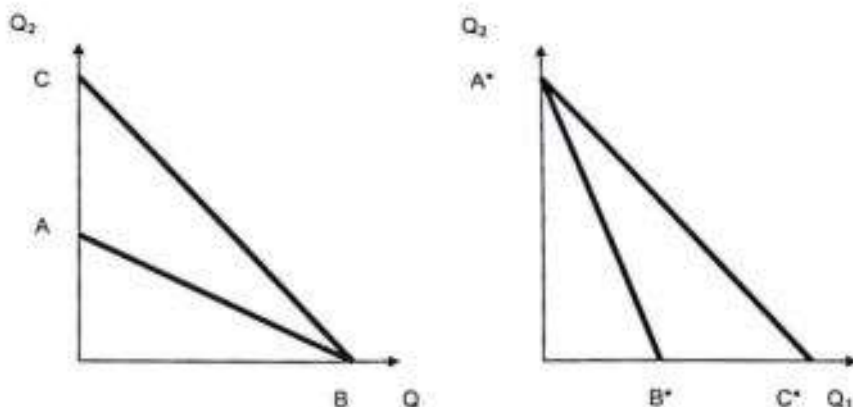
$$(1/A_1) \times (R_1/R_2) > (1/A_2) \quad (1)$$

Yoki tengsizlikni har ikki tomonini $(1/A_1)$ ga bo'lsak:

$$(R_1/R_2) > (A_1/A_2) \quad (2)$$

2 tengsizlik Qiyosiy ustunlik nazariyasining mamlakatlar o'zlari Qiyosiy ustunlikka ega bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashuvini ifoda etuvchi asosiy tenglamasiga ekvivalent. Shuning uchun I mamlakat uchun 2-tovarga ega bo'lishning eng samarali usuli 1-tovarni ko'proq ishlab chiqarib uni 2-tovarga ayirboshlashdan iborat. II mamlakat uchun esa aksincha, 1-tovarga ega bo'lishning eng samarali usuli 2-tovarni ko'proq ishlab chiqarib uni 1-tovarga ayirboshlashdan iborat.

Savdodan keladigan yutuqni har ikki mamlakatda birinchi va ikkinchi tovarlar iste'moli miqdorining qanchaga ko'payishi ham belgilaydi. (2.2.-rasm).

2.2.-rasm. Savdo natijasida iste'molning ortishi.

Agar I mamlakatning ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i AB, II mamlakatniki esa A^*B^* ni tashkil etsa, mamlakatlar o'rtasida savdoning rivojlanishi natijasida ularning har biri birinchi va ikkinchi tovarlarni ko'proq miqdorda iste'mol qila oladi. Natijada I mamlakat ixtiyorida S ta 2-tovar, II mamlakat ixtiyorida esa S^* ta 1-tovar bo'ladi. Rasmdan ko'rinib turibdiki, har ikki holatda ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i surildi va OCB hamda OA^*C^* uchburchaklarning yuzi oldingi AOB (I mamlakat uchun) hamda OA^*B^* (II mamlakat uchun) uchburchaklar yuzidan sezilarli darajada kattaroqdir.

Qiyosiy ustunliklar nazariyasida jahon ikki mamlakatdan iborat va ular ikki tovar bilan savdo qiladi deb faraz qilingan edi. Amalda esa bunday holatning bo'lishi mumkin emas, albatta. Jahondagi mamlakatlar ichidan ikkitasining faqat ikki tovar bilan o'zaro savdosini o'rganmoqchi bo'lsak ham, bu savdoni ushbu mamlakatlar va boshqa mamlakatlar umumiy savdosidan hamda juda ko'p miqdordagi tovarlar orasidan ajratib olishning imkoni yo'q.

Qiyosiy ustunlik nazariyasining ahamiyatini baholash juda mushkul, albatta. U bir necha o'n yillar davomida xalqaro savdoni tushuntirib beruvchi va barcha iqtisodiy bilimlarga kuchli ta'sir o'tkaza olgan asosiy nazariyalarning biri bo'lib qoldi. Iqtisodiyotdagi klassik maktab vakillari tomonidan qilingan ko'p sonli o'zgartirishlar va kengaytirishlar bilan Qiyosiy ustunlik nazariyasi amalda birinchi bo'lib jami talab va jami taklif muvozanatini izohlab berdi. Tovar qiymati uni ishlab chiqarishga sarflangan mehnat miqdori bilan aniqlanishi ko'zda tutilgan bo'lsada, Qiyosiy ustunlik nazariyasi tovarning qiymati ushbu tovarga ham mamlakat ichidagi, ham xorijdagi jami talab va taklifning nisbati bilan aniqlanishini ko'rsatib berdi.

Albatta, Qiyosiy ustunlik nazariyasi mavhum va juda soddalashtirilgan tabiatga ega va xalqaro savdoga bevosita ta'sir ko'rsatadigan bir qator hodisalarni e'tiborga olmaydi. Nazariyaning cheklanganligi uni yaratilishida qilingan farazlar bilan bog'liq. Shuning uchun u yoki bu tovar oqimlarini Qiyosiy ustunlik

nazariyasini qo'llagan holda tahlil qilishda quyidagilarni e'tiborga olish kerak, ya'ni bu nazariya:

- transport xarajatlarini e'tiborga olmaydi, bu xarajatlar shunday miqdorga etishi mumkinki, mamlakat bir tovarni ishlab chiqarishga sarflangan mehnat xarajatlari bo'yicha Qiyosiy ustunlikka ega bo'lsa-da, ushbu tovarni xorijga eksport qilish naf keltirmasligi mumkin;

- mamlakat ichida daromadlarning qayta taqsimlanishiga, narx va ish haqining o'zgarishiga, inflyatsiya, xalqaro kapital harakatiga tashqi savdoning ta'sirini inobatga olmaydi;

- faqat bitta ishlab chiqarish omili (mehnat) mavjudligidan kelib chiqadi, mamlakatlarning ishlab chiqarish omillari bilan bir xil ta'minlanmaganligi kabi xalqaro savdoning dastlabki shartlariga e'tibor bermaydi;

- to'liq bandlik shartidan kelib chiqadi, ya'ni ishchilar bir tarmoqdan ketar ekan boshqa yanada samaraliroq tarmoqda ish topadi, ishsiz qolmaydi deb faraz qilinadi;

- biri ikkinchisi oldida Qiyosiy ustunlikka ega bo'lmagan taxminan bir xil mamlakatlar o'rtasidagi savdoni tushuntirib bera olmaydi²².

Ishlab chiqarish omillari Qiyosiy nazariyasi

Qiyosiy narxlardagi farq mamlakatlarning ishlab chiqarish omillari bilan notekis ta'minlanganligi bilan tushuntiriladi degan g'oyani ilgari suruvchi xalqaro savdo nazariyasi ham Absolut va Qiyosiy ustunlik nazariyalari kabi bir qator gipotezalarga asoslangan.

Ishlab chiqarish omillari Qiyosiy nazariyasi ishlab chiqarish omillari, bozor, ishlab chiqarish, tovarlar tabiatiga o'ziga xos munosabat jihatidan gipotezalarga asoslangan. Bu gipotezalarning ko'pchiligidan Absolut va Qiyosiy ustunlik nazariyalarida ham foydalanilgan. Farqi shundaki, ishlab chiqarish omillari Qiyosiy nazariyasida avvalgidek ikki mamlakat va ikki tovar bo'lsada, tovarning biri mehnat sig'imli, ikkinchisi kapital sig'imli bo'lib, ishlab chiqarish omillari ham ikkita: mehnat - L hamda kapital - K. Bundan tashqari har ikki mamlakat ishlab chiqarish omillari bilan bir xil ta'minlanmagan. Mehnatning qiymat nazariyasi inkor etilmaydi, faqatgina qiymatning yaratilishida mehnatdan tashqari boshqa ishlab chiqarish omillari ham ishtirok etadi, degan fikr bilan to'ldiriladi. Ayni paytda mamlakat u yoki bu tovarga to'liq ixtisoslashmaydi va har ikki mamlakatda texnologiya bir xil. Shunday qilib, ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasidagi asosiy gipotezalardan biri alohida olingan tovarning mehnat yoki kapital sig'imlilikligi hamda mamlakatlarning ishlab chiqarish omillari bilan bir xil ta'minlanmaganligi hisoblanadi.

Omillar intensivligi (factor intensity) - ma'lum bir tovarni yaratish uchun ishlab chiqarish omillari Qiyosiy sarfini belgilovchi ko'rsatkich.

²² G.G.Nazarova, Z.M.Iminov, X.X.Xalilov, O.B.Hamidov Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. (darslik), -T.: TDIU, «Iqtisodiyot» 2011 y. - 276 b.

2-tovar 1-tovarga nisbatan kapital sig'imliroq hisoblanadi, agar bu tovarni ishlab chiqarishda sarflangan mehnat va kapital xarajatlari nisbati 1-tovarga sarflangan xuddi shu xarajatlar nisbatidan ko'proq bo'lsa, ya'ni:

$$(K_2/L_2) > (K_1/L_1)$$

Omillar seroblighi (factor abundance) - mamlakatning ishlab chiqarish omillari bilan Qiyosiy ta'minlanganligini belgilovchi ko'rsatkich.

Omillar seroblighi ikki usul bilan aniqlanishi mumkin: har bir ishlab chiqarish omilining Qiyosiy narxlar orqali va ishlab chiqarish omillarining Absolut miqdori orqali. II mamlakat kapital bilan yaxshiroq ta'minlangan sanaladi, agar bu mamlakatda kapital va mehnat narxlar nisbati birinchi mamlakatdagi xuddi shu nisbatdan kichikroq bo'lsa, ya'ni kapital II mamlakatda I mamlakatga nisbatan arzonroq bo'lsa:

$$(P_K/P_L) < (P_K/P_L)$$

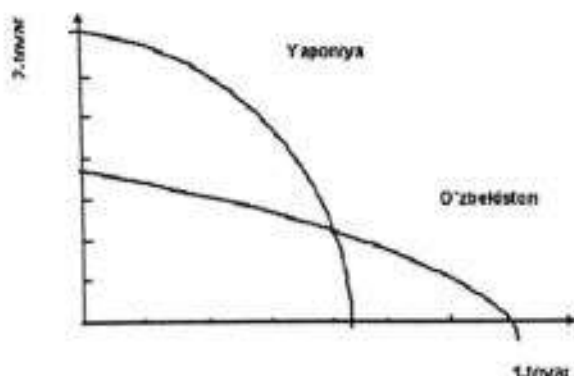
Odatda kapital bahosi deganda foiz stavkasi, mehnat bahosi deganda esa ish haqi tushuniladi. Bu erda ham gap omillar intensivligi holatidagi kabi Qiyosiy ko'rsatkichlar haqida ketyapti.

Agar omillar seroblighini ishlab chiqarish omillarining Absolut miqdori bilan aniqlaydigan bo'lsak, u holda II mamlakatda mavjud kapital umumiy hajmining ishchi kuchi umumiy hajmiga nisbati I mamlakatdagi xuddi shu nisbatdan yuqoriroq bo'lsa, II mamlakat I mamlakatga nisbatan kapitalga boy sanaladi:

$$(T_K/T_L) > (T_K^*/T_L^*)$$

Omillar seroblighining birinchi ta'rif bozor muvozanatining har ikki tomoni – talab va taklifi hisobga oladi, chunki ta'rif omillar narxi orqali berilyapti, narx esa talab va taklifning muvozanati natijasidir. Ishlab chiqarish omillari narxi u yo bu mamlakatda ularga ega bo'lish imkoniyati darajasini hamda uning texnolog rivoji saviyasini aks ettiradi. Ikkinchi ta'rif esa talabni inkor etgan holda faqatgi taklifi inobatga oladi. Taklif ham ushbu holatda juda muhim, chunki yaratilishida ishlab chiqarish omillari foydalaniladigan pirovard tovarlarga bo'lgan talabdan kelib chiquvchi hosilaviy talab hisoblanadi.

Turli ta'riflardan foydalanish ham bir xil, ham turli natijalarga olib kelishi mumkin. Agar birinchi va ikkinchi tovarlarga har ikki mamlakatda talab bir xil bo'lsa, har bir ta'rifdan foydalanish natijasi bir xil bo'ladi: Yaponiyada kapitalning umumiy miqdorin mehnatning umumiy miqdoriga nisbati O'zbekistondagiga nisbatan kamroq bo'lgani bois Yaponiya har ikki ta'rif bo'yicha kapital serob mamlakat hisoblanishi mumkin. Agar O'zbekistonga nisbatan Yaponiyada kapitalga talab ortib bordi deb faraz qilsak, bu mamlakatda kapital taklifi nisbatan ko'p bo'lishidan qat'iy nazar, Yaponiyada kapitalning Qiyosiy narxi O'zbekistonga nisbatan yuqori bo'ladi. Bu vaziyatda Yaponiya ikkinchi ta'rifga ko'ra, Absolut miqdor bo'yicha kapital serob, ammo Qiyosiy narxlarga asoslangan birinchi ta'rifga ko'ra esa mehnat serob mamlakat hisoblanadi, chunki bu mamlakatda mehnat narxi nisbatan arzon bo'ladi. Shunga o'xshash ziddiyatlarga duch kelmaslik uchun u yoki bu mamlakatda omillar seroblighini aniqlashda birinchi ta'rifdan foydalangan ma'qulroq.

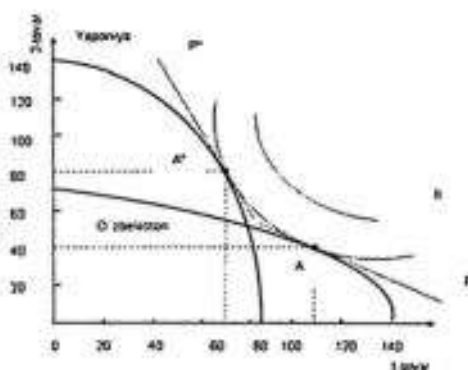

2.3.-rasm. Mamlakatlarning ishlab chiqarish omillari bilan notekis ta'minlanganligi holatidagi ishlab chiqarish imkoniyatlari chegaralari.

Ishlab chiqarish omillari bilan notekis ta'minlanganligi nazariyasi xalqaro savdo uchun asos sifatida bir-biri bilan o'zaro bog'liq ikki teorema ko'rinishida ifodalanishi mumkin: Xeksher-Olin teoremasi va ishlab chiqarish omillari narxining muvozanatlashuvi teoremasi.

Xeksher-Olin teoremasi (Heckscher-Ohlin Theorem) - har bir mamlakat o'z ishlab chiqarishlarida nisbatan katta hajmga ega bo'lgan omillarni talab etuvchi mahsulotlarni ustun darajada ishlab chiqarish va eksport qilishga ixtisoslashadi, binobarin, bu mamlakatlar milliy xo'jalik nuqtai nazaridan nisbatan kamchil omillar bilan ta'minlangan tovarlarni import qiladilar.

O'zbekiston mehnat serob mamlakat, 1-tovar esa mehnat sig'imli tovar bo'lgani bois, bu mamlakat 1-tovarni ishlab chiqaradi va eksport qiladi. Yaponiya kapital serob mamlakat, 2-tovar esa kapital sig'imli tovar bo'lgani sababli bu mamlakat 2-tovarni ishlab chiqaradi va eksport qiladi. Nisbatan serob ishlab chiqarish omillari egalari savdodan yutadi, nisbatan kamchil ishlab chiqarish omillari egalari esa savdodan yutqazadi.

2.4.-rasm. Mamlakatlarning ixtisoslashuvga kirishi

Teoremani isbotlash va tushuntirish uchun grafiklarga murojaat qilamiz. O'zbekiston mehnat resurslariga boy mamlakat, 1-tovar mehnat sig'imli tovar, Yaponiya kapitalga boy mamlakat, 2-tovar esa kapital sig'imli tovar ekanligini eslatib o'tamiz. Qabul qilingan shartlarga muvofiq ravishda teorema har ikki mamlakatdagi iste'molchilar juda o'xshash yoki deyarli bir xil didga ega ekanligini nazarda tutadi. Nazariy jihatdan har bir mamlakatdagi iste'molchilarning did va istaklari shunchalik farq qilishi mumkinki, befarqlik egri chizig'i umuman mos kelmasligi va hattoki umuman kesishmasligi mumkin. Bu holatda Xeksher-Olin teoremasi bajarilmaydi. Bu teorema iste'molchilar xohish va istaklari har ikki mamlakatda batamom bir xil va Yagona befarqlik egri chizig'iga qo'shilib ketishini talab etmaydi, balki bu xohish istaklar mamlakatlarni avtarkiya sharoitida qoldiradigan va ularni o'zaro savdo qilishdan voz kechishga olib keladigan darajada farq qilmaydi deb taxmin qiladi. Shunday bo'lsada, har bir mamlakatdagi iste'molchilarning did va istaklari shunchalik o'xshashki, befarqlik egri chizig'i har ikki mamlakat uchun bir xil bo'lsin deb faraz qilamiz.

Yagona befarqlik egri chizig'i O'zbekistonning ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i bilan A nuqtada o'zaro Yagona nuqtaga ega. Yaponiyada esa bu A* nuqtada joylashgan. Shunday qilib, I befarqlik egri chizig'i va A hamda A* nuqtalar o'zaro savdo bo'lmagan sharoitda har ikki mamlakatdagi mumkin bo'lgan maksimal ishlab chiqarish va iste'mol hajmini ifoda etadi, urinma chiziqlar esa, 1- va 2-tovarning O'zbekiston va Yaponiyadagi Qiyosiy narxlarini (P va P^*) ko'rsatadi. Grafikdan $R < R^*$ ekanligi ko'rinib turibdi, binobarin O'zbekiston 1-tovarni, Yaponiya 2-tovarni ishlab chiqarish bo'yicha Qiyosiy ustunlikka ega.

Savdoni rivojlantirgan holda mehnat serob sanalgan O'zbekiston mehnat sig'imli 1-tovarni, kapital serob bo'lgan Yaponiya esa kapital sig'imli 2-tovarni ishlab chiqarishga ixtisoslasha boshlaydi

Bunda ishlab chiqarish va iste'mol hajmini ko'rsatuvchi nuqtalar O'zbekistonda A dan B ga, Yaponiyada A* dan B* ga ko'chadi. Ixtisoslashuv mamlakatlar umumiy ekvivalent Qiyosiy jahon narxi - P_w darajasiga chiqquncha

davom etadi. Bu narx esa, yuqorida ko'rsatib o'tganimizdek, har ikki mamlakatdagi savdo boshlanmasdan oldingi ichki narxlar o'rtasida joylashdi, ya'ni $P < P_w < P^*$. Chizmada P_w har ikki mamlakatning ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i va yangi II befarqlik egri chizig'iga o'tkazilgan urinmani aks ettiradi.

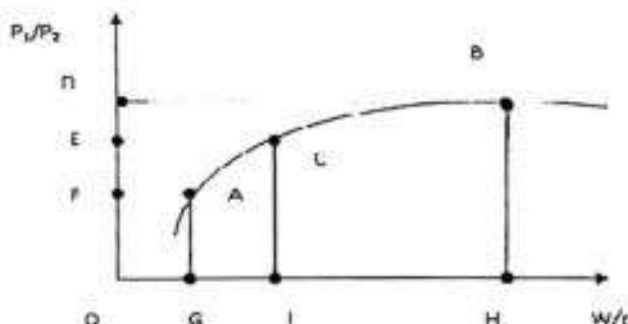
E nuqta A nuqta bilan solishtirganda O'zbekistonda "o'z" tovari "begona" tovardan kam iste'mol qilinganligini nazarda tutsa-da, O'zbekiston o'zaro savdodan yutadi, chunki uning yangi befarqlik egri chizig'i yuqoriroqda joylashgan va iste'molning ortganligini ko'rsatib turibdi. Xuddi shunday holat Yaponiyada ham kuzatiladi: E* nuqta A* nuqta bilan solishtirganda Yaponiyada "o'z" tovari "begona" tovardan kam iste'mol qilinganligini nazarda tutsa-da, Yaponiya ham o'zaro savdodan yutadi, chunki uning yangi befarqlik egri chizig'i ilgarisidan yuqoriroqda joylashgan va iste'molning ortganligini ko'rsatib turibdi. Demak, har ikki mamlakat o'zaro savdo natijasida yutuqqa erishdi, zero ularning befarqlik egri chiziqlari grafikda yuqoriga ko'tarildi.

Savdo natijasida ayirboshlanayotgan tovarlarning Qiyosiy narxlari bir-biriga yaqinlashish tamoyiliga ega. Agar tovarlarning Qiyosiy narxi mamlakatlarning ishlab chiqarish omillari bilan ta'minlanganligi darajasi hamda bu omillarning Qiyosiy narxlariga bog'liq deb faraz qilinsa, tabiiy savol tug'iladi: tovarlar narxining muvozanatlashishi ishlab chiqarish omillari narxiga qanday aks ta'sir ko'rsatadi?

Amerikalik iqtisodchi Pol Samuelson bu savolga javob bera oldi. Samuelson tomonidan isbotlangan Xeksher-Olin teoremasi to'g'riligi shartidan kelib chiquvchi bu teorema ishlab chiqarish omillari narxining muvozanatlashuvi yoki Xeksher-Olin-Samuelson teoremasi nomini oldi.

@ Ishlab chiqarish omillari narxining muvozanatlashuvi (factor price equalization theorem) (Xeksher-Olin-Samuelson teoremasi) - xalqaro savdo olib boruvchi mamlakatlarda gomogen ishlab chiqarish omillarining Absolut va Qiyosiy narxlarini muvozanatlashuviga olib keladi.

Qiyosiy narxlarning muvozanatlashuvi teoremasining grafik talqini 2.5.-rasmida ifodalangan.

2.5.-rasm. Ishlab chiqarish omillari narxining muvozanatlashuvi.

Kapital narxi (r) orqali ifodalangan mehnat narxi (w), ya'ni mehnatning ishlab chiqarish omili sifatidagi Qiyosiy narxi (w/r) gorizonttal. 1-tovarning 2-tovar narxi orqali ifodalangan Qiyosiy narxi (R_1/R_2) esa vertikal o'qqa joylashtirilgan.

Mehnatning ishlab chiqarish omili sifatidagi Qiyosiy narxi O'zbekistonda OG, Yaponiyada esa OI ni, mos ravishda 1-tovarning Qiyosiy narxi O'zbekistonda OF, Yaponiyada esa OD ni tashkil etadi. Mamlakatlar o'rtasida savdo boshlanmasdan oldin O'zbekistonda A, Yaponiyada B nuqtada bozor muvozanatiga erishilgan. O'zaro savdodan avval (w/r) nisbat O'zbekistonda Yaponiyaga nisbatan kichik bo'lgani uchun u mehnat sig'imli 1-tovarni, Yaponiya esa kapital sig'imli 2-tovarni ishlab chiqarish bo'yicha Qiyosiy ustunlikka ega.

Savdo boshlanganidan keyin O'zbekiston mehnat sig'imli 1-tovarga ixtisoslashgani bois bu mamlakatda mehnatga Qiyosiy talab oshib boradi, bu mehnatning Qiyosiy narxi (w/r)ning ortib borishiga, ushbu holat o'z navbatida 1-tovarning Qiyosiy narxi (P_1/P_2)ning ko'tarilishiga olib keladi. Yaponiya kapital sig'imli 2-tovarga ixtisoslashgani bois bu mamlakatda kapitalga Qiyosiy talab oshib borishi kapitalning Qiyosiy narxi (r/w)ning ortib borishiga yoki mehnatning Qiyosiy narxi (w/r)ning pasayishiga, bu esa o'z navbatida 2-tovarning Qiyosiy narxi (R_2/R_1)ning ko'tarilishiga, 1-tovarning Qiyosiy narxi (P_1/P_2)ning kamayishiga olib keladi. Binobarin A va B nuqtalar C nuqtada ustma-ust tushmaguncha bir-biriga yaqinlashib keladi va 1-tovarning har ikki mamlakatdagi Qiyosiy narxi E nuqtada muvozanatlashadi. Bu esa 1-tovarni ishlab chiqarishga sarflangan mehnatning Qiyosiy narxini O'zbekiston va Yaponiyada H nuqtada tenglashishiga olib keladi. Shunday qilib, xalqaro savdo natijasida tovarlar Qiyosiy narxining muvozanatga kelishi, ushbu tovarlarni yaratishda foydalanilgan ishlab chiqarish omillari Qiyosiy narxining tenglashishiga olib keladi.

Haqiqiy olamda ishlab chiqarish omillari narxi umuman muvozanatlashmagan. Misol uchun turli mamlakatlarda mehnatga to'lanadigan ish haqi ular o'rtasida faol savdo aloqalari olib borilishiga qaramay sezilarli farq qilib kelmoqda. Buning bosh sababi yuqorida oldindan qabul qilingan shartlardir:

- Har ikki tovar har ikki mamlakatda ishlab chiqarilishi nazarda tutilgan.
- Savdo olib boruvchi mamlakatlarda texnologiya bir xil deb faraz qilingan.
- Ishlab chiqarish omillari va tovarlar mamlakat ichida to'liq harakatchan deb faraz qilingan.
- Ishlab chiqarish omillarining xalqaro harakati mavjud emas deb faraz qilingan.
- Ishlab chiqarish omillari narxining muvozanatlashuvi teoremasi barcha cheklanishlari va kamchiliklariga qaramacdan, xalqaro iqtisodiyot tahlilida muhim ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, omillar sig'imligi ma'lum bir tovarni yaratish uchun ishlab chiqarish omillari Qiyosiy sarfini, omillar serobligi mamlakatning ishlab chiqarish omillari bilan Qiyosiy ta'minlanganligini belgilab beradi. Xeksher-Olinning ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasiga ko'ra, turli mamlakatlarda tovarlar Qiyosiy narxidagi farq, o'z navbarida ular o'rtasidagi savdo ularning ishlab chiqarish omillari bilan bir xil ta'minlanmaganligi bilan tushuntiriladi.

Ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasi o'zining barcha kamchiliklari va mavhum tabiatiga qaramay hozirgi kungacha xalqaro savdoning rivojlanishini tushuntiruvchi eng mashhur nazariyalarning biri bo'lib qolmoqda. Shuning uchun ham bu nazariyaning turli mamlakatlar, tovarlar va ishlab chiqarish omillariga nisbatan ulkan statistik massivlar yordamida empirik yo'llar bilan tekshirilishiga ajablanmasa ham bo'ladi.

Ba'zi empirik testlar nazariyani tasdiqlar, boshqalari rad etar edi. Xeksher-Olin-Samuelson xulosalarini rad etgan tadqiqotlarning eng mashhuri 1953 yilda kelib chiqishi Rossiyadan bo'lgan amerikalik olim Vasiliy Leontev tomonidan amalga oshirilgan.

Leontev bir necha empirik testlar yordamida Xeksher-Olin nazariyasi shartlari amalda bajarilmasligini ko'rsatib berdi. Ikkinchi jahon urushidan keyin AQSH eng boy va kapital serob bo'lgan mamlakatlarning biri bo'lib, boshqa mamlakatlar bilan solishtirganda mehnatga haq to'lash me'yori ham yuqori bo'lganligi bois ishlab chiqarish omillari Qiyosiy nazariyasiga muvofiq ravishda kapital sig'imli tovarlarni eksport qilishi kerak edi. Leontev bu gipotezani tekshirish uchun 1 million dollar qiymatiga ega bo'lgan eksportga mo'ljallangan tovarlar va shuncha qiymatli import bilan bevosita raqobat qiluvchi tovarlarni ishlab chiqarish uchun qancha kapital va ishchi kuchi zarurligini hisoblab chiqdi. U har bir sanoat tarmog'i kapital va ishchi kuchi sarfini hisobladi, bunda faqatgina tayyor mahsulotlar (masalan, avtomobillar) bilan cheklanmadi, balki oraliq mahsulotlar (po'lat, oyna, rezina) uchun ham kerakli hisob-kitoblarni amalga oshirdi. Shundan so'ng AQSHning 1947 yildagi eksport tarkibidan foydalangan holda 1 million dollar summadagi eksport tovarlarga sarflangan kapital va mehnat xarajatlarining nisbatini hisoblab chiqdi. Leontev AQSHning shu yildagi import tarkibi bo'yicha (import tovarlari ro'yxatiga AQSHda ishlab chiqarilmaydigan tovarlar kiritilmadi) import o'rini bosuvchi AQSH tovarlarini ishlab chiqarishga sarflangan kapital va mehnat xarajatlari nisbatini aniqladi.²⁹

Amalda bir birlik AQSH importini ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan kapital va mehnat nisbati - $(K/L)_{im}$ ni bir birlik AQSH eksportini ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan kapital va mehnat nisbati - $(K/L)_x$ bilan solishtirildi. "Leontev statistikasi" (Leontief statistic) nomini olgan ushbu nisbatga muvofiq 1 tengsizlik bajarilsa har qanday mamlakat kapital serob, 2 tengsizlik bajarilganda esa mehnat serob mamlakat sanalishi mumkin.

$$(K/L)_{im} / (K/L)_x < 1 \quad (1)$$

$$(K/L)_{im} / (K/L)_x > 1 \quad (2)$$

G.G' Nazarova, Z.M. Iminov, X.X. Xalilov, O.B. Hamidov Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. (darslik), -T.: TDIU, «Iqtisodiyot» 2011 y. - 276 b.

Leontev, Xeksher-Olin nazariyasiga muvofiq, eksport tovarlar import o'rini bosuvchi tovarlarga (deyarli AQSH importi) nisbatan har bir ishchi kuchi hisobiga ko'proq kapital talab qilishini kutgan edi. Natija buning qarama-qarshisi bo'lib chiqdi: AQSH importining kapital sig'imlilikligi uning eksporti kapital sig'imlilikligidan 30 foizga ko'p chiqdi, bu esa AQSH kapital serob bo'lgan mamlakat emas, balki mehnat serob mamlakat ekanligidan dalolat berardi, ushbu holat mavjud tasavvurlarga umuman mos kelmas edi.

Leontev paradoksi (Leontief paradox) - bu Xeksher-Olinning ishlab chiqarish omillari Qiyosiy nazariyasining amalda bajarilmasligi – mehnat serob mamlakatlarning kapital sig'imli, kapital serob mamlakatlarning mehnat sig'imli tovarlarni eksport qilishidir.

O'sha paytda etakchi bo'lgan yondashuvning inkor etilishi uning tushuntirilishini talab qilardi. Munozaralar Xeksher-Olin nazariyasi to'g'ri, Leontev tomonidan olingan natijalar noto'g'ri ekanligini isbotlashga harakatlar doirasida bo'ldi. Leontev paradoksiga qarshi keltirilgan ba'zi dalillar quyidagilar:

Ishchi kuchini malakali va malakasiz ishchi kuchi guruhlariga ajratish kerak hamda eksport tovarlarga sarflangan xarajatlarni har ikki guruh uchun alohida hisoblash kerak.

AQSH qazib olinishida katta miqdorda kapital xarajatlarini talab qiluvchi xomashyoni ko'p hajmda import qiladi. Shuning uchun AQSHning eksport tovarlari katta hajmdagi kapital sig'imli xomashyoni talab qiladi, bu esa eksportni kapital sig'imliga aylantiradi.

Leontev testi AQSHda mavjud bo'lgan import tariflarini inobatga olmagan, bu tariflar AQSH sanoatining mehnat sig'imli tarmoqlarini xorijiy raqobatdan himoyalash uchun joriy qilingan, natijada mehnat sig'imli tovarlar importiga to'siq qo'yilgan.

Amerikaliklarning did va xohishlari an'anaviy ravishda kapital sig'imli texnologik mahsulotlarga qaratilgan bo'lib, AQSH kapital bilan yaxshi ta'minlangan bo'lishiga qaramasdan bu tovarlarni ular xorijdan sotib olishadi.

Ishlab chiqarish omillari reversi: bir tovar mehnat serob mamlakatda mehnat sig'imli, kapital serob mamlakatda kapital sig'imli bo'lishi mumkin. Masalan, kapital serob sanalgan AQSHda yetishtirilgan guruch yuqori texnologiya vositasida ishlab chiqarilgani bois kapital sig'imli hisoblansa, Vetnamda yetishtirilgan guruch mehnat sig'imlidir, chunki u asosan qo'l mehnati yordamida tayyorlanadi.

2.3. Xalqaro savdoda umumiy muvozanat

Xalqaro savdoning standart modeli

Tarixan xalqaro savdo nazariyalarini ishlab chiqishda iqtisodiy ta'limot tovarlar va ishlab chiqarish omillari taklifini o'rganishga ko'proq e'tibor qaratgan, talabga esa yetarli darajada e'tibor berilmagan. Biroq barchaga ma'lumki, jahon bozorida tovarlar taklifi talabga bog'liq bo'ladi, shuning uchun ham zamonaviy

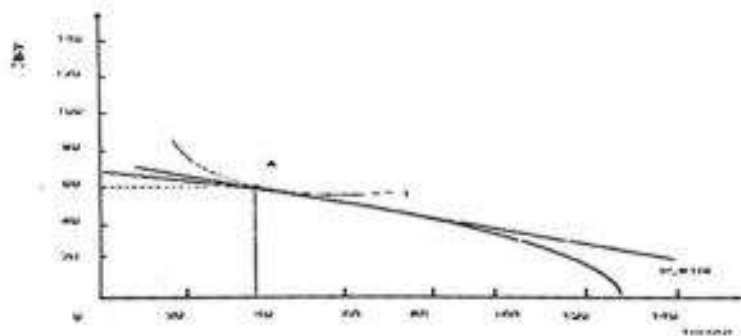
xalqaro savdo nazariyasi tovarlar talab va taklifiga birdek e'tibor beradi. U oldingi mavzularda ko'rib chiqilgan klassik va neoklassik modellarni rad etmaydi, zero qanday muammo hal etilishi kerakligi va qaysi ishlab chiqarish omiliga ko'proq e'tibor qaratilishi lozimligiga bog'liq ravishda bu modellardan hozirgi paytda ham analitik maqsadlarda faol foydalanib kelinmoqda. Shuning uchun yuqorida keltirilgan modellar ma'lum ma'noda jahon iqtisodiy ta'limoti tomonidan tan olingan va zamonaviy bosqichda xalqaro savdoni nazariy tahlil dastagi sifatida xizmat qiluvchi, xalqaro savdoning standart modeli nomini olgan modelning xususiy holi deb hisoblanishi mumkin.

Talab va taklif muvozanatining neoklassik postulatlariga asoslangan xalqaro savdoning standart modeli juda ko'plab iqtisodchilar-neoklassiklar harakatlarining qo'shilishi samarasidir, bu iqtisodchilar jamiyat miqyosidagi jami talabga alohida e'tibor karatishgan. Standart modelda foydalaniladigan asosiy tushunchalar turli yillarda irland iqtisodchisi Frensis Edjuort va kelib chiqishi Avstriyalik bo'lgan amerikalik iqtisodchi Gottfrid Xeberler tomonidan kiritilgan.

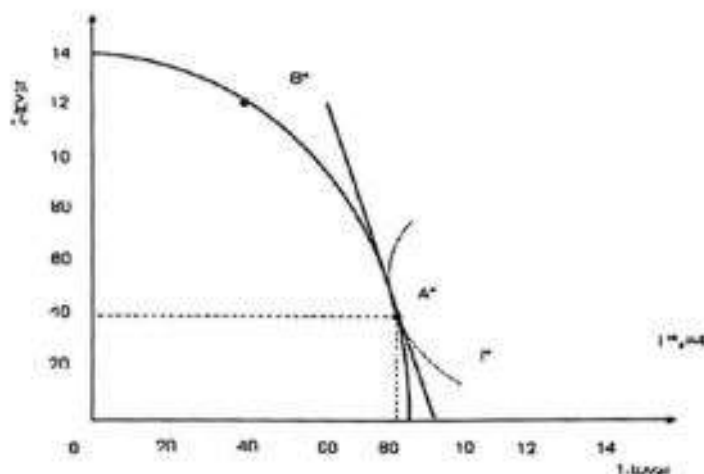
Klassik modellar talab va taklifdan chegaralangan doiradagi ma'lum bir tovarlar uchun foydalanilgan. Standart model esa bu doirani jami talab va taklifgacha kengaytirdi. Standart model bizga umumiy iqtisodiy nazariyasidan ma'lum bo'lgan hamda haqiqiy iqtisodiy vaziyatlarga ko'proq mos keluvchi o'rnini qoplash xarajatlarining ortib borishi to'g'risidagi qonuniyatiga tegishli daslabki shartlardan kelib chiqadi.

Ortib boruvchi o'rnini qoplash xarajatlari (increasing opportunity costs) har bir qo'shimcha 2-tovarni ishlab chiqarish uchun voz kechiladigan 1-tovarning miqdori doimiy emas, balki ortib boruvchi bo'lishligini nazarda tutadi.

2.6.-rasmdagi ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'idan ko'rinib turibdiki, O'zbekistonda o'zi Qiyosiy ustunlikka ega bo'lgan 1-tovarning har bir qo'shimcha birligini ishlab chiqarish uchun voz kechiladigan 2-tovar soni borgan sari ortib bormoqda.

2.6.-rasm. Savdo bo'lmagan sharoitdagi muvozanat (O'zbekiston).

2.7.-rasm. Savdo bo'lmagan sharoitdagi muvozanat (Yaponiya).

1-b rasmdagi ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i esa Yaponiya o'zi Qiyosiy ustunlikka ega bo'lgan 2-tovarning har bir qo'shimcha birligini ishlab chiqarishni ta'minlash uchun borgan sari ortib boruvchi 1-tovar birligidan voz kechishga majbur bo'lishini ko'rsatmoqda.

@ *Transformatsiyaning chegaraviy me'yori (marginal rate of transformation)* - 1-tovarning qo'shimcha birligini ishlab chiqarish uchun voz kechiladigan 2-tovar soni.

O'rini qoplashning chegaraviy me'yori (marginal rate of substitution) - mavjud iste'mol darajasining saqlanib qolishi ta'minlangan holda 1-tovarning qo'shimcha birligini ishlab chiqarish uchun voz kechiladigan 2-tovar miqdori.

Xalqaro savdo quyidagi jihatlar bilan xarakterlanadi:

- Ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i har bir mamlakatda turlicha, bu ularda o'zaro savdoga kirishishga ishtiyoq tug'diradi;
- Agar ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i mos kelsa, ya'ni ishlab chiqariladigan tovarlar nisbati har ikki mamlakatda bir xil bo'lsa, o'zaro savdo iste'molchilarning didi va istaklaridagi farqqa asoslanadi, bu esa juda yaqin mamlakatlarda ham hech qachon to'liq mos kelmaydi;
- Taklif transformatsiyaning chegaraviy me'yori, talab esa o'rini qoplashning chegaraviy me'yori bilan aniqlanadi;
- Xalqaro savdo amalga oshadigan muvozanat narxi tovarga bo'lgan jahon Qiyosiy talabi va jahon Qiyosiy taklifi bilan aniqlanadi.

Mamlakatlar bir-biri bilan savdo munosabatlarga kirishguncha bo'lgan muvozanat transformatsiyaning chegaraviy me'yori (taklif) va o'rini qoplashning chegaraviy me'yori (talab) o'rtasidagi o'zaro ta'sir orqali o'rnatiladi.

O'zbekistonning ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i o'rnini qoplashning chegaraviy me'yori egri chizig'i (I) bilan A nuqtada tutashgan, ushbu nuqtada mamlakat ehtiyojlarini qondirish maksimal darajaga yetadi – O'zbekiston o'zi ishlab chiqaradigan 1- va 2- tovarlarni maksimal miqdorda iste'mol qiladi. Yaponiyaning ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i esa o'rnini qoplashning chegaraviy me'yori egri chizig'i (I*) bilan A* nuqtada tutashgan, ya'ni ushbu A* nuqtada mamlakat ehtiyojlarini qondirish maksimal darajaga o'tadi – Yaponiya o'zi ishlab chiqaradigan 1- va 2- tovarlarni maksimal miqdorda iste'mol qiladi.

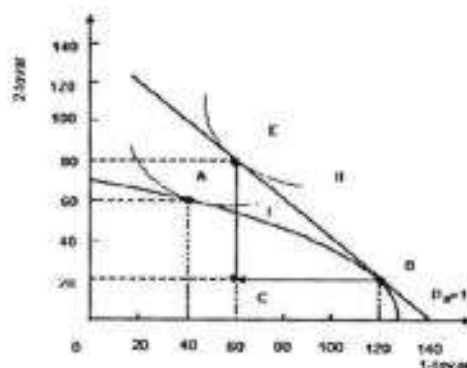
Ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chiziqlari va o'rnini qoplashning chegaraviy me'yori egri chiziqlari shaklining har xilligi tufayli 1- va 2-tovarlarning O'zbekiston va Yaponiyada (A va A*) turlicha bo'ladi. 1-tovarning Qiyosiy muvozanat narxi O'zbekistonda A nuqtadan o'tuvchi to'g'ri chiziq bilan ifodalanadi va u 2-tovarning 1/4 birligiga teng, ya'ni $P_A = P_1/P_2 = 1/4$

Yaponiyada esa ushbu narx A* nuqtadan o'tuvchi to'g'ri chiziq bilan ifodalangan bo'lib, bu Qiyosiy narx 2-tovarning 4 birligini tashkil etadi: $P_A^* = P_1/P_2 = 4$

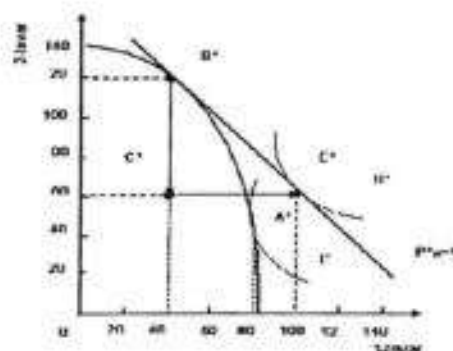
Shu narsa aniq ravshanki, $P_2/A < P_2^*/A^*$ bo'lgani bois O'zbekiston 1-tovar, Yaponiya esa 2-tovar bo'yicha Qiyosiy ustunlikka ega. Ishlab chiqarishning maksimal hajmi (V)ga har ikki mamlakatda A va A* nuqtalarda erishiladi, Q_1 va Q_2 1- va 2-tovarlarni ishlab chiqarish miqdorini ifoda etadi:

$$P_1 \times Q_1 + P_2 Q_2 = V$$

Savdo boshlangandan so'ng 1-tovar bo'yicha Qiyosiy ustunlikka ega bo'lgan, shuning uchun ushbu tovarni ishlab chiqarishga ixtisoslashuvchi O'zbekiston 2-tovar ishlab chiqarishini qisqartirgan holda 1-tovar ishlab chiqarishini kengaytiradi. Binobarin ishlab chiqarish nuqtasi A ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i bo'ylab pastga qarab ko'chadi. Yaponiya esa 2-tovar bo'yicha Qiyosiy ustunlikka ega, shuning uchun u ushbu tovarni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi hamda 1-tovar ishlab chiqarishini qisqartirgan holda 2-tovar ishlab chiqarishini kengaytiradi, o'z navbatida ishlab chiqarish nuqtasi A* ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i bo'ylab yuqoriga qarab ko'chadi (2.8.-a va 2.8.-b rasmlar). Bu jarayon har ikki mamlakatdagi Qiyosiy narxlar tenglashgungacha davom etadi. Yangi Qiyosiy narx $R_A = 1/4$ va $R_A^* = 4$ orasida joylashadi. Bizning vaziyatda bu narxni ifoda etuvchi chiziq O'zbekistonda B, Yaponiyada B* nuqtalar orqali o'tadi va $R_V = R_V^* = 1$ ga teng bo'ladi. Mana shu holatda Qiyosiy ustunlik nazariyasi o'z nihoyasiga yetadi. Standart model ortib boruvchi o'rnini qoplash xarajatlarini hisobga olgan holda bu nazariyani boshqacharoq talqin etadi.

2.8.-a rasm

2.8.-b rasm

Shundan keyin talab tahlil qilinadi. Ma'lumki, muvozanatlashgan iqtisodiyotda tovarlar iste'moli ishlab chiqarish hajmiga mos kelishi kerak, ya'ni ular grafik orqali ifodalanganda o'zaro kesishishi kerak. Agar D_1 va D_2 1- va 2-tovarlar iste'moli bo'lsa, quyidagi tenglik o'rinli bo'ladi:

$$P_1 \times D_1 + P_2 \times D_2 = P_1 \times Q_1 + P_2 \times Q_2 = V$$

O'zaro savdoda muvozanat narxiga erishilgandan so'ng ixtisoslashni davom ettirish o'zining iqtisodiy mohiyatini yo'qotadi, chunki o'rni qoplash xarajatlarning ortib borishi tufayli bundan keyingi ixtisoslashuv orqali ishlab chiqarilgan tovarlar ularni xorijdan sotib olishga nisbatan qimmatroqqa tushadi. 3.1.2-a va 3.1.2-b rasmlardan ko'rinib turibdiki, muvozanat narxga $R_v = R_v^* = 1$ nuqtada erishilgan, ya'ni ishlab chiqarish nuqtasi to'liq ixtisoslashuv tomon harakatlangan bo'lsa-da har ikki mamlakat uchun mos ravishda gorizontaal va vertikal o'qlarga etib bormagan.

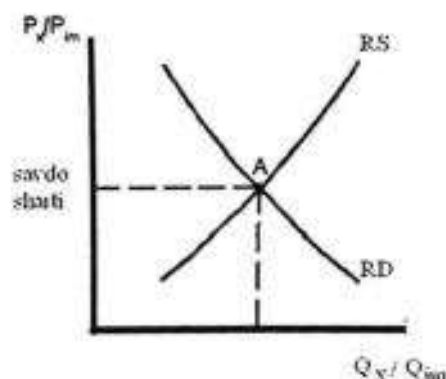
Xalqaro savdoda savdo sharti tushunchasi. Mamlakatning iqtisodiy o'sish yo'llari va ularning xususiyatlari

Qiyosiy narxlarning o'zgarishiga asoslangan o'zaro bog'liqlik savdo shartlari tushunchasi orqali ifodalanadi.

@ Savdo shartlari (terms of trade) - ma'lum bir tovarning eksport va import narxlarining, mamlakat bo'yicha yoki mamlakatlar guruhi bo'yicha eksport va import narxlar indekslarining nisbatidir.

Agar bizni ma'lum bir tovar qiziqtirsa, narxlar nisbati faqat shu tovarning eksport va import narxlar nisbati orqali ifodalanishi mumkin, barcha tovarlar bo'yicha tashqi savdo o'rganilayotgan bo'lsa, u holda narxlar nisbati barcha tovarlar bo'yicha ifodalanadi. Agar R_x - eksport narxlar indeksi, R_{im} - import narxlar indeksi, Q_x - eksportning miqdoriy hajmi, Q_{im} - importning miqdoriy hajmi, RS - eksport qilinayotgan tovarlar Qiyosiy taklifi va RD - import qilinayotgan tovarlarga Qiyosiy talab bo'lsa, savdo shartlari grafikda quyidagicha aks ettiriladi. (2.9-rasm).

Eksport qilinayotgan tovarlar Qiyosiy taklifi egri chizig'ining joylashuvi eksport tovarlari jami Qiyosiy narxi oshganda eksportning Qiyosiy miqdoriy hajmi importning Qiyosiy miqdoriy hajmiga nisbatan ortib ketishidan dalolat beradi.

2.9.-rasm. Savdo sharti.

Import qilinayotgan tovarlar Qiyosiy taklifi egri chizig'ining joylashuvi esa teskari bog'liqlikni ko'rsatadi: importning Qiyosiy narxi ko'tarilganda, import qilinayotgan tovarlarga Qiyosiy talab kamayadi. Import qilinayotgan tovarlar Qiyosiy taklifi egri chizig'i va eksport qilinayotgan tovarlar Qiyosiy taklifi egri chizig'ining kesishishi natijasida A nuqtada vujudga keluvchi Qiyosiy narx (P_x/P_m) bu tovarlarning Q_x/Q_m Qiyosiy miqdorida savdo shartlarini ifodalaydi.

Savdo shartlari har bir mamlakatning eksporti va importi o'zaro taklifi va o'zaro talabi nisbatini ifodalaydi. Ular har bir mamlakatning eksport va import narxlari indeksi nisbati negizida hisoblanadi va mamlakatning tashqi iqtisodiy siyosati, jumladan tashqi savdo siyosati uchun muhim yo'naltiruvchi hisoblanadi. $ToT=100$ eksport va import narxlarining tengligini bildiradi. Savdo shartlari indeksining o'sib borishi ($ToT>100$) mamlakat eksporti jami narxi import jami narxiga nisbatan ortganda har bir eksport qilingan tovar uchun yanada ko'proq import tovarlar sotib olish mumkin bo'lishini ko'rsatadi. Avvalgidek eksport miqdori hisobiga ko'proq import hajmiga ega bo'lish imkoniyati mamlakat farovonligini oshiradi. Savdo shartlari indeksining kamayib borishi ($ToT<100$) mamlakat importi jami narxi eksport jami narxiga nisbatan ortganda har bir eksport qilingan tovar uchun yanada kamroq import tovarlar sotib olish mumkin bo'lishini ko'rsatadi. Avvalgidek eksport miqdori hisobiga kamroq import hajmiga ega bo'lish oqibatida mamlakat farovonligi pasayadi.

Qiyosiy talab va taklifning bu nisbati har qanday alohida olingan tovar uchun ham, butun mamlakat bo'yicha ham to'g'ri bo'ladi. Qiyosiy talab va Qiyosiy taklif egri chizig'idagi har qanday siljishlar yoki iqtisodiy o'sish, yoki mamlakatlar o'rtasida daromadning qayta taqsimlanishi parametrlarining o'zgarishiga olib

keladi. Shuning uchun savdo shartlarini iqtisodiy ko'rsatkich sifatida quyidagi asosiy ko'rinishlarda bo'lishi mumkin:

• Tovar yoki sof barter savdo shartlari (**commodity, net barter terms of trade**) - ma'lum bir tovarning eksport va import narxlarining yoki barcha tovarlar bo'yicha eksport va import narxlar indekslarining nisbatidir.

$$ToT = P_x/P_m$$

• Daromadni ifodalovchi savdo shartlari (**income terms of trade**) - mamlakatning jami eksportdan kelgan tushum hisobiga qancha tovar import qila olishi salohiyatini ko'rsatuvchi indeks. Bu indeks tovar savdo shartlarini eksportning miqdor indeksi (Q_x)ga ko'paytirish orqali hisoblanadi. Bu indeksning o'sishi eksportdan tushumni ortishi hisobiga import qilish salohiyati ortishini ko'rsatadi.

$$ToT = (P_x/P_m) \times Q_x$$

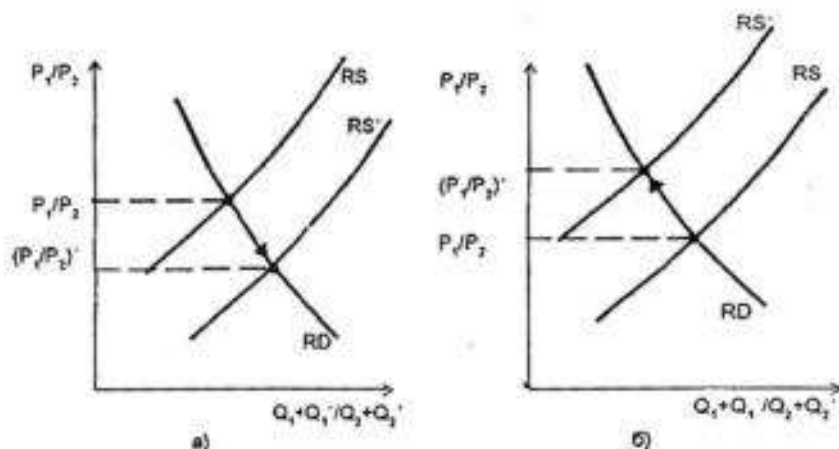
• Omillar bilan bog'liq savdo shartlari (**factor terms of trade**) - import narxlarini bir yoki bir necha ishlab chiqarish omillarining samaradorligi bilan bog'lovchi, eksport tarmoqlarida samaradorlikni bir birlikka oshishi hisobiga qancha miqdorda qo'shimcha import qilish mumkinligini ko'rsatuvchi indeks. Bu ko'rsatkich tovar savdo shartlarini eksport tarmoqlaridagi samaradorlik indeksiga (Q_x) yoki ushbu mamlakatda eksport tarmoqlaridagi samaradorlik indeksini import qilinayotgan mamlakat eksport tarmoqlaridagi samaradorlik indeksiga nisbatiga (Q_x/Q_m) ko'paytirish orqali hisoblanadi.

$$ToT = (P_x/P_m) \times (Q_x/Q_m)$$

Xalqaro savdo va iqtisodiy o'sish orasidagi bog'liqlik hamisha jiddiy munozaralar uchun mavzu bo'lib kelgan: bir tomondan ishlab chiqarishni kuchaytirish eksportga yanada arzonroq tovarlar taklifini kengaytirishga va yangi bozorlarni egallashga olib kelishi mumkin, ammo boshqa tomondan esa, buning natijasida iqtisodiy o'sishning tezlashuvi tufayli mamlakatda yuzaga kelgan ustunliklar yanada arzon eksport narxlar orqali xorijga o'tib ketadi. O'sish, uning xalqaro savdoga ta'siri nuqtai nazaridan neytral, eksportni kengaytirishga qaratilgan va import o'rnini qoplashga qaratilgan bo'lishi mumkin. O'sishning xalqaro savdoga ta'siri qanday ishlab chiqarish omillari - eksportni kengaytirishga qaratilgan omillar yoki import o'rnini qoplashga qaratilgan omillarning o'sishi bilan aniqlanadi.

Faraz qilaylik, O'zbekiston va Yaponiya faqat 1- va 2-tovarlarni ishlab chiqaradi.

Gorizontal o'qqa 1-tovarning Qiyosiy miqdorini uning o'sishini inobatga olgan holda $(Q_1+Q_1')/(Q_2+Q_2')$, vertikal o'qqa esa Qiyosiy narx (R_1/R_2) ni joylashtiramiz. Birinchi mamlakatda eksport qilinadigan 1-tovar ishlab chiqarishi keskin ko'payib, bu holda uning taklifi ortadi va 2-tovarning Qiyosiy ishlab chiqarishi kamayadi. Qiyosiy taklif egri chizig'i RS nuqtadan RS' ga ko'chadi. 1-tovarning Qiyosiy narxi (P_1/P_2) dan $(P_1/P_2)'$ gacha tushadi (2.10-rasm)

2.10-rasm. a) Eksportni kengaytirishga qaratilgan o'sish. b) Importni o'rnini qoplashga yo'naltirilgan o'sish

Eksport narxlari tushadi, import narxlari esa ortadi. Bu O'zbekiston uchun savdo sharti yomonlashgani, Yaponiya uchun esa savdo sharti yaxshilanganidan dalolat beradi. Qaysi mamlakatda o'sish boshlangani emas, balki qaysi tovar ishlab chiqarishi ko'payganligi muhim hisoblanadi. 1-tovar ishlab chiqarishi Yaponiyada o'sganda ham bu holatning Qiyosiy taklif egri chizig'iga ta'siri xuddi yuqorigidek bo'lar edi.

Eksportni kengaytirishga qaratilgan o'sish (export-biased growth) - mamlakat eksport qiladigan tovar ishlab chiqarishini kengayishi bo'lib, bu savdo shartini savdo hamkorlari foydasiga yaxshilanishiga olib keladi.

Eksportni kengaytirishga qaratilgan o'sish har bir mamlakatda eksport tovarini - bizning misolimizda O'zbekistonda 1-tovar, Yaponiyada 2-tovar ishlab chiqarishini ko'payishi bilan aniqlanadi. Jahon bozoriga bu tovarlar taklifining ortishi Qiyosiy narxlarning pasayishiga olib keladi. Chunki har bir mamlakat Qiyosiy narxi ortib borayotgan import tovarlarini ilgariidek miqdorda sotib olish uchun Qiyosiy narxlari tushub borayotgan o'zlarining eksport tovarlarini yanada ko'proq miqdorda sotishga majbur bo'lishadi. Buning natijasida eksportni kengaytirishga qaratilgan o'sish mamlakat savdo shartini savdo hamkorlari foydasiga yaxshilanishiga olib keladi.

Boshqa tomondan esa, agar O'zbekiston va Yaponiyada mos ravishda import qilinadigan 2-tovar yoki 1-tovar ishlab chiqarishi ko'payadigan bo'lsa, Qiyosiy taklif egri chizig'i RS nuqtadan RS' nuqtaga ko'chadi. Natijada 1-tovarning Qiyosiy narxi (P_1/P_2) dan $(P_1/P_2)^*$ gacha ko'tariladi (2.3.4.-b rasm), bu O'zbekiston uchun savdo sharti yaxshilanib, Yaponiya uchun yomonlashishini anglatadi.

@ Import o'rnini qoplashga qaratilgan o'sish (import-biased growth) - mamlakat import qiladigan tovar ishlab chiqarishining kengayishi bo'lib, bu savdo

shartini savdo hamkorlar uchun yomonlashib, mamlakat foydasiga yaxshilanishiga olib keladi.

Import o'rnini qoplashga qaratilgan o'sish har bir mamlakatda import bilan raqobat qiluvchi tovar – bizning misolimizda, O'zbekistonda 2-tovar, Yaponiyada esa 1-tovar ishlab chiqarishining o'sishi bilan belgilanadi. Bu tovarlar ichki ishlab chiqarishining o'sishi eksport Qiyosiy narxlarining ortishiga, import Qiyosiy narxlarining pasayishiga olib keladi, chunki har bir mamlakat mustaqil ravishda ishlab chiqarayotgani bois an'anaviy import tovarlarini kamroq xarid qila boshlaydi. Importga talabning qisqarishi natijasida import tovarlar Qiyosiy narxi tushadi, binobarin savdo sharti savdo hamkorlari uchun yomonlashib, mamlakat foydasiga yaxshilanishiga olib keladi.

Savdoning neytral o'sishi (neutral trade growth) - bu mamlakatlar o'rtasida savdo shartining o'zgarmagan holatida xalqaro savdo jismoniy hajmining ortishidir.

2.4. Xalqaro savdoning yangi nazariyalari

Xalqaro savdoning masshtab samarasi modeli

Umumiy iqtisodiy nazariyadan ma'lumki, ishlab chiqarish masshtabi kengayib borgani sari tovarning tannarxi pasayib boradi.

Masshtab samarasi orqali ishlab chiqarish omillari bilan bir xil yoki deyarli bir xil ta'minlangan mamlakatlar o'rtasidagi savdo tushuntiriladi. Masshtab samarasi orqali texnologik jihatdan bir biriga yaqin, hattoki bir xil tovar ishlab chiqaradigan mamlakatlar o'rtasidagi savdoni ham tushuntirish mumkin.

Masshtab samarasi (economies of scale) - ishlab chiqarishning shunday rivojlanishiki, bunda omillar sarfining bir birlikka o'sishi ishlab chiqarish bir birlikdan ko'proqqa o'sishiga olib keladi.

Buni quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin:

2.1-jadval.

Masshtab samarasi

Mehnat (soat)	4	5	6	7	8	9	10	11
Tovar (dona)	1	2	3	4	5	6	7	8
1 tovarga qilingan sarf	4.00	2.50	2.00	1.75	1.60	1.50	1.43	1.38

Masshtab samarasi mamlakatdagi tarmoq va korxonalarning raqobat bozoridagi hatti-harakati va faoliyat yo'nalishlaridan kelib chiqqan holda tashqi va ichki masshtab samaralariga ajraladi.

Tashqi masshtab samarasi butun tarmoqda ishlab chiqarish masshtabini o'sishi natijasida firma doirasida tovar birligiga to'g'ri keladigan xarajatlarning kamayishi.

Ichki masshtab samarasi firma doirasida ishlab chiqarish masshtabini kengaytirish orqali tovar birligiga sarflanadigan xarajatlarning kamayishidir.

Tashqi masshtab samarasi shuni nazarda tutadiki, har bir firmaning hajmi o'zgarmagan holda bir xil tovar ishlab chiqaradigan firmalar soni ortadi. Odatda ushbu holatda bozor yetarli darajada raqobatbardoshligini saqlab qoladi, bu esa bu model asosidagi savdo qonuniyatlarini xalqaro savdoning klassik nazariyalariga yaqinlashtiradi, ya'ni eksportyorlar o'zlari ta'sir ko'rsata olmaydigan bozordagi narxda xohlagan miqdorda tovar sotishlari mumkin.

Ichki masshtab samarasi esa ishlab chiqarish miqdori o'zgarmagan holda tovar ishlab chiqaruvchi firmalar soni kamaygan holatni nazarda tutadi. Ushbu vaziyat aksariyat hollarda nosog'lom raqobatni keltirib chiqaradi, ya'ni ishlab chiqaruvchilar o'z tovarlari narxiga ta'sir ko'rsata oladi va tovar narxini pasaytirish orqali sotish hajmini o'rnatishlari mumkin. Ichki masshtab samarasining ekstremal holati sof monopoliya hisoblanadi.

Monopolistik raqobat sharoitida savdo

Ma'lumki xalqaro savdoda sof mukammal raqobat ancha kam uchraydi, buning sababi jahon xom-ashyo va tovarlar bozorining bo'lishib olinganligi va xalqaro bozorlarda o'ziga xos oligopoliya va monopoliyalarning vujudga kelganligidir. Monopolistik raqobat asosidagi savdo nazariyasining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan olim Pol Krugman bo'ldi.

Agar X - ma'lum firmaning sotish hajmi, S - tarmoqdagi umumiy sotish hajmi, n - tarmoqdagi firmalar soni, b - firmaning o'z tovari narxiga bog'liq ravishda bozordagi ulushini ko'rsatuvchi talab o'zgaruvchisi, R - mazkur firma tovari narxi, R^* - raqobatchi tovarlarning o'rtacha narxi bo'lsa,

$$X = S[(1/n) - bx(P-P)^*] \quad (1) \text{ bo'ladi.}$$

Agar firma o'z tovarlarini o'rta narxda yuqori sotsa ($R > R^*$), uning bozordagi ulushi (S/n) kam bo'ladi ($X < (S/n)$). Agar firma o'z tovarlarini o'rtacha narxdan past narxda sotsa ($R < R^*$), uning bozor ulushi ko'proq bo'lishi kerak ($X > (S/n)$).

Monopolistik raqobatning xalqaro savdoga ta'sirni aniqlash uchun eng avvalo firmalar soni va ularning tovarlari narxi orasidagi uchta asosiy o'zaro bog'liqlikni aniqlash kerak:

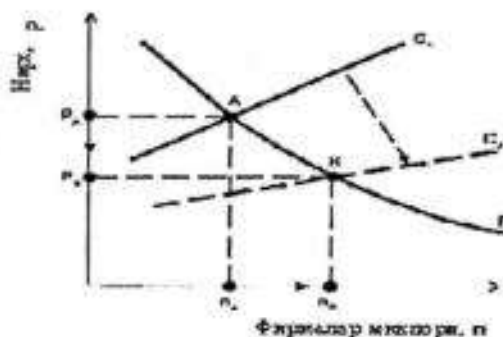
- firmalar soni qanchalik ko'p bo'lsa, har bir firma ishlab chiqaradigan tovar hajmi shuncha kam bo'ladi, o'rtacha xarajatlar ortib boradi;
- Firmalar soni qanchalik ko'p bo'lsa, raqobat darajasi yuqori bo'ladi va tovar tarxi pasayadi;
- Agar narx o'rtacha narxdan yuqori bo'lsa, bozordagi firmalar soni ortadi va aksincha.

Monopolistik raqobat modelida dastlabki ikki bog'liqlik muhim hisoblanadi. Xalqaro savdo tovar sotish bozorlari sig'imini oshiradi. Firmalar soni va bir firmaga to'g'ri keladigan o'rtacha ishlab chiqarish xarajatlari quyidagi chiziqli tenglama bilan ifodalanadi:

$$S^* = (F/X) + c, \quad (2)$$

$$S^* = n(F/S) + c, \quad (2a)$$

Bu erda S^* - o'rtacha xarajatlar, F - doimiy xarajatlar, s - firmaning chegaraviy xarajatlari.

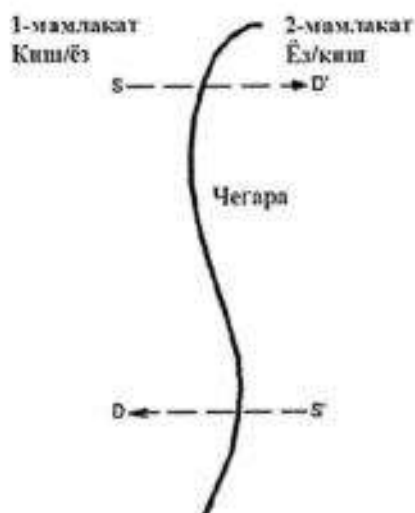
Монополисттик рақобат шaroitida халқаро савдо

2.11-rasm. Monopolistik raqobat sharoitida halqaro savdo

Formuladan ko'rinib turibdiki, ishlab chiqarish hajmi, o'z navbatida sotish hajmi ortib borgan sari firmaning o'rtacha xarajatlari kamayib boradi, chunki doimiy xarajatlar yanada ko'proq tovarlar soniga bo'linadi. Bozor muvozanatda bo'lgan sharoitda har bir firma tovari narxi bir xil bo'ladi, $R = R^*$. Ushbu holatda 1 formula $X = S/n$ ga keladi. X qiymatini ikkinchi formulaga qo'ysak, 2a formula kelib chiqadi. Bu formuladan ko'rinib turibdiki, tarmoqda firmalar soni qanchalik ko'p bo'lsa, o'rtacha xarajatlar shunchalik ortib boradi. Firmalar soni o'zgarmagan holda sotish hajmining ortishi o'rtacha xarajatlarning qisqarishiga olib keladi.

Tarmoq ichidagi savdo va tarmoqlararo savdoning farqlari

Tarmoq ichidagi savdo — bu mamlakatlar o'rtasida bir tarmoqning differensiyalashgan mahsulotlari bilan savdo qilishidir.

2.12.-rasm. Tarmoqlararo savdo

Tarmoqlararo savdo mamlakatlarning turli tarmoqlarning gomogen mahsulotlari bilan savdo qilishidir.

Tarmoq ichidagi savdo asosan differensiyalashgan tovarlar bilan amalga oshadi, ba'zi vaziyatlarda gomogen tovarlar bilan ham amalga oshishi mumkin. Bunga sabab sifatida transport xarajatlarini qisqartirish va mavsumdagi farq bo'lishi mumkin. 1 va 2 mamlakatlarda bir tovarni ishlab chiqaruvchilar (S, S') va iste'molchilar (D i D') jug'rofiy jihatdan rasmdagidek joylashgan. SD' masofa $D'S$ masofadan sezilarli darajada qisqa bo'lganligi sababli ikkinchi mamlakat uchun tovarni o'z ishlab chiqaruvchisidan sotib olishga ko'ra xorijdan import qilish foydaliroq bo'ladi.

Shimoliy va janubiy yarim sharda yil fasllari turli paytga to'g'ri keladi, ya'ni Braziliya o'zining qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yig'im paytida AQSHga eksport qiladi va AQSHda yig'im paytida AQSHdan sotib oladi.

Differensiyalashgan tovarlar bilan tarmoq ichidagi savdoni sabablari quyidagilar:

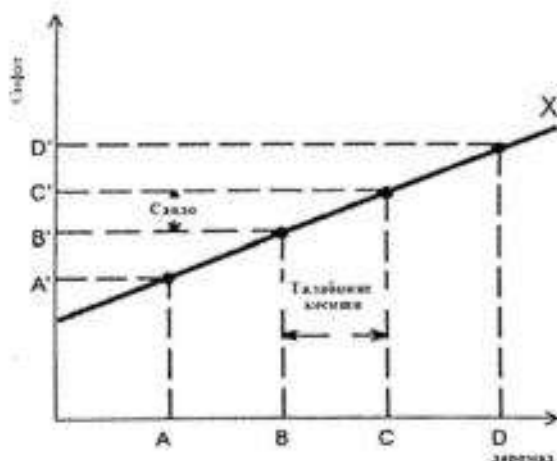
- Iste'molchilar istak va xohishlari har xil;
- Kesishuvchi talab;
- Keng ko'lamda ishlab chiqarish samarasi

Lindertning kesishuvchi talab nazariyasi

Kesishuvchi talab nazariyasi bu xalqaro savdoni talab tomonidan tushuntiruvchi kamdan kam nazariyalarning biridir. Bu nazariyaga ko'ra mamlakat eksporti importyor-mamlakatdagi talabga bog'liq.

Kamdan kam tovarlar faqat eksport uchun ishlab chiqariladi. Tovarlarning asosiy qismi ichki bozorda sotiladi, ichki iste'mol to'liq qondirilgandan keyingina

bu tovar eksport qilinadi. Bu tovarni xorijiy mamlakatlarda sotishda bu mamlakatdagi talab tarkibi o'z mamlakatidagi talab o'xshash bo'lgan mamlakatni tanlash maqsadga muvofiq. Ikki mamlakatda talab tarkibi ko'proq daromad darajasiga bog'liq bo'ladi, daromad qanchalik yuqori bo'lsa sifatli tovarga bo'lgan talab ortib boradi.

2.13.-rasm. Kesishuvchi talab

Kesishuvchi talab nazariyasi - bu turli mamlakatlardagi iste'molchilarning daromadlari va istak-hohishlari deyarli bir xil bo'lganligi sababli har bir mamlakat uchun ishlab chiqarishda va ichki bozorda yaxshiroq tajriba to'plangan tovarlarni eksport qilish oson bo'lishidir.

Nazariyaning grafik ko'rinishi quyidagicha: faraz qilaylik, ikki mamlakat mavjud, birinchi mamlakatda daromad darajasi A dan S gacha, bu daromad darajasida ushbu mamlakatda sotiladigan tovarlar sifati A' dan S' gacha. Ikkinchi mamlakatda esa daromad darajasi V dan D gacha, bu daromad darajasida ushbu mamlakatda sotiladigan tovarlar sifati V' dan D' gacha. Ikki mamlakat o'rtasidagi savdo sifati V' dan S' gacha bo'lgan tovarlar bilan amalga oshadi. Chunki bu oraliqda ikki mamlakatdagi iste'molchilarning talabi kesishadi.

Tayanch iboralar: tashqi savdo, xalqaro savdo, eksport, import, reeksport, reimport, mutloq ustunlik, Qiyosiy ustunlik, tashqi savdo aylanmasi, GATT, JST.

Bobning qisqacha xulosasi:

Merkantilistlar birinchi bo'lib xalqaro savdoning o'ziga xos modelini taklif etdilar. Ular mamlakatning boyligi mamlakatda mavjud bo'lgan oltin va kumush miqdori bilan bog'liq deb xisobladilar. Merkantilistlar tovarlarni mamlakatga olib kirishga nisbatan ularni chetga kuprok olib chiqish, eksportni kupaytirish va importni kiskartirish uchun tashqi savdoni tartibga solish, chetga xomashyo olib chiqishni keskin chegaralash yoki ta'kiklash, xomashyolarni chetdan bojlarsiz

import qilishga ruxsat berish, koloniyalarning metropoliyadan tashkari barcha boshka mamlakatlar bilan xar qanday savdosini ta'kiklash kerak deb takidlaydilar.

Adam Smit tomonidan ishlab chikilgan mutlak ustunlik nazariyasiga muvofik, mamlakatlar uzlari eng kam xarajatlar bilan ishlab chiqaradigan tovarlarni eksport qiladi va boshka mamlakatlarda eng kam xarajatlar bilan ishlab chiqariladigan ustunlikka ega bo'lgan tovarlarni import qiladi.

Klassik siyosiy iqtisod asoschilaridan biri D. Rikardo tovar oqimlari harakatiga dalil sifatida Qiyosiy ustunlikning miqdoriy nazariyasini taklif etdi. Albatta, Qiyosiy ustunlik nazariyasi mavxum va juda soddalashtirilgan tabiatga ega va xalqaro savdoga bevosita ta'sir kursatadigan bir qator xodisalarni e'tiborga olmaydi. Nazariyaning cheklanganligi uni yaratilishida qilingan farazlar bilan boglik²⁴.

Xeksher-Olinning ishlab chiqarish omillari Qiyosiy nazariyasiga ko'ra, omillar sigimligi ma'lum bir tovarni yaratish uchun ishlab chiqarish omillari Qiyosiy sarfini, omillar serobligi mamlakatning ishlab chiqarish omillari bilan Qiyosiy ta'minlanganligini belgilab beradi. Turli mamlakatlarda tovarlar Qiyosiy narxidagi fark, o'z navbatida ular o'rtasidagi savdo ularning ishlab chiqarish omillari bilan bir xil ta'minlanmaganligi bilan tushuntiriladi.

Xalqaro savdoning standart modeli xalqaro savdoda umumiy muvozanat modeli hisoblanadi va mamlakat ichida tovarga bo'lgan talab va tovar taklifini shu tovarga bo'lgan xorijiy talab va taklifni o'zaro boglaydi. Bu model turli miqdordagi tovarlarni eksport qilishga xoxish uygonishi uchun mamlakat kancha miqdorda boshka bir tovarlarni import qilishi kerakligini ifodalovchi o'zaro talab tushunchasiga asoslangan. Ushbu model xalqaro savdoning barcha asosiy o'rametrlarini va u bilan boglik bo'lgan milliy iqtisodiyotning o'rametrlarini ifodalash imkonini beradi.

Xalqaro savdoda ishtirok etuvchi xar qanday mamlakat uchun eksport va import narxlarining xar qanday uzgarishi real daromadning uzgarishini anglatadi. Tovar narxi oshganda, bu tovar eksport qilinayotgan bo'lsa, mamlakatning real daromadi oshadi, agar bu tovar import qilinayotgan bo'lsa, aksincha, real daromad kamayadi.

Ma'lum bir tovarning eksport va import narxlarining nisbati yoki eksport va import narxlar indeksleri nisbati orkali aniklanuvchi mamlakat eksport va import narxlarining nisbati savdo sharti deb ataladi. Uning o'sishi natijasida mamlakat farovonligi ortadi, pasayishi natijasida esa farovonlik tushadi. Taklifning ortishi (iqtisodiy o'sish) va talabning ortishi (daromadning kayta taqsimlanishi) savdo shartiga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

XX asrda sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasidagi eksport-import operatsiyalarning sifatiy xususiyatlarini

²⁴ G.G'.Nazarova, Z.M'.Iminov, X.X'.Xalilov, O.B'.Hamidov Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. (darslik), -T.: TDIU, «Iqtisodiyot» 2011 y. - 276 b.

e'tiborga oluvchi yangi tamoyillar paydo bo'ldi; keyingi yillarda bir qator amerikalik iqtisodchilar tomonidan tovar ayirboshlashning turli omillarini xisobga oluvchi «tovar xayotiy sikli», «xalqaro raqobat» va boshqa modellar ishlab chiqildi.

3-BOB. Tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solish va boshqarish yo'llari

3.1. Xalqaro savdoda davlatning roli

Har qanday davlatning tashqi savdo siyosati hukumatning umumiy iqtisodiy yo'nalishining muhim tarkibiy qismi sanaladi, yanada torroq ma'noda esa eksport-import tovar oqimlari hajmi, tovar tarkibi va jug'rofiy yo'nalishini tartibga solish bilan bog'liq byudjet-soliq faoliyati sohalaridan biridir.

Tashqi savdo siyosati xo'jalik rivojlanishining ichki jihatlari bilan uzviy bog'liq bo'lganligi uchun uning bosh vazifasi mamlakat ichkarisida kengaytirilgan takror ishlab chiqarish va milliy boylikni ko'paytirish uchun zarur bo'lgan qulay tashqi iqtisodiy shart-sharoitlarni shakllantirish hisoblanadi.

Erkin savdo siyosati (yoki fritredlik - inglizcha free trade) iqtisodiy hayotning bir hodisasi sifatida XVIII asrning ikkinchi yarmida paydo bo'ldi. Uning nazari jihatdan asoslanishida A.Smitning mashhur asari - «Xalqlar boyligi tabiati va sabablari» hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi²⁵.

Fritredlik nazariyasi boshqa bir ingliz iqtisodchisi D. Rikardo asarlarida rivojlantirildi va deyarli nihoyasiga etkazildi. D. Rikardo Adam Smitning raqobat sharoitida erkin tadbirkorlik ahamiyati va mamlakat iqtisodiyotini «ko'rinmas qo'l» hukmronligiga, ya'ni bozorning o'z-o'zini boshqarish qonunlari ixtiyoriga topshiruvchi jamiyatning «tungi qorovuli» sifatidagi davlat roli haqidagi g'oyalarini rivojlantirdi.

Erkin savdo siyosatining klassik namunalarini XIX asrning ikkinchi yarmidagi ingliz-sakson mamlakatlari, ayniqsa, Buyuk Britaniya va uning dominionlari (1947 yilgacha Britaniya tarkibiga kirgan, rasmiy jihatdan mustaqil bo'lgan davlatlar) iqtisodiyotida kuzatish mumkin. Hozirgi paytga kelib fritredlik tizimining klassik ko'rinishi davlat ixtiyorida bo'lgan biror-bir mamlakat qolmadi. Davlatning nufuzli tashkilotlarini tartibga solish borasida rolini sezilarli oshganligini hisobga olsak, bu o'z-o'zidan tushunarli, albatta. Biroq erkin savdo siyosatining unsurlari ko'plab mamlakatlarning iqtisodiy siyosatida hozir ham sezilarli, ayniqsa, sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar va hududi hamda resurslari jihatidan kichik bo'lgan mamlakatlarda, masalan, Singapurda.

²⁵ A.Smit «Xalqlar boyligining tabiati va sabablari» Oksford Universiteti - press, 1998 yil 648 b

Iqtisodiy nazariyada odatda erkin savdo proteksionizm siyosatiga (ingl. protection - himoya, homiylik), ya'ni milliy iqtisodiyotni ichki va tashqi bozor tamoyillarining salbiy ta'sirlaridan himoyalash maqsadida davlat tomonidan joriy etiladigan iqtisodiy va ma'muriy chora-tadbirlar tizimi qarama-qarshi qo'yiladi.

Proteksionizm o'z mohiyatiga ko'ra, ilk davlatlar shakllangan paytdan buyon mavjud. Bu siyosatning prinsiplari nazariy jihatdan amerikalik davlat arbobi A. Gamilton (XVIII asrning oxiri) va taniqli nemis iqtisodchisi F. List (XIX asrning o'rtalari) asarlarida ishlab chiqilgan. Biroq proteksionizm amaliy chora-tadbirlar seriyasi sifatida sayyoramizda SSSR va «Uchinchi reyx» - fashistlar Germaniyasi siyosiy oqimlarning totalitar rejimi davrida o'z kulminatsiyasiga etgan. Bu mamlakatlarda savdo sohasiga davlat monopoliyasi xos edi

Yuqorida qayd etib o'tilgandek, xalqaro iqtisodiy munosabatlarning asosiy tamoyili sifatida yanada ko'p sonli mamlakatlarni aholi turmush farovonligini oshishini ta'minlovchi erkin savdo siyosatiga o'tishi tan olinib kelinayotgan bo'lsada, proteksionizmning «tanlangan» restavratsiyasi deb atalgan jarayon ham kuzatilmoqda.

3.2. Tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solishning tarifi usullari

Tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solish turli ko'rinishlarda bo'lishi mumkin. Ularni tovar oqimlariga ta'siri tabiatiga ko'ra bir-biridan jiddiy farq qiluvchi ikkita asosiy tipga ajratish mumkin: iqtisodiy va ma'muriy.

Tashqi savdo siyosatining dastaklarining guruhlanishi

Usullar		Savdo siyosatining dastaklari		Tartibga solish sohasi
Tarif		Bojona bojlar		Import
Chegarib	Ichki	Tarif chegarasi		Import
		Kontrollar		Import
		Litsenziyalash		Import
		"Eksportni iqtisodiy cheklash"		Eksport
	Yashir	Davlat xaridlar		Import
		Maddiy komponentlarni ulash turar ta'mini		Import
		Texnik yordam		Import
		Soliklar va yilliklar		Import
	Moliyaviy	Subsidyalar		Eksport
		Kreditlash		Eksport
		Damgine		Eksport

Tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solishning usul va dastaklari.

Iqtisodiy (tarifi deb ham ataladigan) usullardan foydalanganda ishlab chiqaruvchi va iste'molchilar, eng avvalo, narx mutanosibligi, tovar va resurslar eksporti hamda importining sifati va shartlariga amal qilishadi. Tashqi savdoni

tartibga solishning ma'muriy (mos ravishda tarifsiz) usullaridan foydalanilganda bozor mexanizmiga davlat organlari tomonidan ta'sir o'tkaziladi, ularning qarorlari va hatti-harakatlari ko'p jihatdan ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarning xohishlarini belgilab beradi.

Tarifli usullar tovar narxiga bevosita ta'sir qiladi. Bu usullar davlatlar tashqi savdo amaliyotida eng keng tarqalgan, chunki ular birdaniga uchta vazifani hal qilish imkonini beradi:

- 1) fiskal - byudjet uchun qo'shimcha mablag'larni olish;
- 2) rag'batlantiruvchi - xorijiy hamkorlar bilan aloqalarni rivojlantirish;
- 3) proteksionistik - milliy tovar ishlab chiqaruvchilar uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish.

Tashqi savdoni tarifli tartibga solish usullari qatoriga bojxona bojlari, bojlar, yig'imlar, shuningdek, boshqa bilvosita soliqlar, mas. aksizlar kiradi.

Tarifsiz usullar - tovar ayirboshlashga ta'sir qilish dastaklarini, ya'ni olib kiriladigan yoki olib chiqiladigan mahsulot hajmi va nomenklaturasini cheklashni bildiradi. Ular ko'proq rivojlanayotgan va hukumat tomonidan proteksionistik iqtisodiy siyosatni talab qiluvchi, bozor tuzilmalari shakllanayotgan o'tish davri iqtisodiyotli mamlakatlarga xosdir.

Tarifsiz ta'sir qilish vositalariga kvotalash, litsenziyalash, eksportni subsidiyalash, dumping, kartel bitimlar va mamlakatlar o'rtasidagi tovar oqimlarining yo'lida texnik to'siqlarni yaratish kabilar kiritiladi.

Jahondagi mamlakatlar va hududlar bo'yicha statistik axborotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, tashqi savdoni davlat tomonidan boshqarish tarifli va tarifsiz usullarning kombinatsiyasi yordamida amalga oshiriladi. Tarifli usullarning mavqei keyingi paytda pasayib bormoqda, bu esa Umumjahon savdo tashkiloti tomonidan a'zo-mamlakatlar oldiga qo'yilgan strategik vazifa, ya'ni ular orasidagi o'zaro tovar ayirboshlashda tarifli cheklashlarni bosqichma-bosqich bartaraf etish vazifasi bilan bog'liq. Tarifsiz cheklashlarning ahamiyati «tanlovli» proteksionistik savdo siyosatining kengayib borishi tufayli ortib bormoqda.

Tashqi savdoni tarifli tartibga solish usullari qatoriga bojxona tariflari, bojlar, yig'imlar, shuningdek, boshqa bilvosita soliqlar, aksizlar kiradi.

3.3. Tarif siyosatining asosiy ko'rinishlari

Milliy xo'jalikning holatiga bog'liq ravishda bojxona siyosati olib borishning ikki variantini ajratib ko'rsatish mumkin, ya'ni iqtisodiy sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar va rivojlanayotgan mamlakatlardagi bojxona siyosatlari.

Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar uchun ko'p jihatli tariflar xos bo'lib, u turli import boji stavkalari: barcha davlatlar uchun taalluqli bo'lgan miqdori baland umumiy stavkalar, eng qulay sharoit yaratish rejimi stavkasi (ikki mamlakat urtasida kelishilgan xolda urnatilgan savdo operatsiyalarining imtiyozli tartibi), kambagal, past darajada sanoat jihatdan

taraqqiy etgan mamlakatlardan qilinadigan importlar uchun belgilangan preferentsial koeffitsientli stavkalarini nazarda tutadi.

Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar bojxona tariflarining boshqa bir xususiyati, bu tariflarning 1988 yilda joriy etilgan «Xalqaro tovarlarni tavsiflash va kodlashtirishning uygunlashtirilgan tizimi» (UT) bilan korrelyatsiyasi (o'zaro bog'liqligi) hisoblanadi.

Rivojlanayotgan mamlakatlar guruhi bojxona siyosatining uziga xos xususiyati eksport bojlaridan keng ko'lamda foydalanish va nisbatan yuqori import tarifi stavkalarini ushlab turish (bu stavkalar sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar uchun misli kurilmagan darajaga etadi - 50-100 foizgacha, Misr, Ekvador, Pokistonda hatto bundan ham yuqori) xosdir.

Bundan tashqari ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlarda, AQSH, Yaponiya va Yevropa davlatlaridan farqli ravishda, eski Bryussel tovar nomenklaturasidan yangi Uygunlashtirilgan tizimga endigina o'tishmoqda. Shuning uchun ularning ba'zilar ko'p kolonkali tariflar (Senegalda - 9 ta, Malida - 17 ta)ni qo'llaydi. Milliy tariflar bilan bir qatorda jahon iqtisodiyotida bir necha mamlakatlarni bojxona ittifoqlariga birlashishi keng tarqalib bormoqda. Bojxona ittifoqlari tashqi savdoni davlatlararo tartibga solishni turli ko'rinishlaridan amaliy foydalanishmoqda, bunda ular turli hududiy va global xalqaro tashkilotlar ko'magiga suyanmoqda.

Bojxona bojlarining mohiyati va ko'rinishlari

Tashqi iqtisodiy faoliyat amaliyotida tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solishning eng keng tarqalgan usullaridan biri bojxona bojlari hisoblanadi. Bojxona boji iqtisodiy mohiyati jihatidan tovar davlat chegarasidan o'tayotganda olinadigan maxsus pul yig'imi, soliqni bildiradi.

Bojxona bojlari ko'rinishlarining turli-tumanligi ularning tovar oqimlarini tartibga solish jarayonida bajaradigan funksiyalarining nihoyatda keng ko'lamlilik bilan izohlanadi. Eslatib o'tamiz, bojxona bojlarini joriy etishdan asosiy maqsad: byudjetning daromad qismini ko'paytirish va «nohalot» raqobat bilan kurashishdir. Shuning uchun ham savdoga ta'sir o'tkazishning bu usulidan hozirgi kunda jahonning yuzdan ortiq mamlakatida foydalaniladi.

Tovar oqimlarining yo'nalishiga bog'liq ravishda import, eksport va tranzit bojlari mavjud.

Import bojlarini joriy qilish milliy kompaniyalar (rezidentlar)ga ishlab chiqarishni kengaytirish imkoniyatini beradi, chunki ular jahon bozoridagi o'rtacha darajaga nisbatan yuqoriroq xarajatlar bilan mahsulot ishlab chiqarish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Hozirgi paytda eksport bojlari ancha kam qo'llaniladi. Ulardan deyarli barcha sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar voz kechishgan, chunki ularni joriy qilish jahon bozoridagi keskin raqobat sharoitida eksportning qimmatlashishiga olib keladi.

Tranzit bojlar mamlakat hududini kesib o'tuvchi tovarlardan olinadi va tranzit yig'imlar ko'rinishiga ega.

Bojxona bojiga tortishning ikkita asosiy usuli mavjud:

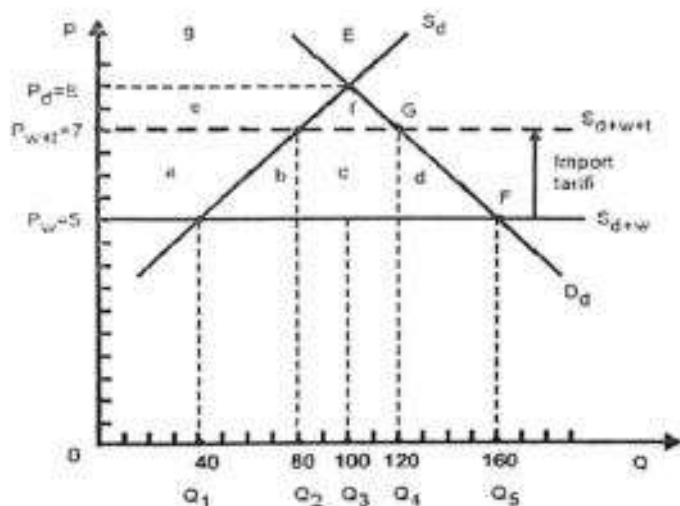
Maxsus, bunda boj miqdori tovarning og'irligi, hajmi miqdori birligidan belgilangan summa sifatida o'rnatiladi (masalan, avtomobil dvigatelining 1 sm kub dan).

Advalor (lot. - ad valorem - qiymatdan), bunda bojxona boji sotuvchi tomonidan qayd etilgan tovar qiymatidan foiz ko'rinishida aniqlanadi.

Bundan tashkari tashqi savdo amaliyotida bojlarni xisoblashning kombinatsion usuli mavjud. Uning mohiyati shundan iboratki, malum bir bojxona tashkiloti vaziyatdan kelib chiqqan xolda maxsus va advalor orasidagi usulni mustaqil ravishda tanlash huquqiga ega buladilar.

Bojxona boji o'rnatishning u yoki bu usulini tanlash tovar guruhi tabiatiga bog'liq Xomashyo tovarlariga odatda birinchi usul qo'llaniladi, eksport bojlari kelsak, ular ham odatda maxsus usuldan foydalangan holda o'rnatiladi. Advalor usuldan foydalanish, mashinasozlik mahsulotlari va butlovchi qismlar, ya'ni yuqori darajada differentsiatsiyaga ega buyumlar importida qulay hisoblanadi. Hozirgi paytda bu usul hissasiga barcha bojxona yig'imlarining 80 foizidan ko'progi to'g'ri keladi. Savdo aloqalaridagi mamlakatlar bir-biri bilan turli shartnoma munosabatlarida bo'lganligi uchun import bojlari; preferensial (maxsus imtiyozli) boj, shartnomaviy (minimal) boj va asosiy (jahon bozori uchun maksimal darajada mumkin bo'lgan) bojar bo'lishi mumkin.

Iqtisodiyotda davlat tomonidan tashlangan proteksionistik qadamlar ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarga hamda qisqa va uzoq muddatli istiqbolda davlatning o'ziga ham har xil ta'sir ko'rsatadi. Bunday siyosatning ichki bozor uchun mahsulot ishlab chiqaruvchi milliy kompaniyalarga ta'sirini ko'rib chiqishdan boshlaymiz.

3.1.-rasm. Import bojining milliy iqtisodiyotga ta'siri.

3.1.-rasm yordamida import bojining kichik iqtisodiyot (ichki narx jahon narxiga ta'sir ko'rsata olmaydigan iqtisodiyot)ga ta'sirini baholashimiz mumkin. Savdo boshlanmasdan oldin, mamlakatda 100 ta tovar ishlab chiqarilyapti va iste'mol qilinayapti, muvozanat narxi 8 dollarga teng (talab va taklif chiziqlari E nuqtada kesishgan). Agar tovarning jahon narxi ichki narxdan past bo'lsa, mamlakatga jahon narxida (5 dollar) 120 ta tovar kirib keladi, ichki narx jahon narxi darajasigacha tushib ketadi. Buning natijasida milliy ishlab chiqaruvchilar faqatgina 40 ta tovar taklif qiladi, iste'mol esa 160 taga etadi. Milliy ishlab chiqaruvchilarni himoyalash maqsadida hukumat 2 dollar miqdorida bojxona boji joriy qilsa, eksportyorlar o'z tovarini 7 dollardan sotishga majbur bo'ladi va ichki bozordagi narx ko'tariladi. Buning natijasida ichki ishlab chiqarish 80 ta tovarni tashkil qiladi, import esa 40 tagacha qisqaradi. Iste'molchilar jami 120 ta tovar sotib oladi. Bojxona boji o'rnatilishi natijasida milliy ishlab chiqaruvchilar a trapetsiyaning yuziga teng bo'lgan qo'shimcha foyda ko'radi. C to'g'ri to'rtburchakning yuziga teng bo'lgan summa bojxona boji sifatida davlat byudjetiga tushadi.

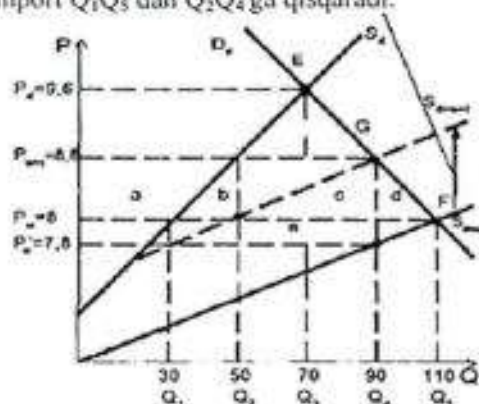
Boshqacha qilib aytganda, milliy kompaniyalarning ichki bozor uchun ishlab chiqargan mahsulotlari bojxona solig'idan ozod bo'lganligi sababli uning narxi import qilinayotgan ana shunday tovardan sezilarli darajada past bo'lishi mumkin, bunday sharoitda xo'jalik yurituvchi sub'ektlar yangi texnologiyalar, xomashyo va materiallarni tejash hisobiga xarajatlarini kamaytirish zaruriyatiga ehtiyoj sezishmaydi. Amalda import o'rni qoplashga yo'naltirilgan sohalaridagi milliy firmalar o'z tovarlarini import tarifiga yaqin narxlarda sotadi, natijada qo'shimcha foyda ko'radi. Milliy kompaniyalarning daromadlarini o'sishi va milliy ishlab chiqarishning kengayishi sabablaridan biri xam ana shunda.

Tarifning katta mamlakat iqtisodiyotiga ta'siri

Katta mamlakat uchun import tarifi faqatgina ichki ishlab chiqarishni himoyalash emas, balki tashqi dunyo bilan savdo shartini yaxshilab olish vositasi hamdir. Darhaqiqat, katta mamlakat importni qisqartirsa, bu mamlakat ana shu tovarning asosiy xaridori bo'lganligi sababli eksportyor mamlakat ushbu tovar narxini pasaytirishga majbur bo'ladi. Eksport tovarlari narxi o'zgarmagan holda import tovarlar narxining pasayishi importyor mamlakat uchun savdo shartining yaxshilanishiga olib keladi, lekin katta iqtisodiyotli mamlakat ham import bojini joriy qilishdan sof foyda ko'rmasligi mumkin.

Katta mamlakat hukumati ichki ishlab chiqaruvchilarni xorijiy raqobatdan himoya qilish maqsadida importga boj joriy qiladi. Boj o'rnatilishi natijasida tovarning jahon narxi tushadi. Lekin ushbu tovarning ichki narxi boj miqdoriga ko'tariladi (t) P_w dan P_{w+} ga. Jami taklif chizig'i yuqoriga yangi S_{d+w+t} darajaga suriladi. Taklifning yangi darajasida ichki talab va jami taklif G nuqtada

muvozanatga keladi, natijada ichki ishlab chiqarish Q_1Q_2 ga ortadi, ichki talab Q_3Q_4 ga kamayadi. Import Q_1Q_3 dan Q_2Q_4 ga qisqaradi.

3.2.-rasm. Tarifning katta mamlakat iqtisodiyotiga ta'siri

Import tarifi joriy qilinishi natijasida iste'molchilarning zarari $a+b+c+d$ ga teng bo'ldi. Kichik mamlakatda bo'lgani kabi import bojining ta'sirini ikkiga ajratishimiz mumkin: qayta taqsimlanish samarasi va yo'qotish samarasi..

Katta mamlakat misolida daromad samarasi ikkiga ajraladi: ichki daromad samarasi va savdo sharti samarasi.

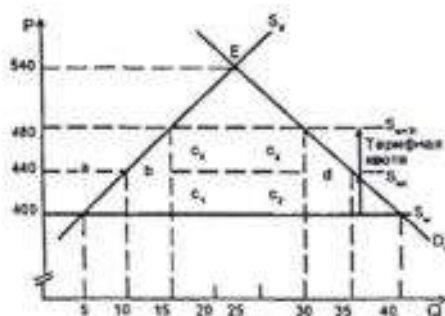
Ichki daromad samarasi - bu daromadning ichki iste'molchilaridir.

Savdo sharti samarasi - bu daromadning xorijiy ishlab chiqaruvchilardan davlat byudjeti foydasiga qayta taqsimlanishi.

Tarif kvotasi

Import boji ichki qarama-qarshilikka ega. Ya'ni ishlab chiqaruvchilar bir tarafdin xalqaro raqobatdan qutilish maqsadida bundan manfaatdor bo'lsa, ikkinchi tomondan ish vaqtidan tashqari paytda iste'molchi sifatida import tarifiga qarshidirlar. Bu ziddiyat qisman tarif kvotasini joriy qilish orqali hal etiladi..

Tarif kvotasi - o'zgaruvchan bojxona boji ko'rinishi bo'lib, boj stavkasi miqdori import qilinadigan tovar hajmiga bog'liq bo'ladi: ma'lum chegaradagi importga pastroq miqdordagi boj, bu chegaradan oshib ketganda yuqoriroq boj o'rnatiladi.

3.3.-rasm. Tarif kvotasi

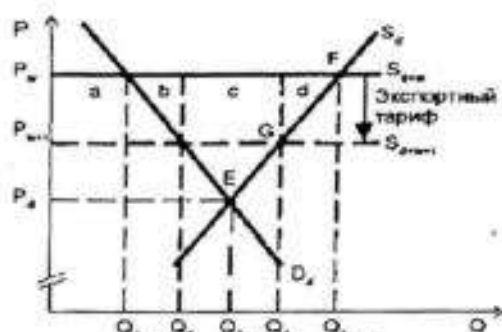
Faraz qilaylik, ichki talab (D_d), ichki taklif (S_d) va jahon taklifi (S_w) chiziqlar bilan ifodalangan. Savdo boshlanmasdan oldin tovar narxi 540 dollarga teng. Erkin savdo sharoitida tovar narxi 400 dollarga tushadi. Bu narxda mamlakat 5 birlik tovar ishlab chiqaradi va 40 birlik tovar iste'mol qiladi. Binobarin, 35 birlik tovar import qiladi. Ichki ishlab chiqaruvchilarni himoyalash maqsadida dastlabki 5 birlik tovar importga 10 foizlik, undan ortig'iga 20 foizlik import boji joriy qilinadi. Ilgari mamlakat sezilarli darajada ko'proq tovar import qilganligi bois, tovarning ichki narxini 480 dollargacha ko'taruvchi ikki qavatli tarif yuzaga keladi. Natijada ichki ishlab chiqarish 15 birlikka etadi, iste'mol 30 taga, import 15 taga kamayadi. Chegaraviy effekt a ga teng bo'ladi, to'g'ridan to'g'ri iqtisodiy zarar tarafdagi bo'lgani kabi b+d ga teng bo'ladi.

Daromad segmenti s bir necha segmentchalarga bo'linadi. Dastlabki 5 birlik tovarga 10 foizlik, ya'ni 40 dollarga teng boj joriy qilingan, 200 doll. ($s_1 = 5 \times \$40 = \200) miqdoridagi foyda byudjetga tushadi. Keyingi 10 birlik tovarga 80 dollarlik boj o'rnatilgan, demak 800 dollar ($s_2 + s_3 = 10 \times \$80 = \800) ham byudjetga tushadi. s_4 ($s_4 = 5 \times \$80 - 5 \times \$40 = \$200$) segment esa mahalliy kompaniyalarning ko'zda tutilmagan foydasidir. Ya'ni bu kompaniyalar tovarni 440 dollardan sotib olib 480 dollardan solish imkoniyatiga ega bo'ladi. Agar eksportyorlar tovar narxini 480 dollarga oshirishsa, ko'zda tutilmagan daromadga xorijliklar ega bo'ladi.

Eksport tarifi

Eksport bojlari eksport tovarlari mamlakat chegarasidan chiqib ketayotganda olinadigan majburiy to'lovdir.

Faraz qilaylik, hukumat eksportni boj orqali cheklamoqchi. Kichik mamlakat misolida tahlil qiladigan bo'lsak, eksport bojini joriy qilinishi jahon narxiga ta'sir ko'rsatmaydi. Binobarin savdo sharti o'zgarmaydi. Tovlar eksportining foydaliligi pasayadi va ishlab chiqaruvchilar tovarlarning bir qismini ichki bozorga qaytarishadi, natijada bu tovarning ichki narxi boj miqdorida P_w dan P_{w+} ga tushadi. Jami talab chizig'i eksport tarifi miqdorida pastga ko'chadi S_{d+w+} . Talabning yangi darajasida ichki taklif va jami talab muvozanatiga G da erishiladi, bu vaziyatda eksport tarifi yordamida ichki iste'mol Q_1Q_2 ga ortadi, ichki taklif Q_2Q_4 ga kamayadi.

3.4.-rasm. Eksport tarifi.

Eksport miqdori esa Q_1Q_2 dan Q_4Q_2 ga qisqaradi. Demak, eksport tarifi joriy qilinish natijasida ichki iste'mol ortdi, ichki taklif va eksport miqdori qisqardi.

Eksport tarifi o'rnatilishi natijasida iste'molchilar a segment miqdorida foyda ko'rishdi. Davlat eksport boji yordamida s ga teng miqdordagi foydani ishlab chiqaruvchilardan o'z foydasiga qayta taqsimlaydi. b+d segmentlari ishlab chiqaruvchilarning sof yo'qotishlaridir. Umuman olganda eksport tarifi o'rnatilganda ham import boji joriy qilingandagi kabi effektlar yuzaga keladi; yani qayta taqsimlash effektlari va yo'qotish effektlari.

3.4. Tarifli boshqaruvning afzallik va kamchiliklari

TIF sohasidan cheklashlar siyosatini keng ko'lamda va faol amalga oshirish davlatga qisqa muddatda muvaffaqiyat olib kelishi mumkin. Bu yutuqlarni quyidagi jihatlar bilan bog'lash mumkin: milliy korxonalarda ishlab chiqarish hajmining ortishi, boj, soliq, yig'imlar hisobiga byudjet daromadining ko'payishi, iqtisodiy xavfsizlik va mudofaa qobiliyatining ta'minlanishi.

Biroq haqiqatda esa, bu taktik ustunliklar strategik, uzoq muddatli istiqboldan kelib chiqsak, qarama-qarshi tomonga o'zgaradi. Davlatning tarif miqdoriga ko'paytirilgan import miqdoriga teng iqtisodiy yutug'i iste'molchilar tomonidan davlat foydasiga transfert to'lov hisoblanadi. Albatta, mablag'larning bir qismi ijtimoiy ehtiyojlar (oyliklarni oshirish, nafaqalar to'lash)ga sarflanishi mumkin, biroq ularning katta qismi byurokratik o'zboshimchalik va mablag'larni davlat tashkilotlari orqali o'tishi bilan bog'liq xarajatlar tufayli qaytarib berilmaydi.

Bundan tashqari, boshqa mamlakatlarning proteksionistik javob tadbirlarini ham unutmaslik lozim. Bu tadbirlar tufayli tovar aylanmasi kamayib ketadi, ish joylari qisqaradi, oxir-oqibat bir qator kompaniyalarning mahsulotlari milliy

bozordan arzonroq va sifatsizroq tovar ishlab chiqaruvchi foydasiga surib chiqariladi.

Iste'molchilar masalasiga to'xtaladigan bo'lsak, ularning asosiy qismi «belbog'larini mahkam boylab olishlari» kerak bo'ladi, chunki oddiy odamlarning daromadlari ishlab chiqaruvchilar foydasiga qayta taqsimlanadi, zero bojxona tarifi joriy etilishidan oldingi va keyingi ichki narxlardagi farq iste'molchilar elkasiga tushadi. Faqatgina importni o'rni qoplash sohasidagi kompaniyalarning aksiyalariga ega bo'lgan uncha katta bo'lmagan ayrim guruhlariga kiruvchi iste'molchilar olib kirish bojlaridan daromad ko'rishi mumkin. Shunday qilib, bozor iqtisodiyoti sharoitida proteksionistik siyosatni amalga oshirish narx yuqoriligi sababli ichki iste'molning kamayishiga, soliq bazasining qisqarishiga va jamiyat uchun umuman olganda sof yo'qotishlarga olib keladi.

Bosqichma-bosqich proteksionistik siyosat totalitar rejimlar tomonidan ma'muriy-buyruqbozlik tizimida cheklangan makon va zamonda olib borilgan.

Proteksionizmning salbiy xususiyatlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- Aholi turmush darajasida sof yo'qotishlarning ortib ketishi. Import bojlarini kiritilganidan keyin xaridorlar olib kirilgan tovarlar uchun yanada yuqoriroq haq to'lashga majbur bo'lishadi. Bu investitsiyalarga aylanishi mumkin bo'lgan iste'moldan ortadigan jamg'armalarni kamayishiga olib keladi.
- Yanada ko'proq mamlakatlar tomonidan tarif cheklashlarini joriy etilishining zanjir reaksiyasi bilan bog'liq xalqaro ko'paytiruvchi effektning paydo bo'lishi.
- Milliy iqtisodiyotda nosamaraviy sohalar va korxonalarining saqlanib qolishi. Milliy korxonalarga imtiyozlar berilishi sharoitida ishlab chiqaruvchilarda xarajatlarni kamaytirish va raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarishga rag'bat bo'lmaydi.
- Iqtisodiy sohada korrupsiya va o'z amalidan foydalanishning boshqa ko'rinishlari keng tarqaladi. Milliy iqtisodiyotning «yopiqligi» odatda TIFning kriminallashuvi uchun ozuqa muhitini yaratadi.

Hukumatning TIFni tartibga solish bo'yicha chora-tadbirlar kompleksini joriy etishga majbur etuvchi omillar (ijobiy omillar) ichida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- Iqtisodiyotning yangidan shakllanayotgan sohalarini qudratli xorijiy kompaniyalar raqobatidan himoyalash;
- Davlat ko'magisiz tuzilmani qayta qurishning iloji bo'lmagan jahon bozorida raqobatbardosh bo'lmagan «eski» sohalarni qo'llab-quvvatlash;
- Diskriminatsion savdo siyosati olib borayotgan mamlakatlar yoki kompaniyalarga javob tariqasida dumping va xorijiy raqobatning boshqa nohalol usullari bilan kurashish;
- Jahon bozor kon'yunkturasidagi tebranishlarning milliy iqtisodiyotga ta'sirini kamaytirish. Bu omil xomashyo va tabiiy resurslar eksport qiluvchi mamlakatlar uchun dolzarb hisoblanadi;

- Byudjetning daromad qismini ko'paytirish - o'tish davri iqtisodiyoti va sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarda davlat byudjeti ko'pincha proteksionistik siyosatning tarkibiy unsurlari bo'lgan bojxona bojlari va boshqa egri soliqlar hisobiga amalga oshiriladi.

Shunday qilib, proteksionizm tashqi savdo operatsiyalariga turli-tuman cheklashlarni joriy etuvchi davlatga vaqtinchalik, taktik yutuq keltirsa-da, strategik, uzoq muddatli rejada istiqbolsiz siyosat hisoblanadi. Bu siyosat XX asr tajribasidan ma'lumki, hayot darajasining va aholi turmush farovonligining pasayishiga olib keladi. Shunday bo'lsa-da, iqtisodiy erkinlashtirish kursini saqlagan holda proteksionizmning ayrim unsurlaridan oqilona foydalanish ma'lum vaqt oralig'ida milliy iqtisodiyotni rivojlantirishda ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

3.5. Tashqi savdoni tartibga solishning notarif usullari

Notarif usullar - tovar ayirboshlashga ta'sir qilish dastaklarini, ya'ni olib kiriladigan yoki olib chikiladigan maxsulot hajmi va nomenklaturasini cheklashni bildiradi. Notarif usullar miqdoriy, moliyaviy, yashirin va noiqtisodiy usullarga ajratiladi. Ular ko'prok rivojlanayotgan va xukumat tomonidan proteksionisti iqtisodiy siyosatni talab qiluvchi, bozor tuzilmalari shakllanayotgan utish davri iqtisodiyotli mamlakatlarga xosdir.

Jahondagi mamlakatlar va hududlar bo'yicha statistik axborotlar taxlili shuni ko'rsatadiki, tashqi savdoni davlat tomonidan boshqarish tarifi va notarif usullarning kombinatsiyasi yordamida amalga oshiriladi. Tarifli usullarning mavqei keyingi paytda pasayib bormoqda, bu esa Umumjahon savdo tashkiloti tomonidan a'zo-mamlakatlar oldiga quyilgan strategik vazifa, ya'ni ular orasidagi o'zaro tovar ayirboshlashda tarifli cheklashlarni bosqichma-bosqich bartaraf etish vazifasi bilan bog'lik.

Notarif ta'sir qilish vositalariga kvotalash, litsenziyalash, eksportni subsidiyalash, demping, kartel bitimlar va mamlakatlar o'rtasida tovar oqimlari yo'lida texnik to'siqlarni yaratish kabilar kiritiladi.

Kvotalash yoki kontingentlash

Umuman olganda, boshqa mamlakatlar bilan savdoni davlat tomonidan tartibga solishning notarif usullarining 50 dan ortiq turi mavjud. Ularning ichida eng keng tarqalgani kvotalardir. Agar tarifli usullar aniq bir tovar guruhi bo'yicha eksport yoki import hajmi masalasini ochiq qoldirsa, kvotalar olib kiriladigan yoki olib chiqiladigan mahsulotning qiymat yoki miqdoriy hajmini to'g'ridan to'g'ri cheklash vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Import kvotalarini joriy qilishda davlat milliy ishlab chiqaruvchilar uchun xorijiy raqobat ta'sirini bartaraf qilishga intiladi. Bunday kvotalarning harakat mexanizmi import tariflaridan foydalangandagi holatni eslatadi, ya'ni import tovarlar taklifi cheklanganda ichki baholar jahon narxiga nisbatan o'sib boradi. Biroq tarifdan farqli ravishda, import kvotalari xorijiy raqobatning ichki narxlarga ta'sir qilishiga yo'l qo'ymaydi, bu orqali importdan keladigan foydani ko'paytiradi

va mamlakat to'lov balansini muvozanatga keltirish jarayonini osonlashtiradi. Xalqaro bitimlar orqali qat'iy belgilanuvchi tarif stavkalari o'rnatilgan vaziyatda mamlakat yuqoridagi masalani hal eta olmaydi, UST eksport-import operatsiyalarga miqdoriy cheklashlar joriy qilishga ruxsat beradi.

O'z navbatida, eksport kvotalari milliy ishlab chiqaruvchilarni etarli tabiiy resurslar bilan ta'minlash, jahon bozoridagi eksport baholarini oshirish va harbiy-strategik maqsadlarga erishish kabilarga qaratilgan.

Import kvotalari kabi eksport kvotalari ham mamlakat hukumati tomonidan bir tomonlama tartibda yoki manfaatdor hamkor bilan xalqaro kelishuv xulosasi orqali joriy etilishi mumkin. Ular global yoki ma'lum davrda amal qiluvchi mavsumiy bo'lishi mumkin.

Litsenziyalash

Kvotalash jarayoni (boshqacha qilib aytganda, kontingentlash), odatda, litsenziyalash, ya'ni maxsus ro'yxatga kiritilgan resurslar va mahsulotlar bilan tashqi savdo operatsiyalarini amalga oshirish vakolatiga ega bo'lgan davlat tashkilotlari (vazirliklar va mahkamalar) tomonidan ruxsat berish bilan birgalikda kuzatiladi.

Ko'pchilik davlatlarda tashqi iqtisodiy faoliyatni litsenziyalashni joriy qilish xalqaro huquqiy aktlarga asoslanadi, ularning ichida eng asosiysi 1947 yilda imzolangan Savdo va tariflar bo'yicha Bosh bitim (GATT) hisoblanadi. Keyinchalik GATT doirasida ba'zi bir boshqa shartnomalar ham imzolangan.

Tashqi savdoni litsenziyalash turli ko'rinishlarni olishi mumkin: bosh litsenziya, bir martalik litsenziya va avtomatik litsenziya. Bosh litsenziyalar uning egasining ma'lum tovar guruhi bilan ma'lum vaqt oralig'ida (odatda bir yildan uch yilgacha) eksport-import operatsiyalarini amalga oshirish huquqini bildiradi. Bir martalik litsenziya kompaniyalarga xorijiy hamkor bilan aniq bir bitimni amalga oshirish uchun beriladi. Avtomatik litsenziya davlat tomonidan harid, ya'ni harid hajmini ham, tovar oqimlarining jug'rofiy yo'nalishini ham doimiy ravishda nazorat qilishni nazarda tutadi.

Litsenziyalarni joylashtirishning asosiy usullariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- Ochiq konkurs - bunda maksimal narx taklif qilgan firma litsenziyaga ega bo'ladi;
- yaqqol afzallik tizimi - bunda davlat ana shu sohadagi eng obro'li kompaniyalarga litsenziya beradi;
- harajatlar usuli - bu raqobatchilariga nisbatan kattaroq ishlab chiqarish quvvatlari va boshqa resurslarga ega korxonalarga litsenziya berishni anglatadi.

O'z-o'zidan tushunarlikli, keltirilgan usullar ichida eng afzali korrupsiya va oshna-og'aynigarchilikdan xoli bo'lgan ochiq konkurs usulidir.

Yevropa Ittifoqiga a'zo-mamlakatlar orasida eksport-import operatsiyalarini litsenziyalash tovar aylanmasi umumiy hajmining 5-6 foizi darajasiga etadi (kvotalash va litsenziyalash bo'yicha o'ziga xos «lider» Fransiya hisoblanadi).

Litsenziyalashni talab etadigan tovarlar ro'yxatiga, birinchi navbatda, eksportga mo'ljallangan kvotalanadigan mahsulotlar, shuningdek, ba'zi bir maxsus guruhdagi tovarlar: strategik ahamiyatga ega tovar va resurslar, dori-darmonlar, bolalar assortimenti va boshqalar kiradi.

«Ko'ngilli» eksport cheklashlar

Mutaxassislarning fikricha, eksport kvotalarining muhim turlaridan biri ko'ngilli eksport cheklashlari (KECH) hisoblanadi. KECH holatida eksportyor-davlat «ko'ngilli» ravishda boshqa mamlakatga olib chiqadigan mahsuloti hajmini chegaralaydi va hamkor tazyiqi ostida minimal import narxlarini o'rnatadi. Bunday amaliyot AQSH va Yevropa Ittifoqida Yaponiya tovarlari (avtomobillar, elektronika, po'lat)ga nisbatan keng qo'llaniladi. Hozirgi paytda jahonda bunday turdagi 100 dan ortiq bitimlar imzolangan, biroq UST a'zo-mamlakatlar oldiga ular o'rtaqidagi savdoda XXI asr boshlariga kelib KECHni umumiy bekor qilish vazifasini qo'ymoqda.

Maxsus, mintaqiy nihoyasiga etkazilgan kvotalash usuli iqtisodiy sanksiya ko'rinishidagi embargo hisoblanadi. Bu usul bir mamlakat yoki mamlakatlar guruhi bilan savdo operatsiyalarini butunlay ta'qiqlashni bildiradi. Odatda siyosiy maqsadlarni ko'zlagan holda embargoni joriy qilish butun nomenklaturadagi yoki alohida guruhdagi tovarlar eksporti yoki importini cheklashni nazarda tutadi. XX asrda savdoni tartibga solishni bunday usuliga yetarli darajada misollar keltirish mumkin. BMT qaroriga ko'ra embargo siyosati Iroqqa, qisman sobiq Yugoslaviya, Livan, Eron va ba'zi boshqa mamlakatlarga nisbatan amalga oshirilgan.

Yashirin proteksionizm ko'rinishlari

Jahon amaliyotida tashqi savdoni tartibga solishning notarif usullari ichida miqdoriy va moliyaviy usullardan tashqari yashirin proteksionizm usullaridan foydalaniladi. Yashirin proteksionizm usullari mohiyati jihatdan markaziy hukumat va hatto mahalliy hokimiyat organlari tomonidan tashqi savdo yo'liga bojxona tabiatiga ega bo'lmagan turli tuman to'siqlarni o'rnatishini anglatadi. Yashirin proteksionizm usullarining ko'pchiligi xalqaro savdo muvofiqlashtirilgan tamoyillarini buzishning yaqqol namunasidir.

Alohida mamlakat import yoki eksportni bir tomonlama chegaralashida foydalanadigan yashirin proteksionizm usullarining yuzdan oshiq turi mavjud. B usullarni to'rtta katta guruhga ajratish mumkin:

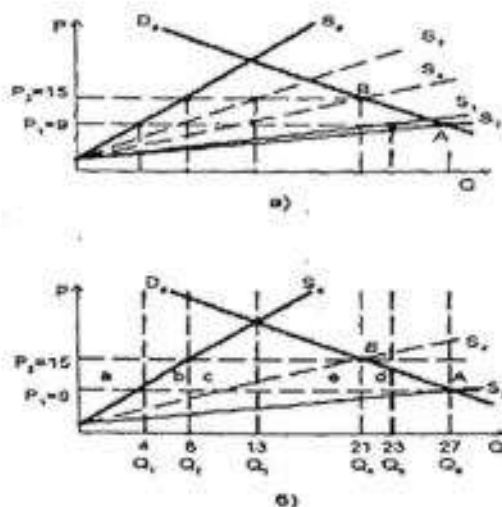
- Texnik to'siqlar;
- Ichki soliqlar va yig'imlar;
- Davlat xaridlari doirasidagi siyosat;
- Mahalliy komponentlarning tovar tarkibida bo'lishligiga talablar.

Texnik to'siqlar - bu yashirin proteksionizm usuli bo'lib, milliy texnik, ma'muriy va me'yorlar hamda qoidalar shunday ishlab chiqiladiki, ular tovarlarni tashqaridan olib kirishga to'siqlik qiladi. Texnik xarakterdagi to'siqlarning eng keng tarqalganlari qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- Milliy standartlarga rioya qilishni talab qilinishi;
- Import mahsulotni sifati haqida sertifikat olinishini talab qilinishi;

- Maxsus qadoqlash va markirovkalashni talab qilinishi;
- Ma'lum sanitariya va gigiena qoidalariga rioya qilishni talab qilinishi;
- Atrof-muhitni himoyalash bo'yicha tadbirlar o'tkazishni talab qilinishi;
- Murakablashtirilgan bo'xona rasmiyatchiliklariga rioya qilinishini talab qilinishi;
- Iste'molchilar huquqlarini himoyalash to'g'risidagi qonunlarga rioya qilishni talab qilinishi va hokazolar.

Ichki soliqlar va yig'imlar (domestic taxes and charges) - bu yashirin proteksionizm usuli bo'lib, ular import tovarning ichki narxini ko'tarishga va bu orqali uning ichki bozordagi raqobatbardoshligini pasaytirishgan yo'naltirilgandir. Ular ham markaziy hukumat, ham mahalliy hokimiyat organlari tomonidan joriy qilinishi mumkin. Import tovarlardan olinadigan soliqlar juda xilma xil, bu soliqlar to'g'ri soliqlar (qo'shimcha qiymat solig'i, aksiz solig'i, sotishdan olinadigan soliq) yoki egri soliqlar (bo'xonada rasmiylashtirish uchun yig'imlar, registratsiya uchun va boshqa rasmiyatchiliklar uchun yig'imlar, port yig'imlari) bo'lishi mumkin.

3.5.-rasm. Mahalliy komponentlarning tovar tarkibida bo'lishligiga talablar

Davlat xaridlari doirasida siyosat (state procurements) - bu yashirin proteksionizm usuli bo'lib, unga ko'ra davlat organlari va korxonalardan faqat milliy ishlab chiqaruvchilar tovarlarini (bu tovarlar import tovarlardan qimmat bo'lsa ham) sotib olish talab qilinadi.

Mahalliy komponentlarning tovar tarkibida bo'lishligiga talablar (local content requirement) - bu davlat siyosatining yashirin usuli bo'lib, unga ko'ra ichki bozorda sotiladigan pirovard tovarda milliy ishlab chiqaruvchilarning ulushi qonuniy ravishda belgilab qo'yiladi.

Savdo siyosatining yashirin usullarining ko'pchiligini miqdoran baholash juda qiyin, bu esa uni oqibatlarini iqtisodiy talqin qilish ham qiyinlashadi. Quyida mahalliy komponentlarning tovar tarkibida bo'lishligiga talablar misolida yashirin usullarning iqtisodiy samarasini ko'rib chiqamiz (3.5.-rasm).

Faraz qilaylik, mamlakatda tovar taklifi S_0 , tovarga talab esa D_0 ni tashkil qiladi. Erkin savdo sharoitida R_1 narxda xorijdan tovar taklifi S_1 ni tashkil qiladi. Ushbu mamlakatda ishlab chiqarish tannarxi xorijga nisbatan yuqori bo'lganligi sababli mahalliy tovarlar taklif qilinadigan narx ham yuqoridir. Agar mahalliy ishlab chiqaruvchilar va xorijdan taklif qilinayotgan tovarlar miqdorini har bir narx uchun qo'shib chiqsak, ushbu mamlakat bozorida ana shu tovarning jami taklif to'g'ri chizig'iga - S_2 ega bo'lamiz. Ichki talab jami talab bilan A nuqtada muvozanatga keladi. Bu muvozanat nuqtada R_1 narxda Q_0 ta tovar sotiladi, bu tovarlarning Q_1 tasi ichki ishlab chiqaruvchilar, Q_2 tasi xorijliklar tomonidan sotiladi (1-a-rasm).

Hukumat mahalliy ishlab chiqaruvchilarni himoya qilishga oid qaror qabul qiladi va mahalliy komponentlarning tovar tarkibida bo'lish talablarni joriy qiladi. Checklovlarga ro'para kelmaslik uchun xorijiy kompaniyalar o'z ishlab chiqarishini ushbu mamlakat hududiga ko'chirib o'tkazadi, bu esa ularning xarajatlarini oshishiga olib keladi. Xarajatlar oshishi natijasida tovar qimmatlashadi xorijdan taklif chizig'i S_1 dan S_3 ga ko'chib o'tadi. Buning natijasida jami taklif chizig'i ham S_2 dan S_4 ga ko'chib o'tadi va V nuqtada muvozanatga keladi. Natijada tovar narxi R_2 gacha oshadi va sotish hajmi Q_4 gacha kamayadi. Sotilgan tovarlarni Q_2 tasi mahalliy ishlab chiqaruvchilar, Q_3 tasi esa mamlakatga ko'chib o'tgan xorijliklar tomonidan ishlab chiqariladi.

Mahalliy komponentlarni xorijga nisbatan qimmatroq sotib olish talabiga muvofiq ishlab chiqarish xarajatlari oshib ketdi va narx P_1 esa dan P_2 ga ko'tarildi, iste'molchilarning zarari esa $a+b+c+d+e$ ga teng bo'ldi. Bu erda a segment chegaraviy effekt (mahalliy ishlab chiqaruvchilarga qayta taqsimlanadigan summa), b segment - himoyalash samarasi (mahalliy ishlab chiqarishning xorijiy ishlab chiqarishga nisbatan nosamaraviyroqligi sababli yo'qotishlar) d segment - iste'mol samarasi (narx oshishi natijasida iste'mol miqdoridagi yo'qotishlar). Ikki segmentning yig'indisi $s+e$ daromad samarasi (xorijiy ishlab chiqaruvchilarning narx ko'tarilishi natijasida olgan qo'shimcha daromadi)ni ifodalaydi, bu erda s segment ushbu mamlakatda joylashgan xorijiy ishlab chiqaruvchilarga tegadi, e segment esa ishlab chiqarish xarajatlarning ortishini ifodalaydi. Mamlakatning jami iqtisodiy zarari $b+e+d$ ni tashkil qiladi.

Savdo siyosatining moliyaviy usullari: Subsidiyalar

Litsenziyalashga qo'shimcha ravishda, davlat milliy tovar ishlab chiqaruvchilarni bevosita va bilvosita subsidiyalar tizimi, ya'ni mamlakat byudjetidan ayrim korxonalarga va mahalliy hokimiyat organlariga dotatsiyalar berish orqali rag'batlantirishi mumkin. Bundan maqsad arzon import tovarlari raqobatidan himoya qilish, eng asosiysi - milliy sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini xorijga eksport qilishni rag'batlantirishdan iborat. Bu vaziyatda

bevosita subsidiyalar pul ko'rinishidagi mablag'ni, bilvosita subsidiyalar esa imtiyozli shartlarda kreditlash, soliqlar tortish, xavf-xatarni sug'urtalash bo'yicha davlat tomonidan kafolatlash, davlat xazinasi hisobidan eksport qilinadigan tovarlarni tashqi bozorlarda reklama qilish kabilarni nazarda tutadi.

GATT (UST) qoidalariga muvofiq, a'zo-mamlakatlar o'rtasidagi savdoda bevosita eksport subsidiyalaridan foydalanish ta'qiqlangan. Yevropa Ittifoqi doirasida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishga bevosita eksport subsidiyalari berish bundan mustasno. Yuqorida ko'rsatilgan qoidalarining buzilishi import qilayotgan mamlakatga kompensatsiyalovchi import bojlari olish orqali javob choralar ko'rishga asos bo'ladi. Bu bojlar UST arbitrajida bahs hal etilgunga qadar saqlanadi.

Eksport subsidiyalari miqdori sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarning qayta ishlash sanoati eksporti qiymatining 1 foizidan oshmaydi. biroq ayrim tovar guruhlari uchun, ayniqsa, rivojlanayotgan va o'tish davri iqtisodiyotli mamlakatlarda bu me'yor juda katta miqdorga etishi mumkin.

Savdo siyosatining moliyaviy usullari: Eksport kreditlari

Eksport kreditlari tashqi savdo siyosatining moliyaviy usuli bo'lib, u milliy firmalar eksporti rivojlanishini davlat tomondan moliyaviy rag'batlantirishni nazarda tutadi.

Eksport kreditlari quyidagi ko'rinishda bo'lishi mumkin:

- Milliy eksportyorlarga subsidiyalashgan kreditlar - davlat banklari tomonidan bozor stavkasidan past stavkada kreditlar berilishi;
- Xorijiy importyorlarga davlat kreditlarini berilishi, ya'ni kredit bergan mamlakat tovarini sotib olish sharti bilan;
- Milliy eksportyorlarni eksport risklaridan sug'urtalash.

Eksport kreditlari: qisqa muddatli, o'rta muddatli va uzoq muddatli bo'lishi mumkin.

Eksport kreditlari bo'yicha eng yirik uyushmalardan biri Eksport krediti guruhi - Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti doirasida eksportni kreditlash bo'yicha hukumat va agentliklar vakillari guruhi hisoblandi. Bu guruh 2 yil va undan ortiq muddatli eksport kreditlarini tartibga soladi. Ikkinchi yirik tashkilot Bern ittifoqi, ya'ni kreditlar va investitsiyalarni sug'urtalash bo'yicha xalqaro ittifoqdir.

Eksport kreditlariga ba'zi hollarda boshqa davlatlarga tashqi yordam sifatida qaraladi.

Savdo siyosatining moliyaviy usullari: Demping

Tashqi savdoni notarif usullar bilan tartibga solish amaliyotini o'rganish shuni ko'rsatadiki, eksport subsidiyalari ko'pincha dempingga - xorijiy bozorlarda eksportyor mamlakat ichki bozoridagi o'rtacha narxga nisbatan past baholarda sotishga moddiy asos bo'ladi.

Mutaxassislar dempingning quyidagi variantlarini ajratib ko'rsatishadi:

- Tasodifiy - eksportyorda tasodifiy ortiqcha tovarlarni paydo bo'lishi bilan bog'liq;

- Vaqtinchalik - eksportyor tomonidan boshqa mamlakat bozoriga tezlik bilan kirib borish uchun qo'llaniladi;
- Doimiy - monopolist kompaniya tomonidan, uning tashqi iqtisodiy faoliyati davlatning doimiy qo'llab-quvvatlashi sharoitida, tashqi bozorlarda foydani maksimallashtirish uchun qo'llaniladi, bunda ichki bozorda nisbatan yuqori narx saqlab turiladi.

Dempingdan, eng avvalo, davriy pasayishlar va ichki talab kamayganda, iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish davrida foydalaniladi. Masalan, 30-yillarda shunga o'xshash hodisa Sharqiy Yevropa mamlakatlaridan import qilinuvchi qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozorida kuzatildi, 70-yillarda AQSH va Yevropa Ittifoqi tomonidan Yaponiyaga nisbatan dempingdan foydalanish ayblovi ilgari surildi.

Vaqtinchalik va ayniqsa, doimiy dempingga qarshi importyor-mamlakatlar GATT moddalariga asoslangan holda importga qarshi import bojlarini joriy etish huquqiga ega bo'lganligi sababli keyingi paytda yashirin demping keng tarqalmoqda. Bu eksportyor va importyorlar o'rtasida importyorlar tomonidan o'z milliy bozorida tovarlarni eksportyor etkazib bergan narxdan past baholarda sotish haqida oshkor bo'lmagan kelishuvni nazarda tutadi. Yashirin demping yirik TMKlar tomonidan firma ichida qo'llaniladigan butlovchi qismlarni transferti amaliyotida keng tarqalgan (mas. yapon TMKlari ichida).

Tayanch iboralar: tashqi savdo hajmi, eksport, import hajmi, tashqi savdoda sanoat mahsulotlarining ulushi, JST bilan hamkorlik, sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar bilan savdo-iqtisodiy hamkorlik, tashqi iqtisodiy munosabatlarni erkinlashtirish.

Bobning qisqacha xulosasi:

O'zbekiston Respublikasi o'zining milliy mustaqilligini qo'lga kiritishga qadar, mamlakatning tashqi iqtisodiy faoliyati sobiq SSSRning tegishli va vazirliklari ixtiyorida bo'lgan edi. Mustaqillik tufayli O'zbekiston 160 dan ortiq horijiy mamlakatlar bilan savdo-iqtisodiy aloqalarni yo'lga qo'ydi. O'zbekiston 1994 yilning iyunida JST ning kuzatuvchi maqomini oldi. Respublikamiz MDH, EI, Shanxay xamkorlik tashkiloti guruhi kabi o'nlab mintaqaviy davlatlar bilan savdo-iqtisodiy munosabatlarni kengaytirib, rivojlantirib bormoqda. Ushbu jarayonlarni borishida respublikada tashkil topgan tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki, bojxonalar xizmatini tashkil topishi va shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasida va uning idora-tashkilotlarida tegishli tashqi iqtisodiy faoliyat bo'limlarining faoliyat ko'rsatishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Jahonning bir qator mamlakatlarida (RF, AQSH, Buyuk Britaniya, GFR va boshqalar) O'zbekistonning savdo-sanoat palatalari faoliyat ko'rsatib turibdi.

Nazorat uchun savollar:

1. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida tashqi savdoning tutgan o'lni va ahamiyatini gapirib bering.

2. O'zbekiston Respublikasi tashqi savdosining 2010-2019 yillardagi ko'rsatkichlarini gapirib bering.
3. Tashqi savdo strukturasida qanday o'zgarishlar ro'y bermoqda?
4. Respublikamiz qaysi xalqaro tashkilotlar bilan tashqi iqtisodiy aloqalarini rivojlantirib bermoqda?
5. Tashqi savdoni erkinlashtirish deganda nimani tushunasiz?
6. O'zbekiston Respublikasining JSTga a'zo bo'lish istiqbollarini xarakterlab bering?
7. Keyingi yillarda tashqi savdo sohasida ro'y berayotgan o'zgarishlarni ko'rsatib bering.
8. Respublikamizning eksportga yo'naltirilgan iqtisodiy rivojlanish modelini tanlashi tashqi savdoni rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatishini tavsiflab bering?

4-BOB. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi

4.1. Jahon iqtisodiyotida inson resurslari. Bandlik va ishsizlik

Jahon iqtisodiyotida demografiya - aholi sonining harakati va mehnat resurslari bilan shug'ullanuvchi fan bo'lib, u ijtimoiy, iqtisodiy, biologik va geografik omillar asosida aholi tarkibi, dinamikasi, shuningdek, joylashuvi va ko'chishining umumiy qonuniyatlarini o'rganadi. Shular asosida turli mamlakat va mintaqalarda aholi sonining o'zgarishlari, istiqbol davri uchun taxminlar ishlab chiqiladi. Demografik statistikada tug'ilish ko'effitsienti (har 1000 kishiga tug'ilganlar soni), o'lim ko'effitsienti (har 1000 kishiga o'lganlar soni), nikoh ko'effitsienti, tabiiy o'sish ko'effitsienti, ya'ni tug'ilish va o'lim ko'effitsienti o'rtasidagi farqlar kabi ko'rsatkichlardan keng foydalaniladi.

Tug'ilish va o'lim natijasida aholining uzluksiz yangilanish jarayoni davom etadi va u aholini takror ishlab chiqarish deb nomlanadi. Bu jarayon esa ikki tushuncha bilan, ya'ni aholining tabiiy qo'shimcha o'sishi va avlodlar almashuvi bilan bog'liqdir. U yoki bu aholi dinamikasini o'rganishning eng oddiy usuli - bu uning yillik qo'shimcha o'sishini aniqlashdan iborat. Yillik qo'shimcha o'sish ko'effitsienti - bu mazkur yil davomida (ya'ni ikki ketma-ket 1 yanvar orasida) aholining o'rtacha arifmetik qo'shimcha o'sishidir.

Yillik qo'shimcha o'sish ko'effitsienti

$$R_k = R_k \times R_m$$

Bu erda R_k - yil davomida qo'shimcha o'sish; R_m - aholining o'rtacha yillik soni.

Avlodlar almashinuvi qanchalik ta'minlanganligini bilish uchun ayrim olingan avlodni tug'ilgan vaqtidan boshlab to nasl yaratishgacha bo'lgan davrini kuzatish zarur bo'ladi. Agar ma'lum bir avlodning 1000 kishisi 1000ta farzandni dunyoga keltirgan bo'lsa, demak avlod almashinuvi to'la ta'minlangan bo'ladi.

Aholi dinamikasini tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, ko'pgina Yevropa mamlakatlarida va shuningdek Shimoliy Amerika davlatlarida XIX va XX asrlarda aholi o'rtasida o'lim darajasi kamayganligini ko'rishimiz mumkin. Dunyoning boshqa mamlakatlarida esa o'limning kamayishi asosan Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda kolonial imperiyalarni tugatilishidan keyin boshlandi. O'limning kamayishi quyidagi sabablarga asoslanadi:

- aholi turmush darajasining o'sishi;
- meditsina xizmatining yaxshilanishi;
- yuqumli va boshqa kasalliklar oldini oluvchi chora-tadbirlarning o'tkazilishi va boshqalar.²⁶

²⁶ G.G. Nazarova, Z.M. Iminov, X.X. Xalilov, O.B. Hamidov Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. (darslik), -T.: TDIU, «Iqtisodiyot» 2011 y. - 276 b.

Shunday qilib, aholi o'rtasida o'limning kamayishi aholining keskin o'sish jarayonini keltirib chiqargan omillardan biri bo'ldi. 2019 yilda er shari aholisi soni 7,7 mlrd kishini tashkil etgan bolsa, 2030 yillarga borib esa 10 mlrd. kishiga etishi kutilmoqda. Aholi o'zgarishini o'rganish dinamikasining tahlili asosida ko'rsatilgan demografik koeffitsientlar natijasida quyidagi o'ziga xos bosqichlar yoki populyatsion sikllarni ajratish mumkin:

1. Dastlabki populyatsion xarakterdagi siklga quyidagilar xos:

- yuqori darajada tug'ilish;
- yuqori o'lim va buning natijasida aholi o'sishining sekin borishi;

Bunday xususiyatlar kam rivojlanib borayotgan mamlakatlarga, jumladan, Afrikaning bir qator tropik davlatlari (Gabon, Nigeriya) va ba'zi bir Janubiy-Sharqiy Osiyo (kamroq darajada) mamlakatlariga xosdir.

2. Ikkinchi populyatsion xarakterdagi siklga quyidagilar xos:

- yuqori darajada tug'ilish;
- o'limning pasayishi va natijada aholining keskin o'sishi;

Bunday xususiyatlar Afrika va Yaqin Sharq mamlakatlariga, Sharqiy Osiyoning ko'pgina davlatlariga, nisbatan sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar ba'zi bir Lotin Amerikasi davlatlariga (Paragvay va Argentina) xosdir.

3. Uchinchi o'ziga xos populyatsion siklga quyidagilar xos:

- Tug'ilishning pasayishi;
- o'limning qisqarishi;

Bunday populyatsion xarakterda tug'ilish o'limga nisbatan (uncha katta bo'lmagan holda) yuqoriroq bo'lishi saqlansada, aholining o'sish darajasi doimo pasayib borishi kuzatiladi. (Masalan, Zamonaviy AQSH).

4. To'rtinchi populyatsion xarakterdagi siklga quyidagilar xos:

- Tug'ilishning pastligi;
- o'limning kamligi va natijada nisbatan barqarorlashuv yoki aholi o'sish dinamikasining minimal rivojlanishi. Bularga ko'plab Yevropa davlatlarini ko'rsatsa bo'ladi.

Shu bilan bir qatorda ba'zan demografiyada o'ziga xos ko'rinishga ega bo'lgan populyatsion xarakterdagi sikllar ham namoyon bo'lmoqda. Ya'ni o'lim tug'ilishga nisbatan oshib borishi bilan aholining tabiiy xarakterda minus belgisiga ega bo'lgan koeffitsient paydo bo'ladi (depopulyatsiya, ya'ni mamlakatlarda aholining tabiiy qisqarishi yuz beradi). Bunday tendensiya hozirgi kunda Rossiyada aniq ko'rinishga ega.

Er shari aholisining o'sish darajasi borgan sari davom etib, XXI asrning oxirgi yillariga kelib taxminan 10,5 mlrd. kishiga yetishi va barqarorlashuvi kutilmoqda. Xullas, dunyo aholisining o'sish darajasi pasayib borayotgan bo'lsada, absolyut miqdorda uning o'rtacha yillik o'sishi 80 mln. kishidan ortiqroqni tashkil etmoqda (Buni biz asosan Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasidagi ba'zi mamlakatlar misolida ko'rishimiz mumkin).

Halqaro mehnat tashkilotining 2022 yilgi hisobotida dunyo bo'yicha migrantlarning statistikasi quyida keltiriladi²⁷:

WORLD MIGRATION REPORT 2022

Key migration data at a glance

International migrants⁽¹⁾

281 million
International migrants globally in 2020, or 3.6 per cent of the world's population

↑ Up from **272 million** (or 3.5%) in 2019

Females⁽²⁾

135 million international female migrants globally in 2020, or 3.5 per cent of the world's female population

↑ Up from **130 million** (or 3.4%) in 2019

Males⁽³⁾

146 million international male migrants globally in 2020, or 3.7 per cent of the world's male population

↑ Up from **141 million** (or 3.6%) in 2019

Labour migrants⁽⁴⁾

169 million migrant workers globally in 2019

↑ Up from **164 million** globally in 2017

Missing migrants⁽⁵⁾

Around **3,900** dead and missing globally in 2020

↓ Down from almost **5,400** in 2019

International remittances⁽⁶⁾

USD 702 billion in international remittances globally in 2020. Although international remittances declined due to COVID-19, the actual decline (2.4%) was much less than initially projected (70%)

↓ Down from **USD 719 billion** in 2019

Low- and middle-income countries⁽⁷⁾

USD 540 billion in international remittances was received by low- and middle-income countries in 2020

↓ Down from **USD 548 billion** in 2019

Ma'lumki, xalqaro statistikada "iqtisodiy faol aholi" va "iqtisodiy faol bo'lmagan aholi" kategoriyalari keng qo'llaniladi. Xalqaro mehnat tashkiloti tavsiyanomasiga binoan iqtisodiy faol aholiga tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishda qatnashuvchi barcha kishilar kiradi. Bular qatoriga yollanma mehnat kishilari - ishchilar va xizmatchilar, mustaqil ishchilar, oilaning haq to'lanmaydigan a'zolari, mavsumiy va tasodifiy ishchilar, ob'ektiv sabablarga ko'ra (kasallik, ta'til) vaqtincha ishlamayotgan kishilar, to'liqsiz ish vaqti rejimida ishlab o'qishni davom ettirayotgan o'quvchilar, stipendiya yoki ish haqi olib ishlab chiqarishda kash o'rganayotgan shogirdlar kiradi.

²⁷ WORLD MIGRATION REPORT 2022 International Organization for Migration 17 route des Morillons P.O. Box 17 1211 Geneva 19 Switzerland

Displaced persons

89.4 million

people were living in displacement globally at the end of 2020 (includes refugees, asylum seekers, displaced Venezuelans and IDPs)

↑ Up from **84.8 million** in 2019

Refugees ²⁰	26.4 million refugees globally in 2020	↑ Up from 26 million in 2019
Asylum seekers ²¹	4.1 million asylum seekers globally in 2020	↓ Down from 4.2 million in 2019
Displaced Venezuelans ²²	3.9 million Venezuelans displaced globally in 2020 (not including those who were refugees or asylum seekers)	↑ Up from 3.6 million in 2019
Internally displaced persons (IDPs) ²³	55 million IDPs globally in 2020; 48 million due to conflict and violence; 7 million due to disasters	↑ Up from 51 million in 2019

Mobility

Mobility was restricted by COVID-19, but internal displacement events increased

COVID-19 restrictions ²⁴	108,000 COVID-19 travel restrictions globally in the first year of the pandemic	New restrictions: nil in 2019
Global air passengers ²⁵	1.8 billion air passengers globally in 2020 (international and domestic passengers)	↓ Major decline from 4.5 billion in 2019
Internal displacement events (disasters) ²⁶	Internal disaster displacement events were 30.7 million globally in 2020	↑ Significantly up from 24.9 million in 2019
Internal displacement events (conflict) ²⁷	Internal conflict and violence displacement events were 9.8 million globally in 2020	↑ Up from 8.6 million in 2019

Source: UNHCR, IDMC, and other sources and calculations

²⁰ UNHCR, *Global Trends: Forced Displacement in 2020*, Geneva, 2021. ²¹ UNHCR, *Global Trends: Forced Displacement in 2020*, Geneva, 2021. ²² UNHCR, *Global Trends: Forced Displacement in 2020*, Geneva, 2021. ²³ IDMC, *Global Trends: Internal Displacement in 2020*, Geneva, 2021. ²⁴ UNHCR, *Global Trends: Forced Displacement in 2020*, Geneva, 2021. ²⁵ IATA, *World Air Transport Statistics*, 2021. ²⁶ IDMC, *Global Trends: Internal Displacement in 2020*, Geneva, 2021. ²⁷ IDMC, *Global Trends: Internal Displacement in 2020*, Geneva, 2021.

Hozirgi vaqtda bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida iqtisodiy faol aholi - ishchi kuchi deb yuritiladi. Iqtisodiy faol aholining mehnat statusi miqdoriy jihatdan ma'lum muddat (1 yil) ichida ishlagan hafta yoki kunlari soni bilan aniqlanadi. Shunga ko'ra iqtisodiy faol aholi - bandlar, ishsizlar va qisman bandlarga bo'linadi.

Iqtisodiy faol bo'lmagan aholiga yoshidan qat'iy nazar iqtisodiy faol aholi kategoriyasiga kirmaydigan kishilar taaluqlidir. Bunday aholi tarkibiga kunduzgi bo'lim talabalari, uy bekalar, qarilik va nogironlik bo'yicha nafaqaxo'rlar, ijtimoiy tashkilotlar va xususiy shaxslardan moddiy yordam oluvchi kishilar va boshqalar kiradi. Iqtisodiy faol bo'lmagan aholiga shuningdek bir qancha alohida funksional guruhlar kiradi. Xaq to'lanmaydigan ijtimoiy ish bilan mashg'ul kishilar, ixtiyoriy tekin xizmatlar ko'rsatuvchi kishilar, sub'ektiv va ob'ektiv sabablarga ko'ra ish qidirmayotgan mehnatga yaroqli yoshdagi kishilar ham kiradi.

Mehnatga yaroqli aholining ijtimoiy mahsulot yaratishdagi faoliyati bandlik deyiladi. Bundan tashqari ishlab chiqarishda band bo'lmagan aholi tushunchasi ham mavjud bo'lib, ularga ishsizlar va majburiy band bo'lmagan kishilar kiradi.

XX asrning 70-yillarida sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarda iqtisodiy faol aholining asosiy qismi (30-45 %) sanoat va qurilishlarda band bo'lgan edi. Ammo keyinchalik bu munosabat nisbatan o'zgarib borishi bilan bog'liq holda bu tarmoqlarda aholi sonining avval Qiyosiy, keyinchalik absolyut bandligi keskin kamayib borayotganligi ko'zga tashlanmoqda. Shu bilan bir qatorda aholining iqtisodiy faolligini pasayishi qishloq xo'jaligida ham kuzatilmoqda.

Xalqaro Mehnat tashkilotining ta'rifiga ko'ra ishsizlar deb - oxirgi 4 hafta ichida ish qidirayotgan va ishga ega bo'lmagan yoki ishga joylashib xali ishga kirishmagan kishilarga aytiladi. Bu kategoriya turli mamlakatlarda turlicha talqin etiladi. Turli mamlakatlarda ishsizlar sonini aniqlashda ikki xil yondashuv mavjud. Birinchisi - 1 haftalik tekshirishda ishsizlar statusiga javob beruvchi kishilar sonini aniqlaydi, bu usul AQSH, Yaponiyada ishlatiladi. Buyuk Britaniyada bu usul qimmat hisoblanib, ishsizlar soni davlat bandlik xizmatlariga ishsizlik nafaqasini olishga topshirilgan talabnomalar asosida hisoblanadi.

Ishsizlarning asosiy qismini ish tajiga ega ishdan bo'shatilgan kishilar tashkil qiladi. Bu kategoriyaga iqtisodiyotda va ishlab chiqarishda tarkibiy o'zgarishlar natijasida korxonalarning bekilishi, yangi mahsulot ishlab chiqarishga o'tishi, ishlab chiqarishning modernizatsiyalashuvi natijasida ishini yo'qotgan ishchilar kiradi. Bola tarbiyasi bilan mashg'ul ayollar, o'qishni tugatib ish qidirayotgan yoshlar ishsizlar safiga kiritilmaydi.

4.2. Jahon ishchi kuchi bozorining mohiyati va paydo bo'lish sabablari

Jahon aholisi yoshiga bog'lik ravishda ikki tipdagi odamlarni o'z ichiga oladi: mehnatga layoqatli - 15-60 yoshlilar, mehnatga layoqatsiz - bolalar va qariyalar. Aholi umumiy hajmining taxminan 70 foizi birinchi tipga tegishli, biroq bu ulush turli hududlarda o'zgarib turadi. Masalan, Osiyo va Afrikada voyaga etmaganlar, Yevropa va Shimoliy Amerikada qariyalar ulushi yuqorirok.

O'z navbatida mehnatga layoqatli aholi xam ikkiga ajratiladi: iqtisodiy faol va faol bo'lmaganlar. Uy bekari, talabalar (ta'til paytida), davlat qaramog'idagi fuqarolar, shuningdek, fuqaroligi bo'lmaganlar iqtisodiy faol bo'lmaganlar qatoriga kiradi. Bizni iqtisodiy faol aholi, ya'ni mehnatga layoqatli va unga intiluvchi odamlar qiziqtiradi. Fuqarolarning aynan shu toifasi mamlakat ichkarisida va xorijdan ish qidirish jarayonida faol ishtirok etadi.

Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi uzoq tarixga ega bo'lsada, faqatgina XX asrga kelib ishlab chiqarish omillari harakatining etakchi ko'rinishlaridan biriga, binobarin XIMning alohida sohasiga aylandi.

Buni quyidagi sabablar bilan bog'lash mumkin²⁸:

²⁸ G.G'.Nazareva, Z.M.Iminov, X.X.Xalilov, O.B.Hamidov Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. (darslik), -T.: TDIU, «Iqtisodiyot» 2011 y. - 276 b.

- xo'jalik hayotining baynalmilallashuvi;
- ijtimoiy-demografik o'zgarishlar;
- fan-texnika va axborot sohasidagi inqilob;
- integratsiya jarayonlarining rivojlanishi;
- kapitalning xalqaro xarakati va transmilliy korporatsiyalar faoliyati;
- mamlakatlar iqtisodiy rivojlanish darajasining turlichaligi;
- ish haqi miqdori o'rtasida milliy farqlarning mavjudligi;
- ishsizlikning mavjudligi;

Bu barcha omillar mehnatga layoqatli aholining harakatchanligini kuchayishiga sababchi bo'ldi, zero insonlar mamlakatlar va qit'alararo ko'chish uchun sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar kommunikatsiya infratuzilmasidan foydalanishadi. Hozirgi kunga kelib jahon ishchi kuchi bozori (JIKB) vujudga keldiki, bu bozor asosini milliy xo'jalik tizimlari va jahon iqtisodiyoti doirasida ishlab chiqaruvchi kuchlarning darajasi, tabiati va joylashuviga sezilarli ta'sir etuvchi iqtisodiy faol aholining mamlakatlar va hududlar o'rtasida jami migratsiya aylanmasi tashkil etadi. XX asrning oxiriga kelib mehnatkash-migrantlarning bir yildagi o'rtacha miqdori 35 mln. kishiga etdi (1960-yilda 3,5 mln.). JIKB faqatgina migrantlarni emas, balki turli darajadagi migratsiya xizmatlarini, shuningdek, xorijiy mehnatkashlar xuquqiy statusi, ularning mehnatini himoyalash, ularga ijtimoiy kafolatlar berish va boshqa masalalar bilan shug'ullanuvchi xalqaro tashkilotlarni xam o'z ichiga oladi.

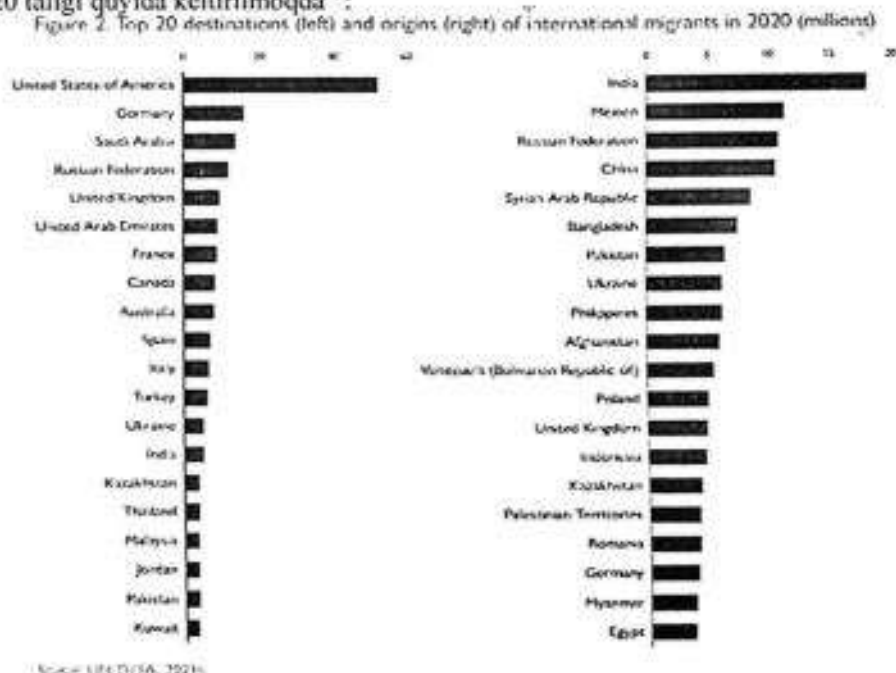
Mazkur mavzuda aholining ko'chishi jarayonlari ichida ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlar keltirib chiqargan mehnat migratsiyasi to'g'risida so'z boradi. Fuqarolarni o'z vatanidan tashqarida ish qidirishga majbur etuvchi omillar ichida eng asosiysi turmush darajasini yaxshilash va o'z qobiliyatlaridan unumli foydalanishga intilishlari hisoblanadi. Ayni paytda ishsizlik, qishloq xo'jaligida aholining ko'payib ketishi kabi salbiy ijtimoiy-iqtisodiy hodisalar ham yashash joyini vaqtincha yoki doimiy o'zgartirishga sababchi bo'ladi.

Hozirgi paytda davlatlar mehnat migratsiyasini tartibga solish borasida o'z harakatlarini kuchaytirib borishmoqda. Migrantlarni jo'natuvchi (eksportyor-mamlakatlar) va qabul qiluvchi (importyor-mamlakatlar) tomonlarning o'zaro manfaatlarini huquqiy ifodasi odatda ikki va ko'p tomonlama kelishuvlar ko'rinishida amalga oshiriladi. Bu sohada xalqaro konvensiyalarni tayyorlashda aholi bo'yicha BMT Komissiyasi, Xalqaro mehnat tashkiloti, Migratsiya bo'yicha xalqaro tashkilot kabi global tashkilotlar sezilarli ko'mak berib kelmoqda. Ishchi-migrantlar huquqlarini himoya qilish bilan shug'ullanuvchi hududiy tuzilmalarga misol sifatida G'arbiy Yevropadagi Migratsiya masalalari bo'yicha hukumatlararo qo'mitani keltirish mumkin. JIKB doirasidagi munosabatlarni tartibga solishning asosiy xalqaro me'yoriy hujjatlari Xalqaro mehnat tashkilotining 1962, 1975, 1982 yillardagi Konvensiyalari hisoblanadi. Bu hujjatlarning moddalari migrantlarni yollash, ularning huquqlarini kafolatlash, migratsiyaning yashirish kanallari bilan ko'rashish kabi masalalarni tartibga soladi.

4.3. Mehnat migratsiyasining asosiy yo'nalishlari va markazlari

Mehnat migratsiyasi deyarli barcha milliy iqtisodiyotlarga xos jarayondir. Biroq uning jadallik darajasi jahonning u yoki bu hududlarida sezilarli farq qiladi. Mehnatkash-migrantlarning eng jadal oqimi ishchi kuchini eksport/import qiluvchi mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi darajasida va tabiiy demografik o'sish sur'atida jiddiy farq bo'lganda kuzatiladi. Migratsiyaning asosiy to'rtta yo'nalishlari ichida jami migratsiya xarakatining hajmi bo'yicha rivojlanayotgan mamlakatlardan sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar tomon ishchi kuchlarini ko'chishi birinchi o'rinda turadi. Mutaxassislar quyidagi migratsiya oqimlarini alohida ko'rsatib o'tishadi: G'arbiy Yevropa va Shimoliy Amerika mamlakatlari o'rtasida, sobiq sotsialistik mamlakatlardan bozor iqtisodiyotli mamlakatlarga, rivojlanayotgan yoki o'tish davri iqtisodiyotli davlatlar o'rtasida (mas. Janubiy Amerika chegarasida, Ukrainadan Rossiyaga).

Jahon miqyosida migrantlar qabul qiluvchi va chiqib ketuvchi mamlakatlar top-20 taligi quyida keltirilmoqda²⁹:

²⁹ WORLD MIGRATION REPORT 2022 International Organization for Migration 17 route des Morillons P.O. Box 17 1211 Geneva 19 Switzerland

Ishchi kuchi migratsiyasining yana bir yo'nalishi, ya'ni sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlardan rivojlanayotgan yoki o'tish davri iqtisodiyotli davlatlarga migratsiya uchrasada, bu yo'nalishni tanlovchi migrantlar soni ko'pchilikni tashkil etmaydi va ular TMKlarning shahobchalari va shu'ba korxonalari band bo'lgan kadrlar, turli hayriya tashkilotlari va fondlari a'zolari, shuningdek, sarguzasht izlovchilar xamda tavakkalchilardan iborat. Ishchi kuchini o'ziga tortuvchi markazlar ichida eng yirik va uch yuz yildan beri mavjud bo'lgan markaz Shimoliy Amerika (AQSH va Kanada) hisoblanadi. Amerikalik statistlarning ma'lumotlariga ko'ra 90-yillar davomida AQSHga belgilangan kvota 675 ming kishi bo'lishiga qaramay yiliga 1 mln.dan ortiq migrantlar kirib kelgan.

Migrantlarni o'ziga tortuvchi jozibador markazlardan biri - bu Yevropa Ittifoqi mamlakatlaridir. Ularga xorijiy ishchi kuchi jami aylanmasining to'rtidan bir qismidan ko'progi to'g'ri keladi. Bu hududda Fransiya (mamlakat aholisining 8 foizi xorijliklar), Germaniya (7,5 foiz) etakchilik qilmoqda. Bulardan tashqari Buyuk Britaniya, Belgiya, Niderlandiya, Shvetsiya, Avstriya ham ishchi kuchi qabul qilishda oldingi o'rinlarda turadi. Mehnat migratsiyasining uchinchi yirik markaz - Avstraliyadir. Avstraliya hukumati mamlakat hududining katta qismida aholi zichligi darajasi pastligi va uning tarkibida xitoy etnosining ulushi ko'payib borayotganidan xavotirda. Shuning uchun xam Kanberra tomonidan Avstraliya mamlakatiga - qit'aga oq irqqa mansub aholini, asosan fertil (turmush qurish va farzand qurishga qodir) yoshdagi ayollarni ko'chib o'tishini rag'batlantirish borasida chora-tadbirlar majmuasini e'lon qilgan³⁰.

Muhim migratsiya markazlardan biri sifatida Isroilni esga olishimiz ham maqsadga muvofiq. Isroil barcha yaxudiylarni o'zlarining tarixiy vatanlariga qaytarishga harakat qilmoqda. Yaxudiylarning «Jannatmakon er»ga migratsiyasi umuman olganda siyosiy sabablar tufayli bo'lsada, uning iqtisodiy jihatlari ham mavjud, turmush darajasi past bo'lgan mamlakatlardan Isroilga kelayotgan migrantlar xarakatining jadalligi ham bundan dalolat berib turibdi.

Keyingi yigirma yil ichida migrantlarni o'ziga jalb etuvchi yangi markazlar vujudga keldi. Ularning ichida Fors ko'rfazi mamlakatlari (Saudiya Arabistoni, Qatar, Quvayt, Baxrayn, Birlashgan Arab Amirli) va Lotin Amerikasi (Argentina, Braziliya, Meksika) xamda Osiyoning (Indoneziya, Malayziya, Singapur, Tayvan) yangi industrial mamlakatlarini ajratib ko'rsatish mumkin. Afrika qit'asida esa bunday markaz JAR hisoblanadi.

MDH doirasida Rossiya yirik markaz bo'lsada, u ham eksportyor, ham importyor mamlakat sanaladi. Rossiyadan MDHdan tashqari ishchi kuchi eksport qilinsa (yiliga 10 ming kishi), MDH mamlakatlaridan - asosan Ukraina, Belorusiya, Moldaviya, Qozog'istondan (yiliga 300-500 ming kishi) import qilinadi.

³⁰ G.G.Nazarova, Z.M.Iminov, X.X.Xalilov, O.B.Hamidov Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. (darslik). -T.: TDIU, «Iqtisodiyot» 2011 y. - 276 b.

Umumiy holatda mamlakatlar guruhi kesimida ishchi kuchi migratsiyasi geografiyasi asosiy yo'nalishlari quyidagilardir:

1. Rivojlanayotgan mamlakatlardan sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarga;
2. Sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlardan rivojlanayotgan mamlakatlarga;
3. Rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasida;
4. Sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar o'rtasida;
5. Iqtisodiyoti o'tish davriga xos bo'lgan mamlakatlardan sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarga;
6. Iqtisodiyoti o'tish davriga xos bo'lgan mamlakatlardan yangi industrial mamlakatlarga;

Xalqaro migratsiya aylanmasi tarkibini tushunib etish uchun mehnat migratsiyasining ko'rinishlarini belgilab chiqish zarur, ularni turli mezonlarga ko'ra sinflash mumkin. Migratsiyaning asosiy ko'rinishlari quyidagilar:

- davomiyligiga ko'ra - vaqtinchalik, mavsumiy va doimiy;
- ijtimoiy tarkibiga ko'ra - malakasiz ishchilar, o'rta texnik va servis xodimlari, talabalar (ta'til paytida), mutaxassislar, fan, madaniyat va sport arboblari, tadbirkorlar;
- tabiatiga ko'ra - bevosita va bilvosita (TMK doirasida firma ichida);
- mehnat shartnomasi ko'rinishiga ko'ra - shaxsiy va jamoaviy;
- qabul qiluvchi mamlakatda huquqiy holatiga ko'ra - assimilyasion (keyinchalik fuqarolik berilishi) va noassimilyasion;
- Hududiy qamroviga ko'ra - qit'alararo va qit'alar ichida;
- Huquqiy asosiga ko'ra rasmiy va norasmiy;

Xalqaro statistika ma'lumotlariga ko'ra, migrantlarning asosiy qismini ishlab chiqarish va qishloq xo'jaligida band bo'lgan kam malakali ishchilar tashkil etadi. Shunday bo'lsada, mutaxassislarning, ya'ni TMKlar tuzilmasida e'tiborli va yuqori xaq to'lanadigan mansablarni egallagan yuqori malakali ishchi kuchining migratsion oqimi o'sib bormoqda (gap «aqlilarning ketib kolishi» to'g'risida bormoqda). Bundan tashqari yildan yilga Yevropa Ittifoqi kabi integratsion birlashmalarda ayollar va yoshlarning safarbarligi kuchaymoqda.

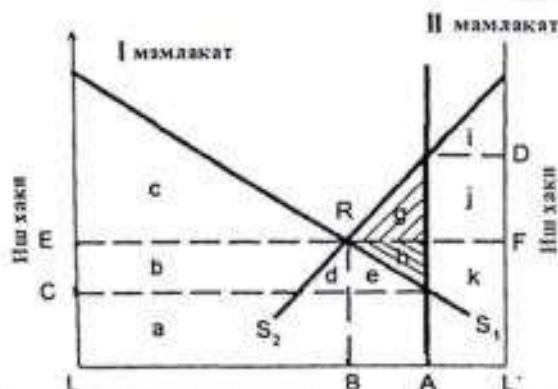
XIMda migratsiya oqimlarini kuchayib borishi tufayli ularning qabul qilib oluvchi va jo'natuvchi davlatlar iqtisodiyotiga ta'siri yanada sezilarli bo'lib bormoqda. Shuning uchun jahon ishchi kuchi bozorini ana shu nuqtai nazardan ko'rib chiqish joiz.

4.4. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasining milliy iqtisodiyotga ta'siri

Ishchi kuchi ko'chib yurishining iqtisodiy sababi mehnatga to'lanadigan xaqning turli davlatlarda turlichaligidir. Xalqaro ishchi kuchi harakatining asosiy bosh sababi, demak, turli davlatlarda o'rtacha real ish haqi darajasining har xilligida.

"A" davlat

"V" davlat

4.1.-rasm. Mehnat migratsiyasining iqtisodiy samaradorligi.

Tasavvur qilamizki dunyoda "A" va "V" davlatlari mavjud. "A" davlat LA miqdorda mehnat resurslari bilan, "V" davlat esa AL* miqdorida resurslar bilan ta'minlangan. Ikkala davlatning umumiy mehnat resurslari LL* ga tengdir.

S1 va S2 to'g'ri chiziqlari bu ishchi kuchi evaziga yaratilgan mahsulot hajmi. Agarda, xalqaro mehnat migratsiyasi namoyon bo'lmasa, "A" davlat ichki mehnat resurslari zahirasidan foydalanib ularga o'rtacha real ish xaqi LC to'laydi. "V" davlat ham o'z mehnat resurslari zahirasidan foydalanib L*D miqdorida o'rtacha real ish haqi to'laydi. "A" davlat bor ichki mehnat resurslaridan foydalangan holda $a+b+c+d+e$ miqdorda mahsulot ishlab chiqaradi. "V" davlatning ishlab chiqaradigan mahsuloti hajmi $i+j+k$ ga teng bo'ladi. "V" davlat "A" davlatga qaraganda ishchi kuchiga bir muncha ko'p xaq to'lamoqda. $LC < L^*D$, ya'ni "A" davlatdagi ish kuchi bahosi "V" davlatnikiga qaraganda past.

Davlatlarning real o'rtacha ish haqlari turlicha bo'lganligi munosabati bilan "A" davlatning bir qism AV ishchilari "V" davlatga o'tishadi. Natijada, ikkala davlatning ish haqi darajalari BR muvozanat holatga erishadi. "A" davlatda qolgan mehnat resurslari va "V" davlatga ishlash uchun ketgan ishchi kuchi evaziga yaratilgan yalpi mahsulot hajmi $a+b+c+d+e+h$ ga ko'paygan. Bu erda $a+b+c+d$ "A" davlatdan ketmagan ishchi kuchiga tegishli yaratilgan mahsulot bo'lsa, $e+h$ "V" davlatga emigratsiya qilingan ishchi kuchi tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot hajmini tashkil etadi. Rasmga e'tiborni qaratadigan bo'lsak, "A" davlat, mehnat unumdorligini oshirgani xolda va ko'chib o'tgan ishchilar tomonidan yaratilgan yalpi mahsulot x segmentiga ortgan. Bu esa ishlovchilar daromadini oshishiga olib kelmoqda. "V" davlatdagi o'zgarishni qaraydigan bo'lsak, "A" davlatdan kelgan migrantlar hisobiga, "V" davlatning o'rtacha real ish xaqi L^*D dan $L^*F=BR$ gacha pasayganligi kuzatiladi. Ammo o'z navbatida "V" davlatda yaratilgan ichki mahsulot hajmi $i+j+h$ dan $i+j+h+g+e$ ga ko'paygan. Bunda $h+e$ segmentlar, xorijiy ishchi kuchidan yaratilgan mahsulot

hajmiga to'g'ri keladi va bir qismi daromaddan ushlab qolinadigan soliqni ayirib tashlagan holda xorijiy ishchi kuchiga maosh tarzida to'lanadi. Sof ichki ishlab chiqarish hajmi esa 8 - segmentni tashkil etadi. Real o'rtacha ish xaqi darajasi pasayganligi munosabati bilan "V" davlatdagi ishlovchilar daromadlari $j+k$ danga qisqaradi. Boshqa ishlab chiqarish omillari egalarining daromadi i -dan $i+g+j$ ga ko'tariladi. Bir davlatdan ikkinchi davlatga ishchilarni migratsiya qilish natijasida yaratilgan yalpi umumiy ishlab chiqarish hajmi $[a+b+c+d+e] + [k+j+l]$ dan $[a+b+c+d] + [e+g+h+i+j+k]$ ga ko'paygan. Bu erda h, "A" davlatning bir kism mehnat resurslarining "V" davlatga emigratsiya qilish tufayli va qolgan ishchi kuchidan samarali foydalangan holda oshirilgan ishlab chiqarish hajmini anglatadi. g- segment esa "V" davlatning, xorijiy ishchi kuchidan foydalangan holda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmidir. Shunday qilib, ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi tufayli ikkala davlat ham o'zaro manfaatli natijalarga erishishga muvassar bo'lishdi.

O'zbekiston xam xalqaro savdo va moliya-kredit munosabatlarini rivojlantirish bilan bir qatorda ishchi kuchining xalqaro migratsiyasida o'zining ishtirokini kengaytirmog'i lozim.

4.5. Ishchi kuchi migratsiyasining eksportyor-importyor mamlakatlarga iqtisodiy ta'siri

Xalqaro huquqiy hujjatlarda ishsizlikni kamaytirish, emigrant-ishchilardan valyuta mablag'larini kirib kelishi, qabul qiluvchi mamlakatda ularga yetarli darajadagi turmush sharoitini ta'minlashga ko'mak berish uchun emigratsion siyosat olib borilishi qayd etiladi. Migrantlarning asosiy qismini 30-40 yoshdagilar tashkil etadi, ularning xorijga chiqishi ichki mehnat bozoridagi raqobatni yumshatish imkoniyatini beradi. Binobarin, milliy iqtisodiyotning beqarorligi sharoitida ijtimoiy keskinlik yumshatiladi.

Emigrantlarning o'tkazmalaridan kelib tushadigan valyuta mablag'lari jahondagi asosiy ishchi kuchi eksportyorlari (Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasining bir qator mamlakatlari, shuningdek, ba'zi sobiq sotsialistik davlatlar) uchun milliardlab dollar bilan o'lchanadi. Bunday mamlakatlar o'nta atrofida. O'ttizdan ko'proq mamlakatlar yiliga 100 va undan ko'proq million dollar miqdorida emigrantlarning pul o'tkazmalarini oladi. Bunda kanal orqali valyuta daromadlari olishda ishlab chiqarish xarajatlari bilan kuzatilmaydi, zero bunday xarajatlar tovar savdosiga xosdir. Natijada ishchi kuchi eksportidan iqtisodiy samara tovarlar yoki xizmatlar savdosidagidan taxminan besh marta yuqori bo'ladi. Mutaxassislar migrantlarning chet elga chiqishidan keladigan valyuta daromadlarining beshta manbasini ko'rsatib o'tishadi: vositachi-firmalar foydasidan soliqlar, migrantlarning o'z yurtiga pul o'tkazmalaridan soliqlar, migrantlarning shaxsiy investitsiyalashlari, ishchi kuchini import qiluvchi mamlakatlardan eksportyor mamlakatlarga davrlararo kanallar orqali kelib tushadigan kapitallar, xayriya fondlari va xalqaro tashkilotlarning subsidiyalari.

Navbatdagi jadvalimizda jahon miqyosida 2005-2020 yillar oraligida migrantlar hisobidan mamlakatlarga valuta (mlrd. AQSh doll.) kirib kelgan va chiqib ketgan mamlakatlar top-20 taligi keltirilmoqda³¹:

Table 3 Top 10 countries receiving/sending international remittances (2005–2020)
(current USD billion)

Top countries receiving remittances							
2005		2010		2015		2020	
China	23.63	India	53.48	India	68.91	India	83.15
Mexico	22.74	China	52.46	China	63.94	China	59.51
India	21.13	Mexico	27.08	Philippines	29.80	Mexico	47.88
Nigeria	14.64	Philippines	21.56	Mexico	26.23	Philippines	34.91
France	14.21	France	19.90	France	24.07	Egypt	29.60
Philippines	13.73	Nigeria	19.74	Nigeria	20.63	Pakistan	26.11
Belgium	6.88	Germany	12.79	Pakistan	19.31	France	24.48
Germany	6.86	Egypt	12.45	Egypt	18.33	Bangladesh	21.75
Spain	6.64	Belgium	10.95	Germany	15.58	Germany	17.90
Poland	6.47	Bangladesh	10.85	Bangladesh	15.30	Nigeria	17.21
Top countries sending remittances							
2005		2010		2015		2020	
United States	47.75	United States	50.53	United States	60.72	United States	68.00
Saudi Arabia	14.30	Saudi Arabia	27.07	United Arab Emirates	40.70	United Arab Emirates	43.24
Germany	12.71	Russian Federation	21.45	Saudi Arabia	38.79	Saudi Arabia	34.60
Switzerland	10.86	Switzerland	18.51	Switzerland	26.03	Switzerland	27.96
United Kingdom	9.64	Germany	14.68	Russian Federation	19.69	Germany	22.02
France	9.47	Italy	12.88	Germany	18.25	China	18.12
Republic of Korea	6.90	France	12.03	Kuwait	15.30	Russian Federation	16.89
Russian Federation	6.83	Kuwait	11.86	France	12.79	France	15.04
Luxembourg	6.74	Luxembourg	10.66	Qatar	12.19	Luxembourg	14.20
Malaysia	5.68	United Arab Emirates	10.57	Luxembourg	11.19	Netherlands	13.92

Source: World Bank, last updated 1 June 2021.
Note: All numbers are in current prices (USD billion).

Bundan tashqari migrantlar chet elda ishlab kaytgandan so'ng, odatda ikki-yetti yil davomida valyuta o'tkazmalariga ekvivalent miqdorda qimmatli buyumlar va jamg'armalar olib kelishadi. Ishchi kuchi eksportining o'ziga xos ijobiy tomonlariga uzoq vaqt davom etgan xorijiy faoliyatdan so'ng bu ishchilarning

³¹ WORLD MIGRATION REPORT 2022 International Organization for Migration 17 route des Morillons P.O. Box 17 1211 Geneva 19 Switzerland

umumiy kasb mahorati darajasi ortadi va ular o'z vatanlarida iqtisodiy hayotning yangi sohalarida ishlashga tayyor bo'lishini kiritish mumkin.

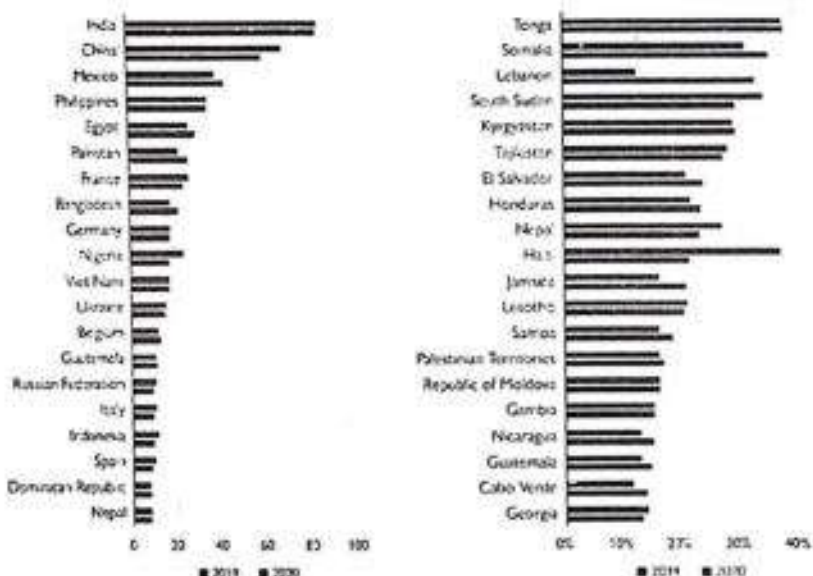
Ishchi kuchining chet elga yuborilishining salbiy jihatlari ichida eng asosiysi mehnatga layoqatli va yuqori malakali mutaxassislarning yo'qotilishi hisoblanadi.

Ishchi kuchini import qiluvchi mamlakatlar odatda, migrantlar soni va sifatiy tarkibini tartibga solib boruvchi iqtisodiy jihatdan sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlardir. Tartibga solish dastaklari sifatida immigratsion kvotalar va turli cheklashlardan (migrantning yoshi, ma'lumotlilik saviyasi, kasb maxorati darajasi, sog'ligi kabilar) foydalaniladi. Shuning uchun xam xoriждан ishchi kuchini jalb etishga tanlov tamoyilidan foydalanish to'g'risida gapirish mumkin.

Quyida keltirilgan jadvalimizda 2019-2020 yillarda migrantlar hisobidan eng ko'p mablag qabul qilib olgan va ushbu qabul qilib olingan mablagning mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi ulushi bo'yicha mamlakatlarning top-20 taligi keltirilgan³²:

³² WORLD MIGRATION REPORT 2022 International Organization for Migration 17 route des Morillons P.O. Box 17 1211 Geneva 19 Switzerland

Figure 13. Top 20 recipient countries/territories of international remittances: by total in USD billion (left) and share of GDP (right), 2019–2020

Source: World Bank and correspondents 2020a

Note: All figures are in US dollars. Remittances in USD billion. Remittances as a share of GDP are calculated as the ratio of remittances to GDP in US dollars.

Ichki mehnat bozorida qo'shimcha ishchi kuchini paydo bo'lishining shubhasiz ijobiy jihatlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- immigranlar tomonidan ishlab chiqariladigan tovarlarning xarajatlarni kamayishi (xorijliklar importyor-mamlakat fuqarolariga nisbatan faolroq va kamroq ish haqiga ishlashga tayyor bo'lishadi) hisobiga raqobatbardoshligi oshadi;
- migrant-ishchilar tomonidan tovar va xizmatlarga ichki talabni rag'batlantirilishi;
- malakali mutaxasssilar tayyorlash, ijtimoiy dasturlar, shuningdek, boshqa davlatlardan patentlar, litsenziyalar va nou-xaular sotib olishga zarur mablag'larni tejalishi;
- ishchi kuchi taklifi sohasida raqobatni kuchaytirish orqali ichki mehnat bozoriga qo'shimcha egiluvchanlikni berish.

Biroq ishchi kuchini eksport qilishdagi singari uning importida ham salbiy jihatlar mavjud. Xususan, rezidentlar va migrantlar o'rtasidagi ish joyi uchun qo'shimcha raqobat ishsizlikni kuchayishiga olib keladi. Immigrantlar xarakatini kengayishi bilan bog'liq ravishda mamlakatdan valyuta mablag'larini xorijga chiqib ketishi ortib boradi. Bundan tashqari xorijiy ishchi kuchi, ayniqsa, afrikalik va osiyoliklar G'arbiy Yevropa va Shimoliy Amerikada milliy, irqiy va diniy negizdagi to'qnashuvlarni keltirib chiqaradi, iqtisodiyot kriminallashtadi.

Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasining donor va qabul qilib oluvchi mamlakatlar iqtisodiyotiga ta'siri quydagi jadvalda ko'rib chiqamiz:

4.1-jadval.

Halqaro ishchi kuchi migratsiyasining ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari¹¹

Ishchi kuchini eksport qiluvchi mamlakat	Ijoiy	Salbiy
	Ishchilar tomonidan yangi malakaviy ko'nikmalarning egallanishi	Malakali ishchi kuchini yo'qotish
Ishchi kuchini eksport qiluvchi mamlakat	Mamlakat to'lov balans kamomadining qisqarishi	Tovarlarni va ishchi kuchi bo'yicha halqaro talabga bog'liqlikning kuchayishi
	Ichki mehnat bozoridagi talab va taklifning muvozanatga kelishi	Ist'mol uchun mo'ljallangan ishlab chiqarish resurslarini o'zlashtirish uchun sarflanayotgan kapitalning boshqa sohalarga yo'naltirilishi
	Ishlab chiqarishni tarkibian va texnologik jihatdan qayta qurish	Inflyatsiya darajasining o'sishi
	Hududiy tarkibiy siljishlarning jadallashuvi	Mehnatni tejoychi texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy etishning sekinlashuvi
Ishchi kuchini import qiluvchi mamlakat	Mahalliy ishchi-xodimlarning vertikal xarakatchanligiga ko'maklashish	Ichki mehnat bozoridagi holatning murakkablashishi
	Ishchi kuchi sonining qisqarishi bilan bog'liq holda umumiy ishchi kuchi qiymatining pasayishi	Xorijiy ishsizlar va ularning oilalariga sarflanayotgan xarajatlarning oshishi
	Xorijiy ishchilarning jang'arishiga bo'lgan moyilligi tufayli narxlar o'sishining to'xtalishi	
	Yosh, malakali ishchilarni tanlab olish orqali ishchi kuchi sifatining oshirilishi	

Shunday qilib migratsiya jarayonlarining jahon mamlakatlari iqtisodiyotiga ta'siri yetarli darajada ziddiyatlidir, uning salbiy va ijobiy tomonlarini Qiyosiy

¹¹ Vaxabov A.V., Tadjibayeva D.A., Xajibakiev Sh.X. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. – Toshkent: Baktria press, 2015. -584 b

baholash mazkur mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat va uning XIM tizimidagi holatiga bevosita bog'liq bo'ladi.

4.6. "Aqlli kishilarning ketib qolish" muammosining mohiyati

Ishchi kuchi eksporti milliy iqtisodiyotda ijobiy oqibatlar bilan bir qatorda salbiy oqibatlar ham qoldiradi. Bu eng avvalo «aqlli kishilarning ketib kolishi» deb ataluvchi yuqori malakali mutaxassislarning xorijga ketib qolishi bilan bog'liqdir. Bu jarayonning mohiyati shundaki, mutaxassislarning turmush darajasi past davlatlardan yuqori ish xaqi, yaxshi mehnat sharoitlari, ijodiy imkoniyatlarni amalga oshirishga etarli shart-sharoit va nihoyat ijtimoiy kafolatlar yaratib bera oladigan mamlakatlarga ketib qoladi.

Ishchi kuchini jo'natuvchi davlat uchun salbiy bo'lgan jihatlar qabul qilib oluvchi mamlakatlar uchun ijobiy hisoblanadi. Chunki kirib keluvchi ishchilarning aksariyat qismini yuqori darajada ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy faol bo'lgan yoshlar tashkil etadi. Bunga misol sifatida Polshadan 1983-1987 yillarda yosh kadrlarni chiqib ketishi bilan bog'liq vaziyatni keltirish mumkin: bu mamlakatni tark etganlarning 15 foizini (50 ming kishi atrofida) oliy ma'lumotlilar tashkil etgan, bu Polsha oliy o'quv yurtlarining bir yillik bitiruvchilariga to'g'ri keladi. "Intellectual migratsiya" jami ishchi kuchi migratsiyasi miqdorining 3-5 foiziga teng bo'lsa-da, hozirgi paytda bu ulushning yildan-yilga ortib borishi kuzatilmoqda, binobarin jo'natuvchi mamlakat uchun iqtisodiy zarar miqdori ham oshib boryapti. Bu zarar ba'zi bir mamlakatlarning milliy daromadining 10 foizigacha teng bo'lmoqda. Mutaxassislarni chetga chiqib ketishi jahon bozorida raqiblarning mavqeini kuchaytiradi, chunki bu mutaxassislarning ko'pchiligi yirik transmilliy korporatsiyalarga ishga joylashadi²⁴.

"Yuqori sifatli" ishchi kuchini o'ziga jalb qiluvchi asosiy markazlar eng boy mamlakatlar: AQSH, Kanada, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Shvetsiya, kamroq darajada Yaponiya, Singapur, Tayvan sanaladi. Aqlli kishilarni chiqib ketishining asosiy kanallari birinchidan, xorijiy talabalar va aspirantlarni chet eldagi universitetlari tomonidan jalb etilishi, ikkinchidan, tajribali mutaxassislarni xalqaro kompaniyalarda ishga taklif etilishi hisoblanadi.

Tayanch iboralar: Ishchi kuchi migratsiyasi, ishsizlar, ishga layoqatli shaxslar, ishchi kuchini eksport-import qiluvchi mamlakatlar, "aqlli kishilar"ning ketib qolish muammosi.

Bobning qisqacha xulosasi:

²⁴ G.G. Nazarova, Z.M. Iminov, X.X. Xalilov, O.B. Hamidov Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. (darslik), -T.: TDIU, «Iqtisodiyot» 2011 y. - 276 b.

Jahon ishchi kuchi bozori (JIKB) o'zining hozirgi ko'rinishiga so'nggi ellik yil davomida shakllandi. JIKB tarkibiga xam migrantlar - mehnat qobiliyatli yoshdagi iqtisodiy faol odamlar, xam xorijda ish qidirishga intilayotgan odamlarga ko'maklashuvchi migratsiya xizmatlari va xalqaro tashkilotlar kiradi. Mehnat migratsiyasining asosiy yo'nalishi ishchi kuchining rivojlanayotgan mamlakatlardan sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarga chiqishi sanaladi, xorijiy ishchilarni o'ziga tortuvchi asosiy xalqaro markazlar Shimoliy Amerika, G'arbiy Yevropa, Avstraliya va Isroil hisoblanadi. Bular bilan mehnatkash-migrantlarni o'ziga tortuvchi yangi hududiy «qutblar»: ba'zi arab davlatlari raqobat qila boshladi.

Mehnat migratsiyasining milliy iqtisodiyotlarga ta'siri darajasi turlicha bo'lib, ko'p jihatdan hukumat tomonidan olib boriladigan siyosatga bog'liq. Ishchi kuchini eksport qiluvchi mamlakatlar asosiy foydani xorijdan valyuta transferti oqimlarini kengayishidan oladi, ammo bunda ko'pchilik xollarda yuqori malakali kadrlarini yo'qotadi. Importyor mamlakatlar esa mehnat immigratsiyasining miqdoriy va sifat darajasini kvotalar va cheklashlar joriy qilish orqali tartibga solishga harakat qiladi, hozirgi paytda malakali kadrlarni va ilmiy-texnika sohasidagi ekspertlarning kirib kelishi maqsadga muvofiqdir.

Aqlli kishilarni ketib kolishi muammosi XIMda keyingi yigirma-o'ttiz yillar ichida eng dolzarb muammoga aylandi. Muammoning mohiyati shundaki, ishga joylashish maqsadida xorijga chiqib ketgan malakali kadrlarni yo'qotish eksport qiluvchi mamlakat uchun ma'lum miqdorda iqtisodiy zarar etkazadi.

5-BOB. Xalqaro kapital migratsiyasi va transmilliy kompaniyalar

5.1. Kapital eksporti - xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ilg'or shakli sifatida

Kapitalni xorijga chiqarish, uning davlatlar o'rtasida faol migratsiyasi zamonaviy jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlarning eng muhim ajratib turuvchi tomoniga aylandi.

Kapitalni chetga chiqarish jahon iqtisodiyotining chuqur rivojlanishi davrida tovar olib chiqish monopoliyasini sindirdi. Tovar olib chiqishni to'ldiruvchisi va uning vositachisi bo'lib, kapital olib chiqish xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida aniqlovchi omilga aylanib bormoqda. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkilotining (IHRT) baholashiga qaraganda, XX asrning 80-yillaridan boshlab to'g'ridan-to'g'ri yo'natirilgan investitsiyalarning yillik o'sishi taxminan 34-35% ni tashkil etib, xalqaro savdo o'sishidan qariyb 5 marta ko'proqdir³⁵.

Kapitalni chetga chiqarish ma'lum bir milliy davlat o'z aylanmasidan bir qism kapitalni olib, uni boshqa bir davlatning ishlab chiqarish jarayoniga va aylanmasiga tovar yoki pul formasida joylashtirishida namoyon bo'ladi. Dastlabki yillarda kapital olib chiqish jahon iqtisodiyoti pereferiyasiga kapitalni eksport qiladigan kam sonli sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlarga xos bo'lgan edi. Jahon iqtisodiyotining rivojlanishi esa bu jarayon doirasini sezilarli ravishda kengaytirdi, natijada kapital chiqarish har qanday muvaffaqiyatli, dinamik rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotining funksiyasi bo'lib qoldi. Hozirgi kunda kapitalni ilg'or sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlar ham, o'rta sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlar ham, rivojlanayotgan, ayniqsa "yangi industrial" davlatlar ham chiqarmoqdalar.

Kapitalni chetga chiqarishning asosiy sababi uning ma'lum bir davlatlarda "nisbatan" ortiqcha bo'lib qolishligidir. Ishbilarmonlik foydasi yoki foiz olish maqsadida kapital chet elga chiqariladi. Kapital eksporti ichki investitsiya uchun kapital yetishmagan holda ham amalga oshirilishi mumkin. 90-yillarda umumjahon bo'yicha ortiqcha kapital 180-200 mlrd. dollarga teng deb baholangan edi. XX asrning ikkinchi yarmidan so'ng chetga kapital chiqarish tinimsiz o'sib bordi. Kapital eksporti hozirgi kunda o'sish sur'atlari bo'yicha tovar eksportini ham, sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlarda yalpi ichki mahsulotning o'sish darajasini ham orqada qoldirmoqda. Kapitalni chetga chiqarish mashtabining keskin kengayishi xalqaro migratsiyaning kuchayishiga olib kelmoqda.

Xalqaro kapital migratsiyasi - kapital egasi uchun foyda keltiruvchi, davlatlar orasidagi qarama-qarshi harakatdir. Har bir davlat bir vaqtning o'zida kapitalning

³⁵ G.G'.Nazarova, Z.M.Iminov, X.X.Xalilov, O.B.Hamidov Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. (darslik), -T.: TDIU, «Iqtisodiyot» 2011 y. - 276 b.

importyori va eksportyori bo'lib hisoblanadi. Jahon iqtisodiyotida katta foyda uchun kapital olib chiqishning eng muhim sabablari quyidagilardan iboratdir:

- kapital olib chiqilayotgan davlatda uning ortikcha to'planganligi;
 - jahon iqtisodiyotining turli sohalarida kapital talabi va taklifining mos kelmasligi;
 - mahalliy bozorni monopolizatsiya qilish imkoniyati mavjudligi;
- kapital eksport qilinadigan davlatda arzonroq xom-ashyo va ishchi kuchining mavjudligi;
- barqaror siyosiy holat va umuman qulay investitsion muhitning mavjudligi.

Amaliy hayotda investitsiya qilish zaruriyati o'zida investitsion muhitning barcha qismlarini mujassamlashtirgan sabablar kompleksi va shuningdek ayrim bozorlarning Qiyosiy ustunligi tamoyillari bilan belgilanadi. Kapital olib chiqishga sabab bo'luvchi va uni rag'batlantiruvchi omillar quyidagilardir:

1. Kapital olib chiqishni faollashtiruvchi, harakatlantiruvchi kuch bo'lib milliy iqtisodiyotlarning o'sib borayotgan o'zaro bog'liqligi hisoblanadi. Ishlab chiqarishning Internasionalashuvi xalqaro kapital harakatiga katta ta'sir ko'rsatadi. Kapital eksportining bosh omili bo'lib, to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalar ishlab chiqarishni xalqaro ishlab chiqarishga aylanishi va shuningdek xalqaro mahsulot yaratishidir. Xalqaro mahsulot-global xalqaro bozorda sotiladigan mahsulotdir. U unifikatsiya qilingan va geografik joylashishi, milliy yoki boshqa o'ziga xosliklardan qat'i nazar sotiladi (avtomobillar, samolyotlar, radioelektronika, komp'yuterlar, asbob-uskunalar va boshqalar);

2. Xalqaro sanoat kooperatsiyasi, transmilliy korporatsiyalarning sho'ba korxonalariga qo'yiladigan qo'yilmalari;

3. Sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlarning iqtisodiy o'sish sur'atlarini ushlab turish, sanoatning ilg'or sohalarini rivojlantirish, bandlik darajasini saqlash uchun sezilarli hajmda kapital jalb qilishga yo'naltirilgan iqtisodiy siyosati;

4. Xorijiy kapital jalb qilish yordamida o'z iqtisodiy rivoji uchun sezilarli turtki berish, "kambag'allik doirasidan" chiqib ketishga harakat qilayotgan rivojlanayotgan davlatlarning iqtisodiy o'z-o'zini tutishi;

5. Ekologiya omillari sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Xalqaro korporatsiyalar qatnashayotgan ekologik normalar tufayli ishlab chiqarishni sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlardan rivojlanayotgan mamlakatlarga ko'chirishi;

6. Kapital xarakatini yo'naltiruvchi va tartibga soluvchi xalqaro moliyaviy tashkilotlar muhim rol o'ynashi;

7. Milliy bozorning yirik moliya-sanoat guruhlarini tomonidan monopol-lashtirilishi;

8. Harakatdagi texnologiyalarni takomillashtirish imkoniyatlarning cheklan-ganligi;

9. Jahon iqtisodiyotining transmilliylashishi;

10. Ishlab chiqarishning Internasionalashuvi va integratsiyaviy jarayonlarning rivojlanishi;

11. Rivojlanagan mamlakatlardagi sotuvchilar o'rtasida keskin raqobat;
12. Halqaro tashkilotlar tomonidan halqaro investitsiyaviy bo'shliqni erkinlashtirish siyosatining yuritilishi, investitsiyaviy sheriklikning universal me'yorlarini ishlab chiqish;
13. Jahon iqtisodiyoti va alohida mamlakatlar iqtisodiyotida amalga oshirilayotgan chuqur tarkibiy o'zgarishlar;
14. Kapitalning foiz stavkasi bilan belgilanadigan turli chegaraviy unumdorlik;

5.2. Kapital eksportining asosiy shakllari va uning o'ziga xos tomonlari

Jahon ho'jaligida kapitalni chetga chiqarish asosan quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

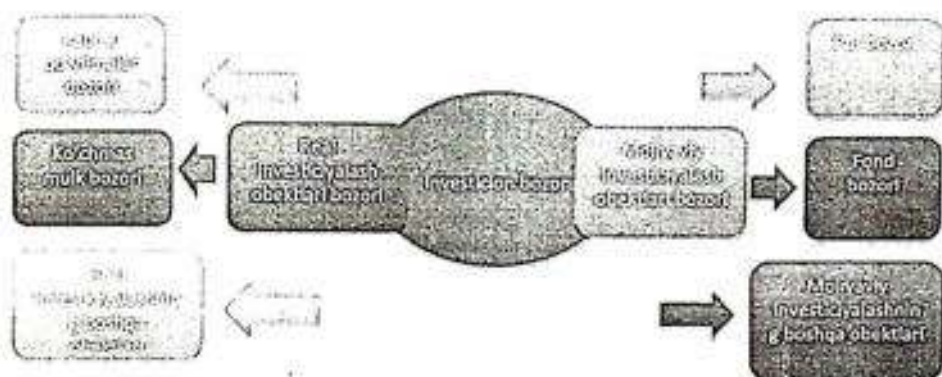
1. Manbasiga ko'ra - rasmiy va xususiy;
2. Foydalanish tabiatiga ko'ra - ssuda va tadbirkorlik;
3. Muddatiga ko'ra - uzoq, o'rta va qisqa muddatli;
4. Maqsadiga ko'ra - to'g'ridan-to'g'ri va portfel investitsiyalar;³⁶

Jahon iqtisodiyotida kapital ko'chishi va xorijiy investitsiyalar o'rtasida aniq farq belgilangan. Kapital ko'chishi quyidagilarni o'z ichiga oladi: xorijiy hamkorlar bilan operatsiyalar bo'yicha to'lovlar, zayomlar berish (5 yildan ortiq bo'lmagan muddatda), faqat kapital joylashtirish maqsadida xorijiy kompaniyalarning aksiya, obligatsiya va qimmatbaho qog'ozlarini sotib olish, qimmatbaho qog'ozlar portfelini diversifikatsiya qilish va boshqalar.

Xorijiy investitsiyalar bu kapital qabul qiluvchi davlatda kompaniya ustidan nazorat o'rnatish va uni boshqarishda ishtirok etish maqsadida kapital ko'chirishdir. To'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalar shaklida kapital olib chiqish bu kapital qabul qiluvchi davlat hududida kapital eksportiyori tomonidan ishlab chiqarishni tashkil etishini bildiradi. Bu shuningdek, kadrlarni tayyorlash va o'qitish, mahalliy ishlab chiqaruvchilarga raqobatchilik ta'siridir.

To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar xalqaro korporatsiyalarning jahon iqtisodiyotidagi hukmronligining asosini tashkil qiladi. Ular korporatsiyalarning xorijiy korxonalariga to'liq egalik qilishi yoki aksionerlik kapitalining amalda egalik qilishiga imkoniyat beradi. Odatda, bu shunday investitsiyalarki bunda xorijiy investor kompaniyaning aksionerlik kapitalining 25% dan kam bo'lmagan miqdoriga egalik qiladi. AQSH, GFR, Yaponiyaning statistika boshqarmalari aksionerlik kapitalining 10% i va undan ko'prog'ini o'ziga olgan investitsiyalarni portfel investitsiyalari yirik korporatsiyalar, markaziy va xususiy banklar tomonidan chiqariladigan obligatsiya zayomlarini moliyalashtirish uchun xorijiy kapitalni jalb qiluvchi muhim manbadir. Bugungi kunda xalqaro investitsion bozor murakkab tuzilmaga ega bo'lgan o'ziga xos tizim hisoblanadi (5.1-rasm).

³⁶ A.V.Vaxabov, Sh.X.Xajibakiyev, Sh.I.Raxmanov, X.A.Usmanova (2014). Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar: o'quv qo'llanma. T.: «Voriz-nashriyot», -320 bet.

5.1-rasm. Xalqaro investitsion bozor va uning tuzilmasi.

Jahon iqtisodiyotida XX 50-yillardan keyingi davrda kapital eksporti strukturasi sezilarli o'zgarishlar ro'y berib jahon iqtisodiyoti rivojlanishining o'ziga xos tomonlarini namoyon qildi. Ulardan eng muhimi 70-80-yillarda xalqaro kreditlarning o'sishi va kapitalning kredit-moliya sohasini paydo bo'lganligidir. Iqtisodiyotda ssuda kapitalining roli keskin oshdi.

Xalqaro ssuda kapitali bozori: a) pul bozori; b) kapital bozoriga bo'linadi. Pul bozori - bu asosan qisqa muddatli kreditlar (1 yilgacha) bozoridir. Bunday kreditlar odatda aylanma mablag'lar yetishmovchiligini qoplash uchun ishlatiladi. Kapital bozori esa o'zida bank kreditlari va uzoq muddatli kreditlarni namoyon qiladi. Ular asosan obligatsiyalar chiqarish va sotib olishda namoyon bo'ladi.

Xorijiy portfel investitsiyalarini jalb qilishda odatda yirik investitsion banklar vositachilik qiladi. Portfel investitsiyalarning harakatiga ko'p jihatdan alohida davlatlarda obligatsiyalar uchun to'lanadigan foiz stavkalaridagi farq ta'sir qiladi.

To'g'ridan-to'g'ri va portfel investitsiyalar o'rtasidagi o'ziga xos farqlar i.f.d. A.V.Vaxabov ta'rifl bo'yicha quydagicha³⁷:

³⁷ Vaxabov A.V., Tadjibayeva D.A., Xajibakiev Sh.X. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar, – Toshkent: Baktria press, 2015. - 392 b.

5.1-jadval.

To'g'ridan-to'g'ri va portfel investitsiyalarning farqlovchi jihatlari

Belgilar	To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar	Portfel investitsiyalar
Olib chiqishning asosiy maqsadi	Xorijiy firmani nazorat qilish	Yuqori foyda olish
Maqsadga erishish yo'llari	Xorijda ishlab chiqarishni tashkil qilish va yuritish	Xorijiy qimmatli qog'ozlarni sotib olish
Maqsadga erishish usullari	a) xorijiy firmaga to'liq egalik qilish b) aksiyalar nazorat paketini sotib olish (HVF ustaviga ko'ra kompaniya aksiyadorlik kapitalining 25%dan kam bo'lmashligi kerak)	Xorijiy firma aksiyadorlik kapitalining kamida 25 % sotib olish (AQSH, Yaponiya va Germaniya - 10%)
Daromad shakllari	Tadbirkorlik foydasi, dividendlar	Dividentlar, foizlar

Sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlar tomonidan tekin yoki imtiyozli kreditlar shaklida ko'rsatiladigan iqtisodiy yordamni biz jahon davlatlariga yordam berish bo'yicha dunyoda ikkinchi o'rinda (Yaponiyadan keyin) turadigan AQSH misolida ko'rib chiqishimiz mumkin. Xorijiy mamlakatlarga iqtisodiy yordamning ko'rsatishdan maqsad AQSH milliy xavfsizligini ta'minlash, davlatlarga ochiq bozor iqtisodiyoti tizimini o'rnatish va shuningdek demokratiyani rivojlanishiga yordam berishdir.

Jahon iqtisodiyotida kapitalni chetga chiqarish asosan sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlardan olib chiqiladi. Sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlar o'rtasida ham kapitalning faol migratsiyasi ro'y bermoqda. Sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlar doirasida ro'y berayotgan kapital migratsiyasini bir necha holatlarida ko'rib chiqishimiz lozim:

"Uchlik" davlatlar o'rtasidagi kapital migratsiyasi (AQSH-G'arbiy Yevropa-Yaponiya) o'rtasida;

Alohida sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlar o'rtasidagi kapital migratsiyasi;

Sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlarning bir xil sohaları o'rtasida ro'y berayotgan kapital migratsiyasi;

Kapital migratsiyasi o'z sub'ektlari nuqtai nazaridan makro va mikro darajalar bilan farqlanadi. Makro daraja - bu, kapitalning davlatlararo oqimi bo'lib, statistikada u davlatlarning to'lov balansida tasvirlanadi. Mikro daraja - bu, kapitalning xalqaro monopoliyalar ichida korporatsiyalar ichki kanallari orqali ro'y berayotgan harakatidir.

Kapital olib chiqishning zamonaviy xususiyatlari orasida ishlab chiqarish kapitali eksportining o'sib borayotgan ahamiyatini ajratib ko'rsatish lozim. Ishbilarmonlik faoliyatida portfel investitsiyalar qatnashishdan to'g'ridan-to'g'ri

yo'naltirilgan investitsiyalarga o'tdi. 50-yillardan boshlab to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan xorijiy investitsiyalarni qazib chiqarish sanoatidan qayta ishlash sanoatiga, shuningdek hozirgi kunda yillik hajmining 50%dan ortig'i to'g'ri kelayotgan xizmat sohasiga yo'naltirilishi ro'y bermoqda. To'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalarning tendensiyasida sezilarli o'zgarishlar ro'y bera boshladi:

Xorijiy kapitalning ahamiyatini avvalo biz Xitoyning yuqori iqtisodiy sur'atlarda o'sishi bilan ta'minlanganligida, ishonchligida va shuningdek siyosiy barqarorligida ko'rishimiz mumkin. Xuddi shunday o'sish darajasini biz ba'zi bir Osiyo "ajdarho"lari davlatlarida va shuningdek ba'zi bir Lotin Amerikasining "Yangi industrial davlatlari"da ham ko'rish mumkin.

Ayni bir paytda kambag'al davlatlar qatoriga kiruvchi ba'zi bir rivojlanayotgan mamlakatlar ekspertlarning fikricha sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlarning investorlari uchun ozroq qiziqish uyg'otmoqdalar. Bunday davlatlar qatoriga tobora kamayib borayotgan to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalar oqimi to'g'ri keladi. 90-yillarda sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlar qatoriga xorijiy investitsiyalarning 5-6% to'g'ri kelgan edi xolos.

Urushdan keyingi 50-yillarda kapital olib chiqish jarayonining muhim alomatlaridan biri davlatning tartibga soluvchi, nazorat qiluvchi, rag'batlantiruvchi funksiyalar bilan bu jarayonga faol aralashuvidir.

Sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlarning kapital migratsiyasiga ta'siri, milliy va davlatlararo darajada kapitalning eksport va importini rag'batlantirish yo'li bilan amalga oshiriladi. Zayom, portfel investitsiyalari shaklidagi kapital ko'chishi asosan davlat siyosatining harakati yo'lidagi barcha to'siqlarni olib tashlash asosida olib borilmoqda. Davlat to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarga nisbatan iqtisodiyotda milliy manfaatlarni himoya qilishga qaratilgan har qanday cheklanishlarni qo'llash huquqi saqlab qolgan. Xarakterli tomoni shundaki kapitalni xorijga olib chiqish, xorijiy kapitalni olib kirishdan ko'ra ko'proq tartibga solinadi. Davlat quyidagi tartibga solish choralaridan keng foydalanadi:

1. Moliyaviy tartibga solish usullari. Ushbu usullarga tezlashtirilgan amortizatsiyani, soliq imtiyozlari, subsidiya va zayomlar berish, kreditlarni sug'urtalash va kafolatlashni kiritish mumkin.

2. Nomoliyaviy usullar. Ushbu usullarga er maydonlarini berish, kerakli infrastruktura bilan ta'minlash, texnik yordamlarni ko'rsatishni kiritish mumkin.

Xorijiy kapital qo'yilmalarni tartibga solishning muhim amaliy hujjati bo'lib Osiyo-Tinch okeani hamkorlik tashkiloti doirasida ishlab chiqilgan "Ko'ngilli kodeks"dir (1994 yil Jakarta). Mutaxassislarning fikricha istiqbolda Jahon savdo tashkiloti tomonidan foydalaniladigan ushbu "Kodeks" da quyidagi investitsion tamoyillar belgilab berilgan:

- donor davlatlarga diskriminatsiyasiz yondashuv;
- xorijiy investitsiyalar uchun milliy rejim;

- investitsion rag'batlantirishlar sog'liqni saqlash, xavfsizlik va atrof-muhit himoyasi sohalaridagi talablarning kuchsizlanishiga yo'l qo'ymasligi kerak;
- savdo va kapital sohalar cheklovchi va tartibga soluvchi investitsion talablarni minimallashtirish;
- etarli va samarali kompensatsiya to'lash sharti bilan ijtimoiy jamiyat maqsadlariga, milliy qonun va xalqaro huquq tamoyillariga muvofiq diskriminatsiyasiz investitsiyalarni ekspropriatsiya qilishdan voz kechish;
- ro'yxatga olish va konvertatsiya imkoniyatini ta'minlash;
- kapital olib chiqishdan cheklashlarni olib tashlash;
- xorijiy investorni milliy investorlar bilan teng ravishda davlat qonunlariga, ma'muriy qoida va holatlariga rioya qilinishi;
- investitsion loyihani amalga oshirish munosabati bilan xorijiy personalga kelish va vaqtinchalik turishga ruxsat berish;
- kelishmovchiliklarni konsultatsiyalar va muzoqaralar yoki xo'jalik sudlari orqali hal qilish.

Iqtisodiy amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, investitsiyalarni jalb qilishda rag'batlantirish siyosati bozor omillariga nisbatan kamroq ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiy erkinlik, bozor mexanizmlarining to'siqsiz ishlashi tashqi investitsiyalarni jalb qilishda muhim mezon hisoblanadi. Amerika iqtisodchilari tomonidan ishlab chiqilgan iqtisodiy erkinlikning integral ko'rsatkichi u yoki bu mamlakatda davlat xo'jalik sub'ektlariga nisbatan kanchalik faol aralashuvining 10 dan ortiq turli ko'rinishdagi xususiy ko'rsatkichlarining agregiratsiya qilingan karakteristikasi ishlab chiqilgan bo'lib, ular quyidagi sohalaridagi hollarda namoyon bo'ladi:

- savdo siyosati sohasida;
- soliq siyosati sohasida;
- monetar siyosati sohasida;
- bank tizimining ishlashi sohasida;
- xorijiy investitsiyalarni huquqiy tartibga solish sohasida;
- mulk huquqi sohasida;
- mamlakatda ishlab chiqariladigan tovarlar va xizmatlar sohasining umumiy hajmida davlat iste'molining ulushi;
- iqtisodiy rag'batlantirish siyosati sohasida;
- davlatda mavjud "qora bozor"ning miqyosi;
- narxning tashkil topishi va ish haqini tartibga solish sohasida va boshqalar.

Ushbu ko'rsatkichlarning har biri bo'yicha davlat 1 dan 5 ballgacha olishi mumkin (davlatning iqtisodiyotga eng kam va eng ko'p aralashuviga muvofiq).

5.3. Xalqaro korporatsiyalarning mohiyati, tuzilmasi va ko'rinishlari

Zamonaviy jahon iqtisodiyotining rivojlanish xususiyatlaridan biri – xalqaro miqyosda transmilliy kompaniyalarning rolini oshib borishidir. Transmilliy kompaniya yirik miqdorda xorijiy aktivlarga ega bo'lgan va faoliyati doirasi bir

milliy iqtisodiyotdan chetga chiqadigan kompaniyalarga aytiladi. Bugungi kunda transmilliy kompaniyalar jahon iqtisodiyoti rivojlanish traektoriyasini belgilab beruvchi turli tarmoqlarda faoliyat yuritayotgan kompaniyalardir.

Jahon iqtisodiyotida TMKlarning xarakterli belgilari quyidagilar hisoblanadi:

- Ishlab chiqarish, savdo va xizmat ko'rsatish faoliyatining katta qismini bosh shtab-kvartira joylashgan mamlakat iqtisodiy makoni chegarasidan tashqariga olib chiqish;

- Turli davlatlarda shahobchalar, shu'ba va assotsiatsiyalangan kompaniyalarning katta tarmog'ini shakllantirish;

- Iqtisodiy faoliyatni samarali bashoratlash va rejalashtirish sharoitida tashqi va ichki investitsion oqimlarni boshqarish;

- Kapitallar, ishchi kuchi, axborot ko'chishi (transferti)ning firma ichkarisidagi kanallarining ko'pligi.

Iqtisodiy adabiyotlarda halqaro korporatsiyalarning ikki hil shakllari farqlanadi:

1. Transmilliy kompaniyalar – bosh kompaniya bir mamlakat kapitaliga tegishli bo'lib, filiallari esa dunyo bo'ylab tarqalib ketgan kompaniyalar;

2. Ko'p milliy kompaniyalar – bosh kompaniya ikki va undan ortiq mamlakat kapitaliga tegishli bo'lib, xorijiy bo'limlari turli mamlakatlarda joylashgan korporatsiyalar;

Ishlab chiqarish quvvatlarini va servis markazlarini jahonning turli hududlariga bo'lib-bo'lib joylashtirish (diversifikatsiyalash), bunday korporatsiyalarga xalqaro mehnat taqsimoti shartlari va ichki milliy bozor xususiyatlaridan kelib chiquvchi ustunliklardan foydalanish hisobiga katta daromad olish imkoniyatini beradi.

Milliy kompaniyani xalqaro kompaniyaga aylanishiga konkret misol sifatida «Elektrolyuks» guruhini keltirish mumkin. «Elektrolyuks» elektr uskunolari ishlab chiqish va ta'mirlash bilan shug'ullanuvchi ikki shved firmasining qo'shilish yo'li bilan 1912 yilda tashkil etilgan. 50-yillarda bu kompaniya avval Shvetsiyada so'ngra boshqa Skandinaviya mamlakatlarida ham yetakchi mavqega ega bo'ldi. Tayyorlanayotgan mahsulotlar nomenklaturasini uzluksiz kengaytirib borgan xolda kompaniya G'arbiy Yevropada savdo va xizmat ko'rsatish korxonalari tarmog'ini yaratishga kirishdi. «Elektrolyuks» o'z tuzilmasiga AQSH («Uayt Konsolideytid» elektr uskunolari ishlab chiqarish bo'yicha mamlakatda 3-o'rinda turardi), Germaniya («AEG» - 1-o'rin), Italiyaning («Zanussi» - 1-o'rin) kabi bir necha yirik kompaniyalarini qo'shib oldi. Hozirgi paytda uni jahonning 75 mamlakatida bo'limlari mavjud, bu TMKning personali 110 ming kishidan ortiq, yillik aylanmasi 16 mlrd. doll.dan oshadi³⁸.

³⁸ G.G.Nazarova, Z.M.Iminov, X.X.Xalilov, O.B.Hamidov Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar (darslik), –T.: TDIU, «Iqtisodiyot» 2011 y. - 276 b.

TMKning namunaviy tuzilmasini bosh kompaniya (ushbu mamlakatda ro'yxatdan o'tgan korporatsiyaning bosh shtab-kvartirasi) va boshqa davlatlarda joylashgan shahobchalar, sho'ba va assotsiatsiyalashgan kompaniyalar tizimidan iborat. Ko'pincha TMK tuzilmasiga moliya-kredit muassasalari (banklar, investitsiya fondlari va sug'urta kompaniyalari) ham kiritilishi mumkin. Bundan tashqari yirik xalqaro korporatsiyalar odatda o'zining muhofaza xizmati, kadrlar treningi, transport va boshqa xizmatlariga ega bo'lishadi.

Shahobchalarning sho'ba korxonalaridan farqi shundaki, ular o'z balansi va iqtisodiy mustaqillikka ega emas. Assotsiatsiyalashgan kompaniyalarga kelsak, ular bosh kompaniya tomonidan odatda shartnoma munosabatlari tizimi (pudrat, trast kabilar) orqali nazorat qilinadi.

TMK ko'rinishlari tanlangan mezonga bog'lik ravishda turlicha sinflanadi. Eng keng tarqalgan alomat xalqaro korporatsiyaning bosh tuzilmasi nizom fondidagi kapital ulushini belgilovchi milliy mansublik belgisi hisoblanadi. Bu holatda quyidagilar ajratib ko'rsatiladi:

- monomilliy kompaniyalar (milliy kompaniya, masalan - Shveysariyadagi "Nestle" konserni);
- multimilliy kompaniyalar (baynalmilal kompaniya, masalan - ingliz-golland "Rooyal Dutch Shell" korporatsiyasi);
- konsorsiumlar (uzoq muddatli kapital sig'imli loyihalarni ishlab chiqish va amalga oshirish uchun bir necha korporatsiyalar aktivlarining bir qismini vaqtinchalik maqsadga yo'naltirilgan birlashtirish).

Jahon iqtisodiyotida qayd etilgan guruhlarining solishtirma og'irligi doimo o'zgarib turadi. 70-yillarda monomilliy TMKlar ko'pchilikni tashkil etgan bo'lsa, 80-yillarga kelib konsorsiumlar paydo bo'ldi. So'nggi o'n yil ichida raqobat kurashining kuchayishi va global bozorlardagi inqirozli vaziyatlar tufayli milliy kompaniyalar bir-biri bilan qo'shilib multimilliy TMKlarga aylandi.

Xo'sh, transmilliy korporatsiyalarni paydo bo'lishiga sabab nima? TMKlar paydo bo'lishining asosiy sababi milliy-davlat chegaralaridan chiqib ketgan ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi asosida ishlab chiqarish va kapitalning Internasionalashuvidir. Ishlab chiqarish va kapitalning Internasionalashuvi yirik kompaniyalar tomonidan xorijiy mamlakatlarda o'z bo'limlarini tashkil etib, milliy korporatsiyalarning TMKga aylanishi orqali ekspansiya xarakteriga ega bo'ladi. Jahon iqtisodiyotida kapital olib chiqish xalqaro korporatsiyalarning shakllanishi va rivojlanishining eng muhim omillaridan biridir.

Transmilliy korporatsiyalar vujudga kelishining sabablaridan yana biri haddan tashqari foyda olishga bo'lgan intilishidir. O'z navbatida, kuchli raqobat bu kurashda g'alaba qozonish zaruriyati, xalqaro miqyosda ishlab chiqarish va kapitalning konsentratsiyasi ham TMKlarning paydo bo'lishiga olib keldi.

Jahon iqtisodiyotida ro'y berayotgan iqtisodiy jarayonlarning ob'ektiv natijasiga ko'ra vujudga kelgan transmilliy korporatsiyalar o'ziga xos xususiyatga ega. Jahon iqtisodiyotida TMKlar xalqaro mehnat taqsimotining faol ishtirokchisi bo'lib, uning rivojlanishiga o'z hissasini qo'shib kelmoqda.

Transmilliy korporatsiyalarda kapitalining harakati, odatda, korporatsiya joylashgan davlatda bo'layotgan jarayonlardan mustaqil ravishda sodir bo'ladi.

5.4. Jahon iqtisodiyotida transmilliy korporatsiyalarning roli

BMT ekspertlarining fikricha transmilliy korporatsiyalar (TMK) "Jahon mamlakatlari iqtisodiyotining rivojlanishidagi asosiy dvigatellari" dan biri bo'lib hisoblanadi. Jahon iqtisodiyotida 40 mingdan ortiq TMKlar mavjud bo'lib, ular o'z davlatlaridan tashqarida faoliyat qo'rsatib kelayotgan 250 mingga yaqin sho'ba korxonalarni ham nazorat qilib turishadi. Hozirgi kunda jahon iqtisodiyotida mavjud bo'lgan 500 ta eng yirik xalqaro kompaniyalarning 40% mulki (shu jumladan moliyaviy mulki ham) boshqa davlatlar hududiga to'g'ri keladi³⁹.

Birlashgan Millatlar tashkilotining TMKlar bo'yicha komissiyasi TMKlarni ta'riflash uchun bir qator belgi va ko'rsatkichlarni belgilab berdi:

- yillik pul aylanmasi 1mlrd. AQSH dollardan kam bo'lmasligi kerak;
- kamida 6 davlatda o'z filiallariga ega bo'lishi kerak;
- Xorijiy aktivlarning ulushi kompaniya aktivlarining 25-30 foizini tashkil etishi;
- Kompaniya jami oborotining 1/5 – 1/3 kismi tashqi operatsiyalarga asoslanishi, ya'ni mamlakatdan tashqarida bo'lishi lozim;

Jahon iqtisodiyotida transmilliy korporatsiyalarning asosiy qismi AQSH, EI davlatlari va Yaponiyada joylashgan. TMK jahon iqtisodiyotida ishlab chiqarilayotgan sanoat maxsulotlarining 40% ni xalqaro savdonining 50 – 55%i ustidan o'z nazoratini o'rnatgan. TMKning korxonalarida ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlarning yillik miqdori 1 trln. AQSH dollaridan oshiqroqni tashkil etib, ularda 73 mln.dan ortiqroq kishi ishlaydi (ya'ni jahonda ish bilan band aholining 1/10 qismini tashkil etadi).

Jahon iqtisodiyotida faoliyatini olib boruvchi TMKlar reytingda 2020 yil holatiga quyidagi o'nta kompaniya yetakchilik qilishmoqda (5.2.-jadvalga qarang).

³⁹ G.G.Nazarova, Z.M.Iminov, X.X.Xalilov, O.B.Hamidov Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. (darslik), –T.: TDIU, «Iqtisodiyot» 2011 y. - 276 b.

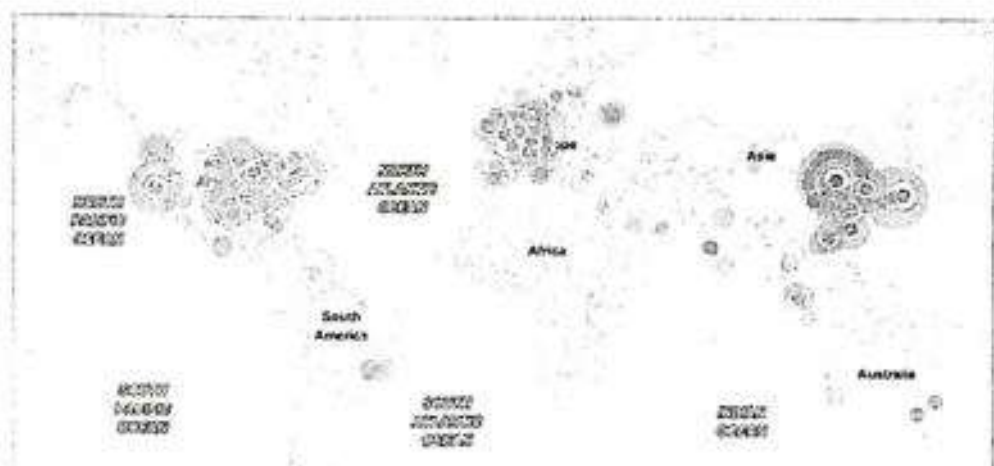
Dunyoning kapitallashish darajasi bo'yicha yirik 10 TMKlari⁴⁰

Reytingdagi mavqei 2020 yil	Kompaniya	Bosh ofis qayd qilingan mamlakat	Kapitalashish darajasi
1	Saudi Aramco	Saudiya Arabistoni	\$1 685 mlrd
2	Microsoft	AQSH	\$1 359 mlrd
3	Apple	AQSH	\$1 286 mlrd
4	Amazon Inc.	AQSH	\$1 233 mlrd
5	Alphabet Inc.	AQSH	\$919,0 mlrd
6	Facebook	AQSH	\$584,0 mlrd
7	Alibaba Group	Xitoy	\$545,1 mlrd
8	Tencent	AQSH	\$510,0 mlrd
9	Berkshire Hathaway Inc.	Xitoy	\$455,2 mlrd
10	Johnson&Johnson	AQSH	\$395,1 mlrd

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, kapitallashish darjasi eng yuqori kompaniya Saudiya Arabistoni korporatsiyasi bo'lib asosiy faoliyati neft qazib chiqarish bilan bog'liq. Aksariyat yirik korporatsiyalar AQSH davlatida joylashgan bo'lib elektron savdo sohasida faoliyat yuritadi.

Hozirgi kunda transmilliy korporatsiyalarning filiallari va sho'ba korxonalari jahonning turli davlatlarida faoliyat yuritib kelmoqda. Bu kompaniyalar nisbatan mustaqil bo'lib, ishlab chiqarish va tayyor mahsulotlarni sotish, ilmiy tadqiqot va iste'molchilarga xizmat ko'rsatish kabi ishlarni bajaradi. Umuman ular Yagona ishlab chiqarish-sotish majmuini tashkil etib, bu majmuada hissadorlik kapitalga faqat ta'sischi davlat egalik qiladi. Shu bilan birga TMK larning filial va sho'ba korxonalari aralash korxonalar ko'rinishida ham bo'lishi va ularda milliy kapital ustunlik qilishi ham mumkin.

⁴⁰ <https://ru.fxasi.com/top-10-samyx-dorogix-kompaniy-mira>

5.2-rasm. "Fortune" jurnalining reytingi bo'yicha dunyoning eng boy 500 ta yirik kompaniyalarining joylashishi⁴¹

Jahon iqtisodiyotida transmilliy va ko'pmilliy korporatsiyalar qatoriga xalqaro kompaniyalar ichida ajralib turuvchi global korporatsiyalarni (GK) ham kiritish mumkin. Ushbu kompaniyalar XX asrning 80-yillarida vujudga kelgan bo'lib, hozirgi kunda kuchayib bormoqda. Global korporatsiyalar zamonaviy jahon moliya kapitalining butun qudratini namoyon qiladi. Jahon iqtisodiyotida globalizatsiya jarayonlari hozirgi kunda ko'proq ximiya, elektrotexnika va elektron sohalarda neft va avtomobil sohalari axborot, bank va boshqa bir necha sohalarda ro'y bermoqda.

Jahon iqtisodiyotida transmilliy korporatsiyalar yirik investitsiya va yuqori malakali mutaxassislarni talab qiluvchi yuqori texnologiyali, ilmtalab sohalarga kirib boradi. Ushbu sohalarni transmilliy korporatsiyalar tomonidan monopollashtirish tendensiyasi ro'y bermoqda. Hozirgi kunda 500 dan ortiq eng kuchli transmilliy korporatsiyalardan 90 ga yaqini xorijiy mamlakatlardagi investitsiyalarning 70-75% i ustidan o'z nazoratini o'ratgan bo'lib, bu 500 dan ortiq gigant TMKlar hissasiga jahon bozorlariga chiqarilayotgan elektronika va ximiya sanoatining 80-82%, farmatsevtikaning 93-95%, mashinasozlikning 76-80% sanoat mahsulotlari to'g'ri kelmoqda.

Jahon iqtisodiyotida kuchli ishlab chiqarish bazasiga ega bo'lgan transmilliy korporatsiyalar ishlab chiqarishni, tovar bozorlarini samarali rejalashtirishni ta'minlovchi ishlab chiqarish-savdo siyosatini yurgizadilar. Rejalashtirish bosh kompaniya doirasida amalga oshiriladi va sho'ba korxonalariga tarqatiladi.

Jahon iqtisodiyotida xalqaro korporatsiyalarni vujudga kelishi va rivojlanishiga misol qilib, o'z qo'lida jahon kundalik elektr jihozlari va sanoat uskunalari bozorining 25% ini ushlab turgan "Elektrolyuks" TMKni ko'rsatish

⁴¹ <https://ytmarket.ru/ratings/fortune-500/info>

mumkin. 1912 yilda ikki shved kompaniyalarining birlashishi natijasida vujudga kelgan "Elektrolyuks" 20-yillardayoq Avstraliya va Yangi Zelandiya bozoriga chiqib, u erda ishlab chiqarishini tashkil qilgan edi. Oxirgi o'n yilliklarda "Elektrolyuks" AQSHda uchinchi o'rinda turuvchi, "Vestingauz", "Gibson" va boshqa markalar ostida kundalik texnika va asbob-uskunalarini ishlab chiqaruvchi "Uayt Konsolideyted" kompaniyasini, Italiya va butun janubiy Yevropada eng yirik elektr tovarlari ishlab chiqaruvchi "Zanussi" firmasi va shuningdek GFRda asosiy elektr tovarlari ishlab chiqaruvchi "AEG" firmasini aksiyalarini sotib olgan edi. Xullas, bu uch firmani qushib olganidan keyin Shvedlarning "Elektrolyuks" kompaniyasi jahonning 75 mamlakatida kundalik elektrotexnika buyumlarini ishlab chiqarish, sotish va xizmat ko'rsatish bo'yicha sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar tizimga ega bo'lgan lider kompaniyaga aylandi.

Jahon iqtisodiyotida o'z ekspansiyasini kengaytira borib, transmilliy korporatsiyalar jahon bozorini o'zlashtirishning turli shakllaridan foydalanadilar. Bu shakllar ko'p jihatdan shartnomaga asoslanadi va hissadorlik kapitalida boshqa firmalarning qatnashishiga bog'liq bo'lmaydi. TMK iqtisodiyotining bunday shakllariga ko'pincha quyidagilar kiritiladi:

- litsenziya berish;
- franchayzing;
- boshqaruv shartnomalari;
- texnik va marketing xizmatlarni ko'rsatish;
- korxonalarni "kalit ostida" topshirish;
- vaqt bo'yicha cheklangan qo'shma korxonalar tuzish haqidagi shartnomalar va alohida operatsiyalarni amalga oshirish bo'yicha kelishuvlar va boshqalar.

Litsenzion kelishuv yuridik shartnoma bo'lib, unga ko'ra litsenziar litsenziantga bir qancha muddatga ma'lum to'lov evaziga ma'lum huquqlar beradi. Litsenziya berish transmilliy korporatsiyaning ichki firma shartnomalari bo'yicha ham, texnologiya berishning tashqi kanallari bo'yicha ham amalga oshiriladi.

Franchayzing - uzoq muddatga mo'ljallangan litsenzion kelishuvdir. Bunda franchayzer klient-firmaga ma'lum huquqlar beradi. Bu huquqlar o'z ichiga ma'lum to'lov evaziga savdo markasi yoki firma nomidan foydalanish, shuningdek texnik yordam ko'rsatish, ishchi kuchi malakasini oshirish, savdo va boshqarish bo'yicha xizmat ko'rsatish sohaslarini oladi.

80-yillardan so'ng jahon iqtisodiyotida boshqaruv va marketing xizmatlarini ko'rsatish kabi transmilliy korporatsiyalar ekspansiyasini shakli keng tarqaldi. Boshqaruv xizmatlarini ko'rsatish bo'yicha shartnomaga ko'ra, korxonani operativ nazorat qilish ma'lum to'lovlar evaziga boshqa korxonaga beriladi. Texnik xizmat ko'rsatish haqidagi shartnomaga ko'ra transmilliy korporatsiyalar ushbu firma faoliyatining qandaydir maxsus tomoniga bog'liq bo'lgan texnik xizmatlarni amalga oshiradilar. Ko'pincha bunday shartnomalar mashina va uskunalarini remont qilish, "nou-xau" dan foydalanish bo'yicha maslahatlar, avariya larni tugatish va sifatni nazorat qilish bilan bog'liq bo'ladi.

Jahon iqtisodiyotida zavodlarni "kalit ostida" topshirish haqidagi shartnomalar keng tarqaldi. Bunda transmilliy korporatsiyalar ma'lum ob'ektni rejalashtirib ko'rish uchun zarur bo'lgan barcha (asosiy ishni) faoliyatni amalga oshirish javobgarligini bo'yniga oladilar.

Transmilliy korporatsiyalar tomonidan xalqaro bozorlarni egallashning eng muhim shakllaridan biri xorijda maxsus investitsion kompaniyalar tashkil qilishdir. Bu kompaniyalarning vazifasi TMKning sho'ba va hamkorlikdagi korxonalarining mahsulotlarini mintaqaviy bozorlarga chiqarishni rag'batlantirish uchun ularni investitsiyalashdir. Bunday usuldan hozirgi kunda alkogolsiz ichimliklarni sotish bo'yicha eng yirik xalqaro kompaniyalar "Pepsi-cola" va "Coca-cola" Afrikada foydalanishmoqda.

Ma'lumki, transmilliy korporatsiyalar zamonaviy jahon iqtisodiyotining muhim ishtirokchilariga aylanib bormoqda. Sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlar uchun aynan TMKlarining xorijdagi faoliyati ularning tashqi iqtisodiy aloqalarning xarakterini belgilab beradi. Bu davlatlar eksportida milliy kompaniyalarni o'zlarining xorijdagi filiallariga tovar etkazib berishlari va xizmat ko'rsatishlarining ulushi ahamiyatlidir. 80-yillarning ikkinchi yarmida bunday firma ichidagi savdoning ulushiga AQSH eksportining 14-20% i, Yaponiya eksportining 23-29% i va GFR eksportining 24-28% i to'g'ri kelgan edi. TMK jahondagi xususiy ishlab chiqarish kapitalining 1/3 qismi ustidan, xorijdagi to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarning esa 90% ini nazorat qiladilar.

Transmilliy korporatsiyalarning sohasiy tuzilishi ham turlichadir. Xalqaro korporatsiyalarning 60% i ishlab chiqarish sohasida, 37% i xizmat ko'rsatish sohasida, 3% i qazib chiqarish va qishloq xo'jaligi sohasida banddir. Amerikaning "Forchun" jurnali ma'lumotlariga qaraganda, jahonning eng yirik 500 dan ortiq korporatsiyasi ichida 4ta majmua - elektronika, neftni qayta ishlash, ximiya va avtomobilsozlik sanoat tarmoqlari asosiy rol o'ynaydi. Ular jahon iqtisodiyotida TMKlarning olib borayotgan tashqi savdo faoliyatining 80% ana shu tarmoqlarga to'g'ri keladi.

Transmilliy korporatsiyalarning jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimidagi faoliyatining yaxshi tomonlarini aytganda, ularning faoliyat ko'rsatayotgan davlatlar iqtisodiyotiga salbiy ta'sirini ham aytib o'tish lozim bo'lib, ular quyidagilardan iboratdir:

- TMK faoliyat ko'rsatadigan davlatlarning iqtisodiy siyosatini amalga oshirishga xalaqit berishi;
- davlat qonunlarini buzishi;
- monopol narxlar o'rnatishi, rivojlanayotgan davlatlarning huquqini cheklovchi shartlarga majbur etishi va boshqalar.

Xullas, jahon iqtisodiyotida TMKlar xo'jaliklararo aloqalarning rivojiga doimo e'tibor berib, o'rganish va yetarli darajada xalqaro nazorat talab qiluvchi murakkab va doimiy ravishda rivojlanib borayotgan fenomenidir.

Tayanch iboralar: kapital migratsiyasi, portfel investitsiyalar, to'g'ri investitsiyalar, TMK, transmilliylashuvning jahon iqtisodiyoti va mamlakatlar iqtisodiyotiga ta'siri

Bobning qisqacha xulosasi:

Kapitalni xorijga chiqarish, uning davlatlar orasida faol migratsiyasi zamonaviy jahon ho'jaligi va xalqaro iqtisodiy munosabatlarning eng muhim ko'rinishlaridan biridir. Kapital olib chiqish jahon ho'jaligining cho'qur rivojlanishi davrida rivoj topib kelayotgan tovar olib chiqish monopoliyasini inqirozga uchratmoqda. Tovaro olib chiqishni to'ldiruvchisi va uning vositachisi bo'lib kapital olib chiqish xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida aniqlovchi omilga aylanib bormoqda.

Jahon kapital bozorining zamonaviy ko'rinishi asosan XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida shakllandi. Ya'ni, bu davrda kapitalni ichki muomaladan olib (asosan TMKlar orqali) maksimal darajada foyda olish maqsadida xorijga chiqarish uchun shart-sharoit etildi. Jahon iqtisodiyotida sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar kapital bozorlarini moliyaviy resurslar bilan ta'minlashda Jahon Banki va uning bo'limlari muhim rol o'ynamoqda.

Nazorat uchun savollar:

1. Kapital migratsiyasining asosiy sabablarini tavsiflab bering.
2. Kapital migratsiyasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni ko'rsating.
3. Xalqaro kapital bozorlarida ro'y berayotgan o'zgarishlarni xarakterlab bering.
4. Transmilliy korporatsiyalarni tavsiflab bering.
5. TMKlarni jahon bozorlariga kirib borish usullarini ochib bering.

6-BOB. Jahon iqtisodiyotida erkin iqtisodiy hududlarning tutgan o'rnini

6.1. Erkin iqtisodiy hududlarning mohiyati va ko'rinishlari

Mamlakatimizning kompleks rivojlanishini ta'minlash va investitsion muhit jozibadorligini oshirish bo'yicha, eng avvalo, mamlakat va uning hududlari salohiyatini o'rganish, ularni baholash, ta'sir ko'rsatadigan omillarni tasniflash, o'zaro bog'liqlik kasb etgan jihatlarni chuqur tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Buning uchun esa, sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarda qo'llangan va yuqori natijalar keltirgan tajribalarni tahlil etish, muvaffaqiyatga olib kelgan usul va uslublar, omillarni O'zbekiston va uning hududlari miqyosida tatbiq etish muhimdir.

Jahonda xorijiy kapitalni jalb etish bo'yicha mamlakatlararo keskin kurash ketmoqda. Xorijiy investitsiyalar hajmi, sifati va qulay shartlardan foydalanish borasida sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarda yildan-yilga investitsion muhit jozibadorligini ta'minlashga xizmat qiladigan innovatsion instrumentlarning turli ko'rinishlari yaratib kelinmoqda.

Bugungi kunda erkin iqtisodiy zonalar yoki hududlar jahon iqtisodiy amaliyotida mustahkam o'rnatilib, xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ajralmas qismi hisoblanadi.

Erkin iqtisodiy zonalarining tashkil etilishi va ularni faoliyati, alohida ahamiyatga ega ekanligini takidlashimiz lozim.

Erkin iqtisodiy zonalarini tashkil qilishning jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, bunday zonani tashkil qilgan mamlakat uchun mazkur hududlar yuqori iqtisodiy samara berib, mintaqaning ko'plab ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini hal etishda muhim dastak hisoblanadi.

Jahon iqtisodiy munosabatlar tizimida erkin iqtisodiy hududlar, asosan xalqaro savdoni jadallashtirish, investitsiyalarni jalb qilish, texnologiyalar almashinuvi, axborot almashish va integratsiyalashgan iqtisodiy jarayonlarni chuqurlashtirish tufayli jadal iqtisodiy o'sish omili sifatida namoyon bo'ladi.

Erkin iqtisodiy zonalar – mintaqani jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun mamlakat va chet el kapitalini, istiqbolli texnologiya va boshqaruv tajribasini jalb etish maqsadida tuziladigan, aniq belgilangan ma'muriy chegaralari va alohida huquqiy tartiboti bo'lgan maxsus ajratilgan hudud^{42,43}.

⁴² manba: <https://sez.gov.uz/uz/page/info>

⁴³ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1996 y., 5-6-son, 58-modda; 2003 y., 5-son, 67-modda; O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2005 y., 49-50-son, 365-modda; 2006 y., 41-son, 405-modda; 2009 y., 39-son, 424-modda; 2015 y., 33-son, 439-modda, Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 19.04.2018 y., 03/18/476/1087-son, O'zbekiston Respublikasining 1996 yil 25 apreldagi "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi qonuni, manba: <http://lex.uz/acts/2046>.

Erkin iqtisodiy zonalar rivojlanish tarixi uzoq o'tmishga taqalib, ular XIX asr boshlarida G'arbiy Yevropa, Buyuk Britaniya, Germaniya erkin savdo portlari, ochiq shaxarlar, bojsiz zonalar shaklida bo'lib, u erda yaratilgan malum imtiyozlar asosida savdo iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishga ijobiy ta'sir etgan. XX – XXI asrlar bo'sag'asida "Erkin (maxsus) iqtisodiy zonalar (hududlar)" (EIH) jahon iqtisodiyoti rivojlanishining asosiy ko'rinishlaridan biriga aylanib, dunyoning ko'plab davlatlarida tashkil topdi⁴⁴.

O'tgan asrimizning 90-yillarining o'rtalarida dunyo mamlakatlarida turli xildagi 4 mingdan ortiq EIH faoliyat ko'rsata boshlagan edi. G'arb mutaxassislarning fikricha, 2004 yilda jahon tovar aylanmasining 30 – 35 %i ana shu EIHLarga to'g'ri kelgan. Xalqaro korporatsiyalar o'z faoliyatini yanada kengaytirish maqsadida EIHLar uchun imtiyozli sharoitlar yaratib, foyda olish mumkin bo'lgan soha sifatida foydalanishmoqda.

EIHLar milliy mamlakatlarning ba'zi bir qismlarida foydalanilmaydigan imtiyoz va rag'batlarning o'ziga xos tizimlarini qo'llaydigan iqtisodiy hududning bir qismidir, ya'ni EIH geografik jihatdan u yoki bu darajada rivoj topgan alohida bir hududdir.

Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlar uchun EIHLar ushbu hududda faoliyat ko'rsatuvchilarning hayotiy turmush darajasini va ishlab chiqarish salohiyatini ko'rsatuvchi "maxsus" hudud hisoblanadi. Shuning uchun ham bu hududlar "maxsus iqtisodiy hududlar" deyiladi.

Ma'lumki, EIHLarni iqtisodiyot ochiqligi tamoyillarini amalga oshirishdagi ahamiyati ahamiyatlidir. Ularning faoliyat ko'rsatishi tashqi iqtisodiy faoliyatni faollashtirish va erkinlashtirish bilan bog'liqdir. U yoki bu davlatlar iqtisodiyoti tashqi dunyoga ochiqligida EIHLarning ahamiyati katta bo'lib, bojxona, soliq va investitsiya rejimlarni o'rnatishda, shuningdek tashqi va ichki investitsiyalar faoliyati uchun qulaydir. EIHLar jahon iqtisodiyotida kapital migratsiya uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Jahon mamlakatlari ichida ro'y birayotgan iqtisodiy jarayonlarni faollashtirishda (xorijiy kapitalni jalb qilish, sanoat sohasida EIHLar faoliyatini yanada kuchaytirishda) uchta muhim vazifani ko'rishimiz mumkin:

sanoat eksportini rag'batlantirish va shu orqali valyuta mablag'larini jalb qilish;

aholining ish bilan bandlik darajasini oshirish;

milliy xo'jalikni rivojlantirish maqsadida EIHLarning yangi usullarini amaliyotda qo'llash⁴⁵.

Jahon iqtisodiyotida EIHLarning tashkil topish sabablari va maqsadlari har bir mamlakatda o'zgacha bo'lib, bir-biriga Absoluto o'xshamasligi mumkin.

⁴⁴ Nazarova G.G., Xalilov X., Xanova I.M., Xakimov N.Z., Bobojonov B.R. Jahon iqtisodiyoti. O'quv qo'llanma. – T.: TDIU, 2006. – 25-35 b.

⁴⁵ Каримова М.М., Ильина Д.Н., Ахромов А.У. Состояние и перспективы развития свободных экономических зон в Республике Узбекистан // Бюллетень ПРООН, г.Ташкент, 2015. – С. 61

Masalan, AQSH, Buyuk Britaniyada erkin iqtisodiy hududlar depressiyaga uchragan hududlarda kichik va o'rta biznesni rivojlantirishga yo'naltirilgan mintaqaviy siyosatni amalga oshirishga qaratilgan. Rivojlanayotgan davlatlarda ham EIHlar tashkil topadi. Bu esa qoloq rivojlanmagan hududlarni jadal tarzda rivojlanayotgan hududlarga aylantirish imkoniyatini beradi (sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlardan farqli ravishda ushbu mamlakatlarda ko'proq xorijiy kapital jalb qilinadi).

Jahon iqtisodiyotida EIHlarning tashkiliy, huquqiy tizimi turli-tumandir. Shuning uchun ham u yoki bu EIHlarni aniq tasniflash qiyin, chunki ular ko'plab hududlarning xususiyatlariga ega.

Erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish borasidagi yondashuvlarni tahlil qilgan holda, tadqiqot ishimiz doirasida erkin iqtisodiy zonalarining tipologiyasini ishlab chiqdik (1-rasm).

Aloqida iqtisodiy hududlarning tipologik tavsifi (imualitlik yondashuvi)

AIII tipi	Maqsad	AIII ob'ektlari	Tipologik belgilar				Imtiyozlar tizimi
			Iqtisodiy o'lga integratsiya shashuv darajasi	Introvertiv	AIII tarning tarmoq belgisi		
Sanoat- ishlab chiqarish	Eksport va mahalliy bozorlar uchun chiqar qayta ishlangan sanoat mahsulotlar ishlab chiqarish	Yer uchastaklari	Eksportga rioyjalangan chiqar qayta ishlangan mahsulotlar ishlab chiqarishga investitsiyalar	Import o'rini bosuvchi ishlab chiqarishlarga investitsiya kiritish	Mahalliy bir tashlab ishlab chiqarishga ixtisoslashgan	Qayta ishlovchi ishlab chiqarishlarning har qanday ko'tarish	Soliq Moliyaviy Ma'muriy Boyxona (kelishuvlar bo'yicha)
Teknikaviy- joriy etuvchi	Yangi texnika va texnologiyalarni ishlab chiqarish va mahalliy ishlab chiqarishga joriy etish	Yer uchastaklari, jamoaviy foydalanish markazlari, binolar	"Texnologiyalar import" hisobga ro'yxatdan texnologik jihatdan qaytarilgan uchun shart-sharoitlar yaratish	Hudud korxona va tashkilotlarining ilmiy ishlabchilikni iqtisodlashtirish	Teknologik jihatdan ixtisoslashtiruv	Ustavlar texnologik yo'nalishlar kelishuv asosida amiyonlari	Soliq Moliyaviy Ma'muriy Boyxona (kelishuvlar bo'yicha)
Turistik- rekreatsion	Turizm, sanatoriya- kurort xizmati va aralash turizmlarni o'zlashtirish	Yer uchastaklari	Xalqaro turizm markazlarini yaratish	Zamonaviy turistik- rekreatsion yoki korxona majmualari shakllanish	Faqat turistik sohaga ixtisoslashtiruv, turistik xizmatlar har bir yechim chaklovlar yo'q		Soliq Moliyaviy Ma'muriy
Port	Transport logistik infrastrukturasi o'zlashtirish va ekspozitsiya korxonalar uchun qo'shimcha rag'batlar yaratish	Yer uchastaklari	Axborot-ushkun va boshqarish qurilmalarini yaratish. Turizmni olib chiqarishda bo'y to'lovlaridan ozod qilish	Tovarlarni olib chiqarishda bo'y to'lovlar va QOSdan ozod qilish	Mahalliy bir mahsulotlar-ni tashlab yoki port xizmatlari	Kompleks transport- logistika zonasi	Soliq Moliyaviy Ma'muriy Boyxona (kelishuvlar bo'yicha)

EIHlarni tashkil topishida ikkita konseptual (hududiy va funksional) yondashuv qo'llaniladi. Birinchi yondashuvda barcha rezident korxonalar xo'jalik faoliyatining imtiyozlaridan keng foydalansalar, ikkinchi yondashuvda esa rezident korxonalar mamlakatning qaysi tumanida joylashishidan qat'iy nazar tadbirkorlik faoliyatining ma'lum ko'rinishlari bo'yicha imtiyozli rejimlardan foydalanishi mumkin xolos.

Birinchi yondashuvga misol qilib Xitoydagi erkin iqtisodiy hududlarni, Braziliyadagi "Manaus" hududini, rivojlanayotgan davlatlardagi eksport-ishlab chiqarish hududlarini ko'rsatish mumkin.

Ikkinchi yondashuvga misol qilib, offshor firmalarni, "dyuti fri" magazinlarini ko'rsatish mumkin.

EIH larning eng oddiy ko'rinishlaridan biri erkin bojxona (bojsiz) hududlari (EBH) hisoblanadi. Bu hududlar erkin savdo hududlari kabi birinchi avlod hududlariga kiradi. Ular XVII-XVIII asrlardan buyon mavjud. Bu hududlarga tranzit yoki konsignatsion omborlar, eksportga mo'ljallangan tovarlarni qadoqlash va kam miqdorda qayta ishlash sohalari kiradi. Bunday hududlar ko'pincha bond omborlari yoki erkin bojxona hududlari deb ham ataladi. EBHlari tovar olib kirish va olib chiqishda bojdani ozod qilinadi.

Erkin savdo hududlari (ESH) ham dunyoda keng tarqalgan bo'lib, 1934 yilda chiqarilgan maxsus qonun-qoidalar asosida faoliyat ko'rsatib kelmoqda. ESHlar AQSHda ko'proq rivoj topgan. ESHlarning maqsadi xalqaro savdoni rag'batlantirish, savdo operatsiyalarini tezlashtirish, savdo xarajatlarini kamaytirishdan iboratdir. AQSH qonunchiligining tashqi iqtisodiy faoliyatida ESHlarga nisbatan imtiyozlar belgilangan. Qonunda har bir rasmiy portda kamida bitta erkin tashqi savdo hududi tashkil etilishi belgilab qo'yilgan. AQSH qonunchiligiga muvofiq mamlakat hududidagi erkin savdo hududlari umumiy va maxsus (subhudud) hududlarga bo'linadi. Umumiy hududlar kichik hududda (bir necha kv. km. masofada) joylashib va milliy boj hududidan tashqarida bo'ladi. Ularda kiritilgan tovarlarni omborlarga joylashtirish va qayta ishlash ishlari amalga oshiriladi (qadoqlash, sortlarga ajratish va h.k.).

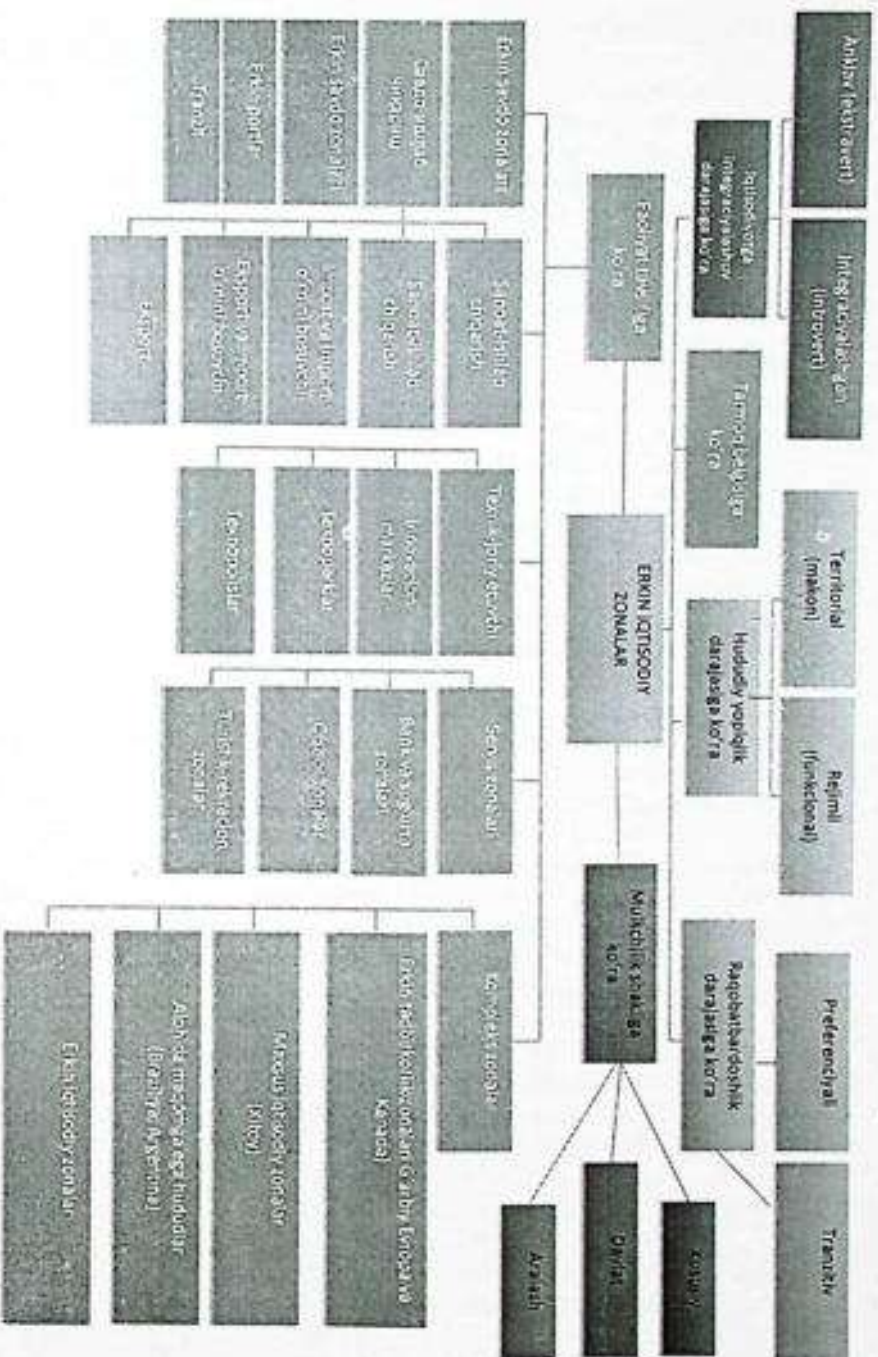
Maxsus hududlar (subhududlar) umumiy hududdan tashqariga chiquvchi alohida yirik kompaniyalar uchun tashkil qilinadi. Subhududlarda eksport uchun yoki import o'rnini bosuvchi tovarlar ishlab chiqariladi. 90-yillarning o'rtalariga kelib AQSHda 500 dan ortiq erkin savdo hududlari faoliyat ko'rsatgan.

Oddiy erkin savdo hududlari qatoriga yirik xalqaro aeroportlardagi maxsus "dyuti fri" magazinlarini kiritish mumkin. Siyosiy rejim nuqtai nazaridan ular davlat chegaralaridan tashqarida deb hisoblanadi. Erkin savdo hududlari qatoriga imtiyozli holatga ega bo'lgan an'anaviy erkin portlarni ham kiritish mumkin.

Sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hududlari ikkinchi avlod hududlari bo'lib hisoblanadi. Ular erkin savdo hududlariga faqat tovar emas, kapital ham olib kirilishi, shuningdek ular faqat savdo bilan emas balkim ishlab chiqarish faoliyati bilan ham shug'ullanilishi mumkin. Sanoat ishlab chiqarish hududlari maxsus boj rejimiga ega bo'lgan hududlarda tashkil qilinadi. Ularda eksport uchun yoki import o'rnini bosuvchi tovarlar ishlab chiqariladi. Bunday hududlar soliq va moliyaviy imtiyozlarga ega bo'ladi.

Eksport ishlab chiqarish hududlari (EICHH) ayniqsa rivojlanayotgan davlatlarda keng tarqalgan. Bunday hududlarning zamonaviy modeli 1959 yilda Irlandiyaning Shennon aeroportida tashkil qilingan hududiy tizimiga asoslanadi. Bunday hududlardan hozirgi kunda "yangi industrial davlatlar" katta samara ko'rmogda. Eksport ishlab chiqarish hududlarining tashkil topishi mantiqan olganda rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyoti bilan chambarchas bog'liq. 50-60-yillarda rivojlanayotgan mamlakatlarda sanoat eksportini rag'batlantirish va xorijiy kapital oqimi yordamida bandlik darajasini oshirish zarurati tug'ilgan edi.

Jahon iqtisodiyotida texnika kiritish hududlari uchinchi avlod hududlari hisoblanadi (70-80-yillar). Ular stixiyali tarzda davlat yordamida yirik ilmiy markazlar atrofida tashkil topishi mumkin. Ularda Yagona soliq va moliyaviy tizimdan foydalanuvchi milliy va xorijiy tadqiqotchilar, loyihachilar, ilmiy-ishlab chiqarish firmalari faoliyat ko'rsatadi.

6.1.-rasm. Erkin igitodiy zonalarining amalda bo'lish shakllari.

Hozirgi kunda texnika kiritish hududlari asosan, AQSH, Yaponiya, Xitoyda faoliyat ko'rsatmoqda. AQSHda ularni texnoparklar, Yaponiyada-texnopolislar, Xitoyda-yangi va ilg'or texnologiyalar hududlari deb ham yuritiladi.

Jahon iqtisodiyotida turli moliyaviy, iqtisodiy, sug'urta va boshqa sohalar bo'yicha xizmat ko'rsatuvchi firma va tashkilotlar uchun tadbirkorlik faoliyatining imtiyozli sharoitlari yaratiladigan hududlar servis hududlar deb ataladi. Servis hudud qatoriga offshor hududlar (OH) va soliq gavanlari (SG) kiradi. OH va SGlar tadbirkorlarni qulay valyuta-moliya va fiskal sharoitlar, bank va tijorat sirlarining yaxshi saqlanishi hamda davlat boshqaruvining kamligi bilan o'ziga jalb qiladi.

Offshor hududda ro'yxatga olingan soliq va boshqa imtiyozlarga ega bo'lgan kompaniyalarga qo'yiladigan asosiy talab - offshor markaz joylashgan davlatning rezidenti bo'lmaslik va bu davlat hududida daromad olmaslikdir.

Soliq gavanlarining offshor hududlardan farqi shundaki, u erdagi firmalar (xorijiy va mahalliy firmalar ham) faoliyatining barcha turlari yoki shug'ullanishda imtiyozlarga ega bo'ladi.

Offshor kompaniyalar faoliyat ko'rsatayotgan davlatlar qatoriga Lixtenshteyn, Panama, Normandiya orollari, Men orollari (Britaniya), Antil orollari, Gonkong, Madeyra, Liberiya, Irlandiya, Shveysariya va boshqalar kiradi. 80-yillarda ushbu davlatlar qatoriga Malta, Mavrikiya, G'arbiy Samoa, Isroil, Malayziya (Labuan oroli) va boshqalar ham qo'shilgan edi.

Offshor hududlardagi sanoat, savdo, bank sug'urta va boshqa kompaniyalar umuman soliqqa tortilmaydi (Irlandiya, Liberiya) yoki kichik miqdordagi soliqlar to'laydi (Lixtenshteyn, Antil orollari, Panama, Men oroli va boshqalar).

Masalan, Shveysariyada offshor biznesga nisbatan kam soliq miqdori belgilangan. Bu soliq ma'lum holatlarda umuman to'lanmasligi ham mumkin. SHuningdek, offshor hududlar valyuta cheklashlarining yo'qligi bilan, daromadni olib chiqish erkinligi, xorijiy investorlar uchun bojlarning yo'qligi bilan ham ajralib turadi. Offshor hududlarni tashkil qiluvchi davlatlar qo'shimcha xorijiy kapital jalb qilish, ro'yxatga olingan korxonadan foyda olish, mahalliy mutaxassislar uchun qo'shimcha ish joylarini tashkil qilishi orqali foyda ko'radi.

Odatda, offshor biznes bank sug'urta ishi, dengiz kemachiligi, ko'chmas mulk operatsiyalari bilan trest faoliyati, eksport-import operatsiyalari bilan konsaltingda jamlanadi.

Majmuaviy hududlar alohida bir ma'muriy rayonlar hududida xo'jalik yuritish rejimiga nisbatan alohida, imtiyozli rejim o'rnatish yo'li bilan tashkil qilinadi. Ularga Xitoyning 5 ta maxsus iqtisodiy hududlari: Braziliyadagi "Manaus" hududi, Argentinaning "Olovli er", sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlarning kam sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar hududlaridagi erkin tadbirkorlik hududlarini misol qilib ko'rsatish mumkin.

Turli ko'rinishdagi EIlarning o'xshash tomonlaridan biri tadbirkorlar uchun moliyaviy va bojxona, soliq imtiyozlari, shuningdek umumiy tartibga nisbatan ustunlikka ega bo'lgan qulay investitsiya iqlimining mavjudligidir.

EIHLarda imtiyoz va rag'batlantirishlar o'zlarining ba'zi jihatlari bilan farq qilib, ularni to'rt asosiy guruhga ajratib o'rganish mumkin:

tashqi savdo imtiyozlari. Bunga alohida bojxona-tarif rejimi kirib (ekport-import bojarini kamaytirish yoki bekor qilish) unda tashqi savdo operatsiyalarini amalga oshirish tartiblari soddalashtiriladi.

soliq imtiyozlari. Bunda faoliyatning ma'lum ko'rinishlari soliq imtiyozlari orqali rag'batlantiriladi. Ya'ni soliq bazasi (daromad, mulk qiymati va h.k.lar), shuningdek uning tarkibiy qismlari (amortizatsiya ajratmalari, ish haqiga xarajat, transport), soliqqa tortilishdan yoki vaqtinchalik ozod qilinadi.

moliyaviy imtiyozlar. O'z ichiga turli shakldagi subsidiyalarni oladi. Ularga kommunal xizmatlarni arzonlashtirish, er maydonlari va ishlab chiqarish binolari uchun ijara haqini kamaytirish kabi imtiyozli kreditlar kiradi.

ma'muriy imtiyozlar. Bunga korxonalarni ro'yxatdan o'tkazish va xorijiy fuqarolarning kelib-ketishlarini yengillashtirish, shuningdek xizmat ko'rsatish uchun ma'muriyat tomonidan maxsus hududlarning ajratilishi kiradi.

EIHLar tashkil qilishning jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, ularning umumiy yutuqlari va xususiyatlarini, shuningdek rivojlanishining o'ziga xos tomonlari haqida ma'lum bir xulosalar chiqarishga imkon beradi.

Sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlardagi erkin iqtisodiy hududlarning muvaffaqiyati ularning yaxshi rejalashtirilganligiga va boshqaruv tizimining moslashuvchanligiga bog'liqdir. Jahon iqtisodiyotidagi iqtisodiy holatlarning o'zgarib turishi erkin iqtisodiy hududlarning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatib, ularga mos javob qaytarishni talab qiladi.

EIHLar tashkil qilinishi ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan foydalidir. Bu hududlar ko'plab ish o'rinlari tashkil qilishda, xalqaro tovar ayirboshlashni jonlantirishda, tashqi savdo natijalarini yaxshilaydi, ilmiy-ishlab chiqarish salohiyatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Jahon iqtisodiyotida rivojlanayotgan davlatlarda EIHLar bir qator o'xshashliklarga ega bo'lib, ular quyidagilardan iborat.

Birinchidan, bu davlatlarda eksport uchun ishlab chiqarish hududlari (EICHX) keng tarqalgan. Yuqorida aytilganidek, EICHX tashkil qilishga qator iqtisodiy sabablar, avvalambor, eksport uchun sanoat tovarlari ishlab chiqarishni rivojlantirish, mamlakatga xorijiy kapital, ilg'or fan-texnika, zamonaviy texnik axborotlar vositalarini jalb qilish zarurati turtki beradi.

Ikkinchidan, erkin iqtisodiy hududlardagi xo'jalik yuritish rejimi xorijiy ishbilarmonlar uchun erkinroq va imtiyozli bo'ladi. Bu erkin iqtisodiy hududlar orasida xalqaro raqobatning kuchayishi bilan bog'liq bo'lgan jarayonlardan kelib chiqadi.

Uchinchidan, erkin iqtisodiy hududlar faoliyatida tovar-sanoat diversifikatsiyasi ro'y beradi.

O'zbekiston Respublikasining qonunida⁴⁶, erkin iqtisodiy zonalarining quyidagi turlarini rivojlantirish ko'zda tutilgan:

erkin savdo zonalar;

erkin ishlab chiqarish zonalar;

erkin ilmiy-texnikaviy va boshqa zonalar.

Erkin savdo zonalar - konsignatsiya omborlarini, erkin bojxona zonalarini, shuningdek tovarlarga ishlov berish, ularni o'rash-joylash, saralash, saqlash zonalarini o'z ichiga oladi.

Erkin savdo zonalar chegaraga tutash punktlarda, aeroportlarda, temir yo'l uzellarida yoki O'zbekiston Respublikasi bojxona hududining boshqa joylarida tuziladi.

Erkin ishlab chiqarish zonalar - tadbirkorlikni rag'batlantirish, iqtisodiyotning ustun tarmoqlariga chet el investitsiyalarini jalb etish, istiqbolli texnologiyalarni joriy etish maqsadida xo'jalik-moliyaviy faoliyatning alohida tartiboti joriy etiladigan hududlardir.

Erkin ishlab chiqarish zonalar eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarish zonalarini, agropolislarini, tadbirkorlik zonalarini, industrial-iqtisodiy zonalarini va boshqa zonalarini o'z ichiga oladi.

Erkin ilmiy-texnikaviy zonalar alohida ajratilgan hududlardan iborat bo'lib, u yerda ilmiy-ishlab chiqarish va o'quv markazlari jamlanadi hamda ular uchun ilmiy va ishlab chiqarish imkoniyatini rivojlantirishga qaratilgan maxsus huquqiy tartibot o'rnatiladi.

Erkin ilmiy-texnikaviy zonalar yuksak texnologiyalar amal qiladigan zonalar, texnoparklar, mintaqaviy innovatsiya markazlari - texnopolislar shaklida tashkil etiladi⁴⁷.

6.2. Erkin iqtisodiy xududlarni yaratishda jahon tajribalari

Erkin iqtisodiy zonalarini tahlil qilganda, eng avvalo iqtisodiy faoliyat ishtirokchilari mazkur hududlarni tashkil etishdan qanday naf ko'rishlarini qarab chiqish talab etiladi.

⁴⁶ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1996 y., 5-6-son, 58-modda; 2003 y., 5-son, 67-modda; O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2005 y., 49-50-son, 365-modda; 2006 y., 41-son, 405-modda; 2009 y., 39-son, 424-modda; 2015 y., 33-son, 439-modda; Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 19.04.2018 y., 03/18/476/1087-son O'zbekiston Respublikasining 1996 yil 25 apreldagi "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi qonuni. 220-1-son, manba: <http://lex.uz/acts/2046>, 5-modda.

⁴⁷ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1996 y., 5-6-son, 58-modda; 2003 y., 5-son, 67-modda; O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2005 y., 49-50-son, 365-modda; 2006 y., 41-son, 405-modda; 2009 y., 39-son, 424-modda; 2015 y., 33-son, 439-modda; Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 19.04.2018 y., 03/18/476/1087-son O'zbekiston Respublikasining 1996 yil 25 apreldagi "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi qonuni. 220-1-son. <http://lex.uz/acts/2046>, 6-8 moddalar.

**Erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etishdan ko'riladigan natijalar va unga undovchi
motivlar⁴⁸**

EIZ sub'ekt- lari	Motivlar
Davlat	Mamlakat uchun ustuvor bo'lgan faoliyat sohalarida bilim va tajribalardan keng ko'lamda foydalanishni ta'min etuvchi intellektual salohiyatni barqaror iqtisodiy rivojlanishning asosiy o'sish nuqtalariga aylantirish; milliy shu jumladan dunyoviy ahamiyatga ega bo'lgan yangi texnologiyalarni ishlab chiqish va mahsulotlarni yaratish; davlat-xususiy sherikchilik orqali sinergetik samaraga erishish; uzoq muddatli istiqbolda soliqlar evaziga xarajatlarni qoplash
Hudud	Hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirish; hududning umumxo'jalik infratuzilmasini shakllantirish; hudud iqtisodiyotining texnologik tuzilmasini yaxshilash, hududning asosiy xo'jalik faoliyati bilan bir qatorda aralash tarmoq va sohalarni rivojlantirish
Korxona	Foydani ko'paytirish, xarajatlarni qisqartirish; mahsulot eksporti, barqaror xo'jalik yuritish kafolati, preferensiyalar, infratuzilma ob'ektlari va mavjud resurslardan keng foydalana olish imkoniyati; ilg'or texnika va texnologiyalarni joriy etish; innovatsion va intellektual mulk mahsulotlarini ishlab chiqishda ishtirok etish, ilmiy-tadqiqot ishlanmalariga talab va buyurtmalarni ko'paytirish
Mahalliy aholi	Bandlik darajasi va ish haqi miqdorining o'sishi; yuqori malakali ishchi kuchiga talabning ortishi; texnologik ish o'rinlarining barpo etilishi; ta'lim olish va boshqa ijtimoiy xizmatlar sifatining oshishi

4-jadvalda erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etishdan ishtirokchi tomonlar ko'rishlari mumkin bo'lgan natijalar keltirib o'tilgan.

Jahon tajribasini o'rganish shuni ko'rsatadiki, bugungi kunda jahon iqtisodiyotida mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida erkin iqtisodiy zonalar o'zni muhim ahamiyat kasb etadi.

EIZlar nafaqat rivojlanib kelayotgan davlatlar hududida, balki sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarda, yangi industrial mamlakatlarda hamda o'tish iqtisodiyoti davrida bo'lgan mamlakatlarda mavjud bo'lib, ularning boy tajribasidan to'g'ri foydalanish hozirgi zamon davr talabiga mos keldi.

Shu jihatdan mamlakatimizda erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish va rivojlantirish jarayonini uzviy olib borish, bunda yetakchi xorijiy davlatlar tajribasini, xususan jahon iqtisodiyotida erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish va rivojlantirish bo'yicha ilg'or tajribaga ega bo'lgan mamlakatlarning tajribasini o'rganish va ayniqsa ushbu tajribadan samarali foydalanish, mamlakatimizda erkin

⁴⁸ Tahlil natijalari asosida mualliflar ishlanmasi

iqtisodiy zonalarining yangi turlarini tashkil etish va mavjudlarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etishi mumkin.

Bugungi kunda Ozarbayjonda erkin iqtisodiy zonalar mavjud bo'lmaganda, mamlakatda erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini tartibga soluvchi huquqiy asos yaratilgan. Maxsus iqtisodiy hududlarni tashkil etish va boshqarish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar va shuningdek, mazkur hududlarda tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish masalalari Ozarbayjon Respublikasining 2009 yil 14 apreldagi "Maxsus iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi № 791-IIIQ Qonuni bilan tartibga solinadi. Mazkur qonunga ko'ra, maxsus iqtisodiy zonalarini tashkil etishdan ko'zlangan asosiy maqsad maxsus huquqiy rejim va ilg'or texnologiyalardan foydalanish asosida yangi raqobatbardosh ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohaslarini tashkil etish evaziga iqtisodiyot va tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishdan iboratdir. Ozarbayjon Respublikasi Prezidentining 2009 yil 3 iyundagi "Ozarbayjon Respublikasining "Maxsus iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi Qonunini kuchga kiritish to'g'risida"gi №101 sonli Farmoni bilan maxsus iqtisodiy zonalarini tashkil etish va ularning faoliyatini boshqarish bilan bog'liq bo'lgan davlat siyosatini Ozarbayjon Respublikasining Iqtisodiy rivojlanish vazirligi amalga oshiradi. Istiqbolda Ozarbayjon Respublikasining investitsion salohiyatini oshirish, neft mahsulotlari eksportini rag'batlantirish maqsadida Geydar Aliev nomidagi xalqaro aerovokzal hududida maxsus iqtisodiy zona tashkil etish ko'zda tutilgan.

Armanistonda erkin iqtisodiy zonalar mamlakat iqtisodiyoti uchun muhim bo'lgan strategik soha va tarmoqlarda biznesning hech qanday ortiqcha cheklovlarisiz rivojlana olishi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish maqsadida tashkil etiladi. Xususan, erkin iqtisodiy zonalar mahsulot va xizmatlarning cheklovlarisiz xalqaro bozorlarga eksport qilinishini, yuqori bo'lmagan soliq yuki sharoitida ishlab chiqarishni tashkil qilish va mahsulotlarni sotishni yo'lga qo'yishga imkon beradi, innovatsion yondashuv va ilg'or texnologiyalarni iqtisodiyot soha va tarmoqlariga joriy etishni rag'batlantiradi va shu bilan bir qatorda katta ijtimoiy samara beradi. Armanistonda yuqorida tilga olib o'tilgan maqsad va vazifalarga erishish, erkin iqtisodiy zonalarining faoliyatini samarali tashkil etish maqsadida tegishli huquqiy asoslar yaratilgan. Bu borada Armanistonda 2011 yil 25 mayda "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida" Qonun qabul qilingan.

Qabul qilingan qonunga muvofiq, Armaniston Respublikasi Hukumatining tegishli ruxsatnomasi asosida faqatgina erkin iqtisodiy zona hududida faoliyat ko'rsatuvchi tijoratchi-yuridik shaxslar, xorijiy davlatlarning vakolatxonalari, xorijiy korxona va tashkilotlarning filiallari va xususiy tadbirkorlar tegishli biznes-rejalar va tashkilotchi bilan tuzilgan shartnoma asosida faoliyat ko'rsatishlari mumkin⁴⁹.

⁴⁹ Источник: Информационный бюллетень Министерства экономики Республики Армения «Свободные экономические зоны в Республике Армения»

“Erkin iqtisodiy zonalar to‘g‘risida”gi Armaniston Respublikasining Qonuni va mamlakat soliq qonunchiligi asosida erkin iqtisodiy zona ishtirokchilari uchun bir qator imtiyozlar berilgan. Jumladan, ishtirokchilar foyda solig‘i, mol-mulk solig‘i, QQS va bojxona poshlinalarini to‘lashdan butkul ozod qilinganlar. Armaniston Jahon savdo tashkilotining a‘zosi sifatida (2003 yil 5 fevraldan buyon) boj to‘lovlarini keskin qisqartirdi va amaldagi bojxona tizimida islohotlar amalga oshirmoqda. Import uchun talab etiluvchi hujjatlar sonini to‘qqiztadan uchtagacha qisqartirilganligi, bojxona deklaratsiyasini rasmiylashtirishning elektron tizimga o‘tkazilganligi va mamlakatga olib kirilayotgan tovarlarni ko‘zdan kechirish uchun maxsus “yo‘laklar” tashkil etilganligini bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Armanistonning boshqa hududlarida xorijiy valyutada savdo qilish cheklangan bo‘lsada, erkin iqtisodiy zona hududida savdo erkin konvertatsiyalanuvchi valyutada amalga oshiriladi. Erkin iqtisodiy zona hududida davlat xizmatlari “bir darcha” tamoyili asosida ko‘rsatiladi. Bugungi kunda Armanistonda yuqori texnologiyalar, zargarlik va qishloq xo‘jalik sohasida 3 ta erkin iqtisodiy zona faoliyat ko‘rsatmoqda.

Belorussiyada erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish jarayoni ancha oldin boshlangan. 1990 yilda Brest, Mogilev, Gomel oblastlarining rahbarlari o‘z hududlarida erkin iqtisodiy zona tashkil etish tashabbusi bilan chiqishgan. Keyinchalik esa “Minsk-2” aeroporti hududida erkin savdo hududini tashkil etish varianti muhokama qilina boshlagan bo‘lsada, mamlakatda erkin iqtisodiy zonalarini tartibga soluvchi huquqiy baza bo‘lmaganligi bois, bu jarayon 1996 yilga qadar ancha sust kechgan. 1996 yilda Belorus Respublikasi Prezidentining “Belorus Respublikasi hududida erkin iqtisodiy zonalar to‘g‘risida”gi Farmoni, 1997 yilda mamlakat hukumatining “Belorus Respublikasi hududida erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini tashkil etish konssepsiyasi to‘g‘risida”gi Qarori qabul qilindi. 1998 yilga kelib, mamlakatda “Erkin iqtisodiy zonalar to‘g‘risida”gi Qonun qabul qilindi. Bugungi kunda mamlakat hududida «Brest» (1996 y.), «Gomel-Raton» va «Minsk» (1998 y.), «Vitebsk» (1999 y.), «Mogilev» va «Grodnoinvest» (2002 y.) erkin iqtisodiy zonalarini faoliyat ko‘rsatmoqda. Mamlakat hududida faoliyat ko‘rsatuvchi erkin iqtisodiy zonalarining barcha rezidentlari uchun bir xil maxsus huquqiy rejim o‘rnatilgan bo‘lib, ular erkin iqtisodiy zona rezidenti sifatida ro‘yxatga olingan sanadan boshlab etti yil davomida o‘zgarmay amal qiladi.

Erkin iqtisodiy zona rezidentlari uchun bir qator imtiyozlar ko‘zda tutilgan. Xususan, rezidentlar: foyda olishni boshlaganlarini e‘lon qilgan sanadan boshlab keyingi besh yil davomida realizatsiya qilingan mahsulotlar hajmidan kelib chiqqan holda foyda solig‘idan ozod qilinadilar; import o‘mini bosuvchi ishlab chiqarish mahsulotlarini realizatsiya qilishda QQS 10 % miqdorida hisoblanadi; rezidentlar joriy yilning o‘tgan choragida ko‘rsatilgan faoliyat turlari bo‘yicha

faoliyat ko'rsatsalar erkin iqtisodiy zona hududida joylashgan ko'chmas mulk ob'ektlariga soliq to'lashdan ozod qilinadilar; erkin iqtisodiy zona hududiga joylashtiriluvchi asbob-uskuna va tovarlar bo'yicha boj to'lovlarini to'lashdan ham ozod qilinadilar; investitsion loyihalarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan er uchastkalari bo'yicha imtiyozli ijara shartlari belgilanadi; besh yilgacha rezidentlar investitsion loyihalar bo'yicha ob'ektlar qurish uchun ajratilgan er uchastkalariga er solig'i to'lashdan ozod qilinadilar; valyuta tushumlari erkin tasarruf etiladi; rezidentlar uchun mamlakat hududida mehnat faoliyatini olib borishlari borasida ruxsatnomalar olish tartibi yengillashtiriladi.

Tegishli investitsion loyihani amalga oshirish uchun kamida bir million yevro mablag' tikuvchi xo'jalik yurituvchi sub'ekt mamlakatda erkin iqtisodiy zona rezidenti sifatida ro'yxatga olinadi. Erkin iqtisodiy zona rezidenti sifatida ro'yxatdan o'tish uchun topshirilgan hujjatlar ikki haftadan ko'p bo'lmagan muddatda ko'rib chiqiladi. Mamlakatdagi mavjud erkin iqtisodiy zonalarda o'z faoliyatini amalga oshiruvchi investorlar orasida Rossiya Federatsiyasi (19,3%), Buyuk Britaniya (14,3%), Polsha (8,4%), Germaniya (15,3%) kabi davlatlarning investorlari mavjud.

Qozog'istonda erkin iqtisodiy zonalarini yaratish tarixi 1990 yilning noyabr oyidan boshlangan. 1990 yilda "Qozog'iston SSRda erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi Qonun qabul qilingan. Dastlabki erkin iqtisodiy zonalar Qozog'istonning Jezqozg'on (Jayrem-Atasuy), Toldiqo'rg'on (Alakul va Jarkent), Ko'stanay viloyati (Lisakov)larida 1991-1992 yillarda o'z faoliyatini boshlagan bo'lsada, erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish borasida huquqiy asosning etarli emasligi bois, mazkur zonalar uncha uzoq faoliyat ko'rsata olmadi. Bugungi kunda Qozog'istonda erkin iqtisodiy zonalar faoliyati quyidagi me'yoriy-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinadi:

- Qozog'iston Respublikasining Yer kodeksi (2003 yil 20 iyunda qabul qilingan);
- Qozog'iston Respublikasining 2008 yil 10 dekabrda qabul qilingan Soliq kodeksi;

zonalarini tashkil etishdan ko'zlangan maqsadlar doirasida to'laligicha zona ishtirokchilari tomonidan iste'mol qilinuvchi tovarlar QQS to'lashdan ozod qilinadilar.

"Innovatsion texnologiyalar parki" ishtirokchilari uchun bir qator qo'shimcha imtiyozlar ko'zda tutilgan: ijtimoiy soliqlar 100%ga kamaytirilgan; dasturiy ta'minot sohasi bo'yicha ishlatiluvchi asbob-uskuna va jihozlarga nisbatan 15 foizdan 40 foizgacha amortizatsiya me'yorlarini oshirish ko'zda tutilgan. "Innovatsion texnologiyalar parki" ishtirokchilari erkin iqtisodiy zonalar hududidan tashqarida ham joylashishlari mumkin bo'lgani holda, QQS va bojxona to'lovlaridan tashqari barcha soliq imtiyozlaridan foydalanadilar.

Soliq imtiyozlarini olish uchun erkin iqtisodiy zonalarining ishtirokchisi bir paytning o'zida quyidagi talablarga javob berishi lozim:

Erkin iqtisodiy zona joylashgan hududdagi soliq idoralarida soliq to'lovchi sifatida ro'yxatdan o'tish;

Erkin iqtisodiy zona hududidan tashqarida tarkibiy bo'linmalarga ega bo'lmaslik;

Erkin iqtisodiy zonaning ustuvor faoliyat turlari bo'yicha ishtirokchilar tomonidan ishlab chiqarilgan tovarlarni realizatsiya qilishdan olingan daromad ishtirokchi yillik daromadining kamida 90 foizini tashkil qilishi lozim (Innovatsion texnologiyalar parki uchun -70%).

Moldaviyada erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etishda erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etishning Xitoy tajribasidan keng foydalanilgan.

Moldaviyada erkin tadbirkorlik zonolari (erkin iqtisodiy zonalar) bojxona hududi maqomiga ega bo'lgani holda, imtiyozli bojxona, soliq, valyuta, viza va mehnat rejimi amal qiladi. Moldova Respublikasida bugungi kunda yettita erkin tadbirkorlik zonolari ("Ekspo-Biznes-Kishineu", "Ungen-Biznes", "Otach-Biznes", "Tarakliya", "Tvarditsa", "Valkanesh", "Belsu") va shuningdek, xalqaro erkin porti "Djurdjulesht" va erkin savdo zonasiga xos bo'lgan belgilarga ega bo'lgan "Merkulesht" xalqaro aeroporti faoliyat ko'rsatadi.

Erkin tadbirkorlik zonalarida quyidagi faoliyat turlari amalga oshirilishi mumkin:

- eksportga yo'naltirilgan mahsulotlarni ishlab chiqarish, etil spirti va alkogolli mahsulotlardan tashqari;
- Moldova Respublikasining bojxona hududi orqali tranzit qilinuvchi tovarlarni saralash, qadoqlash, markirovka qilish kabi operatsiyalarni amalga oshirish;
- tashqi savdo faoliyati;

Erkin tadbirkorlik zonolari ishtirokchilarining faoliyatini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan qurilish, umumiy ovqatlanish, kommunal xizmatlar ko'rsatish kabi faoliyat turlarini amalga oshirish.

Moldova Respublikasida erkin iqtisodiy zona ishtirokchilarining zona hududida ishlab chiqarilgan o'z mahsulotlarini eksport qilishdan olingan daromadlari erkin tadbirkorlik zonalaridan tashqari faoliyat ko'rsatuvchi sub'ektlarga o'rnatilgan stavkaning 50 foizi miqdorida soliqqa tortiladi. Erkin

iqtisodiy zonalar ishtirokchisining daromadlari Moldova Respublikasida belgilangan soliq stavkasining 75% miqdorida undiriladi.

Kamida 1 million AQSH dollari ekvivalenti miqdorida erkin tadbirkorlik zonalarining infratuzilmasini rivojlantirish yoki o'z korxonalarining asosiy kapitalini yangilashga investitsiya kiritgan ishtirokchi investorlar tovar va xizmatlar eksporti bo'yicha olingan daromadlari daromad solig'idan 3 yildan besh yilgacha ozod qilinadilar.

Erkin tadbirkorlik zonalariga import qilinuvchi tovar va xizmatlar, erkin tadbirkorlik zonalaridan eksport qilinuvchi tovar va xizmatlar nol stavka bo'yicha QQS to'laydilar.

O'z faoliyatini amalga oshirish davomida "Ungen-biznes" va "Ekspo-Biznes-Kishinev" erkin iqtisodiy zonalarini eng ko'p investitsiya jalb qilishgan (umumiy investitsiyalar hajmining mos ravishda 28,7% va 26,7%).

Rossiyaning tarixida dastlabki erkin iqtisodiy zonalar 1990 yillardayoq paydo bo'lgan va keyinchalik 15 yil mobaynida ularning yaratilishi va faoliyat yuritish jarayoni tizimsiz amalga oshirilgan. Bu qonuniy bazaning yetishmasligi va mintaqalar va federal markazlarning erkin hududlar uchun maksimal imtiyozlar va ularni nazorat qilish huquqini doimiy ravishda davom ettirishi bilan bog'liq edi.

Biroq hozirgi paytda vaziyat tubdan o'zgardi, Rossiyada erkin (maxsus) iqtisodiy zonalarini rivojlantirish bo'yicha loyihaning yangi bosqichi boshlandi.

6.3.-jadval. Rossiyada MIZning asosiy xususiyatlari⁵⁸

Maxsus iqtisodiy zona joylashuvi	Ixtisoslashganligi	Iqtisodiy zona infrastrukturasi davlat investitsiyalari
Sankt-Peterburg	Dasturiy ta'minot, aloqa vositalari va maishiy elektronika ishlab chiqarish. Analitik vositalar yaratish va ishlab chiqarish.	Taxminan 1,5 mlrd rubl, shu jumladan federal byudjetdan 50 foiz
Moskva viloyati, Dubna shahri	Elektron asbob-uskunalar, yangi uchish apparatlarini loyihalash, muqobil energiya manbalarini rivojlantirish.	2,5 mlrd rubl, shu jumladan, federal byudjetdan 65 foiz
Zelenograd	Mikroshemalarni ishlab chiqish va o'zlashtirish, aqlli navigatsiya tizimlari.	5 mlrd. rubl, shu jumladan federal byudjetdan 50 foiz
Tomsk	Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, elektron va tibbiy texnologiyalar, shuningdek, yangi materiallarni ishlab chiqarish	Taxminan 1,9 mlrd rubl, (federal byudjetning 70 foizi)

⁵⁸ <http://www.grandir.ru/shkola/geografiya/svobodnaya-ekonomicheskaya-zona.html>

Lipetsk	maishiy jihozlari va uning qismlari ishlab chiqarish	1,8 mlrd rubl, (federal byudjetning 42 foizi)
Elabuga, Tatariston	Avtomobil komponentlari, avtobuslar, maishiy texnika ishlab chiqarish, yuqori texnologik kimyo mahsulotlari.	1,6 milliard rubl, (federal byudjetning 49 foizi)

Yangi bosqichning boshlanishi "Rossiya Federatsiyasining maxsus iqtisodiy zonalar to'g'risida" 2005 yil 22 iyuldagi 116-FZ-sonli federal qonuni qabul qilinishi bilan bog'liq.

Ushbu qonun Rossiyada maxsus iqtisodiy hududlarni yaratish va faoliyat yuritish uchun Yagona huquqiy asos hisoblanadi.

Xorijiy va mahalliy kompaniyalarining investitsiyalarini jalb qilish; mintaqaviy rivojlanishni rag'batlantirish; yuqori texnologiyali ishlab chiqarish va xizmat sohalarni rivojlantirish; yuqori malakali ish o'rinlarni tashkil etish mamlakatda erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etishdan ko'zlangan asosiy maqsad hisoblanadi.

"Rossiya Federatsiyasidagi maxsus iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi federal qonun ikki turdagi sanoat ishlab chiqarish va texnik joriy etish maxsus iqtisodiy zonalar tashkil etishni nazarda tutadi.

Maxsus iqtisodiy zona hududida faqat ushbu Qonun bilan, shuningdek Rossiya Federatsiyasi Hukumati qarorlari bilan nazarda tutilgan faoliyatni amalga oshirishga ruxsat etiladi.

Rossiya Federatsiyasining 116-FZ-sonli qonuni maxsus iqtisodiy zonalarini soliqqa tortishning asosiy prinsiplarini belgilaydi, ularning asosiy qismi soliq imtiyozlari berish hisoblanadi.

Eksport ishlab chiqarish zonalarini ishtirokchilari Federatsiya sub'ektlari tomonidan mahalliy soliqlar hisobiga to'ldiriladigan federal soliq imtiyozlari bilan ta'minlanadi:

ro'yxatga olingan kundan boshlab 5 yil muddatga daromad solig'idan ozod qilish;

5 yil o'tgach investitsiyaga yo'naltirilgan daromad miqdori bo'yicha soliqqa tortiladigan daromadni kamaytirish;

Rossiya Federatsiyasida sotiladigan o'z ishlab chiqargan tovarlarga qo'shilgan qiymat solig'ining 50 foizi (ro'yxatga olingan kundan boshlab 5 yil mobaynida);

Yuklarni tashishda QQSdan ozod qilish.

Bugungi kunda Rossiya Federatsiyasida to'rtta tipga mansub bo'lgan 22 ta maxsus iqtisodiy zonalar faoliyat ko'rsatmoqda:

- 5 ta texnik-joriy etuvchi - Zelenograd, Dubna, Tomsk, Sankt-Peterburg, Tatariston Respublikasi ("Innopolis");
- 7 ta sanoat-ishlab chiqarish- Vladivostok, Lipetsk, Tatariston Respublikasi ("Alabuga"), Samara oblasti ("Tolyatti"), Sverdlovsk oblasti ("Titan vodiysi"), Pskov oblasti ("Moglino"), Kaluga oblasti ("Lyudinoovo");
- 7 ta turistik-rekratsion-Oltoy Respublikasi ("Oltoy vodiysi"), Buryatiya

Respublikasi ("Baykal gavani"), Oltoy o'lkasi ("Biryuzovaya Katun"), Stavropol o'lkasi ("Grand Spa YUza"), Irkutsk oblasti ("Baykal darvozasi"), Primore o'lkasi ("Ostrov Russkiy"), Krasnodar o'lkasi va Adigey Respublikasidagi turistik klasterlar;

- 3 ta port (Murmansk oblasti, Xabarovsk o'lkasi - dengiz portlari, Ulyanovsk-aeroport).

Maxsus iqtisodiy zonalar hududida 25 ta mamlakatning 300 dan ortiq investorlari o'zlarining investitsion loyihalarini amalga oshirmoqdalar. Maxsus iqtisodiy zonalar hisobiga mamlakatda 58000 yangi ish o'rinlarini yaratish ko'zda tutilgan.

Rossiya maxsus iqtisodiy zonalarini faoliyatiga o'z soha va tarmoqlarida yetakchi bo'lgan yuqori texnologiyali kompaniyalar, texnologik va industrial parklarni, havo va dengiz portlarini boshqarish borasida katta tajribaga ega bo'lgan professional boshqaruvchi kompaniyalar va developerlar faol jalb qilib kelinmoqda.

Sanoat-ishlab chiqarish va turistik-rekreatsion zonalarining investorlari asosiy vositalarga yuqori koeffitsient belgilagan holda, tezkor amortizatsiyani qo'llash huquqiga ega.

Maxsus iqtisodiy zonalarining muhandislik, transport, ijtimoiy, bo'xona va boshqa infratuzilma ob'ektlari byudjet mablag'lari (federal byudjet, Rossiya Federatsiyasi sub'ektlari byudjeti, mahalliy byudjet) va byudjetdan tashqari mablag'lar hisobiga yaratiladi.

Xitoy so'nggi 25-30 yil davomida olib borilgan samarali va oqilona islohotlar natijasida iqtisodiyoti jadal rivojlanib kelib, bugungi kunda dunyoning kuchli ikkinchi davlatiga aylandi. Ushbu natijalar zamirida milliy iqtisodiy rivojlantirishning "Xitoy modeli", xorijiy investorlar uchun olib borilgan "Ochiq eshiklar" siyosati va albatta mamlakatda tashkil etilgan erkin iqtisodiy zonalarining o'rni juda katta.

Xitoyda erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish va rivojlantirishning birinchi bosqichi 1978-1982 yillarda amalga oshirilib, bunda xorijiy kapital jalb qilishning shartnomaviy-huquqiy asoslari yaratildi.

1982 yilda aniqlangan xorijiy investitsiyalar uchun ma'qul sohalar ro'yxati asosida xorijlik ishbilarmonlar faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish organlarini tashkil etish bosqichi uzoq davom etmadi, biroq mamlakat iqtisodiyotini "ochishda" muhim bosqich bo'ldi. Bu Xitoyga xorijiy investitsiyalarning kirib kelishini tartibga solishning tashkiliy va qonuniy asoslarini yaratish imkonini berdi. Aynan shu bosqichda uzoq muddatli iqtisodiy siyosatning Xitoyga xos xususiyatlari va mamlakat iqtisodiyotini tashqi dunyoga maksimal ochish imkoni o'rtasidagi muvozanatni saqlash jarayonlari sinovdan o'tdi. Bu tajribani amalga oshirish aniq masalalar va sharoitlardan kelib chiqqan holda muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda.

Birinchi bosqichda dastlabki maxsus iqtisodiy zonalar Shenchjen, Chjuxay, Shantou va Syamin tashkil etildi.

Ikkinchi bosqich 1983-1989 yillarni o'z ichiga olib, birinchidan xorijiy investorlar bilan shartnomaviy-huquqiy asosdagi hamkorlikning takomillashuvi, ikkinchidan xorijiy kapitalni jalb qilish va undan foydalanish davlat siyosatining erkinlashtirilishi bilan ajralib turadi.

Ikkinchi bosqich oxirida mamlakatda imtiyozli investitsiya tartibi joriy qilingan hududlarni kengaytirdi. Biroq, bunda hukumat xorijiy investitsiyalarni mintaqaviy va soha ustuvorligi asosida amalga oshirdi⁵¹.

Shunday qilib, Xitoy erkin iqtisodiy zonalarining asosiy rivojlanish xususiyatlari quyidagilardan iborat:

birinchidan, bozor tamoyillari asosida mustaqil iqtisodiy rivojlanish;

ikkinchidan, xorijiy kapital qo'yilmalariga tayanib faoliyat ko'rsatish;

uchinchidan, zamonaviy ishlab chiqarish tarmoqlarida sanoatning ustunlik qilishi;

to'rtinchidan, ishlab chiqarishni eksportga yo'naltirib, chet el xomashyosini jalb qilish;

beshinchidan, milliy hududlarni qamrab olish;

oltinchidan, EIZlarni mamlakatning qolgan qismlari bilan o'zaro aloqasini kengaytirishdan;

ettinchidan, soliq tizimini EIZlarning mintaqaviy xususiyatiga ko'ra turlarga bo'lishdan iborat⁵².

Bugungi kunda Xitoyda 250 dan ortiq davlat ahamiyatidagi va 2000 ga yaqin mahalliy darajadagi erkin iqtisodiy zonalar mavjud, mamlakatda 29 ta erkin yuqori texnologiyalarni rivojlantirish hududi mamlakat miqyosida bir tekisda taqsimlangan. Ya'ni, bu borada mamlakatda hududiy beryoqlamalik oldi olingan. Mamlakatda bunday taqsimlanish fan-texnika yutuqlarin barcha erkin iqtisodiy rivojlanish hududlarida tajribadan o'tkazish imkonini beradi. Bunday iqtisodiy hududlarning barchasi o'z-o'zini iqtisodiy mablag' bilan ta'minlashga qaratilgan bo'lib, bunday hududlarga xorijiy investitsiyalarning kiritilishi ham muhim ahamiyat kasb etdi. Shu bilan bir qatorda bu hududlarda joylashgan korxonalar soliq va bojxona imtiyozlariga ega bo'lib, ushbu korxonalarda boshqaruv apparatining barcha mulk ko'rinishlaridagi loyihalari sinovdan o'tkaziladi.

Janubiy Koreyada erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish borasidagi dastlabki urinishlar ancha muvaffaqiyatli chiqdi. 1970 va 1974 yillarda Masan va Iksan shaharlarida Koreya hukumati erkin eksport zonolari (FREE EXPORT ZONE) sifatida ikkita zonani ta'sis qildi. O'sha davrdagi mamlakat qonunchiligiga muvofiq, ular xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va eksport mahsulotlari hajmini oshirish hisobiga milliy va mahalliy iqtisodiyotning rivojlanishiga turtki berishi

⁵¹ Н.А. Козлова. Функционирование свободно экономических зон в Китае. Вестник Приамурского государственного университета.
<https://cyberleninka.ru/article/v/funktsionirovanie-svobodnyh-ekonomicheskikh-zon-v-kitae>

⁵² Н.А. Козлова. Функционирование свободно экономических зон в Китае. Вестник Приамурского государственного университета.
<https://cyberleninka.ru/article/v/funktsionirovanie-svobodnyh-ekonomicheskikh-zon-v-kitae>

lozim edi. Soliq imtiyozlari va ijara to'lovlari qiymatining pastligi investorlarni jalb qilishda eng muhim o'rin tutgani holda, o'zining ijobiy natijasini berdi. 1999 yilda birgina Masan shahrida joylashgan erkin eksport zonasida eksport hajmi 4,53 milliard dollarni tashkil etdi, 4,28 milliard dollarlik elektronika mahsulotlari (Koreyada ishlab chiqarilgan elektronika mahsulotlarining 95,1%), 259 million dollarlik mashinasozlik va 121 million dollarlik tekstil mahsulotlari ishlab chiqarildi.

Koreya Respublikasida iqtisodiy, ishlab chiqarish, ilmiy-texnik va xo'jalik faoliyatini yuritishning alohida rejimiga ega bo'lgan hududlarni tashkil etishdan ko'zlangan asosiy maqsad sanoatning yuqori texnologik tarmoqlariga xorijiy investitsiyalar xarakatining ko'payishini ta'min etuvchi investitsion iqlimning yaxshilanishini ta'min etishdan iboratdir.

Bugungi kunda mamlakat qonunchiligiga ko'ra, maxsus iqtisodiy zonalarining beshta turi ko'zda tutilgan bo'lib, unda xorijiy investorlarga ayrim hollarda esa koreys kompaniyalariga xo'jalik faoliyatini yuritishda preferensiyalar beriladi. Xususan, bugungi kunda mamlakatda Erkin savdo zonolari (Free Trade Zone); Erkin iqtisodiy zona (Free Economic Zone); Xorijiy investitsiya zonasi (Foreign Investment Zone); Bojsiz savdo zonasi (Customs Free Zone); xorijiy investorlar uchun industrial kompleks (Industrial Complex for foreign investors) faoliyat ko'rsatadi. Mazkur zonalarining har biri alohida qonunchilik hujjati bilan tartibga solinsada, bunday hududlarning barchasida 2001 yilning 7 aprelida qabul qilingan №6460-sonli "Xorijiy investitsiyalarni rag'batlantirish to'g'risida" (Foreign Investment Promotion Act)gi Qonun birdek amal qiladi.

Bugungi kunda Koreya Respublikasida Debul, Dongxe, Gime, Gunsan, Masan, Ulsan i Ulchon erkin savdo zonolari faoliyat ko'rsatadi. Erkin savdo zonalaridagi kompaniyalar xomashyo va import qilinuvchi asbob-uskunalar uchun soliqlar to'lashdan butunlay ozod qilingan. Qonunchilikka muvofiq, erkin savdo zonasida joylashgan kompaniyalar agar ishlab chiqarish sohasi uchun 10 mln. AQSH dollari yoki logistika markazlarini rivojlantirish uchun 5 mln. AQSH dollaridan ko'proq investitsiya kiritsalar yetti yil mobaynida yoki birinchi foyda olganlariga qadar daromad solig'i va korporativ soliq to'lashdan ozod qilinadilar. Keyingi uch yil mobaynida ularga soliqlar to'lashda 50%lik chegirma beriladi. Bundan tashqari uch yil mobaynida import qilinuvchi tovarlar to'laigicha QQS va aksiz solig'i va shuningdek, bojxona poshlinalarini to'lashdan ozod qilinadi.

Bugungi kunda Janubiy Koreyada rivojlanishning turli bosqichlaridan bo'lgan 8 ta erkin iqtisodiy zonalar faoliyat ko'rsatmoqda.

Koreys hukumati erkin iqtisodiy zonalarini tartibga soluvchi maxsus soliq qonunchiligi (Special Tax Treatment Control Act) asosida xorijiy investorlarga ko'plab imtiyozlar berilgan. Jumladan mazkur qonun korporativ soliq va daromad solig'idan ozod qilish va stavkalarini pasaytirishni, texnologiyalar uchun litsenziya to'lovlarni pasaytirishni ko'zda tutadi.

Iqtisodiy faoliyatni rag'batlantirish maqsadida koreys hukumati xorijiy investorlar uchun quyidagi ko'rinishlarda moliyaviy va infratuzilmaviy ko'mak ko'rsatadi:

- Mahalliy hukumat o'z byudjetlari hisobidan yer uchastkalari va qurilish ishlari uchun mablag'lar ajratadi. Xorijiy investorlar uchun ijara to'lovlari uchun subsidiyalar ajratilishi ham mumkin;

6.4.-jadval.

Erkin iqtisodiy zonalarining samaradorligini oshirish bo'yicha davlat tomonidan amalga oshiriluvchi kompleks chora-tadbirlar

EIZlarning hayotiylik sikli	Samaradorlik salohiyati	Samaradorlikni oshirish yo'nalishlari
Shakllanish fazasi (infratuzilmani barpo qilish)	<i>Past</i> (hudud to'liq faoliyat ko'rsalmaydi, byudjet investitsiyalari yuqori, hudud iqtisodiyotiga qo'shayotgan hisssasi past)	Rezident-korxonalar, investorlarni jalb qilish bo'yicha kompaniya, erkin iqtisodiy hududlar joylashgan hududdagi mahalliy davlat hokimiyati idoralarining imkoniyatlarini va vakolatlarini kengaytirish; yuqori malakali mutaxassislarni jalb qilish
Rivojlanish (investitsion jozibadorlik fazasi)	<i>O'rtacha va yuqori</i> (hudud rezidentlarining faoliyat ko'lamlari yanada kengayib boradi)	Ma'muriy to'siqlarni bartaraf qilish; infratuzilma sifatini yaxshilash; kafolatli investitsiya fondlarini shakllantirish; davlat-xususiy sherikchilik vositalaridan maqsadli foydalanish; EIZ sub'ektlari faoliyatini nazorat qilish
Yetuklik fazasi	<i>O'rtacha</i> (investitsiyalar o'sishi qisqaradi, infratuzilma imkoniyatlaridan to'liq foydalaniladi, yangi rezidentlar jalb qilinmaydi. Ayni paytda hudud iqtisodiyotida erkin iqtisodiy hududning salmog'i yuqori)	Qulay ishbilarmonlik va ijtimoiy muhitni qo'llab-quvvatlash; byudjetdan moliyalashtirishni qisqartirish; avval tuzilgan bitim va kelishuvlarni qayta ko'rib chiqish va muvofiqlashtirish
So'nish fazasi	EIZ va rezident-korxonalar faoliyatida salbiy o'zgarishlar va samaradorlik ko'rsatkichlarining pasayishi kuzatiladi	EIZlarni iqtisodiy faoliyat yuritish-ning boshqa shakl va ko'rinishlariga aylantirish

Manba: Internet ma'lumotlari asosida muallif tomonidan qayta ishlangan.

- Zavod yoki ilmiy markazlar qurishda xorijiy investorlarga moliyaviy yordam ko'rsatiladi. Markaziy davlat idoralari va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish

organlari yo'llar, aeroportlar, parklar va boshqa infratuzilma ob'ektlarini qurish ishlari xarajatlarning barchasini yoki ma'lum bir qismini qoplab beradi. Alohida iqtisodiy hududlarni tashkil etish borasida dunyo mamlakatlari tajribasidan foydalanish natijasida yurtimizda erkin iqtisodiy zonalarda yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlash bo'yicha bir qator yutuqlarga erishish mumkin.

Ular:

- **birinchidan**, mamlakatimizda EIZlarning yangi turlarini (texnoparklar, IT parklar, ilmiy-sanoat parklari) tashkil etish va "Ochiq eshiklar" siyosati orqali hududlarga xorijiy investitsiyalar xarakatini oshirish orqali, ilg'or texnologiyalarning ommaviy kirib kelishini ta'minlash;

- **ikkinchidan**, mamlakatimizdagi tashkil etilgan EIZlar milliy sanoatimiz va xorijiy ilg'or texnologiyalar o'rtasida asosiy aloqa bo'g'ini bo'lib xizmat qilishiga erishish;

- **uchinchidan**, hududiy biryoqlamalikni oldini olib, nafaqat mamlakatga kiritilayotgan xorijiy investitsiyalarni, balki tashkil etilayotgan EIZlarning taqsimotiga ham jiddiy e'tibor qaratish;

- **to'rtinchidan**, hududda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning ichki va tashqi bozordagi raqobatdoshligini oshishi hisobiga, hudud eksport salohiyati oshishi va aholi daromadlarining o'sishiga erishishimiz mumkin.

6.3. O'zbekistonda erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish imkoniyatlari va mavjud istiqbollarni tahlili

O'zbekiston iqtisodiyotining barqaror o'sishiga erishishning muhim yo'nalishlaridan biri xorijiy investitsiyalarni faol jalb etishdir.

Zero, xorijiy investitsiyalarning iqtisodiyotga keng jalb etilishi ishlab chiqarishni modernizatsiyalashga, raqobatdoshlikka erishish va dunyo bozorlariga chiqishga, import o'rnini bosuvchi va eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarishga, aholini ish bilan ta'minlashga imkoniyat yaratadi.

Respublikamizda erkin hamkorlikda iqtisodiy faoliyat olib borish uchun barcha shart-sharoitlar yaratib kelinmoqda. Xorijiy investorlar uchun xalqaro amaliyotda qabul qilingan, inson huquq va erkinliklari ustuvorligidan kelib chiqadigan huquqiy asos yaratilmoqda.

Mamlakatimizda investitsiya muhitini yanada yaxshilash, xususiylash-tirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik jihatdan qayta jihozlash va rekonstruksiya qilish, respublikaning ortiqcha ishchi kuchi mavjud bo'lgan mintaqalarida yangi ish joylarini yaratish dasturlarini amalga oshirishga xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish, shuningdek, xorijiy investorlar uchun ishonchli huquqiy himoya va kafolatlarni ta'minlash maqsadida erkin iqtisodiy zonalar tashkil etish va ular faoliyatiga doir munosabatlar 1996 yil 25 aprelda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi qonun bilan tartibga solinadi.

Ushbu qonunda "Erkin iqtisodiy zona - mintaqani jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun mamlakat va chet el kapitalini, istiqbolli texnologiya va boshqaruv tajribasini jalb etish maqsadida tuziladigan, aniq belgilangan ma'muriy chegaralari va alohida huquqiy tartiboti bo'lgan maxsus ajratilgan hududdir" deb ta'kidlanadi.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasining "Maxsus iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi Qonuni muhokamasi yakunlandi. "Maxsus iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi Qonunining qabul qilinishi maxsus iqtisodiy zonalar faoliyatini huquqiy jihatdan tartibga solishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Keyingi yillarda mamlakatimizda mahalliy mineral-xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlash asosida yuqori qo'shimcha qiymatga ega raqobatdosh mahsulotlar ishlab chiqarishni ta'minlaydigan zamonaviy korxonalar tashkil etish, respublika hududlarining ishlab chiqarish va resurs salohiyatidan kompleks va samarali foydalanish, shu asnoda yangi ish o'rinlari yaratish va aholi daromadini oshirish uchun xorijiy, avvalo, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning muhim omili sifatida erkin iqtisodiy va kichik sanoat zonalarini vujudga keltirishga alohida e'tibor berilmoqda.

Mamlakatimizda yuqori texnologiyali yangi ishlab chiqarish quvvatlarini tashkil etish, hududlarni raqobatdosh va eksportga yo'naltirilgan zamonaviy sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishni o'zlashtirishga yanada faol jalb qilish, ishlab chiqarish, muhandislik-kommunikatsiya, yo'l-transport, ijtimoiy infratuzilma va logistika xizmatlarini jadal rivojlantirishni ta'minlash uchun to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etishni kengaytirishning eng muhim omili sifatida erkin iqtisodiy zonalarini izchil rivojlantirish borasida yanada qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tegishli farmoni qabul qilindi⁵³.

Farmon bilan erkin iqtisodiy zonalar ("Navoiy", "Angren", "Jizzax") nomlari bir xillashtirildi hamda imtiyoz berilgan soliq turlari va muddatlari ko'lami kengaytirildi.

Shuningdek, farmonga muvofiq, EIZ ishtirokchilariga er solig'i, foyda solig'i, yuridik shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq, mikrofirmalar va

⁵³O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2016 y., 43-son, 498-modda; 2017 y., 3-son, 40-modda; 23-son, 448-modda; Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 19.01.2018 y., 06/18/5305/0592-son; 05.04.2018 y., 06/18/5398/1004-son; 04.05.2018 y., 06/18/5428/1158-son; 16.05.2019 y., 06/19/5719/3136-son O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 26 oktyabrda "Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini faollashtirish va kengaytirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-4853-son farmoni, manba: <http://lex.uz/docs/3056978>.

kichik korxonalar uchun Yagona soliq hamda Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Respublika yo'l jamg'armasiga va Moliya vazirligi huzuridagi Byudjetdan tashqari umumta'lim va tibbiyot muassasalarining moddiy-texnika bazasini rivojlantirish jamg'armasiga majburiy to'lovlar bo'yicha imtiyozlar nazarda tutilgan.

Mazkur imtiyozlar kiritilgan investitsiyalar hajmiga qarab 3 yildan 10 yil muddatgacha amal qiladi:

6.5.-jadval.

Erkin iqtisodiy zonalar rezidentlari uchun imtiyozlar

300 ming AQSH dollaridan 3 million AQSH dollarigacha hajmdagi investitsiyalar – 3 yil muddatga;
3 million AQSH dollaridan 5 million AQSH dollarigacha hajmdagi investitsiyalar – 5 yil muddatga;
5 million AQSH dollaridan 10 million AQSH dollarigacha hajmdagi investitsiyalar – 7 yil muddatga;
10 million va undan ko'p AQSH dollari hajmdagi investitsiyalar so'nggi 5 yilda amaldagi stavkalardan 50 foiz kam hajmdagi daromad solig'i va Yagona soliq to'lovi stavkalari qo'llangan holda – 10 yil muddatga beriladi ⁵⁴ .

Erkin iqtisodiy zona hududida yuridik shaxslar va fuqarolar (jismoniy shaxslar) xo'jalik, moliyaviy va boshqa faoliyatning istalgan turlari bilan shug'ullanishiga yo'l qo'yiladi, O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida man etilgan faoliyat turlari bundan mustasno⁵⁵.

Erkin iqtisodiy zonalar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori bilan tashkil etiladi. Ularning maqomi, shuningdek qancha muddatga tashkil etilishi mazkur zonani tashkil etish to'g'risidagi qaror bilan, hududiy chegaralari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Erkin iqtisodiy zonaning maqomi:

uni tashkil etish to'g'risidagi qarorda belgilangan muddat tugaganidan keyin;

uni tashkil etish to'g'risidagi qarorda nazarda tutilgan vazifalar bajarilmaganda va maqsadlarga erishilmaganda tugatiladi.

⁵⁴ O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2016 y., 43-son, 498-modda; 2017 y., 3-son, 40-modda; 23-son, 448-modda; Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 19.01.2018 y., 06/18/5305/0592-son; 05.04.2018 y., 06/18/5398/1004-son; 04.05.2018 y., 06/18/5428/1158-son; 16.05.2019 y., 06/19/5719/3136-son, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 26 oktyabrdagi "Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini faollashtirish va kengaytirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-4853-son farmoni, 3-4 bandlar, manba: <http://lex.uz/docs/3056978>.

⁵⁵ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1996 y., 5-6-son, 58-modda; 2003 y., 5-son, 67-modda; O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2005 y., 49-50-son, 365-modda; 2006 y., 41-son, 405-modda; 2009 y., 39-son, 424-modda; 2015 y., 33-son, 439-modda; Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 19.04.2018 y., 03/18/476/1087-son, O'zbekiston Respublikasining 1996 yil 25 apreldagi "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi qonuni, 220-I-son, 1 modda, manba: <http://lex.uz/acts/2046>.

Erkin iqtisodiy zonaning maqomini tugatish to'g'risidagi qaror belgilangan muddat tugashidan kamida uch yil oldin O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qabul qilinadi⁵⁶

Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini tartibga solish borasida O'zbekiston Respublikasining Qonuni bilan bir qatorda, Prezident Farmonlari, Qarorlari va Farmoyishi qabul qilingan.

Shuningdek, oxirgi paytlarda qabul qilingan Vazirlar Mahkamasining 15 ta Qarorlari va 2 ta Farmoyishlari ham aynan ushbu sohaga taaluqli. O'zbekistonda so'nggi ikki yil ichida investitsiyalar faoliyatini tartibga solish, maxsus iqtisodiy zonalarining huquqiy asoslarini takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, 2019 yil 9 dekabrda O'zbekiston Respublikasining Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilingan va Senat tomonidan 2019 yil 14 dekabrda ma'qullangan "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida" O'zbekiston Respublikasining Qonuni 2019 yil 25 dekabrda Prezident tomonidan imzolandi⁵⁷. Mazkur Qonun 12 ta bob, 69 ta moddadan iborat bo'lib, investitsiya faoliyatini tartibga solish borasida milliy va ilg'or xorijiy tajribani umumlashtirgan holda, unda asosiy e'tibor chet ellik va mahalliy investorlar tomonidan amalga oshiriladigan investitsiyalar va investitsiya faoliyati sohasidagi munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan. Mazkur qonunda ta'kidlanishicha konsessiya faoliyati, mahsulot taqsimotiga oid bitimlar tuzish, ularni bajarish va bekor qilish, investitsiya, pay va venchur fondlari, kapital bozorini, shu jumladan qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq operatsiyalarni tartibga solish, davlat-xususiy sherikchilik, maxsus iqtisodiy zonalar sohasidagi huquqiy munosabatlar alohida qonunlar bilan tartibga solinadi.

Mamlakatimiz hududlarida erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish masalalariga alohida e'tibor qaratilishi natijasida bugungi kunga kelib respublikamizning 13 ta hududida jami 22 ta EIZlari tashkil etilgan.

Sanoat tarmog'i bo'yicha 10 ta, farmatsevtika 8 ta, qishloq xo'jaligi 3 ta, turizm 1 ta.

Respublikamizda ilk erkin iqtisodiy zona "Navoiy" erkin iqtisodiy zonasi sifatida Prezidentning 2008 yil 2 dekabrda farmoni⁵⁸ asosida tashkil etilgan.

⁵⁶ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1996 y., 5-6-son, 58-modda; 2003 y., 5-son, 67-modda; O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2005 y., 49-50-son, 365-modda; 2006 y., 41-son, 405-modda; 2009 y., 39-son, 424-modda; 2015 y., 33-son, 439-modda; Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 19.04.2018 y., 03/18/476/1087-son, O'zbekiston Respublikasining 1996 yil 25 apreldagi "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi qonuni. 220-I-son, 3-4 moddalar, manba: <http://lex.uz/acts/2046>.

⁵⁷ O'zbekiston Respublikasining Qonuni "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida" O'RQ-598-son. (Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 26.12.2019 yil, 03/19/598/421-son.

⁵⁸ O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2008 y., 49-son, 478-modda; 2011 y., 9-son, 84-modda; 2012 y., 3-4-son, 26-modda; 2014 y., 29-son, 356-modda; 2017 y., 12-son, 182-modda; Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 04.05.2018 y., 06/18/5428/1158-son, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 2 dekabrda "Navoiy viloyatida erkin iqtisodiy zona tashkil etish to'g'risida"gi PF-4059-sonli farmoni, manba: <http://www.lex.uz/docs/1411630>.

Shundan so'ng, Prezidentning tegishli farmoni bilan 2012 yil "Angren" EIZ⁵⁹; 2013 yil "Jizzax" EIZ⁶⁰; 2017 yil "Urgut", "G'ijduvon", "Qo'qon" va "Hazorasp" EIZ⁶¹; farmatsevtika sohasi bo'yicha 7 ta – "Nukus-farm", "Zomin-farm", "Kosonsoy-farm", "Sirdaryo-farm", "Boysun-farm", "Bo'stonliq-farm" va "Parkent-farm" EIZ⁶²; "Chorvoq" erkin turistik zonasini barpo etish to'g'risida⁶³; 2018 yil "Sirdaryo" EIZ⁶⁴, "Namangan" EIZ⁶⁵, qarorga asosan, "Buxoro-agro" EIZ⁶⁶, "Termiz" EIZ⁶⁷ tashkil etilib, ushbu zonalar qatnashchilariga ham soliq imtiyozlari tadbiriq etilishi belgilangan.

⁵⁹ O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2012 y., 16-son, 177-modda; 2017 y., 12-son, 182-modda; Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 24.05.2019 y., 06/19/5728/3180-son; 26.06.2019 y., 09/19/525/3340-son, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012 yil 13 apreldagi "Angren erkin iqtisodiy zonasini barpo etish to'g'risida"gi PF-4436-sonli farmoni, manba: <http://lex.uz/docs/2002053>

⁶⁰ O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2013 y., 12-son, 151-modda; 2017 y., 12-son, 182-modda; Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 13.04.2018 y., 06/18/5412/1061-son, 19.01.2018 y., 06/18/5305/0592-son, 29.08.2019 y., 06/19/5794/3669-son, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013 yil 18 martdagi "Jizzax erkin iqtisodiy zonasini barpo etish to'g'risida"gi PF-4516-sonli farmoni, manba: <http://lex.uz/docs/2144357>

⁶¹ O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 19-son, 331-modda; Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 05.09.2019 y., 06/19/5809/3687-son, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 3 maydagi " "Nukus-farm", "Zomin-farm", "Kosonsoy-farm", "Sirdaryo-farm", "Boysun-farm", "Bo'stonliq-farm" va "Parkent-farm" erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish to'g'risida"gi PF-5032-son Farmoni, manba: <http://www.lex.uz/docs/3191758>

⁶² O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 19-son, 331-modda; Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 05.09.2019 y., 06/19/5809/3687-son, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 3 maydagi " "Nukus-farm", "Zomin-farm", "Kosonsoy-farm", "Sirdaryo-farm", "Boysun-farm", "Bo'stonliq-farm" va "Parkent-farm" erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish to'g'risida"gi PF-5032-son Farmoni, manba: <http://www.lex.uz/docs/3191758>

⁶³ Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 06.12.2017 y., 06/17/5273/0363-son; 06.01.2019 y., 06/18/5611/2430-son, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 05 dekabrda "Chorvoq turistik zonasini tashkil etish to'g'risida"gi PF-5273-sonli farmoni, manba: <http://lex.uz/docs/3441087>

⁶⁴ Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 13.04.2018 y., 06/18/5412/1061-son; 05.09.2019 y., 06/19/5809/3687-son, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 12 apreldagi "Sirdaryo erkin iqtisodiy zonasini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5412-sonli farmoni, manba: <http://lex.uz/docs/3678367>

⁶⁵ Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 21.08.2018 y., 06/18/5517/1859-son, 2018 yil 20 avgustdagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Namangan erkin iqtisodiy zonasini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5517-son farmoni, manba: <http://lex.uz/docs/3897083>

⁶⁶ Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 11.07.2018 y., 07/18/3843/1488-son, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 10 iyuldagi "Buxoro-agro" erkin iqtisodiy zonasini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3843-sonli qarori, manba: <http://lex.uz/docs/3817712>

⁶⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Termiz" erkin iqtisodiy zonasini tashkil etish to'g'risida"gi 2018 yil 18 sentyabrdagi PF-5540-son Farmoni.

2019 yilda farmon bilan "Andijon-Farm" EIZ⁶⁸ tashkil etilganligi va ayni paytda Qoraqalpog'iston Respublikasini ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan barqaror rivojlantirish, hududga xorijiy investitsiyalarni yanada kengroq jalb qilish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Nukus erkin iqtisodiy zonasini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" gi Farmoni⁶⁹ qabul qilinganligini va shuningdek, mamlakatimiz rahbarining 2019 yil 13 sentyabrdagi Farmoni bilan "Chiroqchi" erkin iqtisodiy zonasi⁷⁰ tashkil qilinganligini ham alohida ta'kidlab o'tish lozim.

Erkin iqtisodiy zonaning faoliyati Ma'muriy kengash tomonidan muvofiqlashtiriladi.

Erkin iqtisodiy zona direksiyasi erkin iqtisodiy zonaning operativ boshqaruv organi hisoblanadi.

Ma'muriy kengash O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tuziladi.

Ma'muriy kengashga rais boshchilik qiladi. Erkin iqtisodiy zonaning chegaralari O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy birligi (tuman, shahar, shahardagi tuman) chegarasiga to'g'ri kelgan taqdirda, Ma'muriy kengash raisining vazifalarini ijro etish tegishli hokim zimmasiga yuklanadi.

Erkin iqtisodiy zona O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tasdiqlaydigan dasturga muvofiq rivojlantiriladi⁷¹.

Quyida Respublika bo'yicha erkin iqtisodiy zonalar hududlarida amalga oshirilgan, amalga oshirilayotgan hamda istiqbolli loyihalar to'g'risida ma'lumotlar⁷² keltirilgan.

⁶⁸ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Andijon-farm» erkin iqtisodiy zonasini tashkil etish to'g'risida» 2019 yil 14 yanvardagi PF-5629-son Farmoni.

⁶⁹ manba: <https://www.gazeta.uz/uz/2019/09/05/nukus-eiz/>

⁷⁰ http://axbor.sorbon.ru/crp/Kaskadaredaerkiniktisodijzonataskilctiladi_crp/

⁷¹ O'zbekiston Respublikasining 1996 yil 25 apreldagi "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida" gi qonuni, manba: <http://lex.uz/acts/2046>

⁷² Iqtisodiyot va sanoat vazirligida to'plangan ma'lumotlar asosida muallif tomonidan tayyorlandi

**O'zbekistonda erkin iqtisodiy zonalarda amalga oshirilayotgan
loyihalar to'g'risida ma'lumot**

Jami (21 EIZ)	Jami loyihalar						
	Loyiha soni	Umumiy qiymati (mln.doll.)	O'z mablag'i	Bank krediti	FRR U	Xorijiy investitsiya	Yaratiladigan ish o'rni
	721	5 418,7	1 105,9	1 472,3	111,6	2 728,9	59 582
	Amalga oshirilgan						
	214	1 236,7	385,8	405,1	52,9	392,9	14 668
	Amalga oshirilayotgan						
	411	2 119,7	474	717	26,8	902,0	33 312
	Istiqbolli						
	96	2 062,3	246,4	350,1	31,9	1 434,0	11 602

Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini tashkil etishda jiddiy kamchilik va nuqsonlar mavjudki, ular shunday zonalarini rivojlantirishga va samarali faoliyat yuritishiga to'sqinlik qilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 avgustdagi PQ-3175-son-li qarori bilan tashkil qilingan Maxsus idoralararo komissiya tomonidan joylarga chiqib o'rganilganda quyidagilar aniqlangan:

birinchidan, erkin iqtisodiy va kichik sanoat zonalar hududlarida joylashtirish uchun loyihalarni tanlashning aniq mezonlari mavjud emas. Investitsiya loyihalarini ko'rib chiqishda yangidan tashkil etilayotgan ish o'rinlari soni, salohiyatli xorijiy sherik va investor-mamlakatning mavjudligi, ishlab chiqarilayotgan mahsulotning ichki va tashqi bozorlarda talab qilinishi, eksport hajmi, shuningdek, ishlab chiqarishni mahalliyashtirish darajasi hisobga olinmayapti;

ikkinchidan, erkin iqtisodiy zonalar hududida joylashtirish va amalga oshirish uchun taklif etilayotgan investitsiya loyihalarini kelishib olish va ma'qullash mexanizmi amalda haddan tashqari murakkab byurokratizmga uchragan, bu esa mazkur loyihalar bo'yicha qarorlar qabul qilishni ko'p oylarga cho'zib yubormoqda;

uchinchidan, erkin iqtisodiy va kichik sanoat zonalar uchun zarur muhandislik-kommunikatsiya va ishlab chiqarish infratuzilmasini o'z vaqtida barpo etish masalalariga yetarlicha e'tibor berilmayapti;

to'rtinchidan, taklif etilayotgan investitsiya loyihalarining ishonchli moliyaviy manbalar, shu jumladan, mahalliy va xorijiy kredit resurslari, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hisobiga ishonchli ta'minlanishi mufassal ishlab chiqilmagan. Erkin iqtisodiy va kichik sanoat zonalariga biriktirilgan tijorat banklari ushbu muammolarni hal etishda sust ishtirok etmoqdalar;

beshinchidan, erkin iqtisodiy zonalarining ishtirokchilari Respublika tovar-xomashyo birjasi orqali sotiladigan xomashyo resurslarini zarur hajmda sotib olishda kattagina qiyinchiliklarga duch kelmoqda;

oltinchidan, erkin iqtisodiy zonalarining hududida foydalanishga topshirilgan korxonalarning ishlab chiqarish quvvatlaridan nihoyatda samarasiz foydalanilmoqda, buning oqibatida ishlab chiqarish va eksport hajmlari hamda ish joylari soni tasdiqlangan biznes-rejalar parametrlariga muvofiq kelmaydi;

yettinchidan, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi raisining birinchi o'rinbosari, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlarining iqtisodiyot va tadbirkorlik masalalari bo'yicha birinchi o'rinbosarlari rahbarligida erkin iqtisodiy va kichik sanoat zonalarini faoliyatini muvofiqlashtirish bo'yicha tashkil qilingan hududiy komissiyalar tomonidan joylarda yuzaga keluvchi masalalarni tezkorlik bilan hal etish borasidagi ishlarni muvofiqlashtirishning ta'sirchan mexanizmi mavjud emas. Mana shularning hammasi erkin iqtisodiy va kichik sanoat zonalarida joylashtiriladigan investitsiya loyihalarini tanlab olish, yer maydonlari ajratib berish tartibi, xomashyo va materiallardan foydalanishni ta'minlash, tadbirkorlik sub'ektlariga kredit resurslari ajratishning prinsipial yangi tizimi yaratilishini taqozo etadi⁷³. Respublikaning Jizzax, Navoiy viloyatlarini iqtisodiy salohiyatini tahlili shuni ko'rsatganki, bu mintaqalar o'zining ham qishloq xo'jalik, ham sanoat ishlab chiqarish darajasi bilan hududida eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarish zonalarini, erkin tadbirkorlik va erkin savdo zonalarini tashkil etish uchun qulay hisoblanadi.

Har bir mintaqaga o'zining xududida u yoki bu tarmoqni rivojlanish darajasi va mavjudligi bilan farq qiladi. Bu omil EIZning malum yo'nalishdagi modelini tanlashda rivojlanishi strategiyasini ishlab chiqarishda va infratuzilmasini yaratishda muhim hisoblanadi.

Respublikamizda EIZ larini optimal modellarini rivojlantirish, mavjud jahon tajribasining biz uchun qulay bo'lgan iqtisodiy samarali usullaridan foydalanish, ochiq bozor iqtisodiyoti tamoyillariga amal qilgan holda, ustuvor yo'nalish-iqtisodiyotni erkinlashtirish va jahon iqtisodiyoti tizimiga integratsiya jarayonlarining chuqurlashuviga olib keladi. Natijada, erkin iqtisodiy zonalarini tuzishdan avval belgilab olingan iqtisodiy, ijtimoiy va ilmiy-texnikaviy maqsadlarga erishiladi.

⁷³ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori "Erkin iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonalarini faoliyati samaradorligini oshirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 2017 yil 25 oktyabrda PQ-3356-sonli qarori

Bobning qisqacha xulosasi

Mamlakatimizda erkin iqtisodiy zonalarini etish bo'yicha huquqiy baza yaratilib, ularning samaradorligini oshirish bo'yicha salmoqli ishlar olib borilmoqda. Ushbu sohani yanada takomillashtirish, ishlab chiqarish va resurs salohiyatidan kompleks hamda oqilona foydalanishini ta'minlash, shu asnoda yangi ish o'rinlari tashkil etish va mahalliy aholining daromadlarini oshirish maqsadida xorijiy investitsilarni xarakatini oshirishga karatilgan ko'plab loyihalar amalga oshirilmoqda. Hozirda EIZlarni rivojlantrish bo'yicha jahonning etakchi bo'lgan davlatlari bilan hamkorlik o'rnatilib, samara va natijaga olib kelgan loyihalarini o'zlashtirish buyicha tajribalar o'rganilmoqda.

Biroq shuni inobatga olish lozimki, mamlakatimiz bugungi kunda katta resursga, boy investitsion salohiyatga ega.

Lekin, innovatsion va investitsion infratuzilmaning yetarlicha rivoj topmaganligi mamlakatimizga xorijiy investitsiyalar xarakatini cheklovchi muhim omillardan biri bo'lib turibdi. Bundan tashqari hududlarda loyihalarni tashkil etishda sanoat salohiyatidan kelib chiqishni taqsimotiga e'tibor qaratishni, o'rta va uzoq yillik rivojlantirish strategiyani, konsepsiyani ishlab chiqishni taqozo etmoqda.

Agar bor imkoniyatlardan to'liq foydalanilsa, EIZlar faoliyati rivojlanish yo'lida katta o'rin tutgan yetakchi xorijiy davlatlarning tajribasini hududlarning sharoitidan kelib chiqib uyg'unlashtirib qo'llanilsa, EIZlar takomillashtirish bo'yicha olib borilayotgan islohotlar amalga oshirilishi yo'lida muhim omil bo'ladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Erkin iqtisodiy hudud deganda nimani tushunasiz?
2. Erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etishdan maqsad nima?
3. Qaysi mamlakatlarning EIH tashkil etish bo'yicha tajribalarini bilasiz va ularning xususiyatlari?
4. Offshor hududlarning savdo hududlaridan farqi nimada?
5. O'zbekiston respublikasidagi EIZning istiqbolini qanday baholaysiz?

7-BOB. Xalqaro valyuta-moliya va kredit munosabatlari

7.1. Xalqaro valyuta tizimining mohiyati va tarkibi

XX asrning 50-60-yillarida xalqaro iqtisodiy, moliyaviy va valyuta munosabatlari rivojlanishida yangi davr boshlandi. Iqtisodiyot ochiqqligining umumiy tendensiyasi savdo ayirboshlashuvining tezlashishiga, xalqaro moliyalashtirishning rivojlanishiga, yangi valyuta bozorlarini hosil bo'lishiga, turli mamlakatlar orasida valyuta-moliya munosabatlarning kengayishiga olib keldi⁷⁴.

Jahon iqtisodiyotida xalqaro valyuta munosabatlari pulning jahon puli funksiyasi bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy munosabatlarni namoyon qiladi. Pul jahon puli sifatida tashqi savdo va xizmatlar, kapital migratsiyasi, foydaning investitsiyalarga ko'chishi, zayom va subsidiyalar berish, ilmiy-texnik almashuv, turizm, davlat va xususiy pul ko'chirishlariga xizmat qila boshladi.

Valyuta munosabatlari odatda milliy va xalqaro darajalarda amalga oshiriladi. Milliy darajada ular milliy valyuta tizimlari (MVT) sohasini qamrab oladi. Milliy valyuta tizimi - bu valyuta qonunchiligi bilan belgilanadigan davlat valyuta munosabatlari tashkil qilishning shaklidir. MVTning o'ziga xos tomoni u yoki bu davlat iqtisodiyotining, shuningdek tashqi iqtisodiy aloqalarining rivojlanish darajasini va o'ziga xosligi bilan aniqlanadi. Jahon iqtisodiyotida milliy valyuta tizimi quyidagi holatlari bilan xarakterlanadi:

- milliy valyuta birligi;
- rasmiy oltin va valyuta zahiralarining tarkibi;
- milliy valyuta pariteti va valyuta kursi shakllanishining mexanizmi;
- valyuta qaytishi sharoitlari;
- valyuta cheklanishlarining mavjudligi yoki yo'qligi;
- davlatlarning tashqi iqtisodiy hisob-kitoblarini amalga oshirish tartibi va boshqalar.

Jahon iqtisodiyotida milliy valyuta tizimlarini bog'lovchi zveno bo'lib valyuta kursi va valyuta pariteti xizmat qiladi. Valyuta kursi alohida mamlakatlarning valyutalariga bo'lgan nisbati yoki ma'lum bir davlat valyutasining boshqa bir davlatlar valyutasida hisoblangan "narxi"ni namoyon qiladi. Valyuta pariteti - valyutalarning ulardagi oltinga mos keluvchi nisbatidir. Valyuta kursi amalda hech qachon paritet bilan mos kelmaydi.

Xalqaro valyuta tizimi (XVT) jahon iqtisodiyoti doirasida valyuta munosabatlari tashkil qilishning shaklidir. U jahon kapitalistik xo'jaligi evolyutsiyasi natijasida paydo bo'lib, huquqiy jihatdan davlatlararo kelishuvlar

⁷⁴ G.G.Nazarova, Z.M.Iminov, X.X.Xalilov, O.B.Hamidov Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. (darslik), -T.: TDIU, «Iqtisodiyot» 2011 y. - 276 b.

bilan rasmiylashtirilgan. Xalqaro valyuta tizimining asosiy elementlari quyidagilardan iboratdir:

- valyuta birliklarining milliy va kollektiv zahiralar;
- xalqaro likvidli aktivlarning tarkibi va strukturasi;
- valyuta paritetlari va kurslari mexanizmi;
- valyutalarning o'zaro almashuv shartlari;
- xalqaro hisob-kitob shakllari;
- xalqaro valyuta bozori va jahon oltin bozori rejimi;
- valyuta-moliya tashkilotlarini (XVF, XTTB va boshqalar) tartibga soluvchi davlatlararo valyuta-kredit tashkilotlarining maqomi.

Jahon iqtisodiyotida xalqaro valyuta tizimining asosiy vazifasi - muhim iqtisodiy o'sishni ta'minlash, inflyatsiyani kamaytirishdan, tashqi iqtisodiy almashuv va to'lov oborotining tengligini qo'llab-quvatlash uchun xalqaro hisob-kitoblar va valyuta bozori sohasini tartibga solishdan iboratdir.

7.2. Xalqaro valyuta tizimining rivojlanish bosqichlari

Jahon iqtisodiyotida xalqaro valyuta tizimi dinamik rivojlanib boruvchi tizimdir. U evolyutsion rivojlanish bosqichlarda doimo o'zgaradi va rivojlanadi. O'zining evolyusion rivojlanishida Xalqaro valyuta tizimi xalqaro valyuta tizimlarini o'zida namoyon qiluvchi to'rt bosqichni bosib o'tgan.

Xalqaro valyuta tizimida oltin standart deb ataluvchi birinchi tizim stixiyali ravishda XIX asr oxirida vujudga keldi. Unda qator davlatlarning valyutalari o'z davlatlarining ichki bozorida erkin ravishda oltinga tenglashtirilgan. Oltin standart tizimi quyidagilar bilan ajralib turgan:

- valyuta birligi ma'lum miqdorda oltin qiymatiga egaligi bilan;
- valyutaning oltinga konvertatsiyalanishi alohida bir davlatning ichida ham tashqarisida ham ta'minlanganligi bilan;
- oltin quymalar erkin ravishda tangalarga almashtirilishi mumkin, oltin erkin eksport va import qilinadi, xalqaro oltin bozorlarida sotilishi mumkin;
- milliy oltin zahirasi va ichki pul taklifi o'rtasida kuchli nisbatning saqlanishi bilan.

Жаҳон валюта тизимининг ривожланиш босқичлари

		Бреттон-вудс (АҚШ) 1944 й. Олтин-девиз стандарт	Ямайка (Кингстон шаҳри) 1976 й. Қўп валютали стандарт СДР
	Генуя (Италия) 1922 й.		
Париж (Франция) 1867 й. Олтин стандарт	Расмий олтин стандарт Ворасиний олтин-девиз стандарт		

Jahon valuta tizimining rivojlanish bosqichlari.

Олтин standartga asoslangan xalqaro hisob-kitoblar mexanizmi qayd qilingan kursni o'rnatadi. Oltin tanga, oltin deviz standartlari oltin standartning turlaridir. Oltin standartning bir turidan ikkinchisiga evolyutsion o'tishi xalqaro kapitalistik tizimining rivojlanishi mobaynida ro'y bergan.

Kapitalistik xo'jalik faoliyatining asta-sekin murakkablashuvi, jahon xo'jaligi aloqalarining kengayishi va chuqurlashishi, davriy ro'y berib turgan iqtisodiy inqirozlar iqtisodiyotni tartibga solishni, davlatning iqtisodiy jarayonlarni boshqarishga aralashuvini kuchaytirishni ob'ektiv zaruriyatga aylantirdi. Davlatning iqtisodiyotga aralashuvining kuchayib borishi bilan erkin raqobatchilik kapitalizm rivojlanishining alomatlariga javob beruvchi oltin standart mexanizmi bilan aniqlanadigan valyuta kurslari tizimlari ham o'zgara boshladi.

Ikkinchi tizim - oltin-deviz standart Genuya konferensiyasi (1922 y.) qarorlari natijasida vujudga keldi. Keyinchalik u ko'pchilik kapitalistik davlatlar tomonidan tan olindi. Bunda banknotalar oltin emas, balki keyinchalik oltinga almashtirilishi mumkin bo'lgan boshqa davlatlar deviziga (banknota, veksell, cheklar) almashtirilgan. Deviz valyuta sifatida dollar va funt sterling tanlandi. Oltin-deviz standart amalda tartibga soluvchi valyuta kurslari standart tizimini oltin valyuta standart tizimiga o'tish bosqichi bo'ldi.

Олтин-валыута standart tizimi XX asrning 30-yillarda tashkil topdi va 50-yillar oxirida to'liq shakllandi. Bu tizim sharoitida qog'oz pullar oltinga almashtirilmaydigan bo'ldi. 1944 yilda bo'lib o'tgan Bretton-Vuds (AQSH) xalqaro konferensiyasida bu tizim huquqiy maqomni oldi. Bretton-Vuds valyuta tizimining o'ziga xos tomonlari quyidagilardan iboratdir:

- oltin davlatlar orasida yakuniy pul hisob-kitoblari funksiyasini saqlab qoldi;

- oltin bilan turli davlatlarning valyutalari qiymat o'lovchi, shuningdek to'lovning xalqaro kredit vositasi sifatida tan olingan AQSH dollari rezerv valyuta bo'ldi;

- dollar boshqa davlatlarning markaziy banklari va hukumat idoralari tomonidan AQSH xazinasida 1 troya unsiyaga (31,1g.), ya'ni 35 dollarga teng bo'lgan kurs (1944 i) bo'yicha oltinga almashtirilgan. Bundan tashqari hukumat organlari va xususiy shaxslar oltinni xususiy bozorda sotib olishlari ham mumkin bo'lgan. Oltinning valyuta qiymati rasmiy qiymat asosida shakllanib bordi va u 1968 yilgacha sezilarli o'zgarmadi;

- valyutalarni bir-biriga tenglashtirish. Ularning o'zaro almashuvi oltin va dollarda belgilangan rasmiy valyuta paritetlar asosida amalga oshirilgan;

- har bir davlat o'z valyutasining boshqa valyutaga nisbatan kursini barqaror saqlashi kerak bo'lgan. Valyutalarning bozordagi kurslari qayd qilingan oltin yoki dollar paritetidan u yoki bu tomonga 1% dan ortiq o'zgarmasligi kerak edi. Paritetlarning o'zgarishi to'lovlar balansining doimiy buzilishi sodir bo'lganda amalga oshirilishi mumkin bo'lgan;

- valyuta munosabatlarini davlatlararo tartibga solish asosan Bretton-Vuds konferensiyasida tashkil qilingan Xalqaro Valyuta Fondi (XVF) orqali amalga oshirildi. U a'zo davlatlar tomonidan rasmiy valyuta paritetlari, kurslari va o'zaro erkin valyuta almashtirishga amal qilishlari ta'minlangan.

Bretton-Vuds kelishuvi xalqaro valyuta tizimining rivojlanishini eng muhim bosqichi hisoblanadi. Birinchi marta xalqaro valyuta tizimi hukumatlararo kelishuvlarga asoslana boshladi. Oltin-dollar standarti tizimini mustahkamlagan Bretton-Vuds tizimi xalqaro savdo oborotining kengayishida, sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlar ishlab chiqarishining o'sishida ham muhim rol o'ynadi.

60-yillarning oxiriga kelib Bretton-Vuds tizimi jahon iqtisodiyotining kuchayayotgan Internasionalashuvi bilan, transmilliy korporatsiyalarining valyuta sohasidagi faol chayqovchilik faoliyati bilan qarama-qarshi chiqib boshladi. Oltin-dollar standarti rejimi amalda asta-sekin dollar standarti tizimiga aylana boshladi. Shu bilan birga 60-yillar oxirida dollarning jahondagi mavqei G'arbiy Yevropa davlatlari va Yaponiyaning iqtisodiy quvvati va ta'sir doirasini oshishi natijasida sezilarli yomonlashdi. AQSHdan tashqaridagi dollar zahiralari jahon iqtisodiyotida juda katta summada bo'lib, yirik evrodollar bozorini tashkil qilgan edi. AQSH to'lov balansining kamomadi (defitsiti) mumkin bo'lgan normalardan ortib bordi. Bretton-Vuds tizimining dollarni oltinga aylantirish haqidagi talabi AQSH uchun og'irlik qilib qoldi, chunki o'z zahiralari hisobidan oltinning past narxini saqlab turishi kerak edi. 70-yillar boshida Bretton-Vuds tizimi amalda o'z faoliyatini to'xtatdi. AQSH dollarni oltinga rasmiy narxlarda almashtirishdan bosh tortdi. Natijada jahon bozorlarida oltinning bahosi keskin ko'tarilib ketdi.

1976 yilda Kingstonda (Yamayka) bo'lib o'tgan XVFning navbatdagi majlisida dunyoda xalqaro valyuta tizimining asoslari aniqlandi. Yamayka

kelishuvidan kelib chiqqan holda xalqaro valyuta mexanizmini tashkil etuvchilar deb quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1. Oltinning qiymat o'lchovi va valyuta kurslarini hisoblashning boshlang'ich nuqtasi sifatidagi vazifasi bekor qilindi. Oltin erkin narxli oddiy tovarga aylandi. Shu bilan bir qatorda u alohida likvidli tovar bo'lib ham qoldi. Ya'ni, zarur bo'lganda oltin sotilishi mumkin, olingan valyuta esa to'lov uchun ishlatilishi mumkin bo'lib qoldi.

2. Asosiy zahira valyuta qilish va boshqa rezerv valyutalarning rolini kamaytirish maqsadida SDR (Special drawing rights - SDR) - "maxsus o'rnini olish huquqi" standarti kiritildi.

3. Davlatlarga valyuta kursining xohlagan rejimini tanlab olish huquqi berildi. Davlatlar o'rtasidagi o'zaro valyuta munosabatlari ularni milliy pul birliklarining suzuvchi kursiga asoslanadigan bo'ldi.

Xalqaro moliyaviy qonunlarda kurslarning o'zgarishi ikki asosiy omil bilan belgilanadi:

- a) davlatlarning ichki bozorlarida valyutalarning real qiymatlari nisbati bilan;
- b) xalqaro bozorlarda milliy valyutalarga bo'lgan talab va takliflar nisbati bilan.

7.3. Xalqaro rezerv valyuta birliklari

90-yillarning boshiga kelib suzuvchi kurslar faktorini amalga oshirilishi munosabati bilan quyidagi elementlar asosida etarli darajada murakkab bo'lgan xalqaro valyuta tizimini tashkil qilish sxemasi vujudga keldi:

1. Asosiy ustun birliklar tanlanadi. Bu bilan ular milliy valyutalar munosabatlarini, aniqrog'i o'z valyuta kurslarini saqlab qoldilar;

2. Valyuta kurslarinig o'zgarish darajasi bir xil bo'lmasdan, diapazoni keng edi. Bunda ma'lum diapazon doirasida faqat ayrim valyutalarga nisbatan valyuta kursi saqlanadi, boshqa valyutalarga nisbatan kurs erkin o'zgarib turadi.

Amalda davlatlar e'lon qilgan valyuta rejimlari xilma-xildir. 1988 yilda jahonning 58 davlati o'z valyutalarining asosiy hamkorlaridan birining valyutasiga nisbatan kursini o'rnatishga qaror qildilar. Bular AQSH dollari (39 ta davlat), fransuz franki (frank zonasining 14ta davlati) yoki boshqa valyutalarda (5 ta davlat). Ayrim davlatlar o'z valyutalarini SDRga (17 ta davlat) yoki boshqa valyutalar savatchasiga (29 ta davlat) bog'lادilar. Bundan tashqari, 4 ta davlat Yagona valyutaga nisbatan cheklangan moslashuvchanlik rejimini ma'qulladilar. O'z navbatida YEI ning 8 davlati o'zlari uchun valyuta hamkorligi mexanizmini ta'sis etishib, o'z valyuta kurslarini barqarorlashtirdilar. Jahonning 19ta davlatlari shu jumladan, AQSH, Kanada, Buyuk Britaniya va Yaponiya mustaqil suzish rejimini tanladilar.

Asosiy jahon valyutalarining SDRga nisbatan kursi va ulushi (%)

Даври	USD 	DEM 	FFM 	JPY 	GBP
1981-1985	0,540 (42)	0,460 (19)	0,740 (13)	34,0 (13)	0,0710 (13)
1986-1990	0,432 (42)	0,527 (19)	1,020 (12)	33,4 (15)	0,0893 (12)
1991-1995	0,572 (40)	0,453 (21)	0,800 (11)	31,5 (17)	0,0812 (11)
1996-1998	0,582 (39)	0,446 (21)	0,813 (11)	27,2 (18)	0,1050 (11)
Даври	USD 	EUR 	JPY 	GBP 	
1999-2000	0,5520 (39)	0,2280 (21) 0,3519 (32)	27,2 (18)	0,1050 (11)	
2001-2005	0,5770 (44)	0,4260 (31)	21,0 (14)	0,0984 (11)	
2006-2010	0,6320 (44)	0,4100 (34)	15,4 (11)	0,0903 (11)	
2011-2015	0,6600 (41,9)	0,4230 (37,4)	12,1000 (9,4)	0,1110 (11,3)	
Даври	USD 	EUR 	CNY 	JPY 	GBP
2016-2020	(41,7)	(30,9)	(10,9)	(8,2)	(8,1)

SDRning asosiy jahon valyutalarga nisbatan kursi va ulushi⁷⁵

Yamayka kelishuvi jamoa valyuta birligi sifatida “maxsus o’rmini olish huquqi” (SDR) ni tan oldi. SDR 1969 yilda oddiy kredit vositasi sifatida yaratilgan edi. Biroq keyinchalik SDRni “xalqaro valyuta tizimining zahira aktivi” ga aylantirish vazifasi qo’yildi. Oldiniga SDR birligi dollarning oltin qiymatiga (1970 y.) mos ravishda oltinga tenglashtirildi. 1974 yilning iyulida valyutalarning suzuvchi kursga o’tishi bilan SDRning oltin qiymati bekor qilindi. Bu valyuta birligining kursi valyuta savatchasi - tashqi savdosi jahon savdosining 1% dan kam bo’lmagan 16 davlat valyutalarining o’rtacha kursi asosida aniqlanardi. 1981 yildan boshlab SDR 5ta davlat valyutasi (AQSH dollari, GFR markasi, yapon ienasi, fransuz franki va Angliya funt sterling) to’plamidan kelib chiqqan holda aniqlanadigan bo’ldi.

Valyuta korzinası - bu bir valyuta o’rtacha hisoblangan kursining boshqa valyutalarning ma’lum to’plamiga nisbatan solishtirish usulidir. Valyuta kursini hisoblash uning tarkibi, valyuta komponentlarining o’lchovi, valyutalarning dollarga nisbatan bozor kursiga bog’liq.

SDR foizlar keltiradi. Mamlakat agarda SDRdagi avuarlar assotsiatsiyalaridan ko’p bo’lsa foizlar oladi va aksincha SDRdagi avuarlari asosiatsiyalaridan kam bo’lsa foiz to’laydi. SDR XVFnıng maxsus schetlarida XVFga a’zo davlatlarga ajratilgan kvotalar asosida keltiriladi. Bu kvotalardan konventirlanadigan valyuta sotib olish yoki to’lov balansi defitsitini to’lash uchun foydalaniladi. SDR valyuta savati tarkibida milliy valyutalar ulushi ham o’zgarib turadi. Buni quydagi jadval misolida ham ko’rib chiqish mumkin:

⁷⁵ <https://ru.wikipedia.org/>

SDR valyuta savati tarkibida milliy valyutalar ulushi⁷⁶

Valyutalar	2006-2010	2011-2015
AQSH dollari	44	41,9
Evro	34	37,4
Funt sterling	11	11,3
Yapon yenasi	11	9,4

SDR savatchasining valyuta komponentlari.

Ko'pgina iqtisodchilar SDRni kamroq zahira valyuta sifatida, ko'proq kredit sifatida ko'rish mumkin deb hisoblaydilar. Xullas, SDR ham zahira valyuta ham kreditdir. Uni yaratuvchilardan biri aytganidek SDR "ayrimlar qora yo'lli oq ayrimlar oq yo'lli qora jonivor sifatida ko'radigan" - zebra ga o'xshaydi.

Valyuta savatchasi qiymati asosida belgilanadigan yana bir jamoa zahira valyuta birligi EKYUdir. EKYU (Europe an currency unit) YEIga kiruvchi Yevropaning ilg'or 12 davlati valyutalariga asoslangan edi. Ular bir valyutaning savatchadagi og'irligi a'zo-davlatlarning YEI YAMMSi va Ittifoq ichidagi eksportdagi ulushiga muvofiq belgilanadi. 1 EKYU taxminan 1,3 AQSH dollariga tenglashtirilgan edi. SDRdan farqli o'laroq EKYUning rasmiy emissiyasi qisman naqd oltin va dollarga aylanirilgan. EKYU emissiyasining hajmi SDRdan ko'p.

Xuddi SDR kabi EKYU ham naqdsiz shaklda - ular bo'yicha naqdsiz ko'chirishda markaziy banklar (yoki tijorat banklari) schyotlarida yozuv sifatida namoyon bo'ladi.

Yevropa valyuta tizimida (EVT) YEI har bir a'zosi valyutasining EKYUda hisoblangan asosiy kursi belgilangan. Mana shu asosiy kurs negizida valyutalarning o'zaro kursi hisoblanadi. Bu kursdan kurslar amalda 2,25% dan ortiq farq qilishi mumkin emas. EVTga qo'shilgan ispan peseti uchun imtiyozli rejim va Italiya lirasi uchun 1993 yil avgustidan 15% gacha o'zgarishlar chegarasi o'rnatilgan.

EKYU yaratishdan maqsad - ayrim Elga a'zo davlatlarni valyuta kurslarining barqarorligiga erishish edi. EKYUni yaratishning undagi muhim tomonlaridan biri AQSH dollarining oltinni o'rmini bosish uchun yetarli darajada ishonchli emasligidir.

Bundan tashqari EKYUni yaratish Yevropa valyuta tizimini dollar o'zgarishi va AQSHning iqtisodiy total diktatiga bog'liqlikdan ozod qilinishi ham ko'zda tutilgan. EKYU qo'shma fondlar va xalqaro valyuta-kredit moliya tashkilotlarida valyuta birligi sifatida, Yagona qishloq xo'jaligi narxleri, YEI a'zolari markaziy banklarining valyuta intervensiyasini o'tkazishda hisob-kitoblari valyutasi sifatida namoyon bo'ladi. 500dan ortiq yirik xalqaro tashkilotlar EKYUdan kredit berishda oydalanadilar.

⁷⁶ Красавина Л.Н. Тенденции развития международных валютных отношений в условиях глобализации мировой экономики//Деньги и кредит, №11, 2011 стр.20

7.4. Yevropa valyuta tizimi

Yevropa iqtisodiy hamjamiyatining tuzilishi Yagona Yevropa valyutasini yaratishni ko'zda tutmagan edi. Ammo 70-yillarning o'rtalariga kelib Yagona valyuta ittifoqini tuzish yo'llarini qidirish faollashdi. Yevropa hamjamiyati liderlari nafaqat AQSH dollariga muqobil valyuta birligini yaratish, balki valyuta intervensiyasini amalga oshirish, valyuta o'zgarishlarini davlat tomonidan nazorat qilishni amalga oshirishga harakat qildilar.

Murakkab muzokaralar natijasida YEI doirasida 1979 yilning martida Yevropa valyuta tizimi (EVT) tashkil topdi. EVT - umumiy iqtisodiy munosabatlarni namoyon qiluvchi, iqtisodiy integratsiya doirasida milliy valyutalarning ishlashi bilan bog'liq bo'lgan xalqaro (mintaqaviy) valyuta tizimidir. EVT - jahon valyuta tizimining eng muhim tarkibiy qismi bo'lib hisoblanadi.

Yevropa valyuta tizimini yaratilish tarixining asosiy bosqichlari quyidagilardan iborat. Ya'ni 1972 yilda YEIHning, Vazirlar Kengashi hamjamiyatiga kiruvchi davlatlar valyutalarining bir-biriga nisbatan o'zgarishi amplitudasini cheklash haqida qaror qabul qildi. Ushbu maqsadga erishish uchun Markaziy banklar valyuta bozoridagi intervensiyalarini muvofiqlashtirishlari lozim edi. Shunday qilib "Yevropa valyuta iloni" tug'ildi. EIH, davlatlari valyutalarining bir-biriga nisbatan kursining o'zgarishi turli yillarda $\pm 4,5\%$ gacha ruxsat berildi. Grafik tasvirda "ilon" YEIga a'zo 6ta davlat (GFR, Fransiya, Italiya, Niderlandiya, Belgiya, Lyuksemburg) valyutalarining o'zaro kursining o'zgarishlarini eng kam miqdorini bildirgan. Agar mamlakat valyutasining kursi mumkin bo'lganidan pastga tushib ketsa, Markaziy bank milliy valyutani chet el valyutasida sotib olishi lozim bo'lgan.

"Valyuta iloni" a'zo-davlatlarning u yoki bu tarkibi bilan 1979 yilda V.Jiskard, Esten va G. Shmidt taklifi bilan Yevropa valyuta tizimi kiritilgunicha amalda bo'ldi. EVT o'zida uch muhim elementni (EKYU - EVT asosiga, valyuta kurslari va intervensiyalari mexanizmi, Hamjamiyat davlatlari valyutalari nisbatida har ikki tomonga $\pm 2,25\%$ dan ortiq o'zgarishi mumkin emasligini) qamrab oladi. Yevropa valyuta tizimida valyuta intervensiyasi bilan bog'liq vaqtinchalik to'lov balansı defitsiti va hisob-kitoblarni qoplash uchun Markaziy banklarga kredit berish yo'li bilan davlatlararo mintaqaviy valyutani tartibga solish amalga oshirilgan. Yevropa valyuta tizimi oldiga quyidagi maqsadlar qo'yilgan⁷⁷:

- YEI ichida yuqori valyuta barqarorligini o'rnatish;
- barqarorlik sharoitida o'sish strategiyasining asosiy elementi bo'lish;
- iqtisodiy rivojlanish jarayonlarining o'zaro bog'liqligini kuchaytirish va Yevropa jarayoniga yangi turtki berish;

⁷⁷ G.G'Nazarova, Z.M.Iminov, X.X.Xalilov, O.B.Hamidov Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. (darslik), -T.: TDIU, «Iqtisodiyot» 2011 y. - 276 b.

- xalqaro iqtisodiy va valyuta munosabatlariga barqarorlashtiruvchi ta'sir ko'rsatish.

Yevropa valyuta tizimi harakat mexanizmi EKYUni tashkil qilish va barqaror, ammo tartibga solinadigan EI davlatlari orasida valyuta kurslari orqali qiymatni o'zaro o'lchash negizini o'rnatishni ko'zda tutadi. EVT valyuta rezervlarini umumiy foydalanishga berilishini kafolatlaydi. Yaratilgan tizim YEI ichida kredit mexanizmlarining butun bir arsenalini harakatga keltiradi. Yevropa valyuta tizimining faoliyat jarayoni va rivojlanish "Delar rejasi" bilan chambarchas bog'liq. 1989 yilda Elning atoqli arbobi (EIK raisi) J.Delar Yevropa valyuta birlashuvining uch bosqichli rejasini tasvirlagan hisobotni taqdim qildi. Bu plan quyidagilarni o'z ichiga oladi: 1) alohida YEI davlatlarining muvofiqlashtirilgan iqtisodiy va valyuta siyosatini amalga oshirish; 2) YEI Markaziy bankini tashkil qilish; 3) Milliy valyutalarni YEI ning Yagona valyutasiga almashtirish.

1990 yilda Yevropa valyuta tizimi kengaydi. Unga Angliya, Ispaniya, Portugaliya kirdi. 1991 yilda Yagona Yevropa hududini tashkil qilish haqidagi Maastrixt shartnomasi imzolandi. Bu shartnomaga muvofiq YEI a'zolarining hukumat boshliqlari valyuta ittifoqini tuzish haqida kelishib oldilar.

G'arbiy Yevropa valyutalari o'zgarishini tartibga solish maqsadida tuzilgan Yevropa valyuta tizimi qariyb 15 yil mobaynida o'z vazifalarini muvaffaqiyatli bajardi. Ammo 1992 yilning kuzidan u izdan chiqib boshladi. Bir yil mobaynida 1992 yil sentyabridan EVT dan Angliya funt sterlingi, Ispaniya peseti va Portugaliya eskudosi devalvatsiya qilindi.

Buning asosiy sabablaridan biri - qayd qilingan davlatlar markaziy banklarining valyuta devalvatsiyasiga umid qilib, kursni pasayishiga o'ynayotgan birja olib-sotarlarining tobora kuchayayotgan hujumlariga dosh berishga qodir emasliklaridadir. Natijada 1993 yil yozida EVT ga kiruvchi 8 pul birligidan 5 tasi - Fransiya va Belgiya franki, Daniya kronasi, Ispaniya peseti va Portugaliya eskudosi o'rnatilgan eng past darajaga tushib qoldi. Markaziy banklar tomonidan o'z valyutalarini sun'iy ravishda ushlab turish mumkin emas degan qapop qabul qilindi. Ular belgilangan kurslar atrofida u yoki bu tomonga 15%ga o'zgarishlari mumkin. Markaziy banklar shuningdek almashish kurslarini qo'llash maqsadida yuqori darajada saqlab turgan hisobga olish stavkalarini pasaytirishlari mumkin.

Maastrixt shartnomasi qaroriga muvofiq YEI davlatlari tomonidan valyuta ittifoqi tuzishning oxiri, ya'ni milliy valyutalar bir-biriga nisbatan yakuniy qayd qilinadigan bosqichi 90-yillar oxirida ro'y berishi kerak edi.

YEI rejasiga binoan valyuta ittifoqini tashkil qilinishi uch bosqichda amalga oshirilishi kerak edi.

1998 yilda boshlanadigan birinchi bosqichda valyuta ittifoqiga kirish uchun ruxsatnoma beradigan mezoniga javob beradigan davlatlar aniqlandi. Maastrixt shartnomasi tomonidan belgilangan bu mezonli qarorga quyidagilarni - inflyasiya darajasi, davlat byudjeti kamomadi (3%dan ortiq emas), hisobga olish stavkasining o'lchami, milliy valyutaning barqarorligi va boshqalarni kiritish mumkin.

Ushbu mezonlarga to'liq javob beruvchi davlatlar birinchi guruhga kirib, bu guruh davlatlari, valyuta ittifoqini tashkil qiladi. Avvaliga bu mezonlarga faqat Germaniya, Lyuksemburg, Irlandiya va Avstriya javob bergan edi. 1998 yilning oxirigacha Markaziy Yevropa banki tashkil qilinib, Yevropa Markaziy banklar tizimi harakatga keltirildi.

Ikkinchi bosqichda (1999-2001 yy.) Markaziy Yevropa banki, birinchi qadam sifatida valyuta almashtirish bo'yicha operatsiyalarda Yagona valyutani ishlata boshladi. Tijorat banklari va moliyaviy tashkilotlar undan valyuta bozorlarida keng foydalanisha boshladilar.

Keyingi uchinchi bosqichda (2002 y.) milliy tanga va qog'oz pullar yangi Yevropa pul birligi EVRO bilan almashtirildi. Yangi Yagona valyuta naqd pul muomalasiga kiritildi. Milliy valyutada amalga oshirilayotgan hisob-kitoblar tizimiga mos o'zgartirishlar kiritildi. Boshlanishida (6 oy mobaynida) yangi valyuta milliy valyutalar bilan bir vaqtda muomalada bo'ldi. Bu davrning oxiriga kelib, rejaga muvofiq milliy valyutalar "to'lov vositasi statusini yo'qotdilar". Uchinchi bosqichda Yevropa valyuta-iqtisodiy ittifoqi hududida barcha bank schotlari Yevropa valyutasiga konvertirlanadigan bo'ldi.

Yagona Yevropa valyutasi, iqtisodchi olimlarning fikricha, dunyoda eng kuchlilardan biri bo'lishi uchun barcha imkoniyatlarga ega. U inflyatsiya bilan ku'rashishni yengillashtirib, AQSH va Yaponiya bilan bozorlar uchun ko'rashda YEI davlatlari tovar va xizmatlarining raqobatbardoshligini oshirib YEI barqarorligining muhim omiliga aylanib boradi.

YEVROning paydo bo'lishi qimmatli kog'ozlar bilan bog'liq barcha kelishuvlar hajmining oshishiga olib kelishi lozim. Yagona valyutaning kiritilishi butun dunyo investorlarining YEI ga bo'lgan qiziqishlari tobora oshirib bormoqda. YEVRO ni juda muhim bo'lgan valyuta bozoriga aylantirish kerak. Yagona valyutaning o'zi esa kapital bozorida dollarning o'rmini egallash uchun barcha imkoniyatlarga ega. YEVRO ga o'tish butun dunyodagi moliyaviy holatga muhim o'zgartirishlar kiritmoqda. Yagona Yevropa valyutasi dollar va iena bilan teng raqobat qilishi mumkin. Banklar, qonunga ko'ra, kelishuvlar sonining keskin o'sishi va investitsiyalarning yanada Internasionalashuvi sababli moliyaviy bozorlarda oladigan foydalarining oshishiga umid qilishlari kerak.

Yangi pul birligi, shuningdek bor valyutani boshqa valyutaga almashtirish bilan bog'liq bo'lgan sezilarli xarajatlarni yo'qotish imkonini beradi. Bu harajatlarda ba'zi hisob-kitoblarga qaraganda yiliga 40 mlrd. AQSH dollaridan 50 mlrd. dollargacha bo'lgan. Masalan, 2 ming dollar bilan 10-12 kun G'arbiy Yevropa davlatlari bo'ylab yurgan fransuz sayyohi bir valyutani ikkinchi valyutaga almashtirishda bu summaning qariyb 40-50%ini yo'qotgan. Ayni paytda, YEVROning paydo bo'lishi bilan negizida EI ichida endi tenglashtiriladigan hisobga olish stavkalari farqi yotadigan operatsiyalar ham yo'qoladi.

7.5. Xalqaro valyuta va moliya-kredit bozorlari

Xalqaro valyuta va moliya-kredit bozorlari jahon iqtisodiyotida, xalqaro iqtisodiy munosabatlarning juda muhim bo'g'inlaridan biridir. XX – XXI asrlar bo'sag'asida jahon mamlakatlarida moliya bozorlari gurrakib rivojlandi. Dunyoning ilg'or davlatlari umumiy moliya aktivlari, ularning yalpi ichki mahsulotiga (YAIM) nisbatan 2,5 barobarga o'sdi. Jahon valyuta va savdo operatsiyalari qiymatlarining nisbati esa dunyoning ilg'or davlatlari umumiy aktivlari, ularning yalpi ichki mahsulotiga nisbatan 2,5 barobar tez o'sdi. Jahon valyuta va savdo operatsiyalari qiymatlarining nisbati 1980 yildagi 10:1 dan 1992 yildagi 60:1 gacha o'sdi. Shu bilan birga, xorij ekspertlarining fikricha, davlat obligatsiyalarining xalqaro bozori ba'zi bir kattaliklar bo'yicha faqatgina 1920 yildagidek faoldir. Kapitalni harakatchanligi asr boshidagi darajaga yaqinlashmoqda, xolos.

Jahon iqtisodiyotida kapital davriy oboroti qonuniyati moliyaviy bozor rivojlanishining ob'ektiv asosidir. Jahonning ba'zi joylarida ortiqcha erkin kapital paydo bo'ladi, ba'zi joylarda unga talab paydo bo'ladi. Jahon valyuta moliya-kredit bozorlari bu qarama-qarshiliklarni jahon iqtisodiyoti darajasida hal qiladi. Jahon valyuta, kredit, qimmatli qog'ozlar bozorlari tashkil topishining ko'rinishi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- kapitalning ishlab chiqarish va bank ishida konsentratsiya;
- xo'jalik aloqalarining Internasialashuvi;
- banklararo telekommunikatsiyalarning rivojlanishi;

Valyuta bozorlari - xorijiy valyutaning milliy valyutaga bo'lgan talab va taklifi asosida hosil bo'luvchi kurs bo'yicha oldi-sotdisi amalga oshiriladigan markazdir. Milliy valyuta bozorlari sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar bozor iqtisodiyotiga ega bo'lgan barcha davlatlarda mavjud. Milliy bozorlar va ularning o'zaro aloqalari rivojlanib borishi bilan Yagona jahon valyuta bozori vujudga keladi. U o'z ichiga jahon, mintaqaviy, milliy (mahalliy) valyuta bozorlarini o'z ichiga oladi. Bu bozorlar valyuta operatsiyalarining hajmi, xarakteri va operatsiyalarda qatnashayotgan valyutalar miqdori bilan bir-biridan farq qiladi. Jahon valyuta bozorlari jahon moliya markazlarida (JMM) to'planadi.

Jahon moliya markazlari - bu banklar, ixtisoslashgan kredit-moliya institutlari yig'iladigan joy. Unda xalqaro valyuta, kredit, moliya operatsiyalari, qimmatli qog'ozlar, oltin oldi-sotdisi amalga oshiriladi. Xalqaro moliya markazlari orasida London, Nyu-York, Frankfurt, Parij, Syurix, Tokiodagi bozorlar ajralib turadi. 1973 yildan 1992 yilgacha valyuta operatsiyalar hajmi kuniga 10-20 mln. AQSH doll. dan 900 mlrd. AQSH doll.ga o'sdi.

90-yillarning boshida xalqaro valyuta savdosining 50% ga yaqini uch jahon valyuta bozorida amalga oshirildi. Jumladan, London valyuta bozorida kuniga 187 mlrd. doll., Nyu-York - kuniga 129 mlrd. doll., Tokio valyuta bozorida esa kuniga xalqaro valyuta savdosining 115 mlrd. dollari amalga oshirildi. 90-yillar o'rtasiga kelib, xalqaro valyuta operatsiyalarining umumiy kunlik hajmi 1 trln. 230 mlrd.

doll. ga etdi. Mintaqaviy va mahalliy valyuta bozorlarida ma'lum bir konvertirlanadigan valyutalar bilan operatsiyalar o'tkaziladi. Masalan, Xitoyning valyuta markazlarida 5ta asosiy sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlarning valyutalari bilan operatsiyalar o'tkazadi. Zamonaviy jahon iqtisodiyotida valyuta bozorlari uchun quyidagilar o'ziga xosdir:

1. Jahon xo'jalik aloqalarining Internasiyalashuvi, valyuta savdosi amalga oshirishda avtomatik aloqa vositalaridan keng foydalanish asosida valyuta bozorlarini Internasiyalashuvi;
2. Valyuta operatsiyalarining nomarkazlashuvi va global miqyosi;
3. Valyuta operatsiyalarining unifikatsiyasi;
4. Chayqovchilik savdosining keng miqyosdaligi.

Valyuta bozorlari xalqaro hisob-kitoblarni operativ amalga oshirish, xalqaro valyuta bozorlarining kredit va moliya bozorlari bilan o'zaro aloqasini ta'minlaydi. Valyuta bozorlari yordamida banklar, korxonalar, davlatlarning valyuta zaxiralari to'ldiriladi. Bundan tashqari, valyuta bozorlari mexanizmdan iqtisodiyotni davlat tomonidan boshqarilishida, shu jumladan makrodarajada davlatlar guruhi doirasida (masalan, YEI) foydalaniladi. Institutsion nuqtai nazarida, valyuta bozorlari - bu birja, brokerlik firmalari, banklar, korporatsiyalar va shuningdek transmilliy korporatsiyalar umumiylikidir. 80-yillarning oxirida banklararo bozorda o'zaro bir-birlari bilan, shuningdek savdo-sanoat mijozlari bilan 85-90% atrofida valyuta savdosi amalga oshirilgan bo'lsa, 90-yillar o'rtalarida savdo kelishuvlarining tobora ko'pchiligi banklar emas, investitsion fondlar tomonidan amalga oshirilgan edi.

Xalqaro kredit-moliya munosabatlari ssuda kapitalining jahon kredit va moliya bozorlaridagi harakati bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar tizimini qamrab oldi. Xalqaro kredit bozorida davlatlar o'rtasida qaytarish, vaqtli, foiz to'lash shartlari bo'yicha pul kapitalining harakati ro'y beradi. Jahon kredit bozori - ssuda kapitalining bir qismidir. Ssuda kapitali bozori o'z ichiga birinchidan, jahon pul bozorini olsa (1 kundan 1 yilgacha qisqa muddatli depozit-ssuda operatsiyalari, shuningdek Evrovalyutalar bozorini o'z ichiga oladi), ikkinchidan, jahon kapitali bozorini (o'rta va uzoq muddatli xorijiy kreditlar va Evrokreditlar bozorini-1 yildan 15 yilgacha) o'z ichiga oladi.

Jahon moliya bozori - bu ssuda kapitallari bozorining bir qismi bo'lib, unda asosan qimmatbaho qog'ozlar emissiyasi va savdo-sotig'i amalga oshiriladi. Jahon ssuda kapitali bozori milliy ssuda kapitali bozorlarining xalqaro operatsiyalari asosida paydo bo'ladi, ularning Internasiyalashuvi davomida rivojlanadi. Jahon ssuda kapitallari bozori oxirgi o'n yillikda tez rivojlandi. Bunga sabab ssuda kapitali harakatining uzoq muddatli an'analari, bu harakatni milliy darajada tartibga soluvchi davlatlarning huquqiy normalarining liberallashuvi, qimmatli qog'ozlar harakatining kengayishi, integratsion jarayonlardir. Jahon ssuda kapitali bozori jahon iqtisodiyotida ssuda kapitali harakatini ta'minlovchi turli kompaniya, bank valyuta-kredit munosabatlari birligini qamrab oladi. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy aloqalarning rivojlanishining XX asr oxirigidagi muhim

tendensiyasi shundaki, xalqaro kredit-moliya munosabatlari o'sish sur'atlari bo'yicha sanoat ishlab chiqarish va xalqaro savdodan ancha oldindadir.

XX asrning 50-yillari oxiridan boshlab xalqaro kredit-moliya bozorining rivojlanishi jahon ssuda kapitali bozorining o'ziga xos tomoni - Yevrobozorning vujudga kelishi va kengayishiga sabab bo'ldi.

Yevrobozor - bu Yevrovalyutada kredit zayomlar bo'yicha operatsiyalar amalga oshiriladigan bozordir.

Yevrovalyuta - mamlakatning biror bir xorijiy bank hisobiga o'tkazilgan va shu banklar tomonidan barcha davlatlarda, shu jumladan, emitent davlatda ham operatsiyalar amalga oshirishda foydalanadigan konvertirlanadigan valyutasidir.

Yevrobozorlar - davlat, hukumat bozori degan maqomga ega emas. Ularning paydo bo'lishiga korxonalar, investorlar, shuningdek ba'zi bir davlatlarning ehtiyoji sabab bo'ladi. Yevrobozorlardagi operatsiyalar ayrim davlatlarni davlat tomonidan valyutani tartibga solinuviga va soliq qonunchiligiga bo'ysunmaydi. Jahon iqtisodiyotida evrobozorlar 50-yillar oxirida yuzaga kelgan bo'lib, buning asosiy sabablari quyidagilardan iboratdir:

1. Dollarni AQSHdan tashqarida joylashtirish taklifining paydo bo'lishi.

2. Yevropada dollarga bo'lgan talabning kattaligi.

3. AQSHdagi tartibga solishning bu davlatda dollar bilan valyuta operatsiyalarini o'tkazishning erkin bozordagiga nisbatan mushkullashtirilganligi.

4. Yevropa banklarining xalqaro operatsiyalarini moliyalashtirish qurolini topishga bo'lgan istagi va boshqalar.

Yevrobozorlarning rivojlanishi jahon miqyosida moliyaviy resurslarga talab va taklifning erkin nisbatini yaratishga imkon berdi. Yevrobozorlar korxonalarga moliyalashtirishga bo'lgan ehtiyojlarini ichki kapital bozoriga murojaat qilmasdan qondirish imkoniyatini beradi. Ular moliyaviy resurslarni ratsional joylashtirish imkoniyatini beradi.

Shunday qilib, evrobozorlar o'z faoliyatlarini diversifikatsiya qilib jahon miqyosi o'lchamlarini oladi. Ular kapital joylashtirish va kreditlash bo'yicha operatsiyalarini barcha xalqaro operatorlarga taklif qiladi. Yevrobozorlar barcha yirik xalqaro banklarni, jahon moliyaviy markazlarni va barcha konvertirlanadigan valyutalarni mobilizatsiya qiladi. Yevrobozorlarning rivojlanishi yangi moliyaviy markazlarni (Singapur, Gongkong, Quvayt, Kayman orollari va boshqalar) paydo bo'lishiga olib keldi. 1981 yilning dekabrda Nyu-Yorkda xalqaro bank xizmatlari bo'yicha erkin zona paydo bo'lgan bo'lsa, 80-yillarning oxiriga kelib yangi jahon moliya markazlarida butun dunyo xalqaro valyuta-moliya operatsiyalarining uchdan bir qismi to'plangan edi. Shunday qilib, Yevrobozorlarni rivojlanishi va xalqaro moliyaviy bozorlarni Internasiyalashuvi xalqaro iqtisodiy munosabatlarda uchun tovarlar bozorini rivojlanishi va Internasiyalashuvida xalqaro mehnat taqsimoti kabi ahamiyatga ega bo'ldi.

7.6. Milliy valyutani erkin ayirboshlash jahon iqtisodiyotiga qo'shilishning muhim sharti sifatida

O'zbekiston Respublikasida milliy valyutaning xorijiy valyutalarga erkin konvertirlanishini ta'minlash borasidagi ilk qadam 2003 yilda qo'yilgan edi. CHunki, 2003 yil 8 oktyabrda O'zbekiston Respublikasi hukumati Xalqaro valyuta fondi Kelishuv moddalari VIII moddasining 2-bo'lim a bandi, 3 va 4-bo'limlari bo'yicha belgilangan majburiyatlarni qabul qildi. Ushbu majburiyatlar so'mni to'lov balansining joriy operatsiyalari bo'yicha xorijiy valyutalarga erkin almashtirishni o'z ichiga oladi. VIII moddaning 2-bo'lim a bandiga muvofiq, mamlakatimiz hukumati joriy operatsiyalar bo'yicha valyutaviy cheklashlarni joriy qilishga haqli emas. Ushbu moddaning 3-bo'limiga muvofiq, O'zbekiston hukumati diskriminatsion valyuta siyosatini amalga oshirishga haqli emas. Nihoyat, VIII moddaning 4-bo'limiga muvofiq, boshqa davlatlar tomonidan taqdim etilgan so'mlar yo o'sha mamlakatning milliy valyutasiga yoki erkin almashinadigan valyutalarga konvertatsiya qilib berilishi lozim. Ammo 2003 yilning 15 oktyabriga qadar olingan so'mlar bo'yicha O'zbekiston hukumati VIII moddaning 4-bo'lim majburiyatlarini o'z zimmariga olmaydi. Bundan tashqari, xorijiy davlatlar fuqarolari va yuridik shaxslari tomonidan ishlab topilgan so'mlar faqat joriy operatsiyalar bilan bog'liq bo'lishi kerak.

Biroq, valyuta muomalasi sohasining haddan ziyod ma'muriy tartibga solinishi alohida tarmoqlar va xo'jalik yurituvchi sub'ektlar uchun imtiyoz va preferensiyalarning asossiz ravishda kam samarali bo'lgan tizimini shakllantirdi, biznes yuritishda teng bo'lmagan shart-sharoitlarning vujudga kelishi va raqobatning bozor tamoyillari buzilishiga olib keldi, xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda, tovarlar va xizmatlar eksportini oshirishda to'sqinlik qiluvchi omilga aylandi. Bu esa, o'z navbatida, valyuta munosabatlarni tartibga solishning bozor mexanizmlarini joriy etish, shu jumladan, milliy valyutaning chet el valyutasiga nisbatan kursini belgilashda bozor mexanizmlarini qo'llash asosida uning erkin konvertatsiyasini ta'minlash zaruriyatini yuzaga keltirdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli farmoni bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida ilg'or xalqaro tajribada qo'llanadigan instrumentlardan foydalangan holda, pul-kredit siyosatini takomillashtirish, shuningdek, valyutani tartibga solishda zamonaviy bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish va milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolishning zaruriy shartlaridan biri sifatida belgilab berildi. Harakatlar strategiyasida belgilab berilgan mazkur vazifalarni hal qilish maqsadida

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Valyuta siyosatini liberallashtirish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi 2017 yil 2 sentyabrdagi PF-5177-sonli farmoni qabul qilindi.

Ushbu Farmonga muvofiq, valyuta siyosatini liberallashtirish sohasida davlat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlari etib quyidagilar belgilandi:

- yuridik va jismoniy shaxslarning chet el valyutasini erkin sotib olish va sotish hamda o'z mablag'larini o'zining hohishiga ko'ra erkin tasarruf etish huquqlarini ruyobga chiqarishni to'liq ta'minlash;
- milliy valyutaning chet el valyutasiga nisbatan kursini belgilashda faqatgina bozor mexanizmlarini qo'llash;
- valyuta resurslaridan foydalanishda bozor instrumentlarining rolini oshirish, valyuta bozorida barcha xo'jalik yurituvchi sub'ektlar uchun teng raqobat sharoitlarini yaratish, valyuta siyosatining noan'anaviy tarmoqlarda eksportni rivojlantirishda, mintaqaviy va xalqaro iqtisodiy hamkorlikni mustahkamlashda rag'batlantiruvchi rolini oshirish;
- sifatli ish o'rinlari va yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarishni bevosita rag'batlantirish uchun iqtisodiyotning barcha sektorlariga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar, bilim va texnologiyalar jalb etishga xizmat qiladigan ishbilarmonlik va investitsiya muhitini yaxshilash;
- milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashga qaratilgan qat'iy monetar siyosatni amalga oshirish, bu borada monetar instrumentlardan faol va moslashtirilgan holda foydalanish, davlat qimmatli qog'ozlari bozorini rivojlantirish, shuningdek, ochiq bozorda operatsiyalar hamda davlat qimmatli qog'ozlarini banklar likvidililigiga garovga berish bo'yicha operatsiyalarni amalga oshirishni amaliyotga joriy qilish;
- monetar va fiskal siyosatni muvofiqlashtirish hamda Davlat byudjetining mutanosibligini ta'minlash orqali pul massasi haddan ziyod o'sishining oldini olish;
- bank tizimining barqarorligini ta'minlash va uning tavakkalchiliklarga bardoshlilikini, shu jumladan, valyuta siyosatini liberallashtirishning vujudga kelishi mumkin bo'lgan salbiy ta'sirini yumshatishga qaratilgan samarali chora-tadbirlarni qo'llash hisobiga oshirish;
- valyuta siyosatining yangi sharoitlarida tayanch tarmoqlar korxonalari samarali faoliyat yuritishi uchun ularni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash bo'yicha zarur chora- tadbirlar ko'rish;
- aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini turmush darajasiga valyuta siyosatini liberallashtirishning salbiy oqibatlarini kamaytirish imkonini beradigan har tomonlama ijtimoiy qo'llab-quvvatlash bo'yicha manzilli chora-tadbirlarni amalga oshirish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Valyuta siyosatini liberallashtirish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi ushbu farmoniga asosan 2017 yilning 5 sentyabridan boshlab:

- O'zbekiston Respublikasining yuridik shaxslariga joriy xalqaro operatsiyalar bo'yicha to'lovlarni amalga oshirish uchun tijorat banklarida chet el valyutalarini cheklovsiz sotib olish huquqi berildi;
- respublikamizning rezidenti bo'lgan jismoniy shaxslarga chet el

valyutasini tijorat banklarining valyuta ayirboshlash shoxobchalariga erkin sotishi va konversiyasi bo'limlarda sotib olingan mablag'larni xalqaro to'lov kartalariga o'tkazish bo'yicha amaldagi tartibga asosan sotib olishi va chet elda hech qanday cheklovlarisiz ishlatishi joriy qilindi;

- iste'mol tovarlari importi bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxs tashkil etmasdan faoliyat ko'rsatuvchi yakka tartibdagi tadbirkorlarga chet el valyutasini jismoniy shaxslar uchun o'rnatilgan tartibda, banklardagi hisobvaraqlar orqali sotib olishga ruxsat berildi;

- mulkchilik shaklidan qat'i nazar, barcha eksportchi korxonalarining chet el valyutasidagi tushumini majburiy solish bo'yicha talab bekor qilindi;

- chet el valyutasida daromad oluvchi yuridik shaxs tashkil etmasdan faoliyat ko'rsatuvchi yakka tartibdagi tadbirkorlarga, shuningdek, fermer xo'jaliklariga o'z bank hisobvaraqlaridagi chet el valyutasini naqd ko'rinishda olish imkonini berildi.

Valyutaning erkin konvertatsiyasi ta'minlangan sharoitda milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash valyuta siyosatining makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashdagi rolini oshirishning zaruriy sharti hisoblanadi.

Shu o'rinda qayd etish joizki, so'nggi yillarda milliy valyutamiz - so'mning xorijiy valyutalarga nisbatan yuqori darajada qadrsizlanish sur'atlari kuzatildi. Bu esa, importning qimmatlashishiga olib kelgani holda, investitsiya loyihalarini moliyalashtirish amaliyotiga nisbatan kuchli salbiy ta'sirni yuzaga keltirdi.

O'z navbatida, milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash, valyuta siyosatini tartibga solishning bozor mexanizmlarini muvaffaqiyatli joriy etish pul-kredit siyosatini takomillashtirishni taqozo etadi. Shu jihatdan olganda, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 13 sentyabrdagi PQ-3272-sonli "Pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirishga doir chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorining qabul qilinishi muhim voqea hisoblanadi.

Mazkur qarorga muvofiq:

- O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, Moliya vazirligi, Iqtisodiyot vazirligi tomonidan boshqa manfaatdor vazirlik va idoralar bilan hamkorlikda ishlab chiqilgan 2017-2021 yillarda pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish bo'yicha kompleks chora- tadbirlar dasturi ma'qullandi;

- inflyatsiya targetlash rejimiga bosqichma-bosqich o'tish;

- umumiy iqtisodiy, soliq-byudjet va pul-kredit siyosatini muvofiqlashtirish amaliyotini takomillashtirish;

- banklarning likvidligini ta'minlash bo'yicha pul-kredit siyosatining samarali qo'llanadigan foizli instrumentlar turlarini kengaytirish;

- ilg'or xorij tajribasiga tayangan holda, makroiqtisodiy tahlil va prognozlash modellarini takomillashtirish;

- pul-kredit siyosatining oshkorligi va oldindan ko'ra bilish darajasini oshirish vazifalari qo'yildi.

Shuni ahamiyatliki, inflyatsiya targetlash rejimiga o'tish inflyatsiya darajasi oshirishning oldini olishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro valyuta fondi ekspertlarining fikriga ko'ra, inflyasiyaning maqsadli ko'rsatkichidan pul-kredit siyosatining indiqatori sifatida foydalanish uchun ikkita sharoit mavjud bo'lishi lozim. Birinchidan, Markaziy bank mustaqil pul-kredit siyosatini amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lishi zarur. Markaziy bank hukumat maqbul deb hisoblagan inflyasiya darajasiga erishish uchun monetar instrumentlarni erkin tanlash huquqiga ega bo'lishi kerak. Mamlakatda byudjet-soliq siyosatining talablari pul-kredit siyosatini ishlab chiqishda ustuvor yo'nalishlar sifatida inobatga olinmasligi lozim. Boshqacha qilib aytganda, «byudjet gegemonligi» tushunchasi mavjud bo'lmasligi zarur. Ikkinchidan, inflyasiyaning maqsadli ko'rsatkichi indiqator sifatida tanlab olinishi uchun ish haqining o'sishi, aholi bandligi darajasi va almashuv kursi bo'yicha maqsadli ko'rsatkichlar belgilanmasligi darkor. Buning sababi shundaki, milliy valyutaning xorijiy valyutaga nisbatan kursining belgilanishi Markaziy bankni o'zining pul-kredit siyosatini ana shu ko'rsatkichni bajarish uchun moslashtirishga majbur qiladi. Bu esa, o'z navbatida, Markaziy bankka inflyasiyaning maqsadli ko'rsatkichini ta'minlash uchun monetar instrumentlardan erkin va to'liq foydalanish imkonini bermaydi. Natijada pul-kredit siyosatining taktik maqsadlarining mazmunida ikki yoqlamalik, qarama-qarshilik yuzaga keladi.

Inflyasiyaning maqsadli ko'rsatkichidan pul-kredit siyosatining indiqatori sifatida muvaffaqiyatli tarzda foydalangan davlatlar qatoriga Yangi Zelandiya, Kanada, Buyuk Britaniya, Finlandiya, Shvetsiya, Avstraliya va Ispaniyani kiritish mumkin.

E'tiborli jixati shundaki, mazkur mamlakatlarda inflyasiyaning maqsadli ko'rsatkichi turlicha ifodalandi. Avstraliya, Finlandiya va Shvetsiyada Markaziy bank inflyasiyaning maqsadli ko'rsatkichini hukumatning qo'llab-quvvatlash xususidagi roziligini olmasdan turib e'lon qildi. Kanada va Yangi Zelandiyada inflyasiyaning maqsadli ko'rsatkichi Markaziy bank va Moliya vazirligining o'zaro kelishuvi asosida ishlab chiqildi. Ammo shuni e'tirof etish joizki, inflyasiyaning maqsadli ko'rsatkichidan pul-kredit siyosatining indiqatori sifatida foydalanishning mumkinligi biror-bir Markaziy bankning nizomida o'z aksini topmagan. Shu sababli bu masalaning huquqiy jihatdan maqsadga muvofiqligi markaziy banklar faoliyatining bosh maqsadi orqali izohlanadi, ya'ni, inflyasiyaning maqsadli ko'rsatkichi orqali uni jilovlash Markaziy bankning bosh maqsadiga – milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash va jamiyatda baholar barqarorligiga erishishga xizmat qiladi.

S.Kalderon va K.Shmidt-Xebbel tomonidan amalga oshirilgan ilmiy tadqiqot natijalari ko'rsatdiki, global moliyaviy integratsiya inflyasiya sur'atlarining pasayishiga olib kelgani holda, qisqa muddatli davrda inflyasiya va byudjet-soliq siyosati parametrlari o'rtasida sezilarli bog'liqlik bo'lib, sanoat jihatdan taraqqiyotgan mamlakatlar davlatlarda umumiy talabdan kelib chiqadigan shok holatining inflyasiyaga kuchli ta'sir ko'rsatishi aniqlandi.

Shuningdek, Markaziy bank tomonidan etkaziladigan ochiq bozor operatsiyalarining milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash va bank tizimining

likvidililigiga ta'sir etishdagi rolini oshirishga pul-kredit siyosatini takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda.

Taraqqiy etgan mamlakatlarda hukumatning qimmatli qog'ozlarning yirik emitenti ekani Markaziy banklarning ochiq bozor operatsiyalarini amalga oshirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Masalan, AQSHda qimmatli qog'ozlarning emitentlari ichida hukumat, emissiya hajmiga ko'ra, birinchi o'rinda turadi.

Ko'pchilik Markaziy banklar ochiq bozor operatsiyalarini amalga oshirishda hukumatning qimmatli qog'ozlaridan foydalanishni afzal bilishadi. Buning sababi shundaki, birinchidan, hukumatning qimmatli qog'ozlari ishonchli investitsiyalash ob'ekti hisoblanadi; ikkinchidan, ularga qilingan investitsiyalardan olingan daromadlar soliqqa tortilmaydi; uchinchidan, hukumatning qimmatli qog'ozlariga har doim fond bozorida barqaror talab mavjud.

Ta'kidlash joizki, ko'pchilik davlatlarda, masalan, AQSH, GFR, Buyuk Britaniya, Italiya, Avstriya va Fransiya Markaziy bankning qimmatli qog'ozni birlamchi bozordan sotib olishi ochiq bozor operatsiyasi sifatida e'tirof etilmaydi, balki kredit operatsiyasi hisoblanadi. O'zbekistonda ham Hukumatning qimmatli qog'ozlarining Markaziy bank tomonidan birlamchi bozordan sotib olinishi ochiq bozor operatsiyasi hisoblanmaydi. O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risidagi qonunning 25-moddasiga muvofiq, Markaziy bank davlat qimmatli qog'ozlari birlamchi joylashtirilganida ularni sotib olishi mumkin emas.

Markaziy bank ochiq bozor operatsiyalari ob'ektlari sonini oshirish yo'li bilan ochiq bozor siyosati samaradorligini oshirishi mumkin. Bunda qimmatli qog'ozlar kurslari barqarorligini ta'minlash masalasi yuzaga keladi. Xalqaro bank amaliyotida Markaziy bank tomonidan qimmatli qog'ozlar kursini belgilashda asosan ikki usuldan foydalanilmoqda. Birinchi usulda Markaziy bank qimmatli qog'ozlarni qayta sotib olish sharti bilan sotadi va sotib olish kursi aniq belgilab qo'yiladi. Ikkinchi usulda esa, Markaziy bank minimal kursni e'lon qiladi va tijorat banklarining qimmatli qog'ozlarga bo'lgan talabidan kelib chiqqan holda, sotish yoki sotib olish kursini belgilaydi.

E'tiborli jixati shundaki, har qanday Markaziy bank ochiq bozor operatsiyalarini amalga oshirishda o'ziga kontragent, ya'ni, hamkor tanlab oladi. Masalan, AQSHda Nyu-York Federal rezerv banki ochiq bozor operatsiyalarini 20 ta yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan "birlamchi dilerlar" bilan amalga oshiradi. Birlamchi dilerlar Markaziy bankdan olgan likvidli mablag'larini bank sektoriga qayta taqsimlaydi.

Yaponiya Markaziy banki, Shvetsiyaning Riksbanki ochiq bozor operatsiyalarining ob'ekti sifatida moliyaviy veksellardan keng foydalansa, Janubiy Koreya, Rossiya Markaziy banklari obligatsiyalardan keng foydalanishadi.

Ayni vaqtda, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ochiq bozor operatsiyalarining mavjud emasligini qayd etish joiz.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki o'zining ochiq bozor operatsiyalarining ob'ektlari sifatida faqat Hukumatning qimmatli qog'ozlarini tan oladi. Hukumatning qimmatli qog'ozlari esa, davlat byudjeti profitsit bilan

bajarilayotganligi sababli, emissiya qilinmayapti. Buning natijasida Markaziy bankning ochiq bozor operatsiyalari ham barham topdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev tomonidan davlat byudjetining har qanday sharoitda profitsit bilan bajarilishini ta'minlash vazifasini qo'yilgani milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi.

Respublikamiz Prezidenti mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasida davlat byudjeti defitsitiga yo'l qo'yib bo'lmashligini alohida ta'kidlab, jumladan, bunday dedilar: "Bu borada faqat byudjet profitsiti haqida so'z borishi mumkin va zarur. Bu muhokama qilishni emas, balki so'zsiz bajarishni talab etadigan strategik vazifadir".

Darhaqiqat, davlat byudjeti defitsitining o'sishi foiz me'yoringing oshishiga olib keladi. Bu esa, o'z navbatida, baholar darajasining o'sishiga olib keladi. Nisbatan yuqori foiz me'yori investitsiyalar darajasini pasaytiradi, bu esa, o'z navbatida, ishlab chiqarish real hajmining tabiiy darajasi o'sishini sekinlashtiradi. Bunday sharoitda, masalan, pul massasi o'sishining belgilangan darajasini saqlab turish shunga olib keladiki, bunda baholar darajasining o'sishi davom etaveradi va uzoq muddatli vaqt oralig'ida uning o'sish sur'atlari pul massasining o'sish sur'ati bilan ishlab chiqarish real hajmi tabiiy darajasining o'sishi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi. Markaziy bank Davlat byudjeti defitsitining o'sishi natijasida inflyasiya jarayonlarining kuchayishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida qulay yo'ldan, ya'ni, indikator sifatida baholar darajasining barqaror o'sishi ko'rsatkichidan foydalanishi mumkin. Bunday sharoitda byudjet defitsiti o'sishi oqibatlariga qarshi kurashning yagona yo'li muomaladagi pul massasini bir vaqtning o'zida qisqartirish hisoblanadi. Mazkur tadbir byudjet defitsiti bilan bog'liq pulning aylanish tezligi o'sishini qoplaydi. Ana shundagina Davlat byudjeti defitsitining nominal milliy daromadga nisbatan ta'siriga butunlay barham beriladi. Buning natijasida ishlab chiqarishning real hajmi ham, baholar darajasi ham qisqa muddatli davriy oraliqda o'smaydi.

L.Katao va M.Terronza tomonidan amalga oshirilgan ilmiy tadqiqot natijalari ko'rsatdiki, inflyasiya darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlarda Davlat byudjeti defitsitining qisqarish sur'ati bilan inflyasiya darajasi o'rtasida bevosita bog'liqlik mavjud bo'lib, inflyasiyaning o'rtacha yillik darajasi 50 foizga yaqin bo'lgan mamlakatlarda Davlat byudjeti defitsitining YAIMdagi salmog'ining 1 foizli punktga qisqarishi inflyasiyaning 8,75 foizli punktga pasayishiga olib keladi.

Pullar taklifining inflyasiyaga ta'siri isbotlangan bo'lsada, inflyasiyani yuzaga keltiruvchi barcha omillar monetar mazmunga ega emas va binobarin, Markaziy bankning nazorati doirasidan tashqaridadir. Lekin mazkur nomonetar omillar o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida inflyasiyaning o'sish sur'atlariga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli pul- kredit siyosatining strategiyasini ishlab chiqishda bazaviy inflyasiyaga, ya'ni, inflyasiyaning uzoq muddatli davriy oraliqdagi o'zgarishiga alohida e'tibor qaratiladi. Bu esa, Markaziy bankning inflyasiyani

jilovlashdagi rolini aniqroq baholash imkonini beradi. Inflyasiya omillari tarkibida nomonetar omillarning salmog'i nisbatan katta bo'lgan sharoitda bazaviy inflyasiya ko'rsatkichidan foydalanmaslik Markaziy bankning inflyasiyani jilovlashdagi imkoniyatlari bo'rttirib ko'rsatilishiga, inflyasion targetlashdan kutiladigan samaraning yuzaga kelmasligiga olib keladi. Inflyasiyaning klassik talqinida, pulning aylanish tezligi o'zgarmasdan qolgan sharoitda baholarning o'sishi pul taklifining oshishiga bog'liq. Pullar taklifi va pulning aylanish tezligi o'zgarmagan sharoitda alohida tovarlarning bahosi o'zgarganda ham mamlakatda baholarning umumiy darajasi o'zgarmasdan qoladi. Shu sababli baholar umumiy darajasining o'sishi bilan ularning alohida olingan tovar pozitsiyalari bo'yicha o'sishini jiddiy farqlash lozim.

Ayni vaqtda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan amalga oshirilayotgan pul-kredit siyosatining instrumentlaridan foydalanish amaliyotini takomillashtirish bilan bog'liq bo'lgan ayrim muammolarning mavjudligini e'tirof etish joiz. Ana shunday muammolardan biri – majburiy zaxira stavkalari yuqori ekanligi va zaxira ajratmalari summasini tijorat banklarining "Nostro" vakillik hisobraqamidan olib qo'yilayotganligi natijasida banklarning resurs bazasi va likvidligiga nisbatan salbiy ta'sirning yuzaga kelganligidir.

2009 yilning sentyabr oyidan boshlab O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining majburiy zaxira stavkalari tijorat banklari depozitlarining muddatlariga bog'liq ravishda quyidagi tartibda tabaqalashtirildi (7.2-jadval).

7.2-jadval.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining majburiy zaxira stavkalari

Tijorat banklarining depozitlari	Majburiy zaxira stavkalari, foiz
Talab qilib olinadigan depozitlar	15
Bir yilgacha muddatga jalb qilingan depozitlar	15
Bir yildan uch yilgacha muddatga jalb qilingan depozitlar	12
Uch yildan ortiq muddatga jalb qilingan depozitlar	10,5

7.2-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, tijorat banklarining uzoq muddatli resurs bazasini mustahkamlash jarayonini qo'llab-quvvatlash maqsadida uzoq muddatli depozitlarga nisbatan past stavkada majburiy zaxira talabnomalari belgilangan.

Markaziy bankning majburiy zaxira stavkalari yuqori bo'lishi bilan birga (2017 yilning 1 yanvar holatiga ko'ra, Rossiya Markaziy bankining majburiy zaxira stavkalarining o'rtacha darajasi 5,6 foizni, Evropa Markaziy bankining majburiy zaxira stavkasi esa, 2,0 foizni tashkil etdi), zaxira ajratmalari summasi tijorat banklarining "Nostro" vakillik hisobraqamidan olib qo'yilmoqda.

Shu o'rinda qayd etish joizki, iqtisodchi olimlar tomonidan majburiy zaxira siyosati xususida turlicha fikrlar bildirilgan. Iqtisodchi olimlar ichida birinchi bo'lib, L. Mizes 100 foizli majburiy zaxira talabnomasiga asoslangan bank tizimini tashkil qilishni taklif etgan. Shuningdek, M.Fridmen ham ushbu instrumentni tijorat banklarining kredit ekspansiyasini jilovlash nuqtai nazaridan juda muhim, deb hisoblagan va tijorat banklari depozitlariga nisbatan 100 foizli majburiy zaxira talabnomasi joriy qilishni taklif etgan. Ammo M.Fridmen o'zining asarlarida depozitlarga nisbatan 100 foizli zaxira talabnomalarini qo'llash taklifini undan oldin L.Mizes aytganligini e'tirof etmaydi.

AQSHlik taniqli iqtisodchi olim F.Mishkin majburiy zaxira siyosatiga nisbatan salbiy fikr bildiradi. Uning fikriga ko'ra, majburiy zaxira talabnomalari ko'p kamchiliklarga ega bo'lib, jumladan, banklarda likvidlilik muammosini yuzaga keltirishi mumkin.

Germaniya Markaziy bankining (Bundesbank) tajribasi ko'rsatadiki, tijorat banklarining xorijiy valyutalardagi depozitlarining o'sgan qismiga nisbatan yuqori stavkadagi majburiy zaxira talabnomasini joriy qilish yo'li bilan milliy valyutaning devalvatsiya bo'lishiga yo'l qo'ymasdan turib, mamlakatga kirib kelayotgan xorijiy valyutalar xarakatini kamaytirish mumkin.

Pul-kredit siyosatining instrumentlari o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlash mazkur instrumentlardan foydalanish amaliyotini takomillash-tirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro amaliyotda milliy valyutaning uch xil kurs rejimi mavjud:

1. Erkin suzish rejimi.

Ushbu rejimda milliy valyutaning nominal almashuv kursi xorijiy valyutaga bo'lgan talab va taklif asosida shakllanadi. Bunda Markaziy bank milliy valyutaning xorijiy valyutaga nisbatan kursining tebranishlari uchun javob bermaydi.

2. Qat'iy belgilangan kurs rejimi.

Mazkur rejimda milliy valyutaning kursi xorijiy valyutaga nisbatan ma'lum nisbatda belgilab qo'yiladi va Markaziy bank ana shu nisbatni ta'minlash yuzasidan javobgar hisoblanadi.

3. Boshqariladigan suzish rejimi.

Ushbu rejim mamlakat valyuta qonunchiligida aks ettirilmaydi, balki qonunchilikda milliy valyutaning erkin suzish rejimiga ega ekani ko'rsatiladi. Ammo valyuta kursining shakllanish jarayoniga Markaziy bank faol tarzda aralashadi. Xususan, xorijiy valyutaga talab oshsa, Markaziy bank xorijiy valyutani sotish hajmini oshiradi va aksincha, xorijiy valyutalar taklifi oshsa, Markaziy bank xorijiy valyutalarni sotib oladi.

Boshqariladigan suzish rejimini XX asrning 70-yillarida Xalqaro valyuta fondining ekspertlari payqab qolishdi va unga "boshqariladigan suzish" degan nom berishdi.

Xorijiy mamlakatlar tajribasi ko'rsatadiki, qisqa muddatli davriy oraliqda valyuta kursi rejimi mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Milliy valyutaning erkin suzish rejimiga ega bo'lishi monetar siyosat doirasida foiz stavkalarini pasaytirish va milliy valyutaning qiymatini pasaytirish yo'li bilan savdo balansining defitsitini kamaytirish va ishlab chiqarish sur'atlarining pasayishiga barham berish imkonini beradi.

Markaziy bank, milliy valyuta qat'iy belgilangan kurs rejimiga ega bo'lganida, ikki muhim instrumentdan – foiz stavkalari va valyuta kursidan qisqa muddatli davriy oraliqda foydalana olmaydi.

Milliy valyuta – so'mning O'zbekistonning asosiy tashqi savdo hamkorlari bo'lgan mamlakatlarning (Rossiya, Xitoy, Qozog'iston) milliy valyutalariga nisbatan real almashuv kursining oshishi respublikamizdan ushbu mamlakatlarga eksport qilinayotgan tovarlarning qimmatlashishiga olib keladi. SHu sababli Markaziy bank tomonidan so'mning real almashuv kursining oshishiga yo'l qo'ymaslik mamlakatning eksport salohiyatini yuksaltirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Milliy valyutaning real almashuv kursi uning nominal almashuv kursi xorijiy mamlakatdagi inflyasiya darajasi mamlakat ichidagi inflyasiya darajasi nisbatiga ko'paytirish yo'li bilan aniqlanadi.

Qayd etish joizki, Markaziy bank milliy valyutaning real almashuv kursiga ta'sir etish uchun ikki imkoniyatga ega.

1. Milliy valyutaning nominal almashuv kursini o'zgartirish imkoniyati.

Ushbu imkoniyatdan foydalanish uchun milliy valyuta erkin suzish rejimiga yoki boshqariladigan suzish rejimiga ega bo'lishi kerak.

2. Mamlakat ichidagi inflyasiya darajasiga ta'sir etish imkoniyati.

Inflyasion targetlashning joriy qilinishi O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ichki inflyasiya darajasiga ta'sir etish yo'li bilan so'mning real almashuv kursiga ta'sir qilish imkoniyatining chegaralanib qolishiga olib keladi.

Ayni vaqtda xalqaro moliya institutlari tomonidan O'zbekiston Respublikasi bank- moliya tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar ijobiy baholanayotganini e'tirof etish joiz. Xususan, Xalqaro valyuta fondining A.Eger rahbarligidagi missiyasi 2017 yilning 17-24 iyul kunlari Toshkentda bo'lib o'tgan safari yakuni munosabati bilan bergan bayonotida valyuta tizimida amalga oshirilayotgan islohotlarga yuqori baho berdi: «Missiya rasmiy davlat idoralarining Prezident SHavkat Mirziyoev tomonidan tasdiqlangan 2017- 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi doirasida iqtisodiyotni isloh qilish bo'yicha kompleks rejalarini ma'qullaydi. Ushbu rejalarini o'z vaqtida va samarali amalga oshirish iqtisodiyotda sifatli ish o'rinlari barpo etish va barqaror o'sishni ta'minlaydi.

Missiya rasmiy idoralarning birinchi galda valyuta tizimini isloh qilish borasidagi rejalarini katta mamnuniyat bilan qarshioladi.

Valyuta kurslarining bir xillashtirilishi va valyuta zaxiralarini bozor qoidolari asosida taqsimlash uchun shart-sharoitlar barpo etish O'zbekiston Markaziy bankiga barqarorlik hamda inflyasiyani samarali boshqarish imkonini beruvchi pul-kredit siyosatiga o'tishda qo'l keladi. Bu islohot tashqi raqobatdoshlikning oshishi, bevosita xorijiy investitsiyalarni jalb etish va ichki zaxiralarni taqsimlashni takomillashtirish orqali yangi ish o'rinlari barpo etish va iqtisodiy o'sishga olib keladi. O'zbekistonning sezilarli valyuta zaxiralari bu islohotni ishonch bilan o'tkazish imkonini taqdim etadi.

Valyuta tizimini isloh qilishda davlat korxonalari va davlat nazoratidagi banklarni qayta tashkil qilish, xalqaro savdo va bevosita xorijiy sarmoyalarni jalb etishga imkon bermayotgan omillarni yo'qotish, ish o'rinlari tashkil etishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan kompaniyalar, ayniqsa kichik va o'rta korxonalarning amaliy tarqatish qiymatlarining asossiz ravishda oshib ketishiga sabab bo'layotgan qonunlar, qarorlar va boshqa jarayonlarni tartibga solish zarur.

Shuningdek, Shveysariya Milliy banki (Markaziy bank) prezidentining O'zbekistonga tashrifi va bergan maslahatlari O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining pul-kredit siyosatini ilg'or xorij tajribasi asosida takomillashtirish nuqtainazaridan muhim ahamiyat kasb etadi. Shveysariya Milliy bankining Prezidenti T.Jordanning fikriga ko'ra, Milliy bank tomonidan amalga oshirilayotgan pul-kredit siyosati uchta "kit"ga asoslangan:

- narxlar barqarorligi (u inflyasiyaning yillik o'sish sur'atlari 2 foizdan oshmaydigan vaziyatni ifodalaydi, biroq muayyan vaziyatdan kelib chiqib, raqamlar o'zgarishi mumkin;

- inflyasiya prognozlari (ular faqat to'g'ri qarorlar qabul qilish uchun emas, balki aholini narxlar qanday yo'nalishda harakatlanayotgani va milliy bank timsolida davlat bunga qanday munosabat bildirishi haqida xabardor qilish uchun ham zarurdir);

- qisqa muddatli foiz stavkalari (Shveysariyada qarz foizlarining moslashuvchan me'yorlari tizimi amal qiladi. Biz ularning shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatmaslikka harakat qilamiz, biroq inqiroz davrida bu jarayonga aralashishga majbur bo'ldik.

T.Jordan shuni alohida ta'kidladiki, hozirgi kunda evroning zaifligi saqlanib qolganini inobatga olgan holda, Shveysariya Milliy banki milliy valyuta - frankning haddan tashqari mustahkamlanishiga yo'l qo'ymaslik uchun salbiy foiz stavkasi va valyuta intervensiyasini amalga oshirish siyosatini davom ettirishga majbur bo'lmoqda.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston Respublikasi valyuta tizimida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar, pirovard natijada milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash, valyuta siyosatining mamlakat eksport salohiyatini yuksaltirishdagi rolini oshirish, xorijiy investitsiyalarni milliy iqtisodiyotga barqaror tarzda jalb qilishni ta'minlashga xizmat qiladi.

Tayanch iboralar: valyuta kursi, valyuta pariteti, oltin standart tizimi, oltin-deviz standarti tizimi, oltin-valyuta standarti tizimi, Yamayka tizimi, SDR, ssuda bozori, yevrobozorlar, yevrodollar.

Bobning qisqacha xulosasi:

XX asrlarning 50-60-yillarida xalqaro moliya va valyuta munosabatlarining rivojlanishida yangi davr boshlandi. Iqtisodiyot ochiqqligining umumiy rivojlanish tendensiyasi savdoda tovar ayirboshlashning tezlashishiga, xalqaro moliyaning rivojlanishiga, yangi valyuta bozorlarini hosil bo'lishiga, mamlakatlar orasida valyuta-moliya munosabatlarini kengayishiga imkoniyat yaratmoqda.

Jahon iqtisodiyotida valyuta munosabatlari pulning jahon puli funksiyasi bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy munosabatlarda namoyon bo'ladi. Valyuta munosabatlari odatda milliy va xalqaro darajada amalga oshiriladi. Milliy darajada ular milliy valyuta tizimlari (MVT) sohasini qamrab oladi. MVT – bu valyuta qonunchiligi bilan belgilanadigan davlat valyuta munosabatlarini tashkil qilish shaklidir. MVTning o'ziga xos tomoni u yoki bu davlat iqtisodiyotining, shuningdek tashqi iqtisodiy aloqalarining rivojlanish darajasini xususiyatlari bilan ajralib turadi.

Xalqaro valyuta tizimi (XVT) jahon iqtisodiyoti doirasida valyuta munosabatlarini tashkil qilish shaklidir. U jahon kapitalistik xo'jalik evolyutsiyasi (4 bosqichni bosib o'tgan) natijasida paydo bo'lib, huquqiy jihatdan davlatlararo kelishuvlar bilan rasmiylashtirilgan. Jahon iqtisodiyotida XVTning asosiy vazifasi iqtisodiy o'sishni ta'minlashdan, inflyasiyani kamaytirishdan, tashqi iqtisodiy almashuv va to'lov balansining mutanosibligini qo'llab-quvvatlash uchun xalqaro hisob-kitoblar va valyuta bozori sohasini tartibga solishdan iboratdir.

Jahon iqtisodiyotida evrobozorlarni rivojlanishi va xalqaro moliya bozorlarini Internasiyalashuvi xalqaro iqtisodiy munosabatlarda uchun tovarlar va bozorlarni rivojlanishi hamda Internasiyalashuvida xalqaro mehnat taqsimotini rivojlanishi kabi muhim ahamiyat kasb etadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Valyuta kursi qanday aniqlanadi?
2. Valyuta pariteti nima?
3. Jahon valyuta tizimi deganda nimani tushunasiz?
4. Jahon valyuta tizimining rivojlanish bosqichlarini ko'rsatib bering?
5. Bretton-Vuds valyuta tizimining xususiyatlari nimada?
6. Yamayka tizimini vujudga kelishining sabablari nimada?
7. Yevrodollar nima?
8. Yevroning kiritilishi YEI davlatlari va shuningdek, jahon iqtisodiyotiga qanday ta'sir ko'rsatdi?
9. Xalqaro moliya bozorlaridagi tendensiyalarni gapirib bering.

8-BOB. JAHON MOLIYA TIZIMINING SHAKLLANISHI

8.1. Jahon moliyaviy bozorlarning maqsadi va asosiy vazifalari

Moliyaviy bozorlarning tahlili yoki moliyaviy prognozlash mazkur bozorlar kon'yunkturasini baholash va ulardagi baholar o'zgarishini prognozlashdan iboratdir. Boshqacha qilib aytganda, agarda moliyaviy tahlil pul (mablagi) qo'yilmalari yoki qandaydir moliyaviy operatsiya yohud tijorat bitimi amalga oshirilishidan qanday samara (daromad) olinishini aniqlash imkonini bersa, moliyaviy bozorlarning tahlili vaqtning muayyan bir oraligida mablaglarni qayerga investitsiya qilish samaraliroq ekanligini bilish imkonini beradi. Moliyaviy bozor:

- xalqaro kreditlar bozori;
- valyuta bozori;
- qimmatli qogozlar bozori;
- sugurta va pensiya fondlari bozori;
- hosilaviy moliyaviy instrumentlar bozori⁷⁸.

Moliyaviy bozorlardagi operatsiyalarning mohiyati valyutalar (qimmatli qogozlar) kurslarining farqi, tovar-xom ashyo birjalaridagi tovarlar baholarining yoki qimmatli qogozlar kotirovkalari indekslarining o'zgarishi sifatida daromad olishdan iboratdir. Moliyaviy bozorni tahlil qilishning maqsadi – minimal xavf-xatar sharoitida maksimal daromad olinishini ta'minlashdir. Moliyaviy bozorlarning tahlili maqsaddan kelib chiqqan holda quyidagi vazifalarni hal qiladi:

- ✓ tovarlarga bolgan baholar, valyuta kurslari, qimmatli qogozlar kotirovkalari va ishbilarmonlik faolligi indekslarini prognozlash uchun bozorlar kon'yunkturasini baholash;
- ✓ baholar (kurslar, kotirovkalar) o'zgarishiga ta'sir etgan omillarning tahlili va ularning bozorga ta'sir muddatlari bo'yicha tasnifi, ob'ektiv va sub'ektiv omillarning ajratib ko'rsatilishi. Ya'ni, baholar o'zgarishiga bo'lgan qandaydir omillarning ta'siri tugaganligini, agarda tugamagan bo'lsa unda ushbu holat qachon yuzaga kelishi mumkinligini aniqlash zarur (masalan, u yoki bu mamlakat qishloq xo'jaligidagi xosilsizlik, hokimiyatning o'zgarishi, kursning o'zgarishi, harbiy harakatlar va boshqa shu kabilar);
- ✓ kelgusida baholar o'zgarishiga olib kelishi mumkin bo'lgan omillarni aniqlab topish va bunday o'zgarishlarni baholarga bo'lgan ta'sir darajasini prognozlash;
- ✓ sub'ekt o'z operatsiyalarini amalga oshiradigan bozorning chuqur tahlili va uning rivojlanish tendensiyalarini aniqlash;
- ✓ o'xshash bozorlarning taqqoslama tahlili;

⁷⁸ Isadjanov A.A., Ismailova N.S. Jahon iqtisodiyotining globalashuvi. O., quv qo., ilanma. –T.: «IQTISODIYOT», 2019. – 154 b.

✓ moliya bozoridagi o'yinning aniq belgilangan strategiya va taktikasi hisobiga tavakkalchiliklarni pasaytirish yo'llarini qidirish.

8.2. Moliyaviy bozorning asosiy ishtirokchilari

Valyuta bozorining asosiy ishtirokchilari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- ✓ markaziy banklar;
- ✓ tijorat banklari;
- ✓ investitsiya va pensiya fondlari;
- ✓ eksport-import operatsiyalarni amalga oshiruvchi korxonalar;
- ✓ valyuta birjalari;
- ✓ valyuta operatsiyalari bilan shug'ullanuvchi broker firmalari;
- ✓ xususiy shaxslar.

Fond bozorining asosiy ishtirokchilari bo'lib quyidagilar hisoblanadi⁷⁹:

- ✓ emitentlar, ya'ni qimmatli qogozlarni joylashtirilishi ustidan pul mablag'larini jalb etuvchi korxona va tashkilotlar;
- ✓ moliyaviy vositachilar (brokerlar va dilerlar). Ular emitentlar va investorlar o'rtasida vositachilik funksiyalarini amalga oshirish huquqini beruvchi tegishli litsenziyalarga ega;
- ✓ qimmatli qogozlarning birja va birjadan tashqari bozori hamda fond birjalari va birjadan tashqari savdo tizimlari tegishli ravishda;
- ✓ investorlar, ya'ni vaqtincha bo'sh pul sarmoyalariga ega hamda ularni qimmatli qogozlarga joylashtirishdan manfaatdor bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslardir;
- ✓ davlatning muvofiqlashtirish va nazorat organlari, ya'ni Moliya Vazirligi, Markaziy bank, Qimmatli qogozlar bo'yicha komissiya va boshqalar;
- ✓ o'z-o'zini muvofiqlashtiruvchi tashkilotlar, ya'ni moliyaviy vositachilarning professional birlashmalari;
- ✓ qimmatli qogozlar bozorining infratuzilmasi, ya'ni maslahat va axborot firmalari, ro'yxatga oluvchilar, depozitar va hisob-kitob kliring tizimlari.

8.3. Xalqaro moliyaviy bozor va globallashtirish jarayonlari

Zamonaviy moliyaviy tizim global xarakterga ega. Jahon iqtisodiyoti rivojlanishining so'nggi o'n yilligi uning globallashtirishining yuqori sur'atlari bilan tavsiflanadi va ushbu jarayon iqtisodiyotning transmilliylashuvi, xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, transport infratuzilmasining rivojlanishi va boshqa geosiyosat omillari bilan bog'langandir. Barcha ishtirokchilar (korxona va korporatsiyalardan tortib to davlatgacha)ning har qanday bozordagi faoliyati

⁷⁹ Isadjanov A.A., Ismailova N.S. Jahon iqtisodiyotining globallashtirish. O., quv qo'llanma. –T.: «IQTISODIYOT», 2019. – 154 b.

iqtisodiy va siyosiy manfaatlarni qondirishga qaratilganligini aytib o'tish zarur. Iqtisodiy manfaatning moddiy ifodasi bo'lib oxir oqibatda iqtisodiy daromad (foyda) yoki moliyaviy natija hisoblanadi. Bir mamlakatdan boshqa bir mamlakatga kapital oqib o'tishining ko'lami qanchalik katta va uning chegaralari qanchalik keng bo'lsa, xalqaro moliya bozorlariga shunchalik ko'p operatsiyalar to'g'ri keladi.

Xalqaro moliyaviy bozor tarkibiy tuzilishi Xalqaro moliyaviy markazlar-xalqaro valyuta, kredit, moliyaviy operatsiyalar hamda qimmatli qogozlar va oltin bilan bitimlarni amalga oshiruvchi banklar va ixtisoslashgan moliya-kredit tashkilotlarining to'plangan joyi tushuniladi. Dastlab ular sanoat jihatidan sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar (AQSH, G'arbiy Yevropa)da barpo etilgan. Keyinchalik esa ma'lum omillarning ta'siri ostida ularning joylashishi kengayib bormoqda. Agarda Tokio Yaponiyaning jahon bozoridagi raqobat kurashi borasidagi kuchayishi munosabati bilan moliyaviy markazga aylangan bo'lsa, Singapur, Bagam orollari, Panama, Baxreyn kabi moliyaviy markazlar ushbuga past soliqlar, davlat aralashuvining deyarli yo'qligi, liberal qonunchilik va operatsion xarajatlarning nisbatan pastligi tufayli aylangan. Moliyaviy markazlarning asl mohiyati turli mamlakatlar o'rtasidagi kapital harakatining uzluksizligini ta'minlashdan iboratdir. Biroq, moliyaviy markazlarni talabni qondirish mexanizmi sifatida ko'rishning o'zi maqsadga to'liq javob bermaydi deb hisoblaymiz.

Valyuta bozorlari - xorijiy valyutaning milliy valyutaga talab va taklif asosida xosil bo'luvchi kurs bo'yicha oldi-sotdisi amalga oshiriladigan markazlardir. Milliy valyuta bozorlari sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar bozor iqtisodiyotiga ega bo'lgan barcha davlatlarda mavjud.

Jahon fond bozorlari - aksiyalar, obligatsiyalar, opsionlar, fyucherslar kabi qimmatli qog'ozlar bilan o'zaro oldi-sotdi operatsiyalarini amalga oshiruvchi korxona muassasalar va ishtirokchilarning jamlanmasidir.

Jahon ssuda kapitallari bozori - xalqaro kredit operatsiyalari amalga oshiriladigan bozor yoki xalqaro ssuda kapitallari bozori.

8.4. Jahon kapital bozori tahlili. Kapital eksporti - xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ilgor shakli sifatida

Kapital olib chiqish jahon xo'jaligining chuqur rivojlanishi davrida tovar olib chiqish monopoliyasini sindirdi. Tovarni olib chiqishni to'ldiruvchisi va uning vositachisi bo'lib, kapital olib chiqish xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida aniqlovchi omilga aylanib bormoqda. Kapital olib chiqish ma'lum bir milliy davlat o'z aylanmasidan bir qism kapitalni olib, uni boshqa bir davlatning ishlab chiqarish jarayoniga va aylanmasiga tovar yoki pul formasida joylashtirishida namoyon bo'ladi. Kapital olib chiqishning asosiy sababi uning ma'lum bir davlatlarda - nisbatan ortiqcha bo'lib qolishligidir. Ishbilarmonlik foydasi yoki foiz olish maqsadida kapital chet elga chiqariladi. **Xalqaro kapital migratsiyasi** - kapital

egasi uchun foyda keltiruvchi, davlatlar orasidagi qarama-qarshi harakatdir. Har bir davlat bir vaqtning o'zida kapitalning importyori va eksportyori hisoblanadi. Amaliy hayotda investitsiya qilish zaruriyati o'zida investitsion muhitning barcha qismlarini mujassamlashtirgan sabablar kompleksi va shuningdek ayrim bozorlarning Qiyosiy ustunligi tamoyillari bilan belgilanadi. Jahon ho'jaligida kapital olib chiqish asosan quyidagi shakllarda amalga oshiriladi⁸⁰:

- sanoat, savdo va boshqa korxonalarga to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalar;
- portfel investitsiyalar (xorijiy obligatsiyalar, aksiya, qimmatbaho qogozlar); - ssuda kapitalining sanoat va savdo korporatsiyalari, bank va boshqa moliyaviy tashkilotlariga o'rta va uzoq muddatli kreditlari yoki zayomlari;
- iqtisodiy yordam- tekinga va imtiyozli kreditlar shaklida (foizsiz, kam foizli).

Xorijiy investitsiyalar bu kapital qabul qiluvchi davlatda kompaniya ustidan nazorat o'rnatish va uni boshqarishda ishtirok etish maqsadida kapital ko'chirishdir. **To'g'ridan-to'g'ri** yo'naltirilgan investitsiyalar shaklida kapital olib chiqish bu kapital qabul qiluvchi davlat hududida kapital eksportyori tomonidan ishlab chiqarishni tashkil etishini bildiradi. **Portfel investitsiyalar** yirik korporatsiyalar, markaziy va xususiy banklar tomonidan chiqariladigan obligatsiya zayomlarini moliyalashtirish uchun xorijiy kapitalni jalb qiluvchi muhim manbadir. Xorijiy portfel investitsiyalarini jalb qilishda odatda yirik investitsion banklar vositachilik qiladi. Portfel investitsiyalarning harakatiga ko'p jihatdan alohida davlatlarda obligatsiyalar uchun to'lanadigan foiz stavkalaridagi farq ta'sir qiladi.

Tayanch iboralar: Moliya bozori, valyuta bozorlari, xalqaro kreditlar bozori, valyuta bozori, qimmatli qog'ozlar bozori, sug'urta va pensiya fondlari bozori, hosilaviy moliyaviy instrumentlar bozori,

Bobning qisqacha xulosasi:

Nazorat savollari:

1. Jahon moliyaviy bozorlarning maqsadi va asosiy vazifalari nimadan iborat?
2. Moliyaviy bozorning asosiy ishtirokchilari
3. Xalqaro moliyaviy bozorning globallashtirish jarayonlarini yoritib bering
4. Jahon kapital bozori asosiy mohiyati nimadan iborat?
5. Kapital eksporti milliy iqtisodiyotlarga ta'sirini izohlab bering
6. Jahon valyuta tizimini shakllanish jarayonlari yoritib bering.
7. Jahon valyuta tizimi evolyusiya jarayoni mohiyatini tushuntiring va boshqa jahon valyuta tizimlariga misolar keltiring.

⁸⁰ Isadjanov A.A., Ismailova N.S. Jahon iqtisodiyotining globallashtirish. O'quv qo'llanma. -T.: «IQTISODIYOT», 2019. - 154 b.

9-BOB. Moliyaviy va real kapital

Kapital iqtisodiy resurs sifatida moliyaviy va real kapitalga bo'linadi. Avvalo moliyaviy kapital (moliyaviy resurslar, moliyaviy aktivlar) ni ko'rib chiqamiz. Moliyaviy kapital bank aktivlari va muomaladagi qimmatli qog'ozlar bilan ifodalangan kapital (pul kapital shaklida odatda banklarda saqlanadi va shuning uchun ham bank aktivlari tarkibiga kiradi)dir. U moliyaviy sektorda jamlangan, ya'ni turli xil moliyaviy (bank, sug'urta va boshqa faoliyat) xizmat turlarini ko'rsatuvchi iqtisodiy faoliyat turlarida mujassamlashgan.

Endi real kapitalga o'tib, uni ta'riflash lozim. Real kapital - moddiy ob'ektlardan, shuningdek, intellektual mulk va uni ijaraga berish huquqi ob'ektlaridan tarkib topadi. Real kapital, asosan, real sektorda jamlangan bo'lib, unga moliyaviy faoliyatdan tashqari boshqa barcha iqtisodiy faoliyat turlari tasluqlidir.

9.1. Jahonning moliyaviy kapitali

Jahonning moliyaviy kapitali – bu xalqaro tashkilotlar va mamlakatlarning moliyaviy aktivlari yig'indisidir. Moliyaviy barqarorlik Kengashi ma'lumotlariga ko'ra, ushbu moliyaviy aktivlar miqdori 287 trln AQSh doll. ni tashkil etadi. Ular asosan moliyaviy bozorlarda muomalada bo'lishadi.

Jaxonda moliyaviy kapitalning taqsimoti

Real kapital real sektorga yo'naltirilgan investitsiyalar xisobidan to'ldiriladi, ular esa moliyaviy kapital xisobidan, moliyaviy kapital, o'z navbatida, jamg'armalar xisobidan, ya'ni iste'molga sarflanmagan milliy daromad qismidan shakllantiriladi. Moliyaviy kapitalning real kapitalga aylantiruvchi bunday jarayon kapital aylanmasi deb ataladi. Tarmoqlararo va mamlakatlararo kapitalning oqib yurishi, ya'ni xalqaro kapital harakati kapital aylanmasiga ko'plab o'zgarishlarni kiritmoqda, biroq barcha mamlakatlarda milliy jamg'aramalar investitsiyalarni moliyalashtirish asosi bo'lib xizmat qiladi. Oxirgi statistik ma'lumotlarga ko'ra, yalpi jamg'armaning eng past me'yorlariga ega bo'lgan Afrika mamlakatlarida ham ushbu ko'rsatkich YalMga nisbatan 19,5 %ni, investitsiyalar me'yori esa - 23,5%ni tashkil etmoqda. Bu shundan dalolat beradiki, real sektorga xorijiy kapitalning sof kirib kelishi (uni chiqib ketishini inobatga olgan holda) Afrika mamlakatlarida ishlab chiqarilgan YalMga nisbatan 4%ni tashkil etib, jami Afrika mamlakatlariga yo'naltirilgan investitsiyalarning 16,6%ni tashkil etmoqda. Shunga qaramay, mazkur bo'limda asosiy e'tibor moliyaviy resurslarning mamlakatlararo o'zaro oqimiga qaratiladi⁴¹.

Kapital – bu (Porter terminologiyasiga ko'ra) faol iqtisodiy resurslardan bo'lib, qisqa davr ichida boshqa an'anaviy iqtisodiy resurslar (mehnat va tabiiy) ga

⁴¹ Мировая экономика и международные экономические отношения. Полный М64 курс : учебник / коллектив авторов ; под ред. А.С. Булатова. — 3-е изд., стер. — Москва : КНОРУС, 2017. — 916 с. — (Бакалавриат).

nisbatan katta hajmda ko'payish xususiyatiga egadir. Shuning uchun ham kam sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarga nisbatan sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlarda kapital katta hajmda jamg'arilgan. Bu tendentsiya moliyaviy kapitalga ham taaluqlidir.

Xozirgi vaqtda, jahon moliyaviy kapitalining bor-yo'g'i 20 foizi kam sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar hissasiga to'g'ri kelmoqda. Buning tasdig'ini moliyaviy bozor hajmiga qarab ham aniqlash mumkin. Jahon moliyaviy bozorini tavsiflovchi ko'rsatkichlar qatoriga quyidagilar kiradi, ya'ni:

- aktsiya bozorini kapitallashuvi;
- qarzga olingan qimmatli qog'ozlar qiymati;
- bank aktivlari;
- bank aktivlari, obligatsiyalar va aktsiyalar summasi;
- YalMga nisbatan bank aktivlari, qarzga olingan qimmatli qog'ozlar va aktsiyalar.

Qolgan barcha moliyaviy resurslar sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar, birinchi o'rinda, AQSh, Yel va Yaponiya davlatlari hissasiga to'g'ri kelmoqda. Jahon moliyaviy kapitalining kichik qismi xalqaro tashkilotlarga tegishlidir.

Xalqaro tashkilotlarning moliyaviy kapitali

Xalqaro tashkilotlarning moliyaviy kapitaliga, asosan, Xalqaro valyuta fondi va Jahon banki kapitallari kiradi. XVF kapitali hajmi 700 mlrd dollardan oshib ketdi, Jahon bankining barcha guruhlar kapitali esa 600 mlr dollardan oshmoqda va bunday ko'payish obligatsiyalarni chiqarish hamda o'z kapitalini oshishi xisobiga ta'minlanmoqda. Ikkala xalqaro tashkilot ham o'z kapitallarini xalqaro miqyosda yordam ko'rsatishga sarflamoqda. Garchi bunday yordam qoloq mamlakatlarga kiritilayotgan xususiy kapitalga nisbatan kamroq bo'lsada, XXI asr boshlariga kelib o'rta xisobda 189 mlrd dollardan oshdi⁸². Kam sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar, ayniqsa kichik davlatlar uchun xalqaro moliyaviy yordam ularning moliyaviy kapitalining tarkibiy qismini tashkil etmoqda. Binobarin, Moldaviya, Qirg'iziston, Tojikiston kabi mamlakatlar olayotgan xalqaro moliyaviy yordam ularda ishlab chiqarilayotgan YalMga nisbatan 5,5-8,5 %ni tashkil etmoqda. Garchi XVJ va JB tomonidan ajratilayotgan moliyaviy yordam bu yoki u mamlakatga berilayotgan xalqaro moliyaviy yordam tarkibida katta ustunlikka ega bo'lmasada, bu yordamning asosiy jihati retsipient-mamlakatlarning iqtisodiy siyosatini yengillashtirish hamda kerakli takliflarni

⁸² Мировая экономика и международные экономические отношения. Полный М64 курс : учебник / коллектив авторов ; под ред. А.С. Булатова. — 3-е изд., стер. — Москва: КНОРУС, 2017. — 916 с. — (Бакалавриат).

berishdir. Chunki bunday amaliy takliflar negizida sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar tomonidan qoloq mamlakatlarga berilayotgan moliyaviy yordam ko'rsatiladi.

Xalqaro moliyaviy markazlar va ofshorlar

Jahon moliya bozorining shunday joylari borki, bunda fond birjalarida faol savdo jarayoni amalga oshiriladi hamda moliyaviy kapital katta miqdorda bank va moliyaviy kompaniyalarda saqlanadi. Bunday joylar moliyaviy markazlar deyiladi, agar bunday markazlarning operatsiyalarida norezidentlarning mablag'lari ulushi yuqori bo'lsa, unda bunday joylar xalqaro moliyaviy markaz deb ataladi. Bularning tarkibiga, avvalo, Shimoliy Amerikadagi Nyu-York, Chikago, Vashington, San-Frantsisko, Boston, Toronto; Yevropada – London, Parij, Frankfurt, Myunxen, Amsterdam, Jeneva, Syurix, Stokgolm, Bryussel, Vena, Lyuksemburg; Osiyoda esa Tokio, Gonkong, Singapur, Shanxay, Pekin, Shenchjen, Seul, Dubay. Xududlar darajasidagi xalqaro moliyaviy markazlar tarkibiga San-Paulu, Buenos-Ayres, Yoxannesburg, Moskva kiradi. Xalqaro moliyaviy markazlar – bu kapitalning mamlakatlararo oqib o'tishining asosiy toiridir. Bir-biri bilan raqobatlashayotgan indekslar (global moliyaviy markaz indeksi va xalqaro moliyaviy markazlarning rivojlanish indeksi)da birinchi ikkita o'rinni doimo Nyu-York va London, ular ortidan esa Singapur, Gonkong va Tokio kabi yirik markazlar birin ketin mos o'rinlarni egallashmoqda. Bu va shunga o'xshash liderlar reytingini global markazlar deb ataladi. Moskva va unga o'xshash boshqa markazlarni xozircha xududiy markaz deb atash maqsadga muvofiqdir.

Xuddi mana shunday jahon moliyaviy markazlarida milliylik tusini yo'qotgan yoki yo'qotish arafasida turgan moliyaviy kapital to'planadi. Qulay jahon iqtisodiy kon'yunkturasi sharoitida ushbu moliyaviy kapital boshqa mamlakatlar iqtisodiyotiga yo'naltiriladi, iqtisodiy qiyinchiliklar va inqirozlar davrida esa mazkur kapital xalqaro moliyaviy markazlar doirasidan chiqmagan xolda banklarda depozit ko'rinishida saqlanadi. Jahon moliyaviy markazlar hatto yirik iqtisodiyot uchun ham axamiyatlidir, chunonchi jahon moliya markazi reytingida katta miqdordagi noingliz aktivlarga ega va ikkinchi o'rinda turuvchi London tufayli Buyuk Britaniyada moliyaviy kapital hajmi YalMga nisbatan 75,4 %ni tashkil etmoqda.

Ofshor moliyaviy markazlar mazmun jihatidan jahon moliyaviy markazlariga yaqin xisoblanadi va xorijiy kapitallarni o'zlaridagi soliq imtiyozlari (ularning ikkinchi nomi - "Soliq jannatlari") orqali jalb etishadi. Jalb etilgan kapitallardan milliy iqtisodiyot yoki savdoda (xalqaro moliyaviy markazlardan farqli o'laroq) foydalanishmaydi, balki ularga milliy yurisdiksiya (qopqoq)ni berishadi va shu orqali ular o'z faoliyatlarini yuritishadi. Ofshor moliyaviy markazlarning daromadlari xorijiy kapitallarni jalb etish, ularni o'z banklarida saqlash va xizmat ko'rsatishdan xosil bo'ladi. XVf va IXTT (Iqtisodiy hamkorlik

va taraqqiyot tashkiloti)kabi tashkilotlarning iqtisodiy taxlilnomasida ofshor moliyaviy markazlar oddiygina qilib ofshorlar deb nomlanadi.

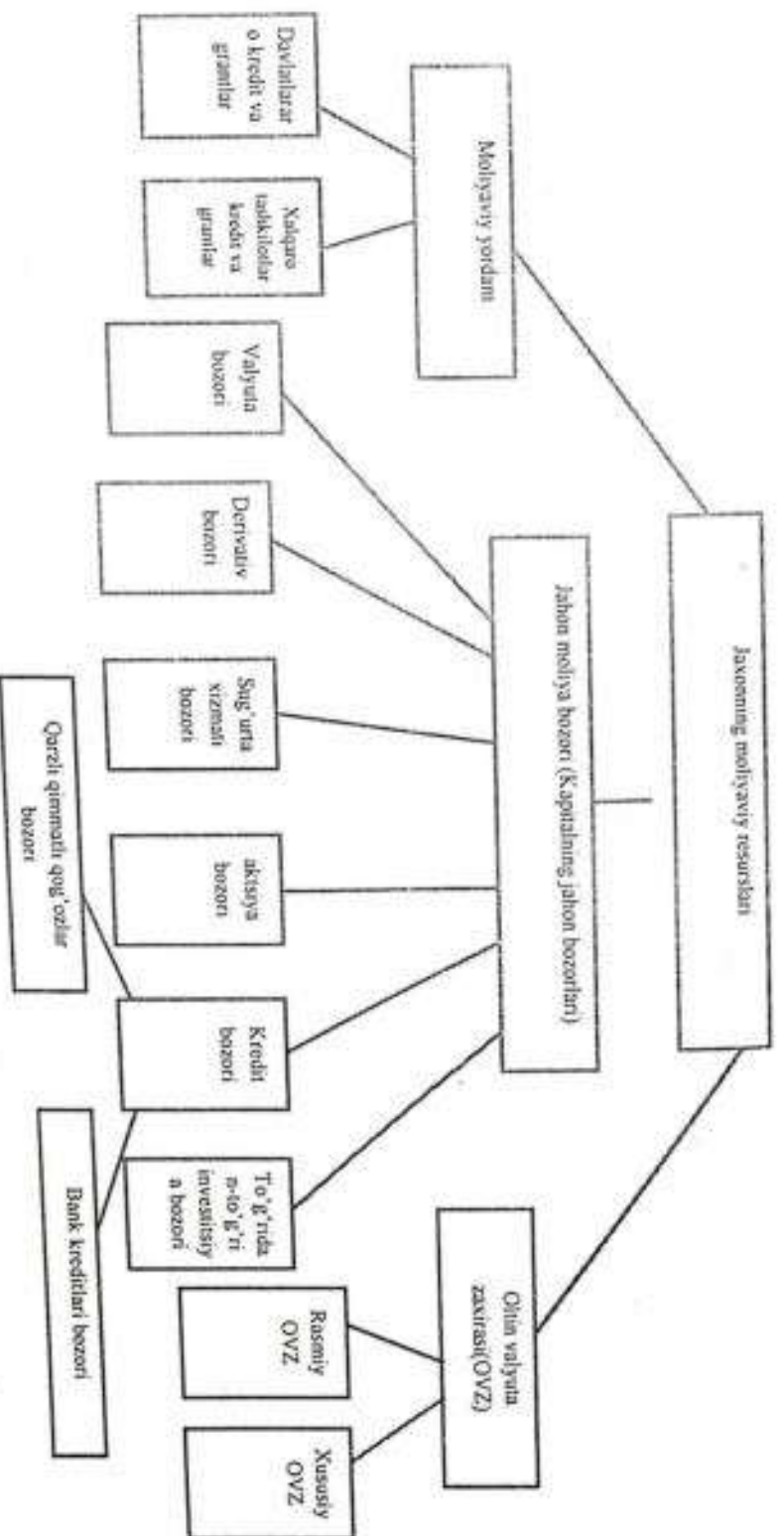
Shuni qo'shimcha qilish kerakki, ofshorlar tarkibiga katta miqdordagi xorijiy kapitallarni jalb etayotgan mamlakatlar ham kiradi, chunonchi ushbu mamlakatlar ko'p miqdorda soliq imtiyozlarini faol iqtisodiy agentlarga, ya'ni ham rezident ham norezidentlarga berishadi. Shunday mamlakatlar qatoriga Singapur va Gonkongni kiritish mumkin. Bu mamlakatlar kompaniya va tashkilotlarni soliqa tortish darajasi bo'yicha Fors kurfasi monarxlaridan keyingi 4 va 5 o'rinlarda turishadi. Bundan tashqari, ofshorlar tarkibiga ba'zi bir xorijiy investorlar turiga soliq imtiyozlari beruvchi mamlakatlar ham kiradi, masalan Lyuksemburgda ofshor imtiyozlari faqatgina moliyaviy kapitalga beriladi. Natijada ofshor va jahon moliyaviy markazlar o'rtasida chegara yo'qolib bormoqda. Bundan tashqari, ba'zi mamlakatlar (asosan, Buyuk Britaniya va Niderlandiya) tomonidan yaratilgan kanallar orqali norezidentlarning aktivlari ofshor markazlariga o'tmoqda (masalan, Niderlandiyada bu Niderlandiya Antil orollari, Buyuk Britaniyada esa Karib basseyini va Yevropadagi ko'p sonli oldingi va hozirgi mulklari). Shuning uchun ham iqtisodiy adabiyotlarda ularni yarim ofshorlar, ofshorni amalga oshiruvchi mamlakatlar, sparring-ofshor yurisdiksiya deb ham atashadi.

Ofshorlar ruyxati bir biridan farq qiladi, odatda ular tarkibiga o'nlab mamlakatlar (gohida ularning katta bo'laklari) va jahonning xududlari kirishi mumkin. Ofshorlar – bu, odatda, kichik mamlakatlar(masalan, hozirgi va sobiq britaniya orollari xududlari, avvalombor, Britaniya Virgin va Kayman orollari, Bagama va Bermudlar, Normand orollari hamda Yevropadagi Britaniya mol mulklari), shuningdek, ba'zi mamlakatlarning ayrim shtatlari va viloyat(AQShning ba'zi shtatlari va Shvetsariya kantonlari)lari ham bo'lishi mumkin.

Umuman, ofshorlarning kichik xududiga nisbatan ularda to'plangan kapital miqdori katta bo'lishi mumkin. Masalan, Lyuksemburgda to'plangan jami moliya kapitali uning YalMiga nisbatan 3165%ni tashkil etadi. Ma'lumki, jami to'plangan kapital ham Leksemburg milliy iqtisodiyotida ham uning chegara ortlarida faoliyat yuritadi, Lyuksemburg faqatgina ushbu kapitalni ruyxatga olish joyi sifatida e'tirof etiladi, xolos.

Jahon moliya bozori

Shunday qilib, moliyaviy kapital doimiy xarakatda, bunda bitta iqtisodiy agentdan ikkinchisiga oldi-soldi akti orqali o'tadi, ya'ni iqtisodiy nazariyada ta'kidlanganidek, qayta taqsimlanadi. Mamlakatlar o'rtasida ushbu taqsimot turli darajadagi jahon moliyaviy va ofshor markazlari orqali amalga oshiriladi. Moliyaviy kapitalning bunday taqsimotini quyidagicha tasavvur qilish mumkin (9.1-rasm).

9.1-rasm. Moliyaviy kapitalning qayta taqsimlash mexanizmi

9.1-rasmdan ko'rinib turibdiki, jahon moliyaviy bozori moliyaviy kapitalni qayta taqsimlashning asosiy tomi xisoblanadi. U turli xil bozorlar ("jahon moliyaviy bozorlar" deb ataladi) yig'indisi bilan ifodalangan, shuning uchun ham uni xar xil nuqtai nazardan ko'rib chiqish lozim.

Funksional nuqtai nazardan, jahon moliyaviy bozori bir necha bozorlardan, ya'ni valyuta bozori, derivativ bozor, sug'urta xizmatlari, aktsiyalar, kredit bozori, to'ridan-to'g'ri investitsiyalar bozori tashkil topadi. Shuningdek ular yanada tor yo'nalishlarga bo'linishi mumkin, masalan, kredit bozori – bank kreditlari bozori va qarzga olingan qimmatli qog'ozlar bozoriga bo'linadi, va ko'pincha qimmatli qog'ozlar (ya'ni qarzli va aktsiyali) bilan bog'liq barcha operatsiyalar fond bozoriga birlashadi.

Kapitalni muomala muddatlari nuqtai nazaridan jahon moliya bozori ikki qismga bo'linadi: qisqa muddatli moliya kapitali (uni pul bozori deb ham atashadi) va uzoq muddatli moliya bozori (uni kapital bozori deb ham atashadi).

Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari nuqtai nazaridan bu, avvalombor, valyuta bozori (u orqali valyuta ayirboshlanadi) va bank kreditlari bozori (birinchi galda eksport-import).

Kapitalning xalqaro harakati nuqtai nazaridan eng asosiysi aktsiyalar bozori va qarzli qimmatli qog'ozlar bozori (bu orqali portfel investitsiyalar o'tadi, ya'ni tarqalib ketgan qimmatli qog'ozlar paketi shaklidagi xorijdagi investitsiyalar), bank kreditlari bozori (turli investitsiyalar, ya'ni ssuda, zaym va kredit uchun foydalaniladigan), to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar bozori.

Jahon moliya bozorida bosh xaridorlar va sotuvchilar bo'lib transmilliy korporatsiyalar va institutsional investorlar (pension va investitsion fondlar, sug'urta kompaniyalari) xisoblanadi. Shuningdek, bunda milliy davlat organlari (moliya vazirligi, xududiy organlar), xalqaro moliya tashkilotlari, shu bilan birga jismoniy shaxslar (odatda bilvosita, institutsional investorlar orqali) ham yetarlicha rol o'ynaydi. Pirovardida, oldin ham ta'kidlab o'tilganidek, gohida jahon moliya bozoridagi keng ko'lamlı operatsiyalar xalqaro moliyaviy markazlar tomonidan amalga oshiriladi.

Global nomuvozanat

Iqtisodiy jaryonlarni globallashuv darajasiga muvofiq xalqaro moliya markazlari mavjud mamlakatlarga keladigan moliya kapitalining ko'lami oshib boradi. Qisman bunday harakat xalqaro valyuta – xisob-kitob munosabatlari shaklida (xalqaro migratsiya, xalqaro bilimlar almashinuvi, xalqaro savdo jaryonlarida paydo bo'ladigan to'lovlarga xizmat ko'rsatish), qisman - kapitalning xalqaro harakati (moliya kapitali shaklida) da namoyon bo'ladi.

Xalqaro valyuta – xisob-kitob munosabatlari va kapitalning xalqaro harakati natijasida global (xalqaro) nomutanosibliklar paydo bo'ladi, ya'ni mamlakatlar o'rtasida kapitalni ko'chib yurishi tufayli nomuvozanatlik holatlari qayd etiladi, ya'ni ba'zi mamlakatlar kapitalning netto-eksportyorlari, boshqalari esa netto-importyorlariga aylanib qolishadi (9.1-jadval). O'z navbatida, bu xolat ularning

to'lov balansidagi nomunosiblik natijasi xisoblanadi (joriy to'lov balansining ijobiy saldosi kapital xarakatining balansida salbiy saldo bo'lib namoyon bo'ladi).

9.1- jadval.

Dunyoing yirik kapital netto-eksportyorlari va netto-importyorlari (2018y)

kapital netto-eksportyorlari			kapital netto- importyorlari	
№	mamlakatlar	YalMga nisbatan joriy to'lov balansining ijobiy saldosi, %	mamlakatlar	YalMga nisbatan joriy to'lov balansining salbiy saldosi, %
1	Germaniya	18,9	AQSh	35,5
2	Xitoy	13,8	Buyuk Britaniya	14,0
3	Saudiya Arabistoni	7,0	Braziliya	7,9
4	Niderlandiya	5,9	Turkiya	4,0
5	Janubiy Koreya	5,8	Kanada	3,4
6	Tayvans	4,2	Avstraliya	3,4
7	Kuveyt	4,0	Frantsiya	2,6
8	Singapur	3,9		
9	Rossiya	3,8		
10	Katar	3,5		
11	Shvetsariya	3,2		
12	BAA	3,2		
13	Norvegiya	2,8		

Manba:IMF. Global Financial Stability Report. April 2015. Statistical Appendix. P.3.

To'lov balansidagi nomunosibliklar (mamlakatlararo kapital oqimidagi nomunosiblik natijasi sifatida) birinchi galda, ichki jamg'armalar va investitsiyalardagi nomunosiblik bilan bog'liqdir, ba'zi mamlakatlarda jamg'armalar investitsiyalarga nisbatan ko'proq, ba'zilarida esa teskari xolat qayd etilgan. Ba'zi xolatlarda esa faqatgina chetdan moliya kapitalini jalb etgan xolda maxalliy investitsiyalarni moliyalashtirish va pul mablag'lariga bo'lgan ehtiyojni qoplash mumkin. Masalan, Germaniyada 2018 yilda jamg'armalar YalMga nisbatan 24%ni, investitsiyalar 17%, AQShda esa teskari xolat ya'ni, jamg'armalar -17%, investitsiyalar esa 19%ni tashkil etdi. Natijada AQSh maxalliy jamg'armalarda yetmagan mablag'larni, qisman Germaniyadan kapitalni netto-import qilish orqali qoplashi va Germaniya esa kapitalning netto-eksportyoriga aylandi⁸³.

⁸³ Мировая экономика и международные экономические отношения. Полный М64 курс : учебник / коллектив авторов ; под ред. А.С. Булатова. — 3-е изд., стер. — Москва: КНОРУС, 2017. — 916 с. — (Бакалавриат).

Eslatib o'tamiz, jamg'armalar – bu YaMD (YaIM)ning iste'molga sarflanadigan qismidir, yalpi jamg'arma me'yori esa bu mamlakat jamg'armasining YaIMga nisbati shaklida aniqlanadi. Ba'zi mamlakatlarda ushbu me'yor ko'p emas 10%, boshqalarida 30%ga yaqin (masalan, Rossiya), yana ba'zi davlatlarda esa, masalan Xitoyda bu me'yor 50 %ni tashkil etadi. Mamlakatlar o'rtasida yalpi jamg'arma me'yorini bunday keskin farq qilishini bir necha sabablari mavjud. Masalan, AQShda davlat darajasida iste'mol milliy iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi kuch sifatida xar tomonlama rag'batlantiriladi. Aksincha, Xitoyda faol sanoatlashtirish jarayoni uchun kerakli bo'lgan katta investitsion loyihalarni moliyalashtirish maqsadida yalpi jamg'arma me'yori baland, shuningdek, ijtimoiy ta'minot tizimini rivojlanmaganligi, davlat pensiya va tibbiy sug'urtasini to'liq shakllanmaganligi tufayli ko'plab xitoyliklar o'zlari to'plagan shaxsiy jamg'armalariga umid bog'laydilar.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar nuqtai nazaridan jamg'armalar hajmidagi keskin farqlarning asosiy sababi tashqi savdodagi import va eksport o'rtasidagi farq sifatida shakllangan joriy to'lov balansi saldosisi xisoblanadi. Chunki ijobiy saldo mamlakat jamg'armalariga qo'shilib, ularni ko'paytiradi, salbiy saldo esa ularni kamaytiradi. Shu nuqtai nazardan, AQShda yalpi jamg'arma me'yorining pastligi bu, avvalombor, amerika tashqi savdosidagi defitsitning oqibatidir, shuningdek, Xitoy, Yaponiya, Germaniya, Rossiya kabi davlatlardagi yalpi jamg'arma me'yorining yuqoriligi o'sha davlatlardagi tashqi savdo balansining profitsiti natijasidir.

O'z navbatida, tashqi savdodagi profitsit nafaqat eksport qilinayotgan maxsulotning yuqori raqobatbardoshligi va unga jahon bozoridagi yuqori talabning mavjudligi bilan balki, unga qo'shimcha sifatida yuqori raqobatbardoshlikni milliy valyuta kursining pastligi bilan o'zaro uyg'unlikda qo'llanishi natijasi hamdir, bunga misol tariqasida Rossiya, Saudiya Arabistoni, Singapur, Janubiy Koreya va Xitoy mamlakatlari tajribasini keltirish mumkin. Xitoyda milliy valyutaning rasmiy kursi, birinchidan, birjada emas, balki ma'muriy shaklda o'rnatiladi, ikkinchidan, milliy valyutaning rasmiy kursi uni sotib olish qobiliyati pariteti (SQP)ga nisbatan 2 marta pasaytirilgan, Xitoy bilan savdo-sotiqda katta defitsitga ega bo'lgan mamlakatlar (birinchi o'rinda AQSh) ning fikricha bunday defitsit sababi Xitoy milliy valyuta (yuan) kursining pasaytirilishi xisoblanadi. Ushbu mamlakatlar vakillari fikricha, milliy valyutaning pasaytirilgan kursi Xitoyda katta miqdorda jamg'armalarni shakllanishiga va xalqaro nomutanosibliklarni paydo bo'lishiga olib kelmoqda, chunki Xitoy dunyoda asosiy eksportyor mamlakat xisoblanadi.

Shu bilan birga, faqatgina milliy valyutalar kursini sun'iy pasaytirish evaziga joriy to'lov balansida ijobiy natijalarga erishish mumkin, degan g'oyadan yiroq turish kerak. Rossiyada milliy valyuta (rubl)ning rasmiy kursi ma'muriy yo'l

bilan emas, balki valyuta birjasida aniqlanadi, shu bilan birga Rossiyaning Markaziy banki tomonidan rasmiy kursni o'rnatilishiga aralashuv (valyuta intervensiyalari ko'rinishida) minimallashtirilgan. Germaniyada umuman milliy valyuta degan tushuncha mavjud emas, yevro kursining pasayishi kuzatilmaydi. Ikkala xolatda ham joriy to'lov balansining ijobiy saldosini barqaror va bu ushbu mamlakatlardan eksport qilinayotgan tovarlar (Rossiyadan xom ashyo, yoqilg'i, metall, o'g'itlar, qurol-aslaha, Germaniyadan mashinalar, asbob-uskunalar, transport vositalari va kimyoviy maxsulotlar)ning yuqori raqobatbardoshlikka egaligi xioblanadi.

Investitsiyalar – bu kapitalni yaratish va takror ishlab chiqarish uchun xarajatlar oqimidir. Moliyaviy va real kapitalni birgalikda faoliyat yuritishi investitsiyalarni ikkita ko'rinishga bo'linishiga olib keladi. Real kapitalga (yoki nomoliyaviy aktivlarga) investitsiyalar asosiy kapital va moddiy aylanma vositalarni takror ishlab chiqarishga mo'ljallangan. Umuman investitsiyalar haqida gap ketganda, odatda real investitsiyalar nazarda tutiladi. Moliyaviy kapitalga (ya'ni moliyaviy quyilmalar) investitsiyalar moliya kapitalini yaratish va takror ishlab chiqarishga mo'ljallangan bo'lib, qimmatli qog'ozlar va kredit (bank aktivlari xisobga olinmagan, chunki ularning tarkibiy qismi bank kreditlariga aylanadi va ikkinchidan, ikki marta xisoblashdan qochish maqsadida)larga qilingan quyilmalardan tashkil topadi. Moliya kapitaliga qilingan investitsiyalarning bir qismi darrov real kapitalni moliyalashtirishga sarflanadi, ikkinchi qismi – keyinroq, uchinchi qismi esa umuman real kapitalga aylanmaydi. Shu bilan birga moliya kapitaliga qilingan investitsiyalar bilan real kapitalga qilingan investitsiyalarni taqqoslasak, bir tomondan, ikki yoqlama xisob-kitob xosil bo'ladi, boshqa tomondan esa xamma moliyaviy investitsiyalar xam real kapitalga aylanmaydi.

Real kapitalga qilingan investitsiya xajmining YalM hajmiga nisbati yalpi jamg'arma me'yori deb ataladi. U birinchi galda, iqtisodiy taraqqiyot bosqichlarga bog'liq, industrializatsiya bosqichida oshadi (Xitoy), postindustrializatsiya bosqichida kamayadi (AQSh, Osiyoning sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlari). Lekin agar mamlakatda jamg'armalar va moliyaviy kapital miqdori real kapitalga investitsiyalarni moliyalashtirishga yetarlicha bo'lmasa, chet eldan kapitalni jalb qilishga e'tibor qaratiladi. Bunda tashqaridan kreditni jalb etilishi tashqi qarzni oshishiga olib keladi, masalan, AQShda xuddi shunday vaziyat hozirgi kunda kuzatilmoqda. Quyidagi jadvalda dunyo mamlakatlari va xududlarida jamg'armalar va investitsiyalar oqimi bashorat qilingan.

Dunyo mamlakatlari va xududlarida 2016-2019 yy.jamg'armalar va investitsiyalar oqimi, YalMga nisbatan %da.

№	Mamlakat yoki xudud	jamg'arma	investitsiya
1	Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar	21.5	21.5
2	AQSh	19.0	21.8
3	Germaniya	23.6	18.4
4	Yaponiya	23.7	22.4
5	Kam sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar	32.8	32.4
6	Markaziy va Sharqiy Yevropa	17.3	21.2
7	MDX	23.6	21.9
8	Osiyo (Yaqin va O'rta Sharqdan tashqari)	43.1	41.7
9	Yaqin va O'rta Sharq	31.9	27.5
10	Lotin Amerika	18.3	20.9
11	Saxara janubidagi Afrika	17.0	20.3
12	Jahon	26.2	26.0
13	Yoqilg'i eksportyorlari	28.4	24.4
14	Qarzdor-iqtisodiyotlar	21.4	24.7

Manba: Word Economic Outlook Oktober 2014 P. 210-212

9.2-jadvaldan ko'rinib turibdiki, AQSh, Markaziy va Sharqiy Yevropa, Lotin Amerika va Afrika kabi mamlakatlarda jamg'arma bilan investitsiyalarni bir biriga mos kelmasligi tufayli investitsiyalarni moliyalashtirish uchun kapitalning netto-importyori kerak, ya'ni bunday mamlakatlar qatoriga Germaniya, Yaponiya, Osiyoning sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlari va yoqilg'i eksportyor-mamlakatlari (Rossiya) kiradi.

Xalqaro moliya tizini va yangi moliyaviy arxitektura

Moliya kapitali o'zining o'ta harakatchanligi, xalqaro valyuta-xisob-kitob munosabatlari va kapitalning xalqaro xarakatini kuchli liberallashtirish tufayli bilimlar bilan birga o'ta globallashtirish resurs xisoblanadi. Moliyaviy kapitalning globallashtirish milliy iqtisodiyotlar uchun ham negativ ham pozitiv oqibatlarga ega. Dunyoda moliyaviy resurslarning yetishmasligi xolatini yumshatilishi, natijada kapitalni defitsit resursga aylanishini birinchi toifaga taaluqli deyish mumkin. Dunyo bo'yicha xorijdan moliyaviy resurslarni kirib kelishi YalMga nisbatan o'rtacha 4,3%ni tashkil etadi, shu jumladan sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarda bu ko'rsatkich 3%ni, kam sanoat jihatdan taraqqiy

tizimi bilan qo'shilib ketgan xalqaro moliya tizimi, endilikda bank faoliyati standartlari, tashqi qarz, to'lov balansi, xalqaro valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi xalqaro institutlar tizimi bilan to'ldirildi. Biroq, bunday xalqaro moliya tizimi ham 1976 yilda Yamayka konferentsiyasida qayta tashkil etildi. Valyuta cheklovlari va xalqaro moliya institutlari tizimi qoldirildi, ko'plab mamlakatlar uchun xos bo'lgan "suzib yuruvchi" va "qat'iy belgilangan" ayirboshlash kurslari uchun imkoniyatlar yaratildi. Shu bilan birga, Yamayka jahon moliya tizimi xam oxirgi jahon moliyaviy inqirozdan so'ng o'zgarishlar bo'lishini talab qildi. Chunonchi, oxirgi yillarda yangi moliyaviy arxitektura, ya'ni yangi moliyaviy inqirozlar oldini olishga qaratilgan Yamayka tizimidagi o'zgarishlar haqida bot-bot gaplar, baxsli munozaralar bo'lmoqda.

Bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi tomonidan ishlab chiqilgan Bazels kelishuvlari Yangi moliyaviy arxitekturani asosiy elementlaridan biri xisoblanadi. Ushbu kelishuvlarning birinchi qismi – Bazel I- 1988 yilda ishlab chiqilgan bo'lib, extimolli kredit risklariga nisbatan kapitalni yetarlilik standartlarini jaxon banklariga tavsiya etdi, kelishuvlarning ikkinchi qismi – Bazel II- 2004 yilda ishlab chiqilgan bo'lib, kredit va boshqa risklarga nisbatan kapitalni yetarlilik standartlarini o'z ichiga oladi; kelishuvlarning uchinchi qismi – Bazel III 2010 yilda ishlab chiqilgan bo'lib, likvidlik normativlari va zaxira kapitali bo'yicha standartlarni o'z ichiga oladi.

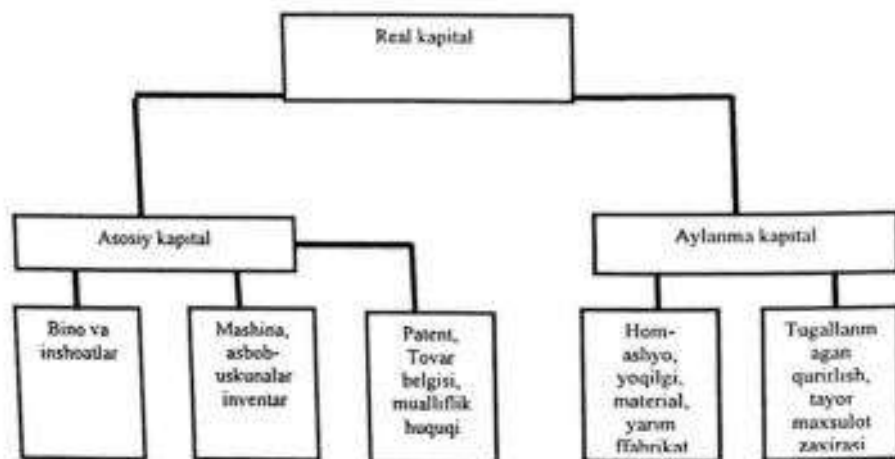
2009 yilda jahon moliyaviy inqirozlar oldini olish maqsadida jaxon mamlakatlarining moliyaviy organlari klubi sifatida faoliyat yuritgan moliyaviy barqarorlik Forumi negizida yangi xalqaro tashkilot - moliyaviy barqarorlik bo'yicha Kengash tashkil etildi. Shvetsariyada xalqaro xisob-kitoblar Bankida joylashgan mazkur yangi xalqaro moliyaviy tashkilotning maqsadi – jaxon moliyaviy barqarorlikning zaif tomonlarini aniqlash, shu soxada jaxon moliyaviy organlar faoliyatini o'zaro muvofiqlashtirish orqali nazorat siyosatini yuritish va ular faoliyatini tartibga solishdir.

Shunga o'xshash boshqa g'oyalar xam muxokama qilinadi, masalan Tobin (1918-2022 yillarda yashab o'tgan Nobel mukofoti laureati, amerikalik Djeym Tobin tomonidan taklif etilgan) solig'ini tor doirada joriy etilishi, ya'ni xalqaro spekulyativ moliyaviy operatsiyalarni cheklash maqsadida valyuta ayirboshlashga soliq va keng doirada – mamlakat ichidagi barcha moliyaviy tranzaktsiyalarga soliqni joriy etilishi. Shunga o'xshash soliq Frantsiyada, ya'ni barcha qimmatbaho qog'ozlarni oldi-sotdisiga soliq shaklida qabul qilingan.

XVF dunyo mamlakatlaridagi xorijdan spekulyativ kapitalni kirib kelishi va milliy kapitalni chiqib ketishi orqali paydo bo'layotgan jiddiy muammolar tufayli kapitalni xalqaro xarakatini tartibga solish g'oyasiga o'ta liberal yondoshmoqda (Rossiyada birinchi omil 2008 yil inqiroz arafasida rublni qimmatlashuviga, ikkinchi omil esa 2014 yilning oxirlarida rublni ikki karra devalvatsiya bo'lishiga olib keldi).

9.2. Jahonning real kapitali

Real kapital asosiy va aylanma kapitalga bo'linadi (9.2.1-rasm). Shu bilan birga, u turli xil tarmoqlar bo'yicha, bir tomondan kapital sig'imi yuqori bo'lgan tarmoqlarda, ikkinchi tomondan esa yirik tarmoqlarda notekis taqsimlangan. Eslatib o'tamiz, milliy hisoblar tizimi xo'jalik faoliyatini bir necha iqtisodiy faoliyat turlariga bo'ladi, biroq, iqtisodiy taxlilda xo'jalik faoliyatini tarmoqlarga, tarmoqlarni esa kichik tarmoqlarga bo'linishi kabi me'zonlardan tez-tez foydalanishadi yoki, aksincha, "tarmoqlar majmuasi" deb nomlanuvchi tarmoqlar yirik guruxga birlashtiriladi. Rossiyada asosiy kapital yirik tarmoqlar bo'yicha quyidagicha taqsimlangan: transport va aloqaga – 27%, uy-joy va kommunal-to'lov xo'jaligiga- 25%, qazib oluvchi sanoat- 11%, elektroenergiya, gaz va suv ishlab chiqish va taqsimlash- 8%, qayta ishlash sanoati- 8%, ta'lim, sog'liqni saqlash, savdo va ta'mirlash, moliyaviy faoliyat, davlat boshqaruvi- 2-3 %dan xar biriga to'g'ri kelmoqda⁸⁴.

9.2- rasm. Real kapital tarkibi

Shundan kelib chiqqan xolda ta'kidlash mumkinki, hozirgi kunda jahon YalM sotib olish qobiliyati pariteti bo'yicha 108 trln doll. atrofida bo'lib, asosiy va aylanma kapitallar qiymati 250-300 trln.dollarni tashkil etmoqda.

⁸⁴ Мировая экономика и международные экономические отношения. Полный М64 курс : учебник / коллектив авторов ; под ред. А.С. Булатова. — 3-е изд., стер. — Москва: КНОРУС, 2017. — 916 с. — (Бакалавриат).

Jahon iqtisodiyoti tarkibida tarmoq siljishlari

Globallashuv sharoitida real kapitalning tarmoq tuzilmasi tashqi savdoga sezilarli darajada moslashmoqda va tashqi investitsiyalarning kuchli ta'sirini sezmoqda. Shuningdek, iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlar (ya'ni iqtisodiy faoliyat turlarining o'zaro nisbatini o'zgarishi) iqtisodiy siyosat tomonidan ham oldinga surilmoqda.

XX asrda sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarda industrial bosqichdan postindustrial bosqichga o'tish boshlandi. Natijada jahon iqtisodiyoti (sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar)da tarmoq tuzilmasidagi o'zgarishlarning bosh yo'nalishi bo'lib, xizmat ko'rsatish sohasi(uchinchi sektor)ning tez sur'atlar bilan o'sishi xisoblanadi. Shundan keyin bu jarayon qolgan kam sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar iqtisodiyotini xam qamrab olishni boshladi. Bir vaqtning o'zida ikkilamchi sektor (sanoat va qurilish) va birlamchi (o'rmon va qishloq xo'jaligi, ovchilik va baliqchilik) sektorlar ulushining pasayishi kuzatilmoqda. Jahon iqtisodiyotida tuzilmaviy o'zgarishlarning asosiy sababi moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida samaradorlikni oshishi, bu o'z navbatida ishlab chiqarilayotgan mahsulot birligi uchun to'g'ri kelayotgan xom-ashyo va materiallar hajmining pasayishida namoyon bo'ladi, shuningdek, aholi jon boshiga daromadlarning oshishi bilan ularning ehtiyojlari ko'lamiga kengayib boradi.

Bugungi kunda jahon YalMining tuzilmasi quyidagi ko'rinishga ega, ya'ni: xizmatlar sohasi - 70 %, sanoat va qurilish - 26%, o'rmon va qishloq xo'jaligi, ovchilik va baliqchilik - 3%⁸⁵. Jahon iqtisodiyotining xizmatlar sohasida biznes xizmatlari (moliyaviy, buxgalteriya, audit, maslaxat, sug'urta, rekrutning (ishga qabul qilish) va konsalting faoliyati, reklama, axborot texnologiyalari) guruhi, shuningdek, ijtimoiy (ta'lim, sog'liqni saqlash, fan, ijtimoiy ta'minot, madaniyat, yuridik xizmatlar) va uy-joy kommunal xizmatlar tez sur'atlar bilan o'sib bormoqda.

Umumiy sanoat tarkibida esa qazib oluvchi sanoat tarmoqlari ulushi kamayib, qayta ishlash sanoati tarmoqlari ulushi ortib bormoqda, chunki ishlab chiqarishning maaterial sig'imi pasayib, tabiiy mineral xom ashyo o'rmini sun'iy materiallar egallamoqda. Qayta ishlash sanoati tarkibida ham siljishlar kuzatilmoqda, ya'ni xarakat mehnat sig'imi yuqori tarmoqlar (engil va oziq-ovqat)dan kapital sig'imi yuqori bo'lgan tarmoq (birinchi galda, kimyo, maashinasozlik va metalni qayta ishlash)lar sari bo'lmoqda. Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarda esa fan sig'imi yuqori bo'lgan tarmoq

⁸⁵ Мировая экономика и международные экономические отношения. Полный М64 курс : учебник / коллектив авторов ; под ред. А.С. Булатова. — 3-е изд., стер. — Москва: КНОРУС, 2017. — 916 с. — (Бакалавриат).

(elektron mashinasozlik, aviakosmik sanoat, biologik va farmatsevtika sanoati) lar ustuvor sohalar sifatida rivojlanib bormoqda va bunday jarayon davlat darajasida qo'llab-quvvatlanmoqda.

Agrosanoat majmuasi

Agrosanoat majmuasi (ASM) – qishloq xo'jalik maxsulotini ishlab chiqarish jarayonini to'liq qamrab oladi va uchta sohadan tashkil topadi. Birinchi soxasi – qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat sanoati uchun asosiy vositalar (mashinalar, asbob-uskunalar, mineral o'g'itlar, zaxarli kimyo maxsulotlari, yem) ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlari va ularga xizmat (agronomiya, meliorativ va boshqa) ko'rsatuvchi sohalar dan tashkil topgan. Ikkinchi soxa – qishloq xo'jaligini o'zi (dehqonchilik va chorvachilik) dan iborat. Uchinchi soha – tayyorlov, transportirovka, saqlash, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash, shuningdek, qishloq xo'jalik xom ashyolari va tayyor maxsulotlarini sotishni qamrab oladi. Mamlakat qancha sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar bo'lsa, uning ASMda birinchi va uchinchi soxalarning ulushi shuncha baland bo'ladi. 9.3.-jadvalda jahon mamlakatlarida bug'doy yetishtirish bo'yicha ma'lumotlar keltirilgan.

9.3.-jadval

Dunyo mamlakatlarida 2021 yilda bug'doy ishlab chiqarish bo'yicha ma'lumotlar (FAO UN[1] ma'lumotlari asosida)

№	Мамлакат	етиштирилган тонн	Жахонда улуши, %	Майдон и, га	Хосилдорли к, ц/га
1	 Китай	136946000	17,8	23568400	58,1
2	 Индия	109590000	14,2	31610000	34,7
3	 Россия	76057258	9,9	27916725	27,2
4	 США	44790360	5,8	15039490	29,8
5	 Франция	36559450	4,7	5276730	69,3
6	 Украина	32183300	4,2	7099400	45,3
7	 Австралия	31922555	4,1	12643216	25,2
8	 Пакистан	27464081	3,6	9168249	30,0
9	 Канада	22296100	2,9	9247000	24,1
10	 Германия	21459200	2,8	2939000	73,0

**Dunyo mamlakatlarida 2021 yilda bug'doy ishlab chiqarish bo'yicha
ma'lumotlar (FAO UN[1] ma'lumotlari asosida)**

№	Мамлакат	етиштирилган тонн	Жахонда улуши, %	Майдон н, га	Хосилдорли к, ц/га
11	 Турция	17650000	2,3	6623061	26,6
12	 Аргентина	17644277	2,3	6394102	27,6
13	 Великобритания	13988000	1,8	1790000	78,1
14	 Польша	11893550	1,5	2390520	49,8
15	 Казахстан	11814124	1,5	12719434	9,3
16	 Румыния	10433750	1,4	2175080	48,0
17	 Иран	10093579	1,3	6473949	15,6
18	 Египет	9000000	1,2	1394558	64,5
19	 Испания	8564630	1,1	2128470	40,2
20	 Бразилия	7874525	1,0	2750264	28,6
21	 Марокко	7543848	1,0	2864567	26,3
22	 Болгария	7342990	1,0	1206190	60,9
23	 Италия	7294570	0,9	1726610	42,2
24	 Узбекистан	5984756	0,8	1240490	48,2
25	 Венгрия	5290140	0,7	892790	59,3
26	 Эфиопия	5214000	0,7	1950000	26,7
27	 Чехия	4960930	0,6	784780	63,2
28	 Литва	4248850	0,6	944170	45,0
29	 Ирак	4233714	0,5	1591803	26,6
30	 Дания	4047090	0,5	537700	75,3
	 Афганистан	3900000	0,5	1833357	21,3
	 Сербия	3442308	0,4	598735	57,5
	 Мексика	3283614	0,4	547779	60,0
	 Швеция	3027800	0,4	479130	63,2
	 Белоруссия	2441000	0,3	726300	33,6
	 Латвия	2407700	0,3	537300	44,8

**Dunyo mamlakatlarida 2021 yilda bug'doy ishlab chiqarish bo'yicha
ma'lumotlar (FAO UN[1] ma'lumotlari asosida)**

№	Мамлакат	етиштирилган тонн	Жахонда улуши, %	Майдон н, га	Хосилдорли к, ц/га
	🇮🇶 ЮАР	2257205	0,3	523500	43,1
	🇩🇿 Алжир	2168386	0,3	1368702	15,8
	🇳🇵 Непал	2127276	0,3	711067	30,0
	🇸🇰 Словакия	2002240	0,3	356970	56,1
	🇸🇮 Сирия	1951806	0,3	1567262	12,5
	🇦🇿 Азербайджан	1837188	0,2	572309	32,1
	🇧🇪 Бельгия	1629180	0,2	209180	77,9
	🇲🇩 Молдавия	1565200	0,2	341800	45,8
	🇦🇹 Австрия	1547600	0,2	279860	55,3
	🇹🇲 Туркменистан	1367092	0,2	688285	19,9
	🇨🇱 Чили	1353608	0,2	226275	59,8
	🇹🇳 Тунис	1193000	0,2	611000	19,5
	• Япония	1097000	0,1	220000	49,9
	🇧🇩 Бангладеш	1085368	0,1	328938	33,0
	🇬🇷 Греция	1058360	0,1	364010	29,1
	🇭🇷 Хорватия	986930	0,1	147390	67,0
	🇳🇱 Нидерланды	947250	0,1	118140	80,2
	🇺🇾 Уругвай	936400	0,1	223900	41,8
	🇵🇷 Парагвай	927776	0,1	450000	20,6
	🇹🇯 Таджикистан	852000	0,1	274748	31,0
	🇪🇪 Эстония	736270	0,1	180000	40,9
	🇫🇮 Финляндия	687160	0,1	212400	32,4
	🇮🇪 Ирландия	628080	0,1	62330	100,8
	🇸🇦 Саудовская	612582	0,1	91430	67,0

**Dunyo mamlakatlarida 2021 yilda bug'doy ishlab chiqarish bo'yicha
ma'lumotlar (FAO UN[1] ma'lumotlari asosida)**

№	Мамлакат	етиштирилган тонн	Жахонда улуши, %	Майдон и, га	Хосилдорли к, ц/га
	Аравия				
	 Судан	600000	0,1	260000	23,1
	 Монголия	566273	0,1	392503	14,4
	 Новая Зеландия	422831	0,1	43536	97,1
	 Швейцария	401202	0,1	78548	51,1
	 Киргизия	362711		249607	14,5
	 Зимбабве	337212		66434	50,8
	 Боливия	336223		200793	16,7
	 Босния и Герцеговина	314382		65649	47,9
	 Норвегия	266600		63610	41,9
	 Кения	245300		134070	18,3
	 Северная Македония	243676		70366	34,6
	 Албания	225171		54514	41,3
	 Замбия	205882		30319	67,9
	 Перу	202725		118205	17,2
	 Словения	154450		26790	57,7
	 Израиль	150000		64341	23,3
	 Грузия	135900		50300	27,0
	 Ливия	130000		168770	7,7
	 Йемен	125000		78801	15,9
	 Ливан	100000		45000	22,2
	 Мьянма	100000		70000	14,3
	 Армения	97000		39288	24,7
	 Нигерия	90000		80000	11,3

yuritishni shunday tizimiki, bunda kimyoviy o'g'itlar va pestitsidlardan foydalanilmaydi. "Gen revolyutsiyasi" – gen injeneriyasi asosida oldindani belgilangan xususiyatlarga ega maxsulotlarni ishlab chiqarishdir. Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarda oxirgi 20 yilda aniq (prezitsizion) dextqonchilik rivojlanmoqda, bunda qishloq xo'jalik ekinlari ishlab chiqarishni barcha bosqichlari (tuproqni sinovdan o'tkazish, moslashuvchan ug'itlash, xosildorlikni monitoring qilish, va olingan ma'lumotlarni qayta ishlash) da aniq dextqonchilik texnologiyasidan foydalangan xolda ekinlar qayta ishlanmoqda.

Shu bilan birga, mavjud ma'lumotlarga qaraganda, dunyo bo'yicha 790-810 mln aholi organizm uchun kerakli miqdordagi kaloriyaga bo'lgan minimal ehtiyojga nisbatan to'yib ovqatlanmaydi. Shuning uchun ham, xozir "oziq-ovqat qashshoqligi" degan tushuncha paydo bo'lgan va u sog'lom arzon oziq-ovqat olish imkoniyati mavjud emasligida namoyon bo'lmoqda. Lekin shu bilan birga shuni ta'kidlash lozimki, oxirgi 20 yillikda Janubiy Osiyo, Okeaniya, Sharqiy Osiyo, G'arbiy Osiyo, Lotin Amerikasi, Kavkaz va Markaziy Osiyo, Shimoliy Afrika xududlarida aholini oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyojini qondirilish xolati ancha yaxshilandi va bu tendentsiya o'sib bormoqda.

Chorvachilik qishloq xo'jaligining yetakchi tarmoqlaridan biri bo'lib, odatda aholi daromadlarini o'sishi bilan bevosita bog'langan. Masalan, G'arbiy Yevropa mamlakatlarida qishloq xo'jalik ekin maydonlarining 80 foizi chorvachilik maxsulotlari ishlab chiqarishga mo'ljallangan, AQShda bu ko'rsatkich 50 foizdan oshadi. Xuddi shunday xolat Xitoy va boshqa mamlakatlarda ham kuzatilmoqda.

Yoqilg'i –energetik - majmuasi

Yoqilg'i –energetika majmuasi (YoEM)- o'z ichiga yoqilg'i sanoati (ko'mir, neft, gaz tarmoqlari) va elektr energetikasi, shuningdek, yoqilg'i va elektr energiyasini taqsimlash va transportirovka qilishni oladi.

Yoqilg'i – energetika muvozanati (YoEM) asosiy tushunchalardan biri xisoblanadi. Bu ma'lum bir ko'rsatkichlar tizimidan tashkil topgan bo'lib, yoqilg'i – energetika resurslarini kirimi va chiqimi o'rtasidagi o'zaro moslikni ifodalaydi. Fanlar akademiyasining energetik tadqiqotlar instituti bashoratlariiga ko'ra, Shimoliy Amerikasi qamrab olgan "slants revolyutsiyasi" (slants konlaridan xozirgi zamon texnologiyalari yordamida gaz va neft ishlab chiqarishni ko'paytirish) tufayli yaqin o'ttiz yillik kelajakda Yoqilg'i – energetika muvozanati keskin o'zgaras ekan.

Dunyoda yoqilg'i turlari bo'yicha birlamchi energiya ning iste'moli prognozi⁸⁶

Yoqilg'i turi	Energiya iste'moli					
	Neft ekvivalentida,			%		
	2015	2020	2030	2015	2020	2030
Neft	4245	4532	4634	31	31	29
Gaz	2930	3195	3719	22	22	23
Ko'mir	3736	3947	4195	28	27	26
Atom energiyasi	734	873	1069	5	6	7
Gidroenergiya	326	361	435	2	2	3
Kayta tiklanuvchi energiyani boshqa manbalari	206	302	497	2	2	3
bioenergiya	1358	1440	1603	10	10	10
Jami	13535	14533	16152	100	100	100

Shu prognozga muvofiq, jahon iqtisodiyotida o'sish sur'atlarini pasayishi va energosamaradorlikni oshishi shunga olib keladi, 2010-2040 yillar oralig'ida dunyoda birlamchi energiyani iste'mol qilinishi xar yili 40 foizga oshar ekan, ya'ni xar yili 1,1 foiz, bu oldingi 30 yilga qaraganda uch marta sekindir. Bunda sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarda bu iste'mol 3 foizga oshar ekan, 2020 yildan keyin esa energiyaga bo'lgan talab pasayib bordi.

Energiyaga talabni kamayishi bilan AQShda slantsli gaz va neftni qazib chiqarishni ko'payishi AQShga bo'lgan qaramlikni oshirib, ushbu maxsulotlarni esportini ko'payishiga olib kelmoqda. Yevropada birlamchi energiyani maxalliy ishlab chiqarish kamayishi xisobiga energoresurslarni importi, asosan, gaz evaziga 28 foizga oshdi. Energoresurslarning importyorlaridan asosiysi Osiyo mamlakatlari, eng avvalo Xitoy xisoblanadi, xisob-kitoblarga qaraganda, eng ilg'or energiya tejamkor texnologiyalar va neftni noan'anaviy manbalarini yaratilishi 2035-2040 yillarda xam neft maxsulotlari narxini bir xil darajada ushlab turish imkonini berar ekan, lekin bu ham jaxon neft bozorida neft narxini bir barrel uchun 50 doll. qilish imkonini bermas ekan.

⁸⁶ Макаров А. Перспективы мировой энергетики до 2040 года. //МЭ и МО. 2014. №1. с 8

Metallurgiya, kimyo va o'rmon majmualari

Qora metallurgiya asosiy maxsuloti bo'lib quyma temir (chuyan), po'lat, po'latli prokat (list, trubalar, simlar) xisoblanadi. 9.5-jadvalda po'latni ishlab chiqarish ko'rsatkichlari keltirilgan.

9.5-jadval

Dunyoda po'latni ishlab chiqarish xolati, mln.tn⁸⁷.

№	Mamlakat nomi	Hajmi, mln tn
1	Xitoy	822.7
2	Yaponiya	110.7
3	AQSh	88.2
4	Xindiston	86.5
5	RF	71.5
6	Janubiy Koreya	71.5
7	Germaniya	42.9
8	Turkiya	34.0
9	Braziliya	33.9
10	Ukraina	27.2
11	Dunyo bo'yicha ishlab chiqarish	1665.0

Bashoratlarga ko'ra, Xitoy, Yaponiya, AQSh, Xindiston, Rossiya, Germaniya, Ukraina kelajakda ham o'z mavqeilarini saqlab qolishadi, bunda Xitoyning ulushi hozirgi kundagi 46%dan 2030 yilga borib kam sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlardagi ishlab chiqaruvchilarni ekspansiya qilish evaziga 35%ga tushadi.

Rangli metallurgiyaga 70 dan ortiq metallar kiradi, jumladan, alyumin, mis, qurg'oshin, sink, qalay, nikel, kobalt, volfram, molibden, titan, magniya va boshqa noyob metallar. Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarning rangli metallurgiyasi borgan sari ikkilamchi xom ashyoga, ya'ni rangli metallarning parchalarini qayta quyishga mo'ljall olmoqda.

Asosiy noyob yer osti metallarning ma'lum bo'lgan zaxirasi, olimlar fikricha, Xitoyda (55%), Rossiyada (18%) va AQShda (13%) joylashgan, bunda Xitoy mazkur metallarni ishlab chiqarish (95%) va iste'mol (70%) qilishda yetakchi xisoblanadi.

⁸⁷ Мировая экономика и международные экономические отношения. Полный М64 курс : учебник / коллектив авторов : под ред. А.С. Булатова. — 3-е изд., стер. — Москва: КНОРУС, 2017. — 916 с. — (Бакалавриат).

Kimyo sanoatining tarmoq tuzilmasi 4 ta kichik tarmoqlarni qamrab oladi: 1) to'g' kimyo sanoati (fosforitlar, kaliy tuzlarini qazib olish, boyitish va qayta ishlash); 2) asosiy kimyo sanoati (mineral ug'itlar, ishqorlar va kislotalar ishlab chiqarish); 3) polimer materiallar sanoati (sintetik smola va plastmassa, kimyoviy tola, sun'iy kauchuk); 4) kichik tonnali uy kimyoviy moddalar (dorilar, parfyumer-kosmetik maxsulot, kir yuvuvchi vositalar, lak va buyoqlar ishlab chiqarish).

O'rmon xo'jaligi majmuasi – daraxtlarni qayta ishlash va yig'uv-tayyorlash sanoatini, shuningdek, o'rmon-kimyo va sellyuloz-qog'oz sanotini qamrab oladi. Jahonda o'rmon sanoati majmuasi maxsulotlari bozorining asosiy ishtirokchilari bo'lib, AQSh, Xitoy, Kanada, Germaniya, Finlyandiya, Rossiya xisoblanadi. Xom ashyo bazasining ko'lami bo'yicha Rossiya birinchi o'rinda, uning xududida jami jahondagi o'rmon resurslarining 25 %i joylashgan, lekin dunyo bo'yicha dumaloq yog'och material va yog'ochlarni ishlab chiqarishda Rossiyaning ulushi 5% atrofida, qog'oz va kartonlar bo'yicha esa 2%dan oshmaydi. Rossiyada o'rmon xo'jaligi majmuasining eksportiga yo'naltirilganlik darajasi juda past, shuningdek ushbu majmua maxsuloti iste'moli ham juda past darajada. Agar AQShda qog'oz va kartonlarning yillik o'rtacha iste'moli odam boshiga – 230 kg, Finlyandiyada 340 kg bo'lsa, Rossiyada bu ko'rsatkich bor yo'g'i 50 kg ni tashkil etmoqda, faqatgina 2030 yilga borib, bashoratlarga qaraganda, ushbu ko'rsatkich 180 kg ga yetishi mumkin ekan⁸⁸.

⁸⁸ Мировая экономика и международные экономические отношения. Полный М64 курс : учебник / коллектив авторов ; под ред. А.С. Булатова. — 3-е изд., стер. — Москва: КНОРУС, 2017. — 916 с. — (Бакалавриат).

10-BOB. BLOKCHEYN VA KRIPTOVALYUTA TEXNOLOGIYASI

Internet davri bizga kriptovalyuta deb tanilgan yangi hodisani olib keldi. Raqamli pullardan foydalanuvchilarning ko'pchiligi hech kim tanimaydigan Satoshi Nakamoto taxallusiga ega insonni ushbu yo'nalishdagi xatti-harakatlarning asoschisi deb hisoblaydilar. Biroq elektron pullarni ishlab chiqish bundan ancha avval, 20 asrdayoq boshlanganligi hammaga ham ma'lum emas. Besh yildan so'ng blokcheyn (blockchain) texnologiyasi negizida Bitkoin (Bitcoin) kabi yangi bir darajali tarmoq paydo bo'ldi. Bu insoniyatning moliyaviy tarixida yangi davrning ibtidosiga aylandi.

10.1. Blokcheyn texnologiyasi

Blokli texnologiya o'ta xavfsiz, biroq ko'pgina insonlar tomonidan tushunish uchun yetarlicha murakkabdir. Lekin ruxsat berilmagan kirishlardan himoyalangan ma'lumotlar bazalarini yaratish g'oyasi turli faoliyat sohalari, shu jumladan, turli kompaniyalar vakillari, tadbirkorlar, sarmoyadorlar va dasturiy ta'minot ishlab chiquvchi mutaxassislarning e'tiborini jalb qildi.

Ayrim insonlar blokcheynni ko'kka ko'tarsalar, boshqalar, o'z navbatida, tanqid qiladilar. Uni internet yaratilgandan so'ng eng muhim texnologik yangilik yoki ko'pgina boshqa muammolarni tug'dirishga qodir texnologiya deb hisoblagan holda unga turlicha munosabat bildirmoqdalar. Har qaysi holda ham blokcheynni endi inkor etib bo'lmaydi.

Boshlang'ich blok-zanjir (blokcheyn) – nomarkazlashgan taqsimlangan ma'lumotlar bazasi. U bloklar sifatida ma'lum bo'lgan o'zaro bog'langan tranzaksiyalar partiyalaridan tashkil topgan (nomlanishiga ham shu sabab bo'lgan: ingl. Blockchain – «blokli zanjir»). U yagona serverga ega emas. Uning aynan bir xil nusxalari barcha ishtirokchilarining tarmoq kompyuterlarida saqlanadi.

Barcha bloklar yagona zanjirga xronologik tartibda kriptografik imzo bilan bog'langan. Ushbu jarayonga murakkab matematik algoritmlar javob beradi. Har bir keyingi blok o'zidan avvalgi blok bilan unda mavjud bo'lgan yozuvlar to'plami orqali bog'liqlikka ega.

Registrdagi har bir o'zgarish, biror-bir foydalanuvchining o'tkazilayotgan tangalarga egaligini isbotlash uchun kriptografik imzo bilan birga amalga oshiriladi. Hech kim bitta tanganing o'zini ikki marta sarflay olmaydi, chunki tranzaksiya amalga oshirilganidan va u blok-zanjirga yozilganidan so'ng barcha tarmoq tugunlari ushbu haqdagi ma'lumotlarni oladi. Tarmoq ichidagi barcha operatsiyalar tashqi provayderning ishtirokisiz qayd etiladi va qayta ishlanadi.

Blokcheynning paydo bo'lish sabablari. Blokli texnologiya va kriptovalyutalar paydo bo'lishining asosiy sababi an'anaviy bank tizimida jiddiy kamchiliklar mavjudligining natijasidir. Masalan, xalqaro pul o'tkazmasini amalga oshirish jarayoni, bank tomonidan barcha kerakli axborotlar tekshirilishi sababli bir necha kunni talab qilishi mumkin. Bu har doim ham qulay emas, ko'pincha esa kompaniyalar o'rtasida tezkor o'zaro hisob-kitoblarni amalga oshirish imkonini

bermaydi. Bundan tashqari banklar mazkur to'lovlar uchun jiddiy komission haq oladi.

Kriptovalyuta texnologiyalarining rivojlanishi: 1977 RSA Ron Rivest; 1989 DIGICASH raqamli valyutasi Devid Chaum; 1993 Ecash internet tizimi anonim to'lov tizimi Devid Chaum; 1996 E-gold raqamli to'lov tarmog'i Duglas Djekson; 1997 Hash Cash (PoW negizida) Adam Blek; 1998 B-money va Bit gold Vey Day i Nik Zabo; 1999 Napster fayllar bilan almashishning bir darajali tarmog'i Shon Fanning; 2002 TOR anonim to'lov tarmog'i Rodjer Dingledayn; 2003 Secondlife valyutalari va iqtisodiyotlari Filipp Rozdeyl; 2004 RPoW (PoW negizida) birinchi raqamli tanga Xel Finni⁸⁹.

Blokcheynning asosiy ustunliklari. Blokli texnologiya an'anaviy to'lov tizimlariga qaraganda qanday ustunliklarga ega? Avval shuni ta'kidlash kerakki, blokcheyn nomarkazlashgan. Bunda tarmoqda barcha ma'lumotlarni saqlashga va uning ishini ta'minlashga javob beruvchi markaziy serverning yoki tartibga soluvchi organing mavjud emasligi tushuniladi. Bunday yondashuv, foydalanuvchilarning hech biri blokli zanjir ustidan nazoratga erisha olmasligini kafolatlaydi. Bu kabi tarmoq orqali mablag'larni o'tkazish qiymati esa bankning komission haqlariga nisbatan ancha pastroqdir. Bu uning kichik summalarni o'tkazishda oddiy foydalanuvchilar uchun, shuningdek, bank xizmatlari uchun xarajatlarni jiddiy qisqartirish imkoniyatiga ega bo'luvchi yirik kompaniyalar uchun eng yuqori darajadagi qulayligini tushuntiradi.

Bundan tashqari blokcheyn tranzaksiyalarni ancha tezroq qayta ishlash imkoniyatini beradi. Ayni vaqtda banklar, odatda, dam olish va bayram kunlari ishlamaydi, blokcheyn negizidagi tarmoq esa tunu kun ishlaydi.

Blokcheynning kamchiliklari. Shu bilan birga, Blockchain ham mukammal emas. U ayrim yaqqol, ayniqsa, texnologiyani ommaviy joriy etish jihatidan jiddiy kamchiliklarga ega. Moliyaviy muassasalar undan foydalanishlari uchun mohiyatan o'z joriy tarmoqlaridan voz kechishlari va hammasini boshidan boshlashlari kerak bo'ladi. Mavjud to'lov tizimlarini blokcheynda birlashtirishga urinish shunchalik murakkab bo'lishi mumkinki, hech kim bu yo'ldan borishga intilmaydi. Shuningdek, hanuzgacha, blokli zanjirning kriptovalyutalar ekotizimdan tashqarida yashab qolishi va ko'p sonli tranzaksiyalarni qayta ishlash uchun o'sa olishi ma'lum emas.

Blockchain ning yana bir kamchiligi yuqori energiya samaradorligi hisoblanib, uni qimmatbaho texnologiyaga aylantiradi. Blokcheynning differentsiatsiyasi ham tashvishlantiradi. Hozirgi vaqtda 1400 dan ortiq turdagi raqamli tangalar mavjud bo'lib, ularning ko'pchiligi blokcheynning o'z versiyasiga ega. Ulardan qay birining kelgusida yashab qolishi va rivojlanishi, mutaxassislar va yirik

⁸⁹ Islamov B.A., Shodiev R.X., Ismailova N.S., Shodieva Z.T., Yoziyev G'L. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. Darslik. – T.: IQTISODIYOT, 2019. – 262 b.

kompaniyalar qay biridan foydalanishni ma'qul ko'rishlari, qay biri esa yo'qolib ketishi hozircha noma'lum.

Blokcheynda tranzaksiyalarni tekshirish. Blokli zanjirda tranzaksiyalarni tekshirish ham aynan bitta tanganing o'zidan takroriy foydalanish (ikki marta sarflash)dan himoya bilan bog'langan. Aynan shuning uchun ham tekshiruv o'tkaziladi. Blokli zanjirda tranzaksiyalarni tekshirishning ikkita asosiy usuli mavjud. Ular ikki turdagi algoritmlar: ish bajarilganligining isboti (PoW) va stavka isboti (PoS) negiziga asoslangan.

Birinchisi yangi tangalarni qo'lga kiritish (qazib olish) jaryonida – mayning (qazib olishda) mayner (ingl. Miner – konchi)larning ishtirok etishini nazarda tutadi. Ularga kriptografik shifrlashga asoslangan murakkab matematik masalalarni hal etish uchun bir-biri bilan raqobatlashuvchi kuchli qurilmalarga ega tarmoq foydalanuvchilari kiradi. Boshqotirmaning yechimini topgan birinchi mayner yangi tangalar ko'rinishida mukofot oladi, ya'ni blok uchun mukofotlanadi. Shu tarzda nafaqat tranzaksiyalar tekshiruvi, balki kriptovalyutalar emissiyasi ham amalga oshiriladi.

Tekshiruvning boshqa asosiy usuli PoS algoritmi hisoblanadi. Ushbu usul katta energetik chiqimlardan voz kechish va virtual tangalar egalariga tranzaksiyalar tekshiruvini determinatsiya qilish (sababiy bog'lash) imkoniyatini beradi.

Oddiy so'zlar bilan aytganda, foydalanuvchi o'z hamyonida qancha ko'p tangalarga ega bo'lsa, tizim tomonidan tranzaksiyalarni tekshirish va tarmoqqa yangi blokni qo'shish uchun uni tanlash ehtimoli shunchalik yuqori bo'ladi.

PoWdan farqli ravishda PoS tarmoq ishtirokchilarini aniq blokka kiritilgan tranzaksiyalar uchun komission yig'imlar bilan mukofotlaydiki, ular foydalanuvchilar tomonidan mablag'larni o'tkazish uchun to'lanadi.

Blokcheyn ommaviy yoki xususiy hodisa sifatida. Blockchain texnologiyasining xususiyati ishlab chiquvchi mutaxassisning uni o'ziga moslash qobiliyati hisoblanadi. Bu blokcheynning, aniqrog'i, uning boshlang'ich kodining erkin foydalanish tartibida taqdim etilishini anglatadi. Uning asosida olinadigan blokli zanjir to'liq yopiq (ma'lum doiradagi insonlar uchun foydalanishga mo'ljallangan) yoki uning ishtirokchisi bo'lishni istagan barcha insonlar foydalana oladigan bo'lishi mumkin.

Bitcoin – ochiq boshlang'ich kodli ommaviy blok-zanjirga misol bo'lib, u mazkur kriptovalyutadan foydalanish istagini bildirgan insonlarga unga qo'shilish imkoniyatini beradi. Xususiy blok-zanjir, o'z navbatida, korporativ biznes uchun eng yaxshi yechim hisoblanadi.

Blokcheynda tranzaksiyalar anonim hisoblanadimi? Ommaviy tarqalgan fikrlarga qaramay, ko'pchilik tranzaksiyalar tom ma'noda anonim hisoblanmaydi. Mablag'larni o'tkazish uchun foydalanuvchi o'z shaxsini tasdiqlovchi hujjatlarni taqdim etishi shart emas, biroq blokli zanjirning tahlili istalgan tanganing u emissiya qilingan daqiqadan boshlab barcha oluvchilar va jo'natuvchilar o'rtasidagi harakatlanishini kuzatish imkonini beradi. Lekin u yoki bu manzil kimga tegishli ekanligini bilish juda mushkul. Bu ko'pincha raqamli pullarda

to'lov qabul qiluvchi va hamyonlar manzilini o'z saytida e'lon qiluvchi tashkilotlarga tegishli.

Blokcheyn moliyaviy sohadan tashqarida qo'llanishi mumkinmi? Shu yergacha biz blokli texnologiyani moliyaviy xizmatlar sohasini yaxshilash vositasi sifatida ko'rib chiqqan edik. Lekin aslida u mazkur sohadan tashqarida ham katta salohiyatga ega. U ulkan hajmdagi axborotlarni ishonchli qayta ishlash va saqlash talab etiladigan turli sohalarda, shu jumladan, ijtimoiy tarmoqlar uchun negiz sifatida, yirik ma'lumotlar bazasini yaratish va boshqarishda, logistika, tibbiyot, sug'urta va boshqa ko'pgina sohalarda qo'llanishi mumkin. Shu sababli blockchain oddiy pul o'tkazmalar tizimiga nisbatan ancha keng tushunchadir.

Blokcheyn keng ko'lamdagi hayotga qanchalik qodir? Ushbu savolga hozircha hech kim aniq va bir to'xtamli javob bera olmaydi. Ochig'ini aytganda, mazkur texnologiya Bitkoin tufayli deyarli o'n yildan beri mavjud bo'lib kelmoqda, lekin faqat endi o'ziga ko'p e'tibor jalb qilishni boshladi. Uni sinovdan o'tkazayotgan ko'pchilik kompaniyalar bu jarayonni juda cheklangan ravishda (dastlabki yoki taqdimot loyihalari doirasida) bajarmoqda. Hech kimsa blockchain, uni ishlab chiquvchi mutaxassislarining ko'pchiligi umid bog'lagandek, ko'lamni kengaytirishni uddalay olishiga amin bo'la olmaydi. Hayotiy sharoitlarda blokcheynni qo'llashning eng yaxshi haqiqiy misollaridan biri sifatida Ripple va bank gigantlari: AmericanExpress va BancoSantander o'rtasidagi sherikchilikni ko'rsatish mumkin. 2017 yil noyabr o'rtasidan boshlab American Express foydalanuvchilari AmEx xalqaro to'lov tarmog'i orqali BancoSantanderdagi hisoblarga mablag'larni o'tkazish va Ripple tarmog'i blokcheyni orqali tranzaksiyalarni amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lishdi. Mazkur sherikchilikning jozibadorligi eng kam komission haq evaziga xalqaro to'lovlarni darhol amalga oshirishdan iborat⁹⁰.

Blockchain haqiqatan ham, meynstrimga aylana oladimi? Bu savol hozircha javobsiz qolmoqda. Keling, yanada chuqurlashamiz va kriptovalyutalar nimaligini, ular qanday tuzilganini va qanday qo'llana olishini tushunishga harakat qilamiz.

10.2. Kriptovalyuta tushunchasi

Kriptovalyuta nihoyatda murakkab tushuncha bo'lib, raqamli pullarni anglatadi. Ularni real valyutalar kabi xarid qilish, sotish va o'tkazish mumkin. Ular an'anaviy pullarga nisbatan yuqori xavfsizlik darajasi bilan farq qiladi, chunki ularning negizida tranzaksiyalarni identifikatsiya qilish va kuzatish uchun ishlatiladigan barcha ma'lumotlarni shifrlaydigan va himoya qiladigan kriptografik texnologiyalar yotadi. Oddiy valyuta nafaqat naqdsiz, balki jismoniy

⁹⁰ Islamov B.A., Shodiev R.X., Ismailova N.S., Shodieva Z.T., Yoziyev G'L. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. Darslik. – T.: IQTISODIYOT, 2019. – 262 b

(banknotalar, tangalar) ko'rinishda mavjud bo'ladi va boshqa moddiy boyliklar, masalan, oltin bilan mustahkamlanadi. Kriptovalyuta, o'z navbatida, faqat internetda foydalanish mumkin bo'lgan raqamli pullardir. Bundan tashqari kriptovalyuta real valyutadan biror-bir hukumat yoki nazorat qiluvchi organlar tomonidan qo'llab-quvvatlash va nazorat qilishning mavjud emasligi, shuningdek, banklar kabi vositachilarning ishtirokisiz foydalanish bilan ham farqlanadi. Boshqacha aytganda, kriptovalyuta pullarning xavfsiz, normakazlashgan shakli bo'lib, uning tranzaksiyalari yagona markazga ega bo'lmagan va biror-bir kimsaga bo'ysunmaydigan kompyuterlar tarmog'i bilan tekshiriladi va amalga oshiriladi.

Kriptovalyutaning xususiyatlari. Kriptovalyuta qanday tuzilganini tushunish uchun uning ayrim xususiyatlarini ko'rib chiqamiz. Kriptovalyuta yaratilgan vaqtdan boshlab barcha tasdiqlangan tranzaksiyalar ommaviy qayd etish kitobida saqlanadi, u, shuningdek, ma'lumotlarning taqsimlangan reestri deb ham nomlanadi. Istalgan ishtirokchi istalgan tranzaksiyani ko'rib chiqishi va har bir tanganing yaratilgan vaqtdan boshlab harakatlanishini kuzatishi mumkin. Bu tarmoqda barcha operatsiyalarning ochiqligini ta'minlaydi, lekin raqamli pullar hamyoni egalarining aynan o'xshashligi shifrlanganicha qoladi. Bu shuni anglatadiki, aniq hamyon yoki tanga aynan kimga tegishli ekanligini bilish deyarli mumkin emas. Bundan kriptovalyutani to'lov sifatida qabul qiluvchi va shu maqsadda o'z bloklarida yoki saytlarida hamyonlar manzillarini joylashtiruvchi tashkilotning foydalanuvchilarigina mustasnodir. Kriptografik algoritmlardan foydalanish aynan bitta tangani o'zini ikki marta takroriy ishlatib bo'lmashlikni (ikki marta sarflashdan himoyalash)ni kafolatlaydi. Bu, shuningdek, foydalanuvchi tranzaksiyani amalga oshirish vaqtida haqiqatda ega bo'lgan tangalardan foydalanishini ta'minlaydi.

Barcha axborot qat'iy ketma-ket biriktiriluvchi va kriptografik xesh bilan bog'langan bloklarda joylashtiriladi. Bu tarmoqning butunligini kafolatlaydi, unga yozilgan istalgan ma'lumotlarni o'zgartirishga imkon bermaydi. Bunday tizim blokcheyn (blockchain) deb nomlanadi, u so'zma-so'z olinganda, - blokli zanjir (ingl. block – «blok» va chain – «zanjir») deb tarjima qilinadi.

Tranzaksiyalar. Ikki raqamli hamyon o'rtasida mablag'larni o'tkazish tranzaksiya deb ataladi. Har bir bunday o'tkazma ommaviy kitobga yoziladi va tasdiqlashni kutadi. Tranzaksiya amalga oshirilgandan so'ng bitim hamyon egasi tomonidan amalga oshirilayotganligining matematik isbotini ta'minlash uchun kriptografik shifrga ega elektron imzodan (kriptografik imzodan) foydalaniladi. Tasdiqlash jarayoni ma'lum vaqtni o'z ichiga oladi va aniq kriptovalyutaga bog'liq. Tranzaksiyalarni tasdiqlash va ularni ommaviy kitobga kiritish bilan maynerlar (ingl. miner – «konchi») shug'ullanadi.

Mayning. Mayning (ingl. mining – «qazib olish, qo'lga kiritish») – tranzaksiyalarni tasdiqlash va ularni blokcheynga kiritish uchun ishlatiladigan jarayon. Buning uchun mayner murakkab hisoblash masalasi (masalan, matematik boshqotirma)ni hal etishi zarur. Bu ochiq jarayon bo'lib, unda istalgan inson

ishtirok etishi mumkin. Boshqotirmaning to'g'ri javobini topgan birinchi mayner blokli zanjirga yangi blokni qo'shadi. Bunday yondashuv hech bir kimsaning o'z xohishiga ko'ra taqsimlangan kitobdagi bloklarni qo'sha olmasligi yoki o'zgartira olmasligining kafolati hisoblanadi. Maynerlar har bir yangi blokni qo'shish uchun ma'lum miqdordagi yangi tangalar ko'rinishida mukofot oladi. Ya'ni ushbu jarayon, shuningdek, kriptovalyutalarning emissiyasi uchun ham qo'llaniladi. Mayning jarayonining o'zi murakkab mexanizm bo'lib, turli kriptovalyutalarga qarab farqlanishi mumkin. Bu, birinchi navbatda, u yoki bu raqamli tanga negizida qanday algoritmi yotganligiga bog'liq. Kriptovalyuta anatomiyasi. Qoidalaridan ayrim istisnolar mavjudligiga qaramay, raqamli pullar ekotizimini an'anaviy moliyaviy tizimdan farqlantiruvchi ayrim (yuqorida ta'kidlanganlardan tashqari) jihatlar mavjud.

Adaptiv ko'lamlashtirish. Bu kriptovalyutalar keng va kichik ko'lamda ularning ishini ta'minlovchi choralarni hisobga olgan holda yaratilganligini anglatadi. Adaptiv ko'lamlashtirishga misol – Bitkoin. U shunday dasturlashtirilganki, har bir yangi blok taxminan har 10 daqiqada yaratiladi. Uning algoritmi shunday sozlanganki, har 2016 blokdan so'ng (nazariy jihatdan bu taxminan har ikki haftada sodir bo'ladi) u yengillashadi yoki murakkablashadi. Bu mazkur 2016 bloklarni yaratishga qancha vaqt talab etilishiga bog'liq. Masalan, agar barcha 2016 bloklarni yakunlash uchun atigi 13 kun qolgan bo'lsa, bu mayning jarayonining juda ham yengilligini anglatadi va shu sababli uning murakkabligi ortadi. Ushbu maqsadga erishish uchun 15 kun talab etilgan holda, bu juda yuqori darajadagi murakkablikdan dalolat beradi, shu sababli u kamayadi. Adaptiv ko'lamlashtirishni ta'minlashning boshqa choralari maynerlar o'z ishi uchun mukofot sifatida oladigan tangalar miqdorini cheklashdan iborat. Bu kriptovalyutaning barqaror qadrini ta'minlash uchun bozordagi talab va taklif o'rtasidagi muvozanatni qo'llab-quvvatlash va kamomadni yaratish uchun bajariladi⁹¹.

Kriptografiya. Kriptovalyutalar tangalarni yaratish jarayonini boshqarish va tranzaksiyalarni tekshirish uchun kriptografiya asosida takroriy shifrlash tugunlari tizimi (AKA shifrlash)dan foydalanadi.

Nomarkazlashtirish. An'anaviy pullar markazlashgan hukumat va turli tartibotchilar, masalan, ushbu jarayonda uchinchi tomon hisoblanuvchi Markaziy banklar tomonidan nazorat qilinadi. Kriptovalyutalarning yaratilishi va tranzaksiyalari bir darajali yoki piring tarmog'i (R2R-tarmoq) doirasida ishlaydigan ochiq boshlang'ich kodga asoslanadi. Raqamli pullarga tashqaridan ta'sir ko'rsata oluvchi birorta organ yoki idora mavjud emas.

⁹¹ Islamov B.A., Shodiev R.X., Ismailova N.S., Shodieva Z.T., Yoziyev G'L. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. Darslik. – T.: IQTISODIYOT, 2019. – 262 b.

Jismoniy shaklning mavjud emasligi. Kriptovalyutalar jismoniy shakl bilan mustahkamlanmagan, shu sababli o'z tarmog'i chegarasida raqamli ko'rinishda mavjud bo'ladi. Ular raqamli hamyonlarda saqlanishi va foydalanuvchilarning hamyonlari o'rtasida o'tkazilishi mumkin.

Ochiq boshlang'ich kod. Ochiq boshlang'ich kodning mavjudligi ishlab chiquvchi mutaxassislarga undan butkul bepul foydalanish va API interfeyslarni va turli ilovalarni yaratish imkoniyatini beradi.

Kriptografik algoritmlar. Ish bajarilganligining isboti (PoW) – ko'pchilik kriptovalyutalarda qo'llaniladigan eng keng tarqalgan algoritmlar ko'rinishidir. Tranzaksiyalarni tekshirishning ushbu sxemasi murakkab, lekin hisoblash boshqotirmasi bilan oson tekshiriladigan hisoblanadi. Oddiy tilda aytganda, bu yechish uchun murakkab bo'lgan va to'g'ri javobni topish uchun katta hisoblash quvvatini talab qiluvchi masalaga o'xshaydi. Bundan tashqari kriptovalyutalarda boshqa algoritmlar ham qo'llanilishi mumkin, ular quyida batafsil yoritiladi.

Taxallus (pseudonim)lik. Kriptovalyuta egalari o'z raqamli tangalarini raqamli hamyonda shifrlangan holda saqlaydilar. Tangalar egasini identifikatsiya qilish uchun barcha ma'lumotlar inson shaxsiga bog'lanmagan maxsus manzilda saqlanadi. Foydalanuvchi va uning tangalari o'rtasidagi aloqa anonim emas, balki taxallusli hisoblanadi, chunki taqsimlangan kitobdagi barcha axborot jamoatchilik uchun ochiqdir.

Qimmatdorlik. Har bir samarali valyuta ma'lum qimmatdorlikka ega bo'lishi kerak. Buning uchun real pullar o'z vaqtida oltinga bog'langan edi. Kriptovalyutalar ushbu jihatdan o'xshash tuzilishga ega. Raqamli tangalar maynerlar tomonidan ishlab chiqariladi. Hech kim o'z hamyoniga istalgan miqdordagi raqamli pullarni qo'shib yoza olmaydi, chunki blokli zanjirning barcha axboroti bir vaqtning o'zida barcha tarmoq foydalanuvchilarining kompyuterlari (tarmoq tugunlari)da saqlanadi. Natijada tizim bunday qalloblik urinishlarini oddiy inkor qiladi.

Mayning jarayonining murakkabligi talab va taklif muvozanatini ta'minlash imkonini beradi. Yangi tangalarni yaratish uchun ma'lum vaqt va katta energiya xarajatlari kerakligi sababli bu ularning qimmatdorligiga ta'sir ko'rsatadi. Kriptovalyutalar va raqamli to'lov tizimlari. Kriptovalyutalar, shuningdek, raqamli pullar deb atalishi bois ularni PayPal yoki Payoneer kabi raqamli pul tizimlari bilan adashtirmaslik kerak. Ular orasida ulkan tafovut mavjud. PayPal kabi tizimlar USD, EUR, GBP, RUR va h.k. kabi fiat pullarning shunchaki markazlashgan raqamli shaklidir, kriptovalyutalar esa blokli texnologiya negizida ochiq va nomarkazlashgan tizimlarni ifodalaydi. To'lov tizimlari internetda an'anaviy pullar bilan operatsiyalar bo'yicha xizmatlarni taqdim etadi va o'z xizmatlari uchun ma'lum komission xaq oladi.

Kriptovalyutalarning qonuniy jihatlari. Kriptovalyutalar ommabopligining to'xtovsiz o'sishi sharoitida ko'pgina jahon mamlakatlarining huquqni muhofaza qilish va soliq organlari hamda turli tartibotchilar ulardan foydalanishni

taqiqlashga yoki raqamli pullar kontsepsiyasining o'zini va ularni mavjud huquqiy doiralarga joriy etish istiqbollarini tushunishga intiladilar.

Birinchi kriptovalyuta – Bitkoin paydo bo'lishi bilan an'anaviy moliyaviy tizim jiddiy raqobatchiga duch keldi. Biror-bir jismoniy shaklga ega bo'lmagan va yagona markaz bilan nazorat qilinmaydigan nomarkazlashgan, o'z-o'zini qo'llab-quvvatlovchi raqamli valyutalar qator mamlakatlarning hukumatlari orasida norozilik keltirib chiqardi.

Kriptovalyutalarning nomarkazlashgan tavsifi va ularning deyarli to'liq anonimligi yuzasidan ko'pgina xavotirliklar bildirildi. Bu ulardan noqonuniy moliyaviy operatsiyalarda, qurol-yarog'lar savdosida, narkotik vositalarning noqonuniy aylanmasida, pullarni legallashtirish va soliq to'lashlardan bosh tortish maqsadlarida foydalanish mumkinligi bo'yicha xavfsirashlarga olib keldi. 2017 yil yakuni ma'lumotlariga ko'ra kriptovalyutalar Bangladesh, Boliviya, Ekvador, Qirg'iziston va Vetnam kabi mamlakatlarda noqonuniy deb e'lon qilindi. Xitoyda raqamli valyutalardan foydalaniladigan turli investitsion loyihalar va kriptovalyuta birjalarining ishi bo'yicha qator cheklovlar kiritildi.

10.3. Kriptovalyutada daromad olish turlari

Bugungi kunda kriptovalyuta shunchaki xaridlarni va to'lovlarni amalga oshirish vositasiga nisbatan ancha katta tushunchadir. Smart-shartnomalar va innovatsion konsensusli usullardan foydalanish tufayli turli kriptovalyuta operatsiyalari bilan shug'ullanish va nisbatan doimiy barqaror daromad, shu jumladan, passiv daromad ham olish mumkin.

Ommalashgan daromad olish usullaridan ayrimlari faqat raqamli aktivlar bilan oddiy savdo-sotiq qilishdan yoki kelgusida nisbatan yuqori narxda sotish istiqboliga ega tangalarga sarmoya kiritishdan iborat emas. Shu bilan birga, PoS algoritmi negizida kriptovalyutalar tranzaksiyalari tekshiruvda ishtirok etishni, masternodlarni ishga tushirishni va h.k. larni o'z ichiga oladi.

Kriptovalyutalar savdosi. Raqamli pullar savdosida daromad olish valyuta va fond birjalarida ishlash kabi hammaga ham to'g'ri kelavermaydi. Bu shunchaki daromad olish turlaridan biri emas. Bu o'ziga xos haqiqiy kasb bo'lib, u bilan oddiy xobbi sifatida shug'ullanib bo'lmaydi. Treyding katta kuch-harakatlar, ko'nikmalar, tajriba va vaqtni talab qiladi. Ushbu usulda daromad olishga urinayotgan ko'p insonlardan atigi bir nechtasigina haqiqiy muvaffaqiyatga erishadi. Real valyutalar va aksiyalardan farqli o'laroq, raqamli pullar treydingda butunlay boshqa yo'nalish bo'lib, u har doim ham an'anaviy bozorlar singari o'xshash qonunlar va xulq-atvor omillariga bo'ysunavermaydi.

Kriptovalyutalarning yuqori va keskin volatilligi bir tomondan katta va tez daromad olishga keng imkoniyatlarni ochib beradi. Ularning aks tomoni xatarlarning mutanosib o'sishidir. Kriptovalyutalar savdosida pullarni yo'qotish ularni ishlab topish singari juda tez ro'y berishi mumkin. Shu sababli treydingda daromad olishga, kerakli tajribasiz va ushbu sohani yetarlicha tushunmasdan turib

urinish maqsadga muvofiq emas. Boz ustiga, bu kriptovalyuta sanoatida daromad olishning yagona usuli emas. Passiv va barqaror daromad uchun kamroq xatarli variantlar ham mavjud.

Kriptovalyutalar mayningi. Hozirgi kunda ko'pgina istiqbolli altkoinlar ommalashuvining o'sishiga qaramay, Bitcoin va Efiriumni qo'lga kiritish maynerlar orasida eng ommabop tangalar reytingida yetakchilik qiladi. Biroq ushbu vaziyat asta-sekin o'zgaradi, chunki Bitkoinni qo'lga kiritish rentabelligi so'nggi yillarda jiddiy qisqardi, mayning bilan bog'liq xarajatlar esa aksincha ko'p barobar ortdi.

Bitcoin yoki Ethereum mayningidan yaxshi va barqaror daromad olish uchun yangi kishidan asbob-uskunani xarid qilishga bir necha ming dollar sarflash talab qilinadi.

Lekin bu ham hammasi emas. Mayning murakkabligining ortishi bozorga muntazam yangi, yanada kuchli asik modellarining kirib kelishiga olib keladi. Ular muntazam o'sib borayotgan tarmoq murakkabligini yengishga qodir, lekin shu bilan birga, kuchsizroq uskunalarga nisbatan elektr energiyasini ancha ko'p sarflaydi. Shuningdek, ushbu bozor juda tez rivojlanayotganligini va xarid qilingan asik 1-2 yildan so'ng ma'naviy eskirib qolishini ham inobatga olish kerak. Apparatlarga sarflangan pullarni qaytarish va daromad olishni boshlash uchun bir necha oy talab qilinishi mumkin. Bunda mablag'larning qaytib kelishiga hech qanday kafolat yo'q, ayniqsa, 2017 yilning dekabridan beri ikki marta pasaygan Bitcoin kursining joriy barqarorsizligi hisobga olinganda. Chunki aynan tanganing narxi mayningning daromadlilikini aniqlashda eng muhim omillardan biri hisoblanadi⁹².

Kriptovalyuta mayningi uchun eng daromadli shart-sharoitlar arzon yoki hatto, bepul elektr energiyasiga ega mamlakatlarda, masalan, Islandiyada mavjud. Barcha qolganlar uchun esa daromad olish eng yaxshi holatda past rentabellik yoki zararsizlik bilan, yomon holatda esa zarar ko'rish bilan yakunlanadi.

PoS algoritmi negizida kriptovalyutalarni qo'lga kiritish. Raqamli pullar asosida «stavka isboti» (PoS) algoritmi yotadi va ular butunlay boshqacha qo'lga kiritish usulini nazarda tutadi. Tangalarni ko'paytirish energetik va hisoblash-intensiv xeshirlash o'rniga foydalanuvchi hamyoni orqali unda saqlanayotgan tangalar hisobiga amalga oshiriladi. Buning uchun, odatda, aniq kriptovalyuta uchun rasmiy hamyon talab qilinadi. Bu holatda ham mablag'larni sarflash kerak, chunki ma'lum miqdorda tangalarni xarid qilish va ularni hamyonga joylashtirish zarur bo'ladi. Lekin mayning uchun asbob-uskunalarini xarid qilishdan farqli ravishda tangalarga sarflangan mablag'larni hamyon orqali yoki birjada sotish bilan doim qaytarib olish mumkin. Foydalanuvchidan ushbu usul bilan tangalarni

⁹²Islamov B.A., Shodiev R.X., Ismailova N.S., Shodieva Z.T., Yoziyev G'L. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. Darslik. – T.: IQTISODIYOT, 2019. – 262 b.

qo'lga kiritishda yagona talab qilinadigan narsa tarmoqqa kirishga va faollashtirilgan hamyonga ega doimiy yoniq kompyuterdir. Ushbu holatda hamyon tarmoq tuguni vazifasini bajaradi va tranzaksiyani tasdiqlashda hamda tarmoq ishini qo'llabquvvatlashda ishtirok etadi va o'z egasiga barqaror passiv daromad keltiradi. Uning miqdori hamyonda mavjud tangalar miqdori, umumiy tarmoqda ishtirokchining ulushi va kriptovalyutaning kursiga bog'liqdir.

Bugungi kunda ko'plab ommabop va daromad salohiyatiga ega PoS algoritmidan foydalanuvchi raqamli valyutalar mavjud. Ularning ro'yxati quyidagi tangalarni o'z ichiga oladi, lekin ular bilan cheklanmaydi: Diamond; Factom; GridCoin; Lisk; NAV Coin; NEO; Nxt; OKCash; PIVX; Stratis. Ushbu daromad olish variantining kamchiligi shundan iboratki, kriptovalyutadan farqli ravishda barqaror daromad olish uchun umumiy tarmoqda yetarli ulushga ega bo'lishga va uni xarid qilishga bir necha ming dollar talab qilinishi mumkin. Masalan, PIVX tarmog'ida daromad olishga oqilona imkoniyatlarga ega bo'lish uchun hamyonda kamida 500 PIV (joriy kursga qarab taxminan 3500-6000 AQSh dollariga teng) mavjud bo'lishi kerak.

Masternodlarni ishga tushirish. Masternodlar o'zida bundan oldin ko'rib chiqilgan daromad olishga o'xshash usuldir. Bu usulda daromad olish uchun ham ma'lum miqdorda raqamli tangalarni xarid qilish va hamyonda saqlash talab qilinadi. Ayrim hollarda, shuningdek, o'z shaxsiy serverini (masalan, VPS yoki uyda doimiy ishlab turuvchi shaxsiy kompyuterni) ishga tushirish talab qilinishi mumkin. Bu holda kompyuter o'z egasiga tarmoq ishini qo'llabquvvatlashda ishtirok etgani uchun yangi tangalar ko'rinishida mukofot olish imkoniyatini yaratadi.

Ushbu usul kriptovalyutalarning an'anaviy mayningiga qaraganda nisbatan yuqori daromad olishga imkon beradi. Lekin boshlang'ich bosqichda yanada ko'proq mablag'lar kiritish talab qilinadi. Masalan, Dash tarmog'ida masternodni ishga tushirish uchun 1 000 tanga talab qilinadi. Joriy kurs bo'yicha bu 619 ming AQSh dollaridan ko'proq. PIVX kabi boshqa valyutalarga ancha kam mablag' – bir necha o'n ming dollar kerak bo'ladi. Bu DASHga qaraganda ancha kam, lekin shunda ham kriptovalyutada daromad olish usullarini qidiruvchi o'rtacha statistik foydalanuvchilar uchun sezilarli xarajat hisoblanadi. Biroq ishga tushirilgandan so'ng bunday tugun o'z egasiga ancha katta – oyiga bir necha ming dollar yoki undan ham ko'p daromad olib keladi.

So'nggi vaqtlarda ko'plab yangi kriptovalyutalar passiv daromadni ma'qul ko'ruvchi sarmoyadorlarni kengroq jalb qilish uchun masternodlarni ishga tushirish yo'li bilan tarmoqda daromad olishni taklif qilmoqda. Bu kabi yangi tangalarning ayrimlari quyidagilardan iborat: Chain Coin; Crypto Improvement Fund; Insane Coin; 8-bit Coin va boshqalar.

Kriptovalyuta dividendlarida daromad olish. Qator kriptovalyuta loyihalari ham aktsiyalarga an'anaviy sarmoyalar kabi ma'lum shakldagi dividendlarni taqdim etadi. Odatda, buning uchun hamyonda ma'lum miqdordagi tangalarning mavjudligi talab qilinadi. Dividendlar to'lash uchun o'rnatilgan har bir muddat

yakunida hamyonga foydalanuvchiga tegishli o'tkazma kelib tushadi. Bunday muddatlar sutkalar, oylar yoki choraklardan iborat bo'lishi mumkin. Agar tangalar birja akkauntida saqlansa, ularning egasi uchun mukofot, eng avvalo, savdo platformasiga kelib tushadi. Ayrim birjalar ham o'z tokenlarini saqlovchilarga dividendlar taklif etadi. Odatda, ular o'rnatilgan muddat uchun olingan daromadning bir qismini ifodalaydi. Masalan, Shapeshiftni eslatadigan nisbatan yangi tizim bo'lgan Flyp.Me o'z shaxsiy ERC20 standartidagi tokenga ega. Uning yaratuvchilari har yili ETHda dividendlar to'lashni rejalashtiradi.

ERC-20 standartiga mos keluvchi tangalar Ethereum blokcheyniga mos keluvchi istalgan quyidagi hamyonlarda saqlanishi mumkin: - MyEtherWallet.com; - MetaMask va shu kabilar.

Xitoydagi Kucoin va Binance kabi qator birjalar ham dividend to'lashning o'xshash tizimlariga ega. Tanga saqlovchilar ulardan tashqari boshqa afzalliklarga, masalan, savdo maydonchasida pastroq komission haqlarga ham umid qilishlari mumkin. Xitoy loyihalaridan biri bo'lgan Neo ham shu kabi dasturni taklif qiladi. O'z mablag'larini rasmiy hamyonda saqlovchi Neo tokenlarining egalari davriy ravishda GAS nomli tarmoqning ikkilamchi tokenida to'lovlar oladilar. U Neo tarmog'idagi tranzaksiyalar uchun komission haqni to'lashga qo'llaniladi.

Bu sxema Ethereum tarmog'idan farq qiladi, chunki u yerda komission haqlar tarmoqning asosiy tokenida – Etherda amalga oshiriladi. Bunday tizim GASning jozibadorligini oshiradi va demak, uning kursi va unga talab doim barqaror bo'lishini kafolatlaydi. Neo bilan bog'liq loyihalar sonining ortishi bilan tranzaksiyalar hajmi ham ortadi, bu esa GASga bo'lgan talab va uning narxi yanada o'sishini ta'minlaydi.

ICOga sarmoya kiritish. Daromad olishning ushbu usuli yuqori daromad olib kelishi mumkin, biroq u yuqoriroq darajadagi xatarli faoliyat bilan bog'liqdir. Pullarni duch kelgan birinchi loyihaga tikish yaramaydi. Haqiqiy qimmatli va istiqbolli loyihalarga nisbatan firibgarlik g'oyalarining soni juda katta.

Loyihani tanlashda tajribali ishlab chiquvchi mutaxassislar komandasi va soha ekspertlari ishtirok etuvchi loyihalarga e'tibor ajratish zarur. Shuningdek, kriptovalyutalar ekotizimidagi joriy vaziyat nuqtai nazardan olganda, haqiqatan ham, biror yangi va inqilobiy g'oyani taqdim etuvchi ICONi topish muhim. ICOga muvaffaqiyatli sarmoya kiritishning muhim omili taklif etilayotgan loyiha uzoq muddatli istiqbolda saqlanib qola olishini va u raqamli pullardan foydalanuvchilar hamjamiyatining yetarlicha qo'llabquvvatlanishini tushunishdir.

Ko'pgina yuqori tajribali sarmoyadorlar ADA, EOS yoki VeChain kabi munosib baholanmagan kriptovalyutalarga sarmoya kiritishga intiladilar. U yoki bu kriptovalyuta qay darajada munosib baholanmaganligini aniqlash uchun uning bozor kapitallashuvini eng yaqin raqobatchilarning ko'rsatkichlari bilan solishtirish zarur.

So'ngra tanlovning to'g'riligiga ishonch hosil qilish uchun bozorni yanada chuqurroq tahlil qilish zarur. Va faqat shundan so'ng, tangalarning qiymati

kelgusida o'sishini kutgan holda ularni xarid qilish va hamyonga joylashtirish mumkin.

Kontentda kriptovalyuta daromadini olish. Internetda blokcheynning rivojlanishi bilan ijtimoiy tarmoq loyihalari faol paydo bo'lib rivojlana boshladi, ular joylashtirilgan kontent evaziga mualliflarga hamda boshqa ishtirokchilarga kuratorlik va nashrlarga izohlar uchun mukofot berishni nazarda tutadi.

Eng ommabop loyihalar orasida Steemit, Golos va Solani ta'kidlash mumkin. Birinchisi ko'proq chet ellik foydalanuvchilarga yo'naltirilgan. Ularning asosiy qismini ingliz tilida so'zlashuvchi mamlakatlarning fuqarolari yoki ingliz tilini kamida o'rtacha darajada egallagan kishilar tashkil etadi. Biroq Yevropa va Osiyo mamlakatlaridagi foydalanuvchilar ular tomonidan e'lon qilingan kontentlar singari yetarlicha ko'p.

Unda rus tilida so'zlashuvchi auditoriya ham mavjud, lekin boshqalarga nisbatan juda kamchilikni tashkil qiladi. Shu sababli rus tilidagi materiallarni joylashtirish orqali daromad olish maqsadga muvofiq emas. Platforma uch turdagi: Steem, SreemDollars va SteemPower tokenlarga ega. Birinchisi va ikkinchisi likvid tangalar hisoblanadi, ularni servisdan chiqarish, birjada fiat pullarga sotish yoki boshqa raqamli tangalarga almashtirish mumkin. Uchinchisi begona va o'z kontentiga ovoz berganda, mukofot miqdoriga ta'sir ko'rsatadi. Uni vaqt o'tishi davomida birjada fiat pullarga xarid qilish mumkin bo'lgan Steem yoki SteemDollars tokenlarini konvertatsiya qilish yo'li bilan jamg'arish yoki ko'paytirish mumkin. SteemPowerni dastlabki ikki tokenlardan farqli ravishda tezda chiqarib olish imkonsiz. Jarayon 13 haftaga yaqin vaqtda va bosqichma-bosqich amalga oshiriladi.

Kontent muallifining mukofoti har bir aniq nashr uchun olingan mukofotning 75 %ini tashkil etadi. Qolgan 25 %ini unga ovoz bergan kuratorlar va foydalanuvchilar oladi. Muallif va kuratorlarning daromadi ikkiga bo'linadi: 50 % SteemPowerda va 50 % SteemDollarda. Golos ijtimoiy tarmog'i Steemitning rus tilidagi analogi hisoblanadi. Uning iqtisodiy modeli aynan o'xshash va u kabi uch turdagi tokenlarni: Golos, GolosGold va GolosPowerni o'z ichiga oladi. Sola ushbu uchta loyihalar ichida eng yosh loyiha hisoblanadi. U 2017 yil oxiri – 2018 yil boshida ishga tushirildi. Servis fotosuratlar, katta bo'lmagan matnlar, GIF-rasmlar hokazolarni nashr qila oladi⁹³.

Har bir foydalanuvchi har kuni harakat ochkolarini oladi va ulardan o'z materiallarini joylashtirish yoki begona e'lonlarga ovoz berish uchun foydalanishi mumkin. Mukofot Sol tokenlarida beriladi, so'ngra ularni rasmiy hamyonga qo'shish mumkin.

⁹³ Islamov B.A., Shodiev R.X., Ismailova N.S., Shodieva Z.T., Yoziyev G'L. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. Darslik. – T.: IQTISODIYOT, 2019. – 262 b.

10.4. Tarmoq istiqbollari

Kriptovalyutadan foydalanuvchilar uchun 2017 yil, eng avvalo, Bitkoin kursining 20000 dollargacha o'sishi, kriptovalyuta bozorining 570 mlrd. dollargacha kapitallashuvi va yirik ICO loyihalari doirasida ulkan mablag'lar yig'imi bilan yodda qoladi. CoinSchedule ma'lumotlariga ko'ra, 2017 yilda 235 ta ICO loyihalari umumiy miqdorda 3,7 mlrd. dollar to'pladi. Ushbu muddat ichida o'nta eng yirik aksiyadorlik kompaniyalari tomonidan jalb qilingan mablag'lar miqdori 1 360 mlrd. AQSh dollarini tashkil qiladi. Eng ommabop kriptovalyuta – Bitkoinning taqdiri to'g'risida hanuzgacha bir to'xtamli fikr mavjud emas. Mutaxassislar orasida ko'pincha bir-biriga zid keluvchi turli-tuman fikrlar bildirilishi davom etmoqda. Masalan, amerikalik iqtisodchi Djefri Saks Bitkoinni «pufak» deb ataydi, WirechainWirex to'lov tizimi ta'sischilaridan biri Pavel Matveev esa tanga o'zining 20 000 dollarlik rekord narxini takrorlaydi va hatto 2018 yil yakuniga kelib, 50 000 000 dollarga yetadi deb hisoblaydi.

Xo'sh, yaqin kelajakda kriptovalyuta sohasidagi vaziyatdan nimani kutish mumkin?

ICO va kriptovalyutalarni qonuniylashtirish va tartibga solish. Yaponiyaga ergashishga qaror qilgan qator mamlakatlarda kriptovalyutani va u bilan bog'liq loyihalarni nazorat ostiga olish uchun imkoniy choralar ko'rib chiqilmoqda. Masalan, Rossiyada Davlat Dumasiga ko'rib chiqish uchun yaqin orada kriptovalyutalar to'g'risidagi qonun loyihasi kelib tushishi kerak. Hujjat ushbu masalani RF Markaziy banki bilan kelishilgan holda RF Moliya vazirligi tomonidan ishlab chiqilmoqda.

RF Markaziy banki mamlakatda raqamli pullarni qonuniylashtirishga qarshi chiqmoqda. Bunda u ushbu bozorning nazorat qilib bo'lmaydigan o'sish xavfini ta'kidlab, buni global iqtisodiyotga tahdid deb baholamoqda. Shu sababli vazirlik ushbu sohadagi moliyaviy faoliyatni nazorat qilishda vositachilik funksiyalarini bajarishga rozilik beruvchi boshqa savdo platformasini qidirmoqda. Rossiya hukumati, shuningdek, ICONi tartibga solish choralarini joriy etish imkoniyatini ko'rib chiqmoqda. RF Moliya vazirligining qonun loyihasi kontseptsiyasi mablag'larni to'plash tadbirlari o'tkazishni o'ziga xos investitsion faoliyat sifatida nazarda tutadi. Bu holda barcha raqamli aktivlarni alohida mulkchilik turi deb qarash taklif etiladi.

MDH mamlakatlari orasida kriptovalyutalarga eng ijobiy munosabat Belarus Respublikasida shakllandi. Prezident Aleksandr Lukashenko tangalarni mayning qilish, saqlash, sotish va xarid qilishga rasman ruxsat berdi. Tegishli farmon imzolab bo'lingan va unga ko'ra kriptovalyutalar bilan bog'liq har qanday faoliyat tadbirkorlik faoliyati deb hisoblanmaydi.

Raqamli tangalar bilan mayning, treyding va boshqa operatsiyalar daromad solig'i, QQS va boshqa amaldagi soliq yig'imlaridan ozod etilgan.

Yevropa Ittifoqiga (EIga) a'zo-mamlakatlar ham anonim o'tkazmalarni taqiqlagan ravishda kriptovalyuta bozorini tartibga solishga qaror qildilar. Buning uchun

savdo platformalari o'z mijozlaridan verifikatsiya (shaxsni tasdiqlash) jarayonidan o'tishni talab qiladi. Yaqin 1-2 yil ichida Yel hukumati ushbu sohani tartibga soluvchi qonuniy negizlarni ishlab chiqishni nazarda tutadi.

Yevropa moliyaviy tashkilotlarining ayrim vakillari ushbu choraga qarshilik bildirmoqdalar. Masalan, Bundesbank Direktorlar kengashi a'zosi Karl-Lyudvig Tile Yelda kriptokonversiyalarni qonunlashtirish imkoniyatiga Absolut yo'l qo'yilmasligini bildirdi.

Ayrim mamlakatlarda kriptovalyutalarni to'liq taqiqlash ilgari surilmoqda, chunki ulardan ko'pincha qalloblik va jinoiy maqsadlarda foydalaniladi. Ko'pgina mamlakatlarda - qora bozoridagi naqd pullar ham taqiqlangan, biroq hozircha hech bir mamlakatda ularni yengib bo'lmadi.

Kriptovalyutalardan foydalanishni taqiqlash qay tarzda amalga oshirilishi hozircha to'liq tushunarli emas. Shunga qaramay, endilikda ko'plab mamlakatlarning hukumatlari tobora kengayib borayotgan kriptovalyuta bozorini inkor etishga qodir emas. Har qaysi holatda ham ularga kriptovalyutadan foydalanuvchilarni qo'llab-quvvatlashga va ushbu bozorni tartibga solishning barcha ishtirokchilarga ma'qul keladigan usullarini izlab topishga to'g'ri keladi.

Davlat kriptovalyutalari. Ayrim mamlakatlarda milliy raqamli pullarni yaratish g'oyalari vujudga keldi. Rossiyada kriptorublni joriy etish imkoniyati faol muhokama qilinmoqda, lekin bu g'oya hozircha kontseptsiya bosqichida qolmoqda, chunki Rossiya hukumati tomonidan qo'llab-quvvatlanmadi. 2017 yil 10 oktyabrda hukumat majlisida Rossiya Prezidenti Vladimir Putin kriptorublni joriy etish bo'yicha taklifni nazorat qilish zarurligini ta'kidladi. Shu bilan birga, u Markaziy bankning qattiq qarshiligiga duch kelgan ushbu g'oyani amalga oshirish yo'lida keraksiz sun'iy to'siqlarni yaratish to'g'risida ogohlantirdi.

Milliy raqamli tanga to'g'risidagi muhokamalar boshqa mamlakatlarda ham olib borilmoqda. 2018 yil yanvarda Venesuela Prezidenti Nikolay Maduro 100 000 000 dona El-Petro (ElPetro) kriptovalyuta tangalarini muomalaga chiqarish to'g'risida e'lon qildi. Ular Venesuela nefti bilan ta'minlanadi, uning boshlang'ich narxi esa bir barrelni neft narxiga teng bo'ladi. Ushbu tangani mayning qilish imkonsiz, uning ustidan nazorat esa mamlakat hukumati tomonidan amalga oshiriladi. Biroq hozircha Venesuela parlamenti o'z prezidentining fikrini qo'llab-quvvatlamadi va milliy kriptovalyutaga qarshi chiqmoqda.

Angliya banki ham o'z kriptovalyutasini yaratish rejasi to'g'risida e'lon qildi. Angliya raqamli tangasi hammadan ko'ra, avvalo, funt sterlingga bog'lanib qo'yiladi. Uning aniq nomi hozircha noma'lum. Joriy bosqichda uni RSCoin deb atash taklif etilmoqda. 2018 yilda boshqa mamlakatlarda ham davlat kriptovalyutalarini joriy etish to'g'risidagi shu kabi e'lonlarni kutish mumkin. Lekin ularni muomalaga chiqarish juda mushkul. Hukumatlar amalda qonun loyihalarini muhokama qilish va ishlab chiqish bilan cheklanib qoladi.

Kriptovalyutalarni kundalik hayotga joriy etish. Kriptovalyutalar rivojlanishini cheklovchi omillardan biri undan kundalik hayotda foydalanishning murakkabligi hisoblanadi. Mark Sukerberg sal avvalroq Facebookda tangalardan

foydalanish imkoniyati to'g'risida gapirib o'tgan edi. Ijtimoiy tarmoq yaratuvchisi shifrlash texnologiyalari tufayli ushbu sohaning imkoniyatlari va himoya darajasidan ta'sirlanganligini ta'kidladi.

Yaponiyada kriptovalyutani ommabop mahalliy bir lahzali xabarlar bilan almashuv tizimiga joriy qilish imkoniyati ko'rib chiqilmoqdaki, unda hozirgi vaqtda LinePay to'lov xizmati qo'llaniladi. Undan foydalanuvchilarning soni 168 000 000 dan ortiq kishini tashkil etadi. KFC tez ovqatlanish tarmog'i Kanadada Bitkoinni siljitish uchun gamburgerlar sotishni tashkillashtirdi. Ishtirokchilar o'z buyurtmasini uyga yetkazish xizmatidan foydalanib olishlari uchun BitPay platformasi orqali 20 Kanada dollariga teng summani kriptovalyutada o'tkazishlari zarur.

Kriptovalyutani kundalik hayotga joriy qilishga urinishlar nafaqat yangi loyihalar va imkoniyatlar bilan, balki taqiqlar bilan ham bog'liq. Masalan, 2018 yil yanvarda Visa raqamli pullarga xaridlarni amalga oshirish imkonini beruvchi WaveCrest loyihasining debet kartalarini blokirovka qildi. To'lov tizimining vakillari WaveCrest shartnoma shartlarini buzgan deb ta'kidlaydilar.

Raqamli tangalarni kundalik hayotgan joriy qilish yo'lidagi to'siqlarni baralaraf qilishga qaratilgan yangi startaplar sonining o'sishi geometrik progressiyada o'sib boradi. Yaqin oylarda kriptovalyuta to'lovlarini amalga oshirish imkoniyatlariga ega bank kartalari va ilovalar kabi yangi mahsulotlarning paydo bo'lishini kutish mumkin.

Bitkoin va boshqa tangalar evaziga tovarlar va xizmatlar taqdim etuvchi kompaniyalar ro'yxati ham o'sadi. Biroq global moliyaviy tizimning to'liq kriptovalyutaga o'tishi, hatto, o'rta muddatli istiqbolda ham kutilmaydi.

Kriptovalyutalar mayningining rivojlanishi. Biznes sohada kriptovalyutalar mayningi infratuzilmasini rivojlantirishda bozorning joriy ehtiyojlari faol muhokama qilinmoqda. Ko'pgina mamlakatlarda, shu jumladan, Rossiyada ham mayning uchun asbob-uskunalarini sotishga ixtisoslashgan kompaniyalar paydo bo'ldi. Yaqinda Tatariston Tabiiy resurslar qo'mitasining sobiq boshlig'i Aleksey Kolesnik «T-Plyus» kompaniyasining shunday qurilmasini xarid qilganini ma'lum qildi.

Novosibirskda uni ijaraga beruvchilar o'zini va o'z qo'shnilarini yuqori harorat va shovqin ta'siridan xalos qilish uchun maynerlarga binolarni taklif qilishni boshladilar. XelentMining ma'lumotlarni qayta ishlash markazi loyihasining boshlig'i Aleksey Noskov xususiy maynerlarga o'z asbobuskunalarini joylashtirish imkoniyatini beruvchi mayning otellarni rivojlantirish vaqti keldi, deb hisoblaydi. Shuningdek, to'lov infratuzilmasining rivojlanishi ham davom etmoqda. Masalan, «Monako» loyihasi kriptovalyutadagi to'lovlarni amalga oshira oluvchi Visa kartalarini berishni boshlash istagida. Raqamli pullarni mobil ilova yordamida xarid qilish, sotish va almashtirish mumkin bo'ladi. Bundan tashqari loyiha o'z tokeniga ega bo'lib, u mijozlarga moliyaviy tranzaksiyalar uchun taqdim etiladi.

Yaqin yillarda daromadli biznes-darchalar tadbirkorlar uchun avvalgidek ochiq bo'ladi. Asosiy talab kriptovalyutani qo'llab-quvvatlovchi to'lov servislari va mayning uchun platformalarni rivojlantirishga tegishli bo'ladi.

ICO bozoridagi o'zgarishlar. Sarmoyadorlarning ixlosi ICOdan tobora ko'proq qaytmoqda. Yaqinda AQShda PlexCoin startapi yaratuvchilari qalloblikda ayblangan edilar, ular tomonidan jalb qilingan mablag'lar esa blokirovka qilindi. Confido loyihasining asoschisi barcha ma'lumotlarni o'chirib, g'oyib bo'lganidan so'ng loyihadagi sarmoyadorlar 375 000 AQSh dollari yo'qotdilar. FantasyMarket loyihasining ta'sischisi ham 4,4 mln. AQSh dollarini to'plagach, dom-daraksiz yo'qoldi. Shunga qaramay, yirik ishtirokchilar ICOga qiziqish bildirib boshladilar. Masalan, fotosuratga olish asbob-uskunalarini va sarflanuvchi materiallarni ishlab chiqaruvchi Kodak kompaniyasi KODAKOneBlockchain platformasini yaratish to'g'risida e'lon qildi. Uning maqsadi fotomateriallarga mualliflik huquqini muhofaza qilishdir⁹⁴.

Telegram ham mablag'larni to'plashning ushbu usuliga qiziqish bildirmoqda. Uning ta'sischilari yangi avlod blokli zanjir loyihasi bo'lgan Telegram Open Network (TON) platformasini ishlab chiqish to'g'risida ma'lum qildi. TelegramOpenNetwork (TON) ilovalar va smart-shartnomalarni ishlab chiqish va ishga tushirish maydoni, shuningdek, blokcheyn asosida to'lov tizimi infratuzilmasi bo'lib xizmat qilishi rejalashtiriladi.

Cindicator loyihasining ta'sischilaridan biri Mixail Brusov, doimiy ko'payib borayotgan o'sishga qaramay, yangi IColar sarmoyadorlar uchun kurashishi zarur bo'ladi, deb hisoblaydi. Taklif talabdan yuqori bo'lgani sababli loyihalar shaffof o'yin qoidalariga ega bo'lishga majbur bo'ladi.

Blockchain.ru Group asoschisi Dmitriy Matsuk, o'z navbatida, ICO ishtirokchilari o'z daromadlari va xarajatlarining shaffofligini oshirish uchun ularni kompaniya to'g'risidagi batafsil ma'lumotlar, yo'l xaritalari va loyihaing ilgari surilishi to'g'risidagi bosqichma-bosqichli hisobotlar bilan to'ldirilgan holda chop etishga intiladilar, deb ta'kidlaydi.

Yaqin yillarda ICO bozori yangi loyihalar uchun ommabop joyga aylanadi va sarmoyadorlarni jalb qilish imkonini beradi. Lekin rekordli IColar ancha kamayadi, sarmoyadorlarning o'zi esa startaplar tanlovida yanada ehtiyotkor bo'ladi.

Bundan tashqari kriptovalyutadan kundalik maqsadlarda foydalanish uchun infratuzilmaning rivojlanib borishi bilan ICOning ommabopligi pasayadi. Hozirgi kunda raqamli pullardan kundalik foydalanish imkoniyatlari hanuz cheklanganligi sababli sarmoyadorlar ICOga mablag' kiritmoqdalar.

⁹⁴ Islamov B.A., Shodiev R.X., Ismailova N.S., Shodieva Z.T., Yoziev G'L. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. Darslik. – T.: IQTISODIYOT, 2019. – 262 b

Bobning qisqacha xulosasi

Joriy tendentsiyalar shuni ko'rsatadiki, moliyachilar va siyosatchilarning turli fikrlariga qaramay, kriptovalyutalar jahon hamjamiyati tomonidan tan olinib bo'lgan. Agar ilgari hukumatlar ushbu bozorni shunchaki inkor etgan bo'lsa, endilikda ular yoki raqamli pullarni taqiqlaydi yoki ularni qonuniylashtirish yo'lini izlashga urinadi. Ko'pgina foydalanuvchilar yetarli tajriba to'plab, sarmoya kiritishda o'zini yanada ehtiyotkorona va oqilona tutmoqdalar. 2018 yilda tub o'zgarishlar kutiladi. 2018 yil kriptovalyutalar uchun hal qiluvchi yil bo'lishi shubhasiz. Agar ularning xavfsizligi va foydalanish qulayligi isbotlansa, ularni nafaqat ishqibozlar va venchur sarmoyadorlar, balki shu bilan birga ayrim mamlakatlarning hukumatlari, tijorat tashkilotlari va oddiy iste'molchilar ham qo'llab-quvvatlaydilar. Lekin ular fiat pullarga tenglashadi yoki joriy shakllanib bo'lgan moliyaviy tizimni siqib chiqaradi, deb kutishga hali erta.

Raqamli valyutalarni bunday qabul qilish ma'lum qonunlar, me'yoriy hujjatlar va nizomlarning qoidalari bilan cheklanadi. Ularning asosini tashkil qiluvchi texnologiyalarga kelsak, ularning kelajagi ancha porloq. Ular o'ziga turli faoliyat sohalari: moliya, bank ishi, logistika, tibbiyot va boshqa sohalarda mutaxassislarining e'tibori va qiziqishini ko'proq tortmoqda. Ko'plab mutaxassislar Bitkoinga salbiy munosabat bildirishiga qaramay, ular blokcheynga qoyil qoladilar. Blokli texnologiya imkoniyatlari allaqachon faqat kriptovalyutaning asosi sifatida foydalanish chegarasidan chiqib bo'lgan. Ular doimiy ravishda kengaymoqda va ushbu tendentsiya kelgusida ham davom etadi.

Tayanch iboralar: Blockchain, blokcheyn texnologiyasi, kriptovalyuta, raqamli to'lov tizimlari, Bitcoin va altkoin, mayning va maynerlar, kriptovalyutalar savdosi, kriptovalyuta dividendlari, masternodlar, ICO, ICO bozori.

Nazorat uchun savollar

1. Blokcheynning paydo bo'lishining asosiy sabablari nima?
2. Blokcheynning ustunliklari vakamchiliklari nimalardan iborat?
3. Blokcheynda tranzaksiyalar anonim hisoblanadimi?
4. Blokcheyn moliyaviy sohadan tashqarida qo'llanishi mumkinmi?
5. Blokcheyn keng ko'lamdagi hayotga qanchalik qodir?
6. Kriptovalyutaning xususiyatlari nimalardan iborat?
7. Kriptovalyutada daromad olish turlari va yo'llari.
8. ICO nima va unga sarmoya kiritish tartibi qanday?

11-BOB. Jahon iqtisodiyotida sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar iqtisodiyoti

11.1. Jahon iqtisodiyotida sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarning tutgan o'rni

XX-XXI asrlar bo'sag'asida jahon iqtisodiyotida sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarning tutgan o'rni juda katta bo'lib, bunday guruhga kiruvchi davlatlar asosan Yevropa qit'asi va Shimoliy Amerika materigida joylashgandir.

Ma'lumki, sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar "katta ettilik" davlatlar (hozirgi kunda ushbu davlatlar guruhiga Rossiya Federatsiyasini qo'shilishi bilan "katta sakkizlik" davlatlar degan so'zlar ham jahon iqtisodiyotida ishlatilmoqda) iqtisodiyotini rivojlanishi asosan tabiiy resurslardan qanday foydalanishlik darajasiga va shuningdek uzoq yillarga mo'ljallangan zamonaviy ilmiy-texnikaviy taraqqiyotdagi o'zgarishlarga bog'liqdir. Shuning uchun ham bu mamlakatlar iqtisodiyotida tabiiy resurslardan tejimli foydalaniladi, ishlab chiqarishda esa energetika quvvati pasayishiga yo'l qo'yilmaydi. Masalan, AQSH ishlab chiqarishida asosan kam harajat qilish evaziga yalpi ishlab chiqarilayotgan mahsulot 1900-1990 yillar davomida 8-9 baravarga, qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish esa 4-5 baravarga ortgan edi.

Hozirgi kunda sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarda sanoat tarmoqlarining rivojlanishi qanchalik yuqori bo'lmasin narx-navoning ko'tarilishi ushbu davlatlarda yuqoriligicha qolmoqda. Bu holat albatta xizmat ko'rsatish sohalari va shuningdek ilmiy-texnikaviy inqilobga asoslangan yangi tarmoqli sanoat korxonalarining vujudga kelishi bilan bog'liqdir.

Jahon iqtisodiyotining rivojlanishida sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarning qay darajada sanoat energetikasi bilan ta'minlanganligi ham muhim rol o'ynaydi. Hozirgi kunda bir qator sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar o'zlari ishlab chiqarayotgan sanoat energetikasi mahsulotlaridan tejamkorlik bilan samarali foydalanib kelmoqdalar. Masalan, 1970-1990 yillar davomida AQSH sanoat energetikasi iste'molini 40% ga, Yaponiya va Fransiya davlatlari esa, 30% ga qisqartirish imkoniyatiga ega bo'lishgan edi.

Jahonning sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarning barchasida qayta ishlash sohalari yaxshi yo'lga qo'yilgan bo'lib, ular asosan tejamkorlik bilan samarali foydalanishning ijtimoiy dasturlari asosida amalga oshirilmoqda. Hozirgi kunda sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarning ishlab chiqarishida qimmatbaho nodir metallar o'rni bosuvchi mahsulotlarni kengroq ishlatilishi muhim rol o'ynamoqda.

11.1-jadval.

Dunyo mamlakatlarining YAIM hajmi bo'yicha reytingi (mln. AQSH dollari hisobida)⁹⁵

Reyting	Iqtisodiyotlar	Yaim (\$ mln)
	Butun dunyo	87 751 541
1	AQSH	21 427 700
2	Xitoy	14 342 903
3	Yaponiya	5 081 770
4	Germaniya	3 845 630
5	Hindiston	2 875 142
6	Buyuk Britaniya	2 827 113
7	Fransiya	2 715 518
8	Italiya	2 001 244
9	Braziliya	1 839 758
10	Kanada	1 736 426
11	Rossiya	1 699 877
12	Janubiy Koreya	1 642 383
13	Ispaniya	1 394 116
...	—	—
81	O'zbekiston	57 921

Jahon iqtisodiyoti rivojlanishida yetakchi sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar (AQSH, GFR, Yaponiya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Kanada, Italiya) iqtisodiyoti muhim rol o'ynamoqda. Ushbu mamlakatlar

⁹⁵ <https://gtmarket.ru/ratings/rating-countries-gdp/rating-countries-gdp-info>

ulushiga sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlarda ishlab chiqarilayotgan jami sanoat mahsulotlarining 79-80%i va dunyo mamlakatlarida ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlarining 59-60%i, tovarlar eksportining 60-61%i va xizmat ko'rsatish sohalarining 49-50%i to'g'ri kelmoqda.

Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar guruhi hozirgi kunda o'z tarkibida jahonning 30 dan ortiq davlatini birlashtirgan bo'lib, bu davlatlar dunyo mamlakatlari xo'jaligida tutgan o'rniga ko'ra bir necha klassifikatsiya bo'lib o'rganiladi. Ular quyidagilardan iborat:

1. Yalpi ichki mahsulot (YAIM) hajmi bo'yicha sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar katta "Yettilik" davlatlar guruhi (ushbu davlatlar guruhiga Rossiya Federatsiyasini qo'shilishi bilan "katta sakkizlik" davlatlar guruhi degan so'zlar ham ishlatilmoqda). Ushbu guruhga AQSH, Yaponiya, GFR, Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya, Kanada kabi davlatlarni kiritish mumkin.

2. Yevropa Ittifoqi kiruvchi davlatlar guruhi. Ushbu guruhga GFR, Belgiya, Daniya, Irlandiya, Ispaniya, Italiya, Lyuksemburg, Niderlandiya, Portugaliya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Shvesiya, Finlandiya, Avstriya kabi davlatlarni kiritish mumkin.

3. Yevropa Erkin Savdo assotsiatsiyaga (EAST) kiruvchi davlatlar guruhi. Ushbu guruhga Islandiya, Lixtenshteyn, Norvegiya, Shvesariya kabi davlatlarni kiritish mumkin.

4. Benilyuks guruhiga kiruvchi davlatlar guruhi. Ushbu guruhga Belgiya, Niderlandlar va Lyuksemburg kabi davlatlar kiradi.

5. Shimoliy Amerika Erkin savdo shartnomasiga (NAFTA) kiruvchi davlatlar guruhi. Ushbu guruhga AQSH, Kanada, Meksika kiradi.

Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarning jahon iqtisodiyotida utgan o'rni miqdoriy va sifat ko'rsatkichlari bo'yicha ifodalanadi:

Miqdoriy ko'rsatkichlar:

- jahon sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishining 57 foizi;
- jahon qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishining 40 foizi ushbu mamlakatlar ulushiga to'g'ri keladi;

Sifat ko'rsatkichlari:

- iqtisodiyotning ko'p tarmoqli tarkibiga egaligi. Xizmatlar sohasi ushbu mamlakatlar yalpi ichki mahsulotining 60 foizidan ortig'ini tashkil etadi;
- jahondagi tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishining 80 foizi ushbu mamlakatlar ulushiga to'g'ri keladi;
- jahondagi ilmiy-tadqiqot ishlanmalari va yuqori texnologik mahsulotlar ishlab chiqarishning 90 foizi taraqqiy etgan mamlakatlar hissasiga to'g'ri keladi;

Jahon iqtisodiyotida o'zining iqtisodiy va siyosiy mavqei darajasi bo'yicha rivojlanagan mamlakatlarning uch markazi shakllangan. Bular:

1. G'arbiy Yevropa – Jahon yalpi ichki mahsulotining 25% dan ortig'ini ishlab chiqaradi.

2. Shimoliy Amerika - Jahon yalpi ichki mahsulotining 25% ga yaqin ishlab chiqaradi.

3. Yaponiya - Jahon yalpi ichki mahsulotining 8-9% ni ishlab chiqaradi.

11.2. G'arbiy Yevropa davlatlarining jahon iqtisodiyotidagi o'rni

Jahon iqtisodiyoti va XIMda G'arbiy Yevropa mamlakatlarining iqtisodiy rivojlanishi alohida o'rin egallaydi. Hozirgi kunda G'arbiy Yevropa davlatlari hissasiga jahonda ishlab chiqarilayotgan jami yalpi milliy mahsulotning 28-29% i, dunyo aholisining 7-8% i to'g'ri keladi.

G'arbiy Yevropa davlatlari guruhiga jami 28 ta davlat kirib, bu davlatlar guruhi o'z hududlarining katta-kichikligi, aholisini oz-ko'pligi va turli-tumanligi, boy tabiiy resurslarga egaligi bilan bir-biridan keskin farq qiladi. G'arbiy Yevropa davlatlari bazasida 1957 yilda "Umumiy bozor" hamkorlik tashkiloti tashkil topdi. 1962 yilda Yevropa Erkin Savdo Assotsiatsiyasi tuzildi. Ushbu davlatlar o'rtasida sanoat tovarlari bilan erkin savdo aloqalarni olib borish to'g'risida qator shartnomalar tuzildi. "Yevropa iqtisodiy kengashi to'g'risida"gi shartnomaga muvofiq 1992 yilning mayida G'arbiy Yevropa Erkin Savdo zonasi va mintaqaviy iqtisodiy kompleksi tuzildi. Ushbu mintaqaviy iqtisodiy kompleks G'arbiy Yevropaning 19 ta davlatini o'z tarkibiga birlashtirgan bo'lib, G'arbiy Yevropa va dunyo mamlakatlarida tovarlarning erkin harakati, xizmat ko'rsatish sohalari, kapital va aholi migratsiyasini doimo nazorat qilib turadi.

G'arbiy Yevropa Erkin Savdo zonasi hissasiga jahon savdosi aylanmasining 48-50%i to'g'ri kelib, bu iqtisodiy zona hozirgi kunda 400 mln. ga yaqin iste'molchiga egadir.

G'arbiy Yevropa davlatlarining iqtisodiy taraqqiyotida jahon mamlakatlari bilan olib borilayotgan tashqi savdo aloqalar muhim rol o'ynaydi. O'tgan asrning 70-yillardagi Yevropa Ittifoqi (YEI) davlatlari dunyoda eng yirik savdo blokdan biriga aylangan edi. Hozirgi kunda jahon mamlakatlarining xo'jalik aloqalarida tovarlar eksportini kapital eksporti bilan almashuvi holatlari kengayib bormoqda. Agar Yevropa Ittifoqi mamlakatlari hissasiga to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan kapital eksporti 1961-1964 yillarda 8,7% ni, 1974-1975 yillarda 37,4% ni tashkil etgan bo'lsa 1980-1995 yillarda esa 60-65% ni tashkil etgan edi. 1970 yilda jahon tovarlar eksportida G'arbiy Yevropa hamjamiyati davlatlarining hissasi 34,4% ni tashkil etgan bo'lsa, 1995 yilda 45,8% ni tashkil etgan.

XX-XXI asrlar bo'sag'asida bozor iqtisodiyoti sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarning 40 tasi G'arbiy Yevropa, Shimoliy Amerika, Osiyo, Avstraliya va Okeaniyada joylashgan bo'lib, uning 29 tasi iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkilotining a'zosi. Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlarning 7 tasi, ya'ni AQSH, Yaponiya, Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Kanada, Italiya jahonning «katta yettilik» davlatlari hisoblanadi. Ushbu davlatlar hozirgi kunda jahon iqtisodiyotining barcha tarmoqlarini, iqtisodiy rivojlanish yo'nalishini va shuningdek, mintaqalarda davlatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish alomatlarini belgilab beradi.

Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlaridan biri aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulot miqdori hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkich bu guruhdagi mamlakatlarda 40-70 ming AQSH dollarini tashkil etgan holda rivojlanayotgan mamlakatlardagi shu ko'rsatkichdan 10-15 marta yuqori hisoblanadi.

Jahon iqtisodiyotida ishlab chiqarishning asosiy qismi sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar xududiga to'g'ri keladi. Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarda jahon aholisining 15 % istiqomat qilgan holda jahon tayyor mahsulot ishlab chiqarishining 80% yaqini to'g'ri keladi. Ishlab chiqarishda asosan intensiv o'sish tendensiyasi kuzatiladi. Milliy iqtisodiyotlarning deyarli barcha sohalarida fan-texnika taraqqiyoti yutuqlari kirib borgan. Shuning uchun ham sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar hozirgi kunda jahonning boshqa mamlakatlarining iqtisodiy rivojlanishi yuzasidan (tashqi savdo, xorijiy investitsiya tarmog'i, transmilliy korporatsiya tarmog'i, ilmiy texnikaviy monopoliyaga erishish va boshqalarni) nazorat qilishni yildan-yilga kengaytirib bormokda. 1929-1933 yillarda jahon kapitalistik xo'jalik tizimini inqirozga yuz tutishi boshqarish tizimini izdan chiqishi, iqtisodiyotning beqarorligi, inflyasiya, ishsizlikning kuchayishi, ishlab chiqarishning keskin tushishiga olib kelgan edi.

Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarning iqtisodiyotida davlat rolining ko'zga ko'rinarli darajada o'sishi Ikkinchi jahon urushidan keyin yuz berdi. Bu esa o'z navbatida aralash iqtisodiyotni yuzaga keltirdi. Ya'ni, xususiy biznesda asosiy o'rinni davlat sektori egallagan edi. Davlat sektori va xo'jalik mexanizmining bozor elementlariga qarab sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarning aralash iqtisodiyotini quyidagi bir necha iqtisodiy rivojlanish modellari asosida o'rganish mumkin:

- Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning liberal (Amerika) modeli-bunda xususiy mulkchilik ishlab chiqarish raqobatida bozor mexanizmidan yuqori darajada sotsial differensiyalanadi. Davlat sektori makro-mikro iqtisodiyotni qonunlar asosida boshqarib turadi. Soliq, pul-kredit siyosati, raqobat va shuningdek monopoliyani cheklash, bozorning kasotga uchrashi kabi aholining ma'lum bir guruhlarining ijtimoiy-iqtisodiy qiziqishlarini himoya qiladi. Liberal model asosan AQSH va Kanadaniki bo'lib Buyuk Britaniya, Irlandiya, Belgiya, Italiya va Fransiya kabi davlatlar ham hozirgi kunda liberal model asosida o'z iqtisodiyotini rivojlantirib bormokda.

- Sotsial bozor (Germaniya) modeli-ushbu model bozor mexanizmi infrastrukturasini tashkil qiladi va uni to'ldiradi. Doimo aholining ishlab chiqarishdagi qiyinchiliklariga bardosh berishini qo'llab-quvvatlaydi. Davlat iqtisodiy kam ta'minlangan oilalarni, ishsizlarni, yoshlarni, kichik va o'rta fermer xo'jaliklarini o'zining himoyasiga olib, katta iqtisodiy faollikni olib boradi.

- Shved modeli. Jahon iqtisodiyotida bu model asosan Shvetsiya, Skandinaviya, Avstraliya mamlakatlarida qo'llanilgan. Ushbu modelda daromadlarni keng miqyosda qayta taqsimlash va shuningdek ijtimoiy-iqtisodiy birlikka asoslangan sotsial kafolatlar yuqori darajada bo'lishlik harkatidir.

Shved modelining yana bir xarakterli tomoni shundaki, kasaba uyumalarining xizmat sohaslariga asoslanib jamoat va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish va mustahkamlashga yunaltirilganligidir. Ushbu model kooperativ modeli ham deyiladi. Shved modeli o'zining turli tumanligi bilan Yapon modeliga xizmat qiladi.

Bozor iqtisodiyoti sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar uchun tovar ishlab chiqarish va uni manfaatli proporsional rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Bu davlatlarda umumiy ishlab chiqarishning qonuniyligi siklli xarakterda (ishlab chiqarishning tebranishlari va ko'rsatkichlarida, bandlik va narxda) namoyon bo'ladi. Iqtisodiyot nazariyasida investitsiya aktivlarining tebranishlari pul massasining hajmida, umumiy harajatlarda asosiy kapital hajmining yangilanishi va ishlab chiqarish texnologiyasining almashtirilishi sikllarida namoyon bo'ladi.

Jahonning ilg'or mamlakatlarida bu holatning siklli rivojlanishiga ta'sir etmasligiga doim ko'rilgan chora-tadbirlar avtotxon xarakter kasb etadi. Zamonaviy sharoitda siklli rivojlanish xarakteriga faqat kapitalning yangilanishi ta'sir etib qolmasdan balki yangi ishlab chiqarilgan mahsulotlarini moddiylashtirilishi va shuningdek umumiy ishlab chiqarishning asosiy resurslari farqidagi ma'lumot almashuvlari ham ta'sir qiladi. Jahonning sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlarda iqtisodiyotning boshqa bir muhim jihatlarini biz ijtimoiy-iqtisodiy o'sishning nomutanosibligida ko'rishimiz mumkin.

Umumiy ishlab chiqarishda bozor iqtisodiyotining siklligi mehnatning samaradorligi, daromad ko'rsatkichlari va shu kabilarda namoyon bo'ladi. Agar, XVIII asr oxiri va XIX asrning 70-yillariga qadar jahon iqtisodiyotida Buyuk Britaniya lider davlatlardan biri bo'lgan bo'lsa, XIX asrning 80-90 yillariga kelib o'zining liderlik o'rnini yosh kapitalistik davlatlar bo'lmish AQSH, Germaniya va Fransiyaga bo'shatib bergan edi. Ammo G'arbiy Yevropada o'zining etakchilik pozitsiyasini saqlab qolganligini ko'rishimiz mumkin.

Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishning eng yuqori cho'qqisiga chiqishi bo'lib o'tgan ikkita jahon urushlariga bevosita bog'liqdir. Masalan, Birinchi Jahon urushida Germaniyaning yutqazishi AQSH, Angliya va Fransiyaning jahon iqtisodiyotida o'zining pozitsiyasini yanada mustahkamlashiga sabab bo'ldi. Germaniyaning Ikkinchi Jahon urushidagi yakka xukmronlikka bo'lgan intilishi esa uning mag'lubiyati va iqtisodiyotining nihoyatda pasayib ketishi bilan yakunlandi. Bu paytda esa AQSH jahonning sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar kapitalistik davlatlarining liderlaridan biri bo'lib qolgan edi.

11.3. Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarning integratsion birlashmalari

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT). Ikkinchi jahon urushidan keyin jahon mamlakatlari iqtisodiyoti va shuningdek xalqaro iqtisodiy munosabatlarni keskin rivojlanib borishi bilan bog'liq holda bir qator birlashgan umumiy iqtisodiy tashkilotlar tashkil topdi. Ana shunday tashkilotlardan biri Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotidir. Bu tashkilot dunyoda eng yirik umumiy iqtisodiy tashkilotlardan biridir. Uning tarkibida jahonning 24 ta davlati, ya'ni, barcha sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar kapitalistik (Janubiy Afrika Respublikasi va Isroildan tashqari) davlatlari birlashgan. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (a'zolari - AQSH, Yaponiya, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Islandiya, Norvegiya, Shveysariya, Turkiya davlatlari, shuningdek YEI mamlakatlariga kiruvchi 25 mamlakat) 1961 yilda Yagona iqtisodiy siyosatni nazorat qilish maqsadida tuzilgan bo'lib, quyidagi maummolarni hal etib kelmoqda.

1. Jahon mamlakatlari iqtisodiyotining holati va kelajakda ularning rivojlantirish yo'llari;

2. Jahon mamlakatlari o'rtasida ro'y berayotgan xalqaro savdoni erkin qo'yish va tartibga solish;

3. Valyuta-kredit tizimini barqarorlashtirish;

4. Sanoat sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarning sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlar va shuningdek bozor iqtisodiyoti asosida rivojlanib borayotgan yangi mustaqil davlatlar bilan iqtisodiy munosabatlarni olib borishi va h.k.lar.

Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar "katta yettilik" davlatlarining vakillari Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotining Ijroiya qo'mitasining doimiy a'zolari bo'lib hisoblanadi.

80-yillardan so'ng jahon iqtisodiyoti va XIMda paydo bo'lgan kuchli xalqaro uyushmalardan biri Osiyo-Tinch okeani mintaqasi davlatlarining iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (1989 y.) va 1994 yilda tashkil topgan Shimoliy Amerika mamlakatlari iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (NAFTA) hisoblanadi.

Osiyo-Tinch Okeani mintaqasi davlatlarining iqtisodiy hamkorlik tashkiloti shu hududdagi 20 dan ortiq mamlakatni (Yaponiya, Filippin, Tailand, Bruney, Yangi Zelandiya, Gonkong, Xitoy, Avstraliya) birlashtirgan bo'lib, bu davlatlar hissasiga jahon mamlakatlarining yalpi milliy mahsulotini 23-24% i, jahon savdosining 40-42% i va dunyo aholisini 40-41% i to'g'ri keladi. Bu hamkorlik tashkilotiga a'zo bo'lgan davlatlar 1991 yilda Osiyo zonasida erkin savdoni rivojlantirish va savdo sohasidagi samaradorlikni yanada ko'tarish maqsadida 15 yilga (2005-yilga qadar) savdo chegaralarini va chegara bojlarini bekor qilish to'g'risida qaror qabul qilishgan. hozirgi kunda Osiyo-Tinch okeani mintaqasi davlatlari jahonning ko'plab mintaqalarida moliyaviy ishlarni rivojlantirish, vositachilik, axborotlashtirish va shuningdek transport xizmatlarini

kengaytirish ishlariga o'z hissalarini qo'shib kelmoqdalar. Xullas, hozirgi kunda Osiyo-Tinch okeani mintaqasi davlatlarining iqtisodiy hamkorlik tashkiloti nafaqat Osiyo mintaqasi, balki jahon mamlakatlari ichida ham yetakchi rolga da'vogarlik qilib turibdi.

Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishida Shimoliy Amerikaning uch yirik davlatini 1994 yilning 1 yanvarida birlashishi (NAFTA davlatlari) muhim ahamiyatga egadir. Bu mamlakatlar (AQSH, Kanada, Meksika) hissasiga jahon mamlakatlarining yalpi mahsulotining 31-32% i, dunyo aholisining 7-8% i to'g'ri keladi (NAFTA davlatlari hududida 370 mln.dan ortiq aholi yashaydi). Bu davlatlar tomonidan ishlab chiqarilgan yillik tovar va xizmatlar hajmi 7 trln. AQSH dollarini tashkil qiladi. NAFTA davlatlari ulushiga jahon savdosi umumiy hajmining 19-20% i to'g'ri keladi.

NAFTA davlatlari tomonidan imzolangan shartnomaning asosiy huquqiy holatlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. AQSH, Kanada va Meksika davlatlari o'rtasida savdo tovarlarga nisbatan bojlarni bekor qilish;
2. Shimoliy Amerika bozorlarini Meksika orqali kirib kelayotgan tovarlarga nisbatan bojlarni to'lamaslikka harakat qiluvchi Osiyo va Yevropa kompaniyalarining ekspansiyasidan himoya qilish;
3. Meksikaning bank va sug'u'rta kompaniyalari ichida AQSH va Kanada kompaniyalarini kapital qo'yilmalariga nisbatan bo'lib turadigan turli tazyiq va ta'qiqlarni olib tashlash;
4. Ekologik atrof-muhitni himoyalash bilan, bog'liq bo'lgan muammolarni hal etish va h.k.lar.

NAFTA davlatlari tomonidan imzolangan ushbu shartnomaga muvofiq 5 yil mobaynida (2005 yilga qadar), AQSH Meksikadan import qilinadigan mahsulotlar tu'rining 2/3 qismi uchun bojxona tariflarini bekor qilishi ko'zda tutilgan. Imzolangan kelishuvlardan eng ko'p foydani savdo bloklarida qatnashuvchi iste'molchilar oladigan bo'lishdi, chunki raqobatning kuchayishi va tovarlarga nisbatan tariflarning pasaytirilishi natijasida keng tovarlar bo'yicha narxlar pasayadi.

NAFTA davlatlari shartnomasiga muvofiq AQSH sanoatchilari arzon ishchi kuchi xarakatini kuchayishi bilan bog'liq holda ko'plab foyda ko'rishni maqsad qilib qo'ygan edi. Kafolatlangan daromadning o'sishi bilan bog'liq holda Amerika iqtisodiyotining - elektronika kompyuter ta'minoti, qurilish materiallari, avtomobil ehtiyot qismlarini ishlab chiqarish va boshqa sohalarni rivojlantirish ko'zda tutilgan. Ayni paytda, shakar, sitrus mevalari, qishki sabzovot yetishtiruvchi AQSH fermer xo'jaliklari zarar ham ko'rishni mumkin. Meksika davlati NAFTA yordamida o'z iqtisodiy o'sish sur'atlarini ko'tarmoqchi bo'lishdi (taxminan yillik YAIMning o'sish sur'atlari 1,6-2,6% ga). Bunday iqtisodiy rivojlanishlar Meksikani sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlar qatoriga qo'shilish muddatini 45-50 yildan 10-15 yilga qisqartirishi mumkin edi.

NAFTA dan eng kam foyda ko'rayotgan davlatlardan biri Kanadadir. Chunki, uning iqtisodiy rivojlanishi AQSH iqtisodiyoti bilan chambarchas bog'liq bo'lib, Meksika iqtisodiyoti bilan juda kam aloqadadir. Ammo, NAFTA rivojlanib borishi bilan Kanada integratsion jarayonga yanada ko'proq tortilib boradi va kengayotgan bozordan dividendlar oladi. Xullas, NAFTAning dastlabki ish faoliyati davrida eksport hajmining oshishi hisobiga qo'shimcha ish o'rinlarini hosil bo'lishiga bo'lgan umid oqlanmadi. Bundan tashqari AQSH ning Meksika bilan savdodagi ijobiy saldosi yo'qolib, 1995 yilda kamomad paydo bo'ldi. Umuman olganda NAFTAni tashkil qiluvchilarning rejasiga ko'ra, to'laqonli Shimoliy Amerika bozori 2010 yillarga borib tashkil qilinishi bashorat qilinmoqda.

11.4. Yaponiya iqtisodiyoti va uning jahon iqtisodiyotida tutgan o'rni

Yaponiya Sharqiy Osiyoning Tinch okeani orollarida (mamlakat 4 ta yirik va 4 mingdan ortiq kichik orollardan iborat) joylashgan yetakchi sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatidir. Yaponiyaning umumiy maydoni 377944 kv.km bo'lib, aholisi 125,9 mln. (2019 yil) kishini tashkil etadi. Mamlakat territoriyasining 70% dan ortig'i tog'liklardan iborat bo'lib, tekislik qismi juda kamdir. Yaponiya demografiyasida 65 yoshdan o'tgan aholi ko'pchilikni tashkil etib, jami aholining 13,1% ni, aholining 14 yoshdan kichiklari esa jami aholining 17,2% ni tashkil etadi. Aholining yillik o'sish darajasi esa boshqa sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlarga nisbatan ancha kam biroq, yaponlar jahon mamlakatlari ichida o'rtacha eng uzoq umr ko'ruvchi aholi bo'lib, hozirgi kunda erkaklar 75 yoshni, ayollar esa 81 yoshni tashkil etadi⁹⁶.

Ma'lumki, Yaponiyaning dunyo mamlakatlarini iqtisodiy rivojlanishiga bo'lgan ta'siri ahamiyatlidir. Yaponiya iqtisodiyoti 1868-1912 yillarda jahonning sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlari uchun yopilgan edi. Chunki ana shu yillar G'arbiy Yevropa davlatlari tomonidan Osiyo-Tinch okeani mintaqasi mamlakatlarini mustamlaka qilinishidan xavotirga tushgan Yaponiya hukumati tashqi iqtisodiy aloqalarda va hatto turizm sohasida sayyohlarning mamlakatga kirib chiqishlari ustidan ham nazorat o'rnatib, dengiz savdosida ham ma'lum cheklanishlarni amalga oshirgan. Bu davr Yaponiyaning iqtisodiy tarixida Meydzi revolyusiyasi davri deb nomlanib, mamlakat o'z rivojlanishini to'xtatmagan, jumladan, Yaponiyada eski pullar muomaladan chiqarilib, qiymati standartlashgan yangi milliy valyuta muomalaga chiqarildi. 1882 yilda AQSHni iqtisodiy rivojlanishi modeli asosida Markazi Bank tashkil topdi. Natijada mamlakatda savdo aylanmasi va ishlab chiqarish kompaniyalarning erkin faoliyat ko'rsatishiga zamin yaratildi. Xullas, XIX asr oxir va XX asr boshlarida "Mitsubishi", "Kavazaki", "Yavata Ayren", "Stil Uork" kabi yirik monopolistik

⁹⁶ G.G'Nazarova, Z.M.Iminov, X.X.Xatilov, O.B.Hamidov Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. (darslik), -T.: TDIU, «Iqtisodiyot» 2011 y. - 276 b.

uyushmalar tashkil topdiki, hozirgi kunda ham ushbu transmilliy kompaniyalar (TMK) jahondagi eng yirik kompaniyalardan hisoblanadi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida Yaponiya iqtisodiyoti (ayniqsa, tashqi savdosi) katta zarar ko'rdi. Biroq, 1950 va 1960 yillar boshida Yaponiya sanoat tovarlari eksporti sohasida bir qator ijobiy muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritdi. Xorijiy mamlakatlarning sarmoyalari evaziga Yaponiyaning ishlab chiqarish korxonalari yangi texnik-texnologiya bilan qayta jihozlandi. Natijada 1960 yillarning o'rtalariga kelib, mamlakatni tashqi savdo balansi yuqori ko'rsatkichga ko'tarildi. Hatto 1973-1979 yillarda jahon mamlakatlari iqtisodiyotida yuz bergan kuchli neft inqirozi Yaponiya iqtisodiyotini rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsata olmadi. 1987 yilda mamlakat tashqi savdo sohasida eng yuqori ko'rsatkichga, ya'ni, 96,4 mlrd. dollar miqdorida yillik daromad ko'rishga muvaffaq bo'ldi. Xullas, 1960 yillardan so'ng Yaponiya tashqi savdosining yillik o'sish sur'atlari 18,4% ni tashkil etgan. Mamlakatning tovarlar eksportida to'qimachilik va engil sanoat mahsulotlari o'rni og'ir sanoat mahsulotlari egalladi. 70-yillarga kelib mamlakat eksportining asosiy qismini rangli televizorlar, avtomobil va ularning ehtiyot qismlari tashkil etgan bo'lsa, 80-yillarga kelib bunday eksport tovarlar qatoriga elektron mahsulotlar - kompyuterlar, videomagnitofonlar qo'shildi.

1973-1979 yillardagi jahon mamlakatlarida ro'y bergan neft inqiroziga qadar Yaponiya importining 1/3 qismi esa Yaqin va O'rta Sharq davlatlariga to'g'ri kelgan. Biroq, neft krizisi yillarida bu vaziyat ancha o'zgardi. Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari Yaponiyani 70% neft mahsulotlari bilan ta'minlab, mamlakat umumiy importining 30% ni tashkil etdi. 1980 yillardan so'ng Yaponiyaga Yevropa Ittifoqi davlatlari va AQSHdan, Osiyo-Tinch okeani mintaqasini rivojlantirayotgan mamlakatlardan tayyor mahsulotlarni kirib kelishi miqdori kengayib bordi.

Ma'lumki, Yaponiya iqtisodiyoti ikkinchi jahon urushiga qadar sekin rivojlanib jahon mamlakatlari ichida qoloq mamlakat bo'lib qolavergan edi. Biroq, urushdan so'ng, ayniqsa, 60-yillardan so'ng mamlakat sanoati tez sur'atlarda rivojlana borib, jahon mamlakatlari ichida sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar etakchi davlatlardan biriga aylandi. Hozirgi kunda Yaponiya yalpi sanoat mahsulotlarni ishlab chiqarish jihatidan AQSH va Yevropaning ba'zi mamlakatlaridan keyingi o'rinda turadi. 80-yillarning o'rtalarida jahonning sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarini ishlab chiqargan yalpi sanoat mahsulotini 15% i Yaponiyaga to'g'ri kelib, hatto 1987 yilda Yaponiya jahonning sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlari ichida aholi jon boshiga o'rtacha yalpi milliy sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishi jihatidan birinchi o'ringa chiqib olgan ham edi.

Yaponiya iqtisodiyotini ana shu yillarda tez rivojlanish sabablaridan biri ishlab chiqarishda mehnat unumdorligining yuqori darajada bo'lishidir. Ma'lumki, Yaponiyada tabiiy yer osti resurslari nihoyatda kam bo'lib, uning sanoati asosan xom-ashyo mahsulotlarini keltirish hisobiga ishlaydi. Jumladan, Yaponiya neftning 99,7% ni, temir rudasining 99,9% ni, rangli metallarning 75%dan 99% gacha,

boksit, nikel va boshqa nodir metallarning deyarli 100% ni chetdan olib keladi. Yaponiya qishloq xo'jalik oziq-ovqat mahsulotlari bilan jami aholisining 75-76% ni, bug'doyi bilan aholini 1/3 qismini, guruch va boshqa qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan esa aholini 107% ni ta'minlaydi⁹⁷.

Ikkinchi jahon urushidan so'ng Yaponiya hukumati va uning parlamenti o'z oldiga jahon bozorlariga sifatli raqobatbardosh tovarlarni "eksport qilish yoki halok bo'lish" (bu yili Turkiya va boshqa rivojlanayotgan davlatlar ham qo'llashgan) degan qarashlar konsepsiyasini qo'ygan edi. Shuning uchun ham Yaponiya hukumati ikkinchi jahon urushidan so'ng, ayniqsa, 60-yillardan keyin iqtisodiyotni nafaqat intensiv rivojlantirish yo'lini, balki bir yo'la jahon bozorlarida raqobatbardosh eksport tovarlar ishlab chiqarish yo'lini ham tanlagan edi.

Yaponiya hukumati mamlakat iqtisodiyoti uchun zarur bo'lgan arzon va qulay tabiiy resurslarni jahonning turli xorijiy mamlakatlaridan olib kelib, ularni jahon bozorlarida raqobatbardosh o'ta sifatli mahsulotlar darajasida qayta ishlab chiqarib, foyda ko'radigan davlat bo'lganligi uchun ham har yili dunyoning turli mamlakatlariga 50 dan ortiq "o'rganib qaytuvchi" guruhlarini chiqarib turdi. Bundan maqsad, xorijiy mamlakatlardagi ilg'or zamonaviy fan-texnika sohasidagi yangilik va yutuqlarni, ilmiy-texnologiyani, sanoatdagi ilg'or boshqaruv usullarni o'rganib qaytish va o'zlarining ishlab chiqarish firma va korxonalarida joriy qilishdir. Shuning uchun ham Yaponiya hukumati o'z investitsiyasining asosiy qismini eksport tovarlar ishlab chiqaruvchi sanoat korxonalarini rivojlantirishga sarflamoqda.

Yaponiya hukumatining asosiy boyligi uning xalqi hisoblanadi. Haqiqatdan ham uning xalqi "iqtisodiy mo'jiza"ni mamlakatda shakllantiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Yapon xalqi jahon mamlakatlari ichida mehnatsevarligi, tirishqoqligi, tejamkorligi, intizomligi va tadbirkorligi bilan ajralib turadi. Shuning uchun ham Yaponiya ishchi va xizmatchilarning o'rtacha ish haqi sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarning barchasidan yuqori bo'lib, ishlab chiqarishda sanoat korxonalarining barchasi o'ta avtomatlashtirilgan.

Yaponiya iqtisodiyotining tez sur'atlar bilan rivojlanishining yana bir muhim omillaridan biri ishlab chiqarishda chiqim darajasini boshqa sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar xorijiy mamlakatlarga nisbatan kamligidir. Yaponiyada yalpi milliy mahsulot ishlab chiqarishda chiqim darajasi 1.0% ni tashkil etgan holda (90 yillar boshida), AQSH da 7.0% ni, Angliyada 5.0% ni, GFRda 3.0% ni tashkil etgan. 1988 yilda sobiq SSSRda birgina harbiy sohaga sarf qilingan harajat 9.0% ni tashkil qilgan.

⁹⁷ G.G. Nazarova, Z.M. Iminov, X.X. Xalilov, O.B. Hamidov Jahon iqtisodiyoti va xalqar. iqtisodiy munosabatlar. (darslik), -T.: TDIU, «Iqtisodiyot» 2011 y. - 276 b.

60-90 - yillarda Yaponiya hukumati byudjet harajatining 75-76% ni sanoat, savdo va kommersiya ishlarini rivojlantirishga, sanoat korxonalarini takomillashtirish, EVM va axborot vositalari bilan jihozlash ishlariga qaratdi. Yaponiyada ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlarning asosiy qismi kichik va o'rta sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar qayta ishlash sanoat korxonalarda ishlab chiqarilmoqda. Bunday sanoat korxonalariga, charam (ishlab chiqarilgan tayyor sanoat mahsulotning 94-95%, to'qimachilik (ishlab chiqarilayotgan mahsulotning 88-99%, oziq-ovqat (ishlab chiqarilayotgan mahsulotning 83-84% kiradi. Hozirgi kunda mamlakatda 800 mingdan ortiq qayta ishlash sanoat korxonalari mavjud bo'lib, ularning 70-72%i bir kishidan 9 kishiga qadar ishlaydigan kichik korxonalar, 10-12%i esa 10 kishiga qadar ishlaydigan yirik sanoat korxonalari tashkil etadi.

Yaponiyada savdo-tijorat ishlari ham nihoyatda sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar sohadir. Kichik biznes ko'rinishidagi do'konlar mamlakatda ko'pchilikni tashkil etadi. Bunday do'konlar soni mamlakatda 4 mln.dan ortiq bo'lib, ularning 50-52%da bir yoki ikki kishi mehnat qiladi. Yaponiyada 4 va undan ortiq kishi ishlaydigan oilaviy biznes do'konlari soni ham ko'pchilikni tashkil etib, ular biznes korxonalar ham deyiladi. Yaponiyaning jahon mamlakatlariga mashhur bo'lgan "Toyota", "Honda" kabi avtomobillarining qismlari faqatgina yirik ishlab chiqarish zavodlarida yig'iladi xolos. Uning alohida detallari esa 10 minglab kichik xususiy korxonalar (firmalar) tayyorlab beradi. Xullas, Yaponiya sanoat korxonalari hozirgi kunda zamonaviy ilmiy-texnikaviy yutuqlarga asoslangan stanoklar bilan, sifatli texnologik uskunalar bilan, elektronika va optik asbob-uskunalar bilan jihozlangan bo'lib, to'liq kompyuterlashgan. Yaponiya hukumati o'zining sifatli, chiroyli va bejirim, ixcham ishlab chiqargan sanoat tovarlari bilan jahon bozorlarini egallab turibdi. 1950-1990 yillar davomida ishlab chiqarishni o'rtacha yillik o'sish darajasi 7,8%ni (AQSHda 1,9%ni) tashkil etgan. 1991 yilda Yaponiya aholi jon boshiga olganda o'rtacha yalpi milliy mahsulotni ishlab chiqarish darajasi bo'yicha jahon mamlakatlari ichida ikkinchi o'rinda (Shveysariya keyin) turdi.

Yaponiya qishloq xo'jaligi mamlakatda ro'y bergan Meydzi inqilobidan so'ng (1868-1912 yillar) tez sur'atlar bilan rivojlanish davriga qadam qo'ydi. Mamlakat qishloq xo'jaligida yer islohotlari o'tkazilib, yerga bo'lgan xususiy mulkchilik qonunlashtirildi. 1946-1949 yillardagi agrar islohotlar davrida pomeschchik yer egaligi mamlakatda Absolut to'g'atildi. Yaponiyada "Yer" to'g'risidagi mulkchilik qonunga muvofiq xususiy er egaligining umumiy maydoni 3 gektar qilib belgilandi (Xokkaydo orolida 4 gektar). Yaponiya qishloq xo'jaligi to'liq mexanizatsiyalashgan bo'lib, o'z xalqini guruch, poliz-sabzavot ekinlari va bog'dorchilik mevalari bilan to'liq ta'minlaydi. Yaponiya qishloq xo'jaligi hozirgi kunda intensiv rivojlanib borayotgan soha bo'lib, olinayotgan hosil yuqori va sifatli bo'lishligi bilan bir qatorda jahon mamlakatlari ichida ekologik eng toza mahsulotdir.

Endi biz qisqacha Yaponiyaning yirik transmilliy kompaniyalariga tavsif beramiz.

Yaponiyaning "Toyota motors kompani limited" kompaniyasi dunyoning yirik kapitalistik mamlakatlari ichida avtomobil ishlab chiqaruvchi TMKdan biridir. Ushbu kompaniya 1937 yilda tashkil topgan bo'lib, hozirgi kunda mamlakatda ishlab chiqarilayotgan yengil avtomobillarning 58-60%ni, yuk mashinalari va avtobuslarning 22-23%ni va boshqa texnik mahsulotlarning 20-21%ni ishlab chiqarmoqda. Kompaniyaning eksport kvotasi 1970-1990 yillar davomida 20%dan 50%ga qadar o'sdi. "Toyota" kompaniyasi o'z kapitalini xorijiy mamlakatlarga eksport qilishni 1960 yillarda boshlagan. Hozirgi kunda kompaniyaning yigirmadan ortiq filiallari, yig'ma zavodlari (Avstriya, Malayziya, Indoneziya, Tayland, Filippin, Peru, Kosta-Riko, Venesuela, Portugaliya, Yangi Zelandiya va h.k.larda) faoliyat ko'rsatmoqda.

Yaponiyaning "Nissan motors kompani limited" kompaniyasi o'zining kattaligi jihatidan mamlakatning ikkinchi eng yirik avtomobil ishlab chiqaruvchi TMKdan biri hisoblanadi. Kompaniya 1933 yilda tashkil topgan bo'lib, mamlakatda ishlab chiqarilayotgan avtomobillarning 88-90% i ushbu kompaniya hissasiga to'g'ri keladi. Bundan tashqari kompaniya avtomobil qismlari va uning uzatgichlari, shuningdek tekstil mashinalari, dengiz dvigatellari, avtoyuklagich mashinalar, raketaga tegishli bo'lgan dvigatellarni ham ishlab chiqarmoqda. Kompaniya Yaponiyadan tashqarida 20 dan ortiq o'z filiallariga ega. Hozirgi kunda kompaniya yiliga 3 mln.ga yaqin avtomobillarni (30%ga yaqin) ishlab chiqarmoqda. Kompaniyaning eksport kvotasi 1970-1990 yillar davomida 21% dan 55%ga qadar o'sgan. "Nissan" kompaniyasining yig'uv sexlari Tayvanda (1959 y.), Meksikada (1961 y.), Chilida (1962 y.) faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Shuningdek kompaniyaning zavodlari Malayziya, Singapur, Tayland, Indoneziya, Hindiston, Filippin, Peru, Boliviya, Venesuela, Singapur, Nikaragua, Kosta-Rika, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Portugaliya, Islandiya, Janubiy Afrika Respublikasi, Gresiya, Keniya kabi davlatlarda ham ishlab turibdi.

Yaponiyaning "Honda motor kompani limited" kompaniyasi jahon kapitalistik dunyosida mototsikllar ishlab chiqaruvchi eng yirik kompaniyalardan biri hisoblanadi. Avtomobil ishlab chiqarish bo'yicha esa kompaniya mamlakatda 5-o'rinda turadi. "Honda" kompaniyasi 1948 yilda tashkil topgan bo'lib AQSHning "Ford" va "Kraysler" kompaniyalari bilan yaqin hamkorlikda ishlaydi. Kompaniya hissasiga mamlakatda ishlab chiqarilayotgan avtomobillarning 60-62%i, mototsikllarning 28-30% i, qishloq xo'jalik mashinalarining 12-13% i to'g'ri keladi. "Honda motor" kompaniyasi 1990 yillar boshida 900 mingdan ortiq kichik hajmli avtomobillarni ishlab chiqargan bo'lib, uning 2/3 qismini eksportga (asosan AQSHga) chiqargan. Kompaniya Yaponiyaning avtomobil bozorlarini 6-8% ni egallab turibdi. "Honda motor" kompaniyasining kvotasi 1970-1990 yillar davomida 32% dan 75% ga qadar o'sgan. Kompaniya jahon mamlakatlarining oltitasida avtomobil, 27 tasida esa mototsikllar ishlab chiqaradi. Kompaniyaning yirik filiallari Tayland, Avstraliya, Braziliya, Belgiya va AQSHda ishlab turibdi.

Yaponiyaning "Soni korporeyshn" kompaniyasi kapitalistik dunyoning eng yirik rangli televizor va videomagnitofonlar ishlab chiqarishga asoslangan kompaniyalaridan biridir. Kompaniya jahon bozorlariga yuqori sifatli ovoz tarqatuvchi apparatlar, radiopriyomniklar va magnitofonlarni chiqaradi. Kompaniya 1946 yilda tashkil topgan. 1990 yillarda mamlakatda ishlab chiqarilayotgan magnitofonlarning 19-20% i, ovoz tarqatuvchi kuchli apparaturalarning 9-10% i, shuningdek boshqa elektron asbob-uskunalarining 16-17% i ushbu kompaniya hissasiga to'g'ri kelgan. "Soni" kompaniyasi AQSH, Angliya, Ispaniya, GFR, Braziliya, Janubiy Koreya va Singapurda televizor va magnitofon lentalari ishlab chiqarmoqda. "Soni" kompaniyasining filiallari Avstraliya, Belgiya, Fransiya, Gollandiya, Daniya, Shveysariya, Kanada, Panama, Venesuela, Fidji kabi xorijiy davlatlarda ham ishlab turibdi.

Yaponiyaning "Mitsubisi elektrik korporeyshn" kompaniyasi yirik elektrotexnika kompaniyalaridan biri bo'lib, 1921 yilda tashkil topgan. Kompaniya 1923 yildan beri AQSHning "Vestingauz elektrik" texnologik kompaniyasi bilan hamkorlikda ishlab kelmoqda. Yaponiyaning "Mitsubisi elektrik" kompaniyasi elektr mashinalari (lift, elektron kompyuterlar), elektron-sanoat jihozlari, maishiy-xizmat ko'rsatish buyumlari (televizorlar, yuqori ovoz chiqaruvchi sifatli apparatlar, konditsionerlari, kir yuvish mashinalari) ishlab chiqaradi. Kompaniyaning eksport kvotasi 1970-1990 yillarda 7%dan 20% ga qadar o'sgan kompaniyaning qo'shma korxonalari Janubiy Koreya, Singapur, Malayziya, Tayvan, Filippin, Tayland, Hindiston, Meksika, Kosta-Rika, Kanada, AQSH va Angliyada faoliyat ko'rsatmoqda.

Yaponiyaning "Mitsubisi elektrik industrial kompani limited" kompaniyasi elektr asbob-uskunalar va apparatlar ishlab chiqaruvchi eng yirik kompaniyalardan biri bo'lib, 1935 yilda tashkil topgan. Kompaniya o'zining "Panasonik", "Neshnl", "Tekniks", "Kvazar" savdo markasi sifatida butun dunyoga mashhur. Kompaniya telefon, radiopriyomnik va uzatkichlarni mini-kompyuterlar va rangli kserokopiya apparatlarini va boshqa maishiy apparatlarni ishlab chiqaradi. Kompaniyaning eksport kvotasi 1970-1990 - yillarda 20% dan 25% ga qadar o'sdi. 60-yillardan beri kompaniyaning filiallari AQSH, Kanada, Janubiy Koreya, Indoneziya, Tayland, Hindiston, Filippin, Meksika, Braziliya, Peru, Venesuela, Angliya, Belgiya, Ispaniya, Avstriya, Tanzaniya kabi mamlakatlarda ishlab turibdi.

Tayanch iboralar: "katta ettilik", YAIM darajasi, tashqi savdo hajmi, esurslarga ehtiyoj, TMK, sanoatlashish darajasi, postindustrializatsiya, xizmatlar ohasi ulushining ortib borishi.

Bobning qisqacha xulosasi:

Jahon iqtisodiyotida sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarning tutgan o'rnini juda katta bo'lib, bunday guruhga kiruvchi davlatlar asosan Yevropa qit'asi va Shimoliy Amerika materigida joylashgan. Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar (ayniqsa "katta yettilik" G7 yoki RFning qo'shilishi bilan ataluvchi "katta sakkizlik" G8) davlatlar iqtisodiyotini o'rganish va ularning iqtisodiy rivojlanish tajribasidan foydalanish muhim ahamiyat kasb

etadi. Chunki bu mamlakatlar iqtisodiyotida tabiiy resurslardan tejamli foydalaniladi, ishlab chiqarishda esa energetika quvvatini pasayishiga yo'l ko'yilmaydi.

Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishida yirik TMKlar va xalqaro iqtisodiy tashkilotlar (EI, NAFTA, ASEAN va boshqalar) muhim rol o'ynamoqda. O'zbekistonning sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar bilan (ayniqsa, YEI, RF, AQSH, Osiyo-Tinch okeani davlatlari) olib borayotgan savdo-alloqalari yildan – yilga kengayib bormoqda.

Nazorat uchun savollar:

- 1.Sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlar guruhiga qaysi mamlakatlar kiritiladi?
- 2.Sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlarning jahon iqtisodiyotidagi o'rnini qaysi ko'rsatkichlar bilan ko'rsatib berish mumkin?
- 3.Jahon iqtisodiy rivojlanishining uchta asosiy markazini ko'rsatib bering.
- 4.“Katta yettilik” yoki “katta sakkizlik”ka kiruvchi davlatlarni sanab bering.
- 5.Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlarning tashqi iqtisodiy ekspansiyasini amalga oshirishda TMK qanday o'rin tutadi?
- 6.Sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlar ishtirokidagi qanday integratsion guruhlarini bilasiz?
- 7.Yaponiya iqtisodiy rivojlanishiga ta'sir qiluvchi asosiy omillarni sanab o'ting?
- 8.Yaponiya iqtisodiyotining jahon bozoridagi raqobatbardoshligi nimalar hisobiga erishilgan?

12-BOB. Rivojlanayotgan mamlakatlar – xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida

12.1. Rivojlanayotgan mamlakatlarning asosiy ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimini rivojlanishining ahamiyatli tomonlaridan biri, sobiq mustamlaka va qaram territoriyalarning roli va ahamiyatini iqtisodiy jihatdan kuchayib borayotganligidir. Ushbu mamlakatlar avval jahon iqtisodiyotida rivojlanayotgan mamlakatlar yoki ozod etilgan mamlakatlar, “uchinchi dunyo mamlakatlari”, “janub” mamlakatlari yoki “periferiya” mamlakatlari sifatida tilga olingan bo'lsa, hozirgi kunda umumiy tarzda rivojlanayotgan mamlakatlar deyiladi⁹⁸.

Bu mamlakatlar iqtisodiyoti turli-tumandir, ularning hududida 3,2 mlrd atrofida aholi yashaydi. Ushbu mamlakatlarda hozirgi kunda juda murakkab ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy jarayonlar kechmoqda.

Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlarda ozodlikka erishgan mamlakatlar iqtisodiyotining rivojlanishi XX asrning 60-yillaridan boshlab tobora o'sib boruvchi xarakter kasb etmoqda. Ularning eng ilgohlari 1950 yilga kelib, rivojlanayotgan mamlakatlarning “o'rtachalaridan” (54 mamlakat) 2,4 marta, yuksaklikka erishdi. 50 – yillarning o'rtalaridan boshlab, yuqorida zikr etilgan mamlakatlar o'rtasidagi rivojlanish darajasidagi farq sezilarli darajada ortib bordi. 90 – yillarga kelib rivojlanayotgan mamlakatlarning birinchi guruhiga kiruvchi (19 ta) mamlakatlardagi aholi jon boshiga “to'g'ri keluvchi o'rtacha foyda” o'rtachalariga nisbatan 2,9 barobar, quyi guruhlarinikiga nisbatan esa 12,2 barobar yuqori bo'ldi. Rivojlanayotgan mamlakatlarning aynan shu guruhlarining tarkibida ham, rivojlanish darajalari o'rtasidagi bog'liqda ham o'zgarishlar vujudga keldi. Jahon iqtisodiyotida ushbu jarayonlar natijasida tabaqalashuv ham ikkita asosiy mintaqada ro'y bergan edi. Mintaqaning bir tomonida ozodlikka erishgan mamlakatlarning ko'proq sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlari, jumladan, fors ko'rfazidagi bir qator mamlakatlar - Qatar, Quvayt, BAA, shuningdek Osiyo - Tinch okeani mintaqasi va Lotin Amerikasidagi yangi industrial mamlakatlar joylashgan bo'lsa, mintaqaning ikkinchi tomonida esa Absolut turg'unlik holatidagi iqtisodiy kambag'al mamlakatlar joylashgandir. Bu kategoriyaga 48 ta mamlakat taalluklidir. Bularga bir qator Afrika mamlakatlarini, jumladan Mozambik (YAIM yiliga kishi boshiga 80 dollar), Efiopiya (100 dollar), S'era Leone (140 dollar), Burundi (180 dollar), Uganda (190 dollar), Chad va Ruanda (200 dollar) kabi davlatlarni kiritish mumkin. Bu guruhga taallukli

⁹⁸ G.G.Nazarova, Z.M.Iminov, X.X.Xalilov, O.B.Hamidov Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. (darslik), –T.: TDIU, «Iqtisodiyot» 2011 y. - 276 b.

mamlakatlardan tashqari, guruh ruyxatining yanada quyi qismida joylashgan bir qator Osiyo mamlakatlarini – Nepal (160 dollar), Butan va Vetnam (170 dollar), Mayanma va boshqa davlatlarni ham ko'rsatish mumkin.

Ushbu mintaqalar orasida rivojlanayotgan mamlakatlarning qolgan qismlari joylashgandir. Bu ham o'z navbatida, bir xil tipda bo'lmagan guruhdir. Uning tarkibiga kiruvchi mamlakatlar ko'plab ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha farqlanadi. Bu mamlakatlardan eng sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarlari hozirgi kunda iqtisodiy jihatdan "Yangi industrial davlatlar" iqtisodiyotiga yaqinlashib bormoqda. Jumladan, Lotin Amerikasi va Shimoliy Amerika o'rtasidagi farq sezilarli ravishda qisqarmoqda. Shimoliy Amerikaning yalpi milliy mahsuloti Lotin Amerikasining yalpi milliy mahsulotidan 4 marta ko'proqni tashkil etadi (50 yil oldin bu nisbat 10:1 ni tashkil etgan).

Ushbu iqtisodiy rivojlanishdagi farqlarga qaramasdan rivojlanayotgan mamlakatlarning barchasiga xos bo'lgan umumiy xususiyatlarni ham alohida ajratib ko'rsatish mumkin bo'lib, bular qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotining ko'p ukladli xarakterga egaligi.
- Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi past darajada ekanligi, sanoat, qishloq xo'jaligi va ijtimoiy infrostrukturaning qoloq ekanligi (birinchi guruh, "yuqori kutb" mamlakatlarini hisobga olmaganda).
- Ularning iqtisodiy rivojlanishi jahon iqtisodiyoti tizimiga qaram holatda ekanligi, kapitalizmni periferik karakter kasb etishi va boshqalar.

Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyoti ko'p ukladli ijtimoiy-iqtisodiy tarkibga asoslanadi. Bir qator mamlakatlarda kapitalistik uklad bilan bir qatorda hamon urug-aymoqchilik va patriarxal munosabatlar ham mavjuddir. Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotida davlat va davlat xo'jalik ukladlari muhim rol o'ynaydi. Davlat sektorini rivojlantirish bosqichi kapitalistik ishbilarmonlikni kengaytirish siyosati bilan hamohang olib boriladi. Buning natijasida esa davlat kapitalizmi paydo bo'ladi va rivojlanadi.

Milliy xususiy kapitalistik xo'jalik ukladning rivojlanishi va shakllanishi jamgarish muammolari (ya'ni, pul resurslarining etishmovchiligi) va jamg'arilgan mablag'larning sarflanishi xususiyatlariga bog'liqdir. Bu mablag'lar asosan savdoga (ichki va tashqi), ko'chmas mulklarni sotib olishga, mashinalarni ta'mirlashga, sugurtaga, benzin qo'yish shaxobchalariga, taksiga, ya'ni sarmoyalarni aylanishi tez bo'lgan sohalarga yunaltililadi.

Jahon iqtisodiyotida ozodlikka erishgan rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'pchiligida paydo bo'lgan va rivojlanib borayotgan kapitalizm periferik xarakterga ega. Bu shuni anglatadiki, u sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar kapitalizmidan nafaqat rivojlanish darajasi bo'yicha, balki eng muhimi, ishlab chiqarish usullarning modeli va moddiy ne'matlar taqsimoti bo'yicha ham tubdan farq qiladi. Kapitalizm markazlari, jamg'arishning organik va o'zaro aloqador doimiy o'sish jarayonida bo'lgan milliy zaminda paydo bo'ladi va rivojlanadi. Moslashuvchanlik (imitatsiya) aholining boy qatlamlarining o'zlari uchun zaruriy bo'lgan barcha narsalarni qo'lga kiritadigan maxsus

bozorlarning tashkil topishidan boshlandi. Bunday vaziyatda aholining asosiy qismi kambag'allikka mahkum etilib, ularni bozorlarda erkin muomalada bo'lish imkoniyatidan maxrum etadi.

Transmilliy korporatsiyalar tomonidan joriy qilingan yangi texnika va texnologiyalar odatda hozirgi kunga mos keladi, ammo ularning bozor narxlari juda yuqori bo'lib, rivojlanayotgan mamlakatlar uchun qator muammolarni keltirib chiqaradi.

Jahon iqtisodiyotida ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlarning o'xshashlik tomonlari, ya'ni ularning qashshoqligi, axolisining qoloqligi, ishsizlik darajasining yuqoriligi, sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlardan katta miqdorda qarzдорligi bo'lib hisoblanadi. Rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'pchiligi o'zining to'laqonli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va axolisining yashash turmush tarzi darajasi bo'yicha G'arbiy Yevropani sanoatlashgan ilg'or mamlakatlardan qariyb 20-50 marotaba orqada qolmoqda.

12.2. Rivojlanayotgan mamlakatlarning xalqaro tovar almashinuvida tutgan o'rni va roli

Xalqaro mehnat taqsimotida faol ishtirok etish, jahon iqtisodiyoti aloqalarining rivojlanishi, moliyaviy resurslarning mamlakatlararo oqib yurishi, iqtisodiy taraqqiyotning asosiy shart-sharoitlariga aylanib qoldi. Mustaqil davlat sifatida jahon hamjamiyatida ishtirok etish orqali, rivojlanayotgan mamlakatlarning barchasi 60-70 yillardan e'tiboran xalqaro mehnat taqsimotida faol ishtirok etishga intilib kelmoqda.

Ularning xalqaro mehnat taqsimotida faol ishtirok etish zaruriyati tayyor mahsulot ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan barcha narsalarni etishtirish imkoniyatiga ega emasligi bilan asoslanadi. Hozirgi kunda rivojlanayotgan mamlakatlar deyarli sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar uchun xom-ashyo yetishtirib beruvchi hamda nisbatan arzon ishchi kuchi manbai bo'lib qolmoqda.

Xalqaro mehnat taqsimotida xo'jalik faoliyatining barcha shakllari jamlangan. Eng muhimi, xalqaro savdoning asosini tashkil etuvchi xom-ashyo va tayyor maxsulotlarni ishlab chiqarish barcha rivojlanayotgan mamlakatlar bilan dunyoning boshqa sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlari o'rtasidagi tovar almashinuvini ta'minlaydi. Xalqaro savdo eng kambag'al rivojlanayotgan mamlakatlar uchun ham tashqi daromadning eng muhim manbai bo'lib hisoblanadi. Ammo, material va energiya sig'iminining keyingi yillarida kamayishi munosabati bilan sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar o'sishida tabiiy xom-ashyolarning xalqaro savdodagi tutgan o'rni pasayib borish tendensiyalari namoyon bo'lmoqda. Shunga muvofiq u 1991 yilda jahon eksporti umumiy ulushining 25% ni tashkil etgan edi. Jahon iqtisodiyotida 70-90 yillarda Afrikaning rivojlanayotgan mamlakatlarini umumiy eksport hajmidagi ulushi qisqarib borganligi qayd etiladi. Osiyo mamlakatlaridan jo'natilayotgan sanoat va qishloq

xo'jalik mollarinig doimiy o'sib borganligiga qaramasdan u 2 barobarga pasayib ketgan edi. Eksportini asosini tashkil etuvchi xom-ashyolardan iborat bo'lgan rivojlanayotgan mamlakatlarda, ularning jahon bozorida egallab turgan pozitsiyalarining yomonlashuvini to'xtatish imkoniyatiga ega bo'lgan qo'shimcha eksport resurslarini izlab topishga bo'lgan kuchli ehtiyoj sezilmoqda. Buning uchun, eksportning xilma-xilligini ta'minlashga, ya'ni chiqariladigan xom-ashyolarni qayta ishlash, boshqa turdagi sanoat maxsulotlarni jahon bozoridagi erkin harakatini ta'minlash, eng muhim ustuvor yo'nalishlardan biri bo'lib qolmoqda.

An'anaviy tovarlar eksporti hajmini kengaytirish borasidagi ko'pchilik muammolarga qaramasdan, rivojlanayotgan mamlakatlarning jahon eksportidagi umumiy ulushi asta-sekinlik bilan o'sib bormoqda. Shuningdek, u 1987 yildagi 22% o'rniga 1992 yilga kelib 24,7% ga etgan edi. 1993 yilda rivojlanayotgan mamlakatlarning eksportini fizik hajmi, sanoati rivojlanayotgan mamlakatlarda 1,2 % ga qisqarganiga qaramasdan, yana 10% ga ortgan edi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda jami eksportni tarkiblashtirish jarayonlari ham sodir bo'lmoqda. Shuningdek, rivojlanayotgan mamlakatlar eksportidagi sanoat mollarinig ulushi (rangli materiallarni hisobga olganda) 1991 yilda 57,7% ga etgan edi⁹⁹.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning eksportidagi sanoat mollarinig ulushi ham o'sib bordi. Agar u 1970 yilda – 7,6% ni tashkil etgan bo'lsa, 1980 yilda 11% ni, 1991 yilda 19,5% ni, 1995 yilda 25%, 2003 yilda esa 30%ni tashkil etgan edi. Xullas, jahon iqtisodiyotida 90 yillar rivojlanayotgan mamlakatlarning jahon eksportidagi ulushi doimiy o'sishlik tendensiyasiga ega bo'lganligi bilan xarakterlanadi.

Sanoat mahsulotlari eksporti hajminig o'sishida, mashina va asbob-uskunalar eng muhim rol o'ynamoqda. Ularni eksport qilish 1970-1990 yillarda 85-90 marotabaga o'sib, sanoatning umumiy ulushi 35-36% ni, tovarlar eksportining umumiy hajmi esa 22% ni tashkil etgan edi. Rivojlanayotgan mamlakatlarning ba'zi birlari (Eron, Kongo, Boliviya, Paragvay kabi 12 davlat) 1980-1990 yillar mobaynida xom-ashyo mahsulotlarni chetga chiqarish hisobiga uzlarining xalqaro mehnat taqsimotida katnashish imkoniyatlarini kuchaytirishga erishdilar. Boshqa mamlakatlar esa, uzlarining jahon eksportidagi shaxsiy ulushlarini, sanoatda qayta ishlanadigan mahsulotlarning tashki bozordagi aktiv xarakati hisobiga oshirib borgan edi. O'z navbatida, mazkur guruhlar o'rtasidagi alohida mamlakatlar erishgan muvaffaqiyatlarni ham alohida ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiqdir. Jahon iqtisodiyotida oldingi o'rinlardan birida "Yangi industrial mamlakatlar" borayotgan bo'lsa, boshqa rivojlanayotgan mamlakatlar esa, eksportning asosini tashkil etuvchi sanoatni kuchaytirish va kengaytirish borasida eng kam ulushni qo'lga kiritishgan. Ba'zi birlari esa, masalan, Afrikaning

⁹⁹ G.G.Nazarova, Z.M.Iminov, X.X.Xalilov, O.B.Hamidov Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar (darshik), –T.: TDIU, «Iqtisodiyot» 2011 y. – 276 b.

eng yirik mamlakati hisoblanmish Nigeriya o'zining sanoat eksportidagi ulushini tobora qisqartirib bormoqda.

Xalqaro savdo misolida, rivojlanayotgan mamlakatlarning xalqaro mehnat taqsimotida ishtirok etishini baholash orqali jahon iqtisodiyoti tizimining butunlay notenglik asosida qurilganligini ko'rishimiz mumkin. Ba'zi bir rivojlanayotgan mamlakatlar ilmiy texnologik yutuqlardan kam foydalanayotgan bir paytda, rivojlanayotgan dunyoning qolgan qismi oldindagidek an'anaviy industriallashuvga, ba'zi bir qismi esa industriallashuvgacha bo'lgan texnologik yutuqlarga asoslanib taraqqiy etmoqda.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning jahon iqtisodiyotidagi holati bilan bog'lik bo'lgan umumiy holatlarni xarakterlash orqali shu narsani ta'kidlab o'tish lozimki, qoloq rivojlanayotgan mamlakatlar borgan sari xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimidan "ajratib" qo'yilmoqda. Bunday fikrlar 1996 yilda xalqaro savdoning rivojlanishiga bag'ishlab o'tkazilgan BMTning konferensiyasida (YUNKTAD) qilingan ma'ruzalarda keltirib o'tilgan edi. Ma'ruza mualliflari fikricha, Urugvay, Raundi, doirasida amal qiluvchi global savdo bitimi maqomini olgan GATT - qishloq xo'jaligi maxsulotlarini eksport qilishda subsidiyalarni qisqartirish kerakligini ta'kidlab o'tadi. Bunday vaziyat, kuchsiz sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarga nisbatan berilgan kuchli zarba edi. Hozirgi kunda jahon iqtisodiyotida bug'doy, qand, go'sht va boshqa turdagi oziq-ovqat mahsulotlarining bozor narxlari oshib bormoqda. 2000 yilda 300-600 mlrd. dollarni tashkil etgan edi.

Dunyo savdosida xom-ashyo va oziq-ovqat maxsulotlarining ulushi tobora qisqarib borishi rolini yo'qotmoqda. Iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlash maqsadidagi xom-ashyoviy ixtisoslashuv esa vaqtincha o'zining yordamchilik rolini bajarishga kodirligini ko'rsatmoqda xalos. Xalqaro savdoning rivojlanish tendensiyalarini guvohlik berishicha; so'nggi o'n yilliklarda turli xildagi xizmatlarning hajmi va ahamiyati beqiyos darajada o'sib bormoqda.

Rivojlanayotgan mamlakatlar o'zlarining bu yo'ldagi imkoniyatlaridan samarali foydalanmoqdalar. Masalan, sayyohlik va mehnat bilan bog'lik xizmatlar, turli xildagi "iflos" va past maosh to'lanadigan ishlar uchun ishchi kuchlarini eksport qilish shular jumlasidandir.

Sayyohlik ko'p yillardan buyon, rivojlanayotgan mamlakatlar uchun xorijiy valyutalar tushumining asosiy manbalardan biri bo'lib qolmoqda. Misr uchun turizm sohasidan kelayotgan daromad xorijiy mamlakatlarda vaqtinchalik band bo'lgan misrlik ishchilar hisobidan keladigan valyutalar va xorijiy yordamlardan keyingi uchinchi o'rinni egallaydi. So'nggi yillarda turizm Turkiyada yuqori sur'atlar bilan rivojlanib bormoqda. Bu ko'rsatkich turizmning umum jahon miqyosidagi 4% li o'sish ko'rsatkichi bilan taqqoslanganda, yiliga 8%ni tashkil etadi. Turkiya ko'proq milliy iqtisodiyotning turizm tarmog'ini dinamik rivojlanishi bilan farq qiluvchi besh mamlakat qatoriga kiritilgan.

12.3. Xorijiy sarmoyalar – rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotida o'рни va ahamiyati

Jahon iqtisodiyotida "qashshoqlik botqog'i" dan qutilishga bo'lgan intilish, iqtisodiyotning ilg'or tarmoqlarini rivojlanishga bo'lgan imkoniyatni yaratish va takomillashtirish rivojlanayotgan mamlakatlar uchun xorijiy sarmoyalarni izchil jalb qilishni talab etadi. Ana shu maqsadlarda, investitsion muhitni kafolatlaydigan shart-sharoiti mavjud bo'lgan maxsus mintaqaviy iqtisodiy zonalar tashkil etiladi.

Ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlarda investitsion muhitni kuchaytirib borish jarayonlari osonlik bilan kechayotgani yo'q. 1992 yilda rivojlanayotgan mamlakatlarga kiritilgan to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalarning miqdori 51,5 mlrd. dollarni tashkil etgan edi. 90-yillar boshida jahon bankining ma'lumotiga qaraganda, rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotiga xususiy kapitalning jalb kilinishi yanada kuchayib, 1994 yilda 173 mlrd. dollarni tashkil etgan. Yangi fond bozorlaridagi aksiyalarga band etilgan portfel qo'yilmalar 1993 yilda 46,9 mlrd. dollarni tashkil etgan bo'lsa, 1994-yilda esa 39,5 mlrd. dollarni tashkil etgan edi. O'z navbatida banklarda deponentlangan va obligatsiyalarga qo'yilgan xususiy sarmoyalarning qiymati 1993 yilda 45,7 mlrd. dollardan 1994 yildan 55,5 mlrd. dollarga o'sgan. To'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan xorijiy investitsiyalar miqdori esa 1993 yilda 66,6 mlrd. dollardan 1994 yilda 77,9 mlrd. dollarga o'sgan. Qayd etib o'tish joizki, 1993 yilda ba'zi-bir rivojlanayotgan mamlakatlarning o'zlari ham 14 mlrd. AQSH dollari miqdoridagi sarmoyani xorijiy mamlakatlarga eksport qilishgan.

"Ernest va Yang" amerika konsolting firmalarning bergan baholariga ko'ra yaqin o'n yilliklarda rivojlanayotgan mamlakatlarning eng kuzga ko'ringanlari - Xitoy, Hindiston, Indoneziya, Meksika va Braziliya kabi mamlakatlar bo'lishi bashorat qilinmoqda.

Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotiga xususiy sarmoyalar jalb qilinar ekan, eng muhimi, ular dinamikali o'sish imkoniyatiga ega bo'lib, istiqboli porloq bo'lgan mamlakatlar tomon ilgari lab bormoqda. Bugungi kunda 75-80% to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan xususiy investitsiyalarning 20-25% i rivojlanayotgan mamlakatlarga to'g'ri kelmoqda. Bunda asosiy o'rinni Sharqiy Osiyo va Lotin Amerikasi mamlakatlari egallamoqda. Kuchsiz rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotining turg'unligi, shuningdek ulardagi siyosiy vaziyatning barqaror emasligi, ko'pincha sanoati rivojlanayotgan mamlakatlarning ishbilarmon doiralarini cho'chitib qo'ymoqda. Ushbu mamlakatlar tomonidan uyushtirilayotgan davlat yordamlari, so'ngi 70-80 yillarda yetarli darajada amalga oshirilgan bo'lsada, 90 yillarining o'rtalaridan etiboran ularning miqdori sezilarli darajada qisqarib bormoqda. Xalqaro valyuta fondining analitiklarining fikriga qaraganda, 1994 yilda butun dunyo bo'yicha inflyasiyaning oldini olish maqsadida davlat yo'llari orqali 59 mlrd. AQSH dollariga teng bo'lgan rasmiy yordamlar uyushtirilgan (bu ko'rsatgich 1993 yildagiga nisbatan 3 mlrd. AQSH dollariga kamdir). Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarning

rivojlanayotgan mamlakatlar bilan davlat miqyosidagi o'zaro hamkorligi o'zining meyo'riga e'tgan 1990 yildagi darajasi bilan takkoslal kurilganda, bu rakam 12 mlrd. AQSH dollariga kamaygan. Bu paytda iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti tomonidan uyushtirilayotgan yordam jami yalpi milliy mahsulotning 0,3% ni tashkil etgan xolos. Muhim tomoni shundaki, Afrika mamlakatlariiga uyushtirilayotgan barcha tashqi yordamlar qarzlarining foizlari shaklida G'arbiy Yevropa tomon qaytib ketmoqda. 90- yillarning o'rtalarida Afrikaning Saxarasidan janubgacha bo'lgan mintakasidagi barcha mamlakatlarning tashqi qarzlari 211mlrd. dollarni tashkil etgan bo'lib, 1984-1994 yillarda Afrika davlatlari ushbu kredit karzlarining 150 mlrd. AQSH dollariga yaqinini to'lashga muvofaq bo'lishgan xolos, 1994 yilda Afrikaning barcha mintakalarida joylashgan davlatlarning umumiy qarzlari taxminan 303 mlrd. AQSH dollarini tashkil etib, u Afrika mamlakatlarini yillik eksport daromadining 204% ga tengdir¹⁰⁰.

1994 yilda eng katta tashqi qarz Meksika va Xitoyda bo'lib, uning miqdori Meksikada 5 mlrd. dollarni, Xitoyda 111 mlrd. dollarni tashkil etgan. Tayland, Janubiy Koreya, Hindiston, Filipin kabi Osiyo davlatlarining tashqi qarzlari tez suratlar bilan o'sib bormoqda. Osiyo mintaqasidagi rivojlanayotgan mamlakatlarning tashqi qarzlarini miqdori 1994 yilda 1,7 trln. AQSH dollarni tashkil etgan bo'lib, 1993 yilgi darajaga nisbatan 10% ga o'sgan edi.

Jahon iqtisodiyoti va XIMda Lotin Amerikasi mamlakatlarining tashqi qarzlarini o'sib borayotganligini biz tashqi qarzlarini aholi jon boshiga nisbatan hisoblanganda mazkur mamlakatlar boshqa mamlakatlarga qaraganda ancha oldinda turganligini ko'rishimiz mumkin (bu ko'rsatkich Osiyoda 250 dollarga teng bo'lsa, Lotin Amerikasida esa 1000 dollarni tashkil etadi).

Rivojlanayotgan mamlakatlarning amaldagi qarzlari xususiy kapital qo'yilmalarning hisobidagi mulkiy munosabatlar orqali to'planib boradi. 1995 yilda kreditor mamlakatlar orasida Yaponiya birinchi o'rinni egallagan bo'lib, uning rivojlanayotgan mamlakatlardagi (birinchi navbatda Osiyo mamlakatlarida) kreditlarning umumiy miqdori taxminan 236 mlrd. dollarni tashkil etgan. Keyingi o'rinni - 147 mlrd. dollar miqdoridagi ko'rsatkich bilan AQSH egallagan bo'lib, ularning yarmisi Lotin Amerikasi mamlakatlariga to'g'ri kelgan edi. Uchinchi o'rinda esa Germaniya turib, u 106 mlrd. AQSH dollari miqdoridagi sarmoyalarni chetga chiqargan. O'z navbatida Fransiya ham xorijiy mamlakatlarga uncha katta miqdordagi kreditlarni beruvchi davlat hisoblanadi (103 mlrd. dollar). Uning qarzidorlari bo'lib, asosan Afrika va Osiyoning rivojlanayotgan mamlakatlari hisoblanadi.

Jahon iqtisodiyotida rivojlanayotgan mamlakatlar tomonidan qarzlarining qaytarilishi eng og'ir muammo bo'lib turgan bir paytda, qarzidorlikka qarshi kurashning birdan-bir yo'li, bu kreditor mamlakatlarning qarzlarini kechib

¹⁰⁰ G.G'.Nazarova, Z.M.Iminov, X.X.Xalilov, O.B.Hamidov Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. (darslik), -T.: TDIU, «Iqtisodiyot» 2011 y. - 276 b.

yuboriladigan umumiy miqdorini 75-100%ga etkazish ko'zda tutilganligidir. Bundan ko'zlangan bosh maqsad, 80- yillardan buyon qarzlarining miqdori yuqori sur'atlar bilan o'sib kelayotgan mamlakatlarga nisbatan yengillik berishdir.

Transmilliy korporatsiyalar ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlarda yuksak iqtisodiy o'zgarishlarni vujudga keltirayotganligi bilan bir qatorda, ushbu korporatsiyalar texnik taraqqiyotining ichki omillariga ham juda katta imkoniyatlar ochib bermoqda. Amaliyot natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, transmilliy korporatsiyalar "uchinchi dunyo" mamlakatlarining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Bir qator ishlab chiqarish sanoat tarmoqlarda (engil sanoat, to'qimachilik sanoati, elektron sanoati) qo'llaniladigan texnika va texnologiyalarni etkazib berishda TMKlar investor-sarmoyachi sifatida ham, shuningdek investitsiya tovarlarini yoki texnologiyalarini (litsenziyalarini) yetkazib beruvchi korporatsiyalar sifatida ham muhim rol o'ynaydi.

2. Rivojlanayotgan mamlakatlarni jahon bozoriga xom-ashyo eksport qiluvchi davlatlardan tayyor mahsulotlarning sotuvchilariga aylantirish. Bunda, bevosita qo'yilma, rivojlanayotgan mamlakatlarni ishlab chiqarishdagi tarkibiy o'zgarishlari uchun to'g'ridan - to'g'ri yo'nalishidagi investitsiyalar moliyaviy resurslarni oddiy joylashtirishga nisbatan ancha muhim hisoblanadi.

3. Transmilliy korporatsiyalar an'anaviy jarayonlarning tezlashuvini ta'minlaydi. Texnologik innovatsilar hozirgi kunda asosan sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarda to'plangan bo'lib, so'nggi o'n yilliklarda ular bir qator mamlakatlarda, ayniqsa "yangi industrial davlatlar" iqtisodiyotida muhim rol o'ynamoqda. Texnologiyalarni qo'llanishi, atrof-muhit bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shuning uchun ham TMKlarning filiallarini faoliyati ular tanlagan mamlakatlarning tabiati uchun, shuningdek insonlarning manfaati va ularning hayotiga tahdid solmasligi lozim. Shu munosabat bilan xususiy xorijiy korxonalar ustidan nazoratni o'rnatish maqsadida rivojlanayotgan mamlakatlardagi tartibot milliy organlarining faoliyatini kuchaytirish talab etiladi.

4. TMKlar rivojlanayotgan mamlakatlardagi mavjud ish bilan bandlik muammolarini ham bartaraf etadi. Shunga qaramasdan, ta'kidlab o'tish joizki, to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalar bilan bevosita bog'liq bo'lgan ishchi o'rinlar unchalik ko'p bo'lmasdan rivojlanayotgan dunyodagi iqtisodiy aktiv aholining 1% dan kamroq qismini ta'minlay oladi, xolos.

5. Xalqaro tashkilotlar rivojlanayotgan mamlakatlarga texnik yordamlarini ko'rsatishda TMKlar imkoniyatidan keng foydalanishmoqda. O'z navbatida, rivojlanayotgan mamlakatlarining hukumat rahbarlari ham TMKlarni o'z iqtisodiyotiga jalb etish borasida o'zaro kurash olib bormoqdalar. Masalan, AQSHning "Jeneral motors" kompaniyasi 2005 yilda o'zining Osiyo-Tinch okeani mintaqasi bozorida ulushini ikki barobarga oshirish maqsadida, uning 10% ga qadar ko'paytirishga harakat qilmoqda. Xullas, jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar rivojlanishining ob'ektiv qonunlariga bo'ysungan holda, rivojlanayotgan mamlakatlar xususiy maqsadlar bilan bir qatorda ijtimoiy -

iqtisodiy muammolarning hamda TMKlarning mamlakatlar iqtisodiyotidagi manfaatlariga mos keluvchi zaruriy parametrlarini izlab topmoqdalar.

12.4. “Yangi industrial mamlakatlar”ning jahon iqtisodiyotida tutgan o’rni

Jahon iqtisodiyoti va XIMda “Yangi industrial mamlakatlar”(“YAIM”) rivojlanayotgan davlatlarning ko’pchiligidan iqtisodiy parametrlarining barcha sistemalari bo’yicha ajralib turadi.

Yangi industrial mamlakatlarni rivojlanayotgan mamlakatlardan farqlanib turuvchi xususiyatlaridan biri ularni sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar kapitalistik mamlakatlardan ham ajratib turishidir. Ya’ni, ularning rivojlanishi “Yangi industrial” rivojlanish modeli sifatida mavjudligidir. Bunday xarakterli tomonlar, Lotin Amerikasidagi va shuningdek Osiyodagi Yangi industrial mamlakatlarning rivojlanish tajribasini chuqur analiz qilish jarayonida ko’zga tashlangan edi.

Lotin Amerikasidagi Yangi industrial mamlakatlarlarning rivojlanish tajribasi va shuningdek Osiyodagi Yangi industrial mamlakatlarlarning ko’pchiligi ozodlikka erishgan jahonning rivojlanayotgan mamlakatlari uchun xalq xo’jaligining ichki rivojlanish dinamikasi bo’yicha ham, tashqi iqtisodiy munosabatlarining ekspansiyasi bo’yicha ham, rivojlanishning o’ziga xos namunasi bo’lib qolmoqda. Odatda, rivojlanayotgan “Yangi industrial mamlakatlar” qatoriga Osiyodagi Janubiy Koreya, Tayvan, Gonkong, Singapur, Malayziya shu bilan bir qatorda Lotin Amerikasidagi Yangi industrial mamlakatlar—Argentina, Braziliya, Meksika kabi mamlakatlar ta’luqlidir. Yuqorida sanab o’tilgan barcha mamlakatlar Yangi industrial mamlakatlarlarning birinchi avlodlari yoki qaldirg’ochlari hisoblanadi. Ularning orqasida Yangi industrial mamlakatlarlarning so’nggi avlodlari (Filippin va Xitoyning janubiy chegaralari va boshqalar) yetishib chiqmoqda.

BMT tomonidan ishlab chiqilgan metodika bo’yicha Yangi industrial mamlakatlarlar qatoriga kiruvchi davlatlar u yoki bu kriteriyalar bo’yicha alohida ajralib turadi. Ular quyidagilardan iboratdir:

- Aholi jon boshiga to’g’ri keladigan yalpi ichki mahsulotning miqdori bo’yicha;
- Yalpi ichki mahsulotning o’rtacha yillik o’sish sur’atlari bo’yicha;
- Yalpi ichki mahsulot tarkibidagi qayta ishlash sanoatining umumiy miqdori bo’yicha (20% atrofida bo’lishi kerak);
- Ishlab chiqariladigan tovarlarning umumiy miqdoriga nisbatan sanoat mahsulotlarining ulushi va eksport miqdori bo’yicha;
- Xorijiy mamlakatlarga chiqariladigan to’g’ridan-to’g’ri investitsiyalarning umumiy miqdori va hokazolar;

Yangi industrial mamlakatlarlar ushbu ko’rsatkichlar bo’yicha nafaqat rivojlanayotgan mamlakatlardan ajralib turadi, balki ayrim hollarda bir qator

sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlardan ham ushbu ko'rsatkichlar bo'yicha ustunlikka egadir. Masalan, Tayvan, 1952-1995 yillarda aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot hajmini 170 marotaba o'stirgan edi. (aholining o'sishiga nisbatan 2,5 marotaba ortiqroqdir). Tashqi savdo hajmini esa 344 marotabaga oshirdi. Mamlakatning inflyasiya darajasi o'rtacha 3,6%ni, iqtisodiy o'sishning o'rtacha yillik sur'ati 8,7%ni tashkil etgan edi. Tayvan iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari bo'yicha dunyoning ilg'or mamlakatlari qatoriga kiritilgan bo'lib, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yillik daromad taxminan 12 ming dollarni tashkil qilgan edi¹⁰¹.

Shunday qilib, 1960-1990 yillarda Osiyo mintaqasidagi mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish sur'ati hisoblab ko'rilganda uning miqdori yiliga 5%ni tashkil etganligini ko'rishimiz mumkin (bu ko'rsatkich Yevropa mamlakatlarida 2%ga teng bo'lgan). Ana shu yillarda Tayvanda yillik o'sish sur'ati juda yuqori bo'lib 8,7%ni tashkil etgan. 90- yillarda Janubiy Koreya va Singapurda yillik o'sish sur'atlari 8%ni, Malayziyada esa 9%ni tashkil etgan.

Jahon iqtisodiyotida "Yangi industrial mamlakatlar"ning iqtisodiy rivojlanish sur'atining yuqoriligi aholining turmush tarzi yaxshilab borayotganligi bilan uygunlashib bormoqda. 1960-1990 yillarda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yillik daromad rivojlanayotgan "YAIM"da 4 marotaba o'sgan edi. Xullas, xalqaro ekspertlarning bashorat qilishicha, 2010 yilga borib Sharqiy Osiyoning rivojlanayotgan mamlakatlari G'arbiy Yevropaning yalpi milliy maxsulotining hajmi bo'yicha quvib o'tishi, 2020 yillarga borib esa Shimoliy Amerikadan ham o'zib ketishi bashorat qilingandi.

Osiyo-Tinch okeani mintaqasining yangi industrial davulatlaridan biri Singapur haqida shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, u 1995 yilda mintaqada davlatlari ichida birinchi bo'lib "industrial sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakat" statusini qo'lga kiritdi. Bunday unvon unga Iqtisodiy Hamkorlik va Rivojlanish Tashkiloti (IHRT) tomonidan rasman e'lon qilindi. Barqaror iqtisodiy o'sishning 5-10 yilligi davomida o'ziga nisbatan past sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar 10 ta mamlakat doirasidan ajralib chiqib, dunyoning boy davlatlari qatoridan joy oldi (aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi milliy maxsulot hisobiga). Siyosiy barqarorlik sharoitida mamlakatning sanoatida yillik o'sish sur'ati o'rtacha 8,4%ni tashkil etdi. Mamlakat aholisining yashash turmush tarzi esa o'rtacha yetti marotabaga ortdi. Singapurdagi har bir aholining o'rtacha statistik daromadi 1995 yilda 22,3 dollarni tashkil etgan.

Yangi industrial mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish modeli va uning muvaffaqiyatli taraqqiy etish tomonlari qarang chiqilganda, uning tashqi va ichki omillari xususida ham to'xtalib o'tiladi. Ko'rinib turibdiki, omillarning bu ikki gruxlari, "YAIM" larning hukumat rahbarlari tomonidan olib borilayotgan

¹⁰¹ G.G. Nazarova, Z.M. Iminov, X.X. Xalilov, O.B. Hamidov Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. (darslik), -T.: TDIU, «Iqtisodiyot» 2011 y. - 276 b.

maqsadli siyosatlarini orqali to'ldirib turiladi. Yangi industrial mamlakatlarning ichki tuzilishidagi muammolarga, hamda ularning xo'jalik mexanizmlariga asosiy e'tiborni qaratmasdan turib, Yangi industrial mamlakatlar tashqi iqtisodiy omillarining o'ziga xos tomonlarini ochib bera olmaymiz. Endi biz Lotin Amerikasining Yangi industrial mamlakatlarning rivojlanishi xususida to'xtalib o'tamiz.

Jahon tajribasi guvohlik bermog'daki, jahonning u yoki bu mamlakatlari xalqaro iqtisodiy hamkorlikka faol aktiv kirishayotganda asosiy ishini xorijiy investitsiyalarni jalb etish hamda tashqi savdoning o'sishiga xos hisoblanadigan shart-sharoitlarni yaratishdan boshlaydi. Shunday ekan, bu mamlakatlar o'z iqtisodiy rivojlanishlari doirasida texnologik ishlab chiqarishning barcha bo'g'inlaridan keng foydalangan holda tarkibiy qayta qurilishlarga, ishlab chiqarishda tayyor xom-ashyolardan texnologik sig'imi yuqori bo'lgan tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarishga o'ta boshlaydi. Jahon iqtisodiyotida tarmoqlarni rivojlantirish va qayta ta'mirlash uchun eksportdan tushgan daromadlardan keng foydalanish, xalqaro mehnat taqsimoti ko'lamida ancha istiqbolli va "foydali" usul hisoblanadi.

Jahon iqtisodiyotida AQSH, Germaniya, Yaponiya kabi bir qator sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar xuddi mana shu yo'llar orqali taraqqiy etgan edi. AQSH o'z iqtisodiy faoliyatini dastlabki yillarida asosan xom-ashyo, mevalar, paxta, asal, ko'mir va shunga o'xshash bir qator sanoat va qishloq xo'jalik mahsulotlarni eksport qilishdan boshlagan bo'lsa, Germaniya 50-yillarda ko'mir, qora metalurgiya, ximiyaviy sanoat mahsulotlarni eksport qilishdan, Yaponiya esa to'qimachilik, metalurgiya, kimyoviy sanoat mahsulotlarni eksport qilishdan boshlagan edi.

60-yillarda Sharqiy Osiyo va Lotin Amerikasidagi bir qator mamlakatlar, ya'ni Yangi industrial mamlakatlar ham xuddi ana shu yo'llar orqali rivojlanish bosqichiga qadam qo'ygan edi.

Ushbu davlatlarning barchasi iqtisodiy o'sishning tashqi omillaridan samarali foydalandilar. Shu o'rinda, sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlardan xorijiy sarmoyalar-texnika va texnologiyalarni keng miqyosda alb qilinganligini ta'kidlab o'tish lozimdir. Xullas, jahon iqtisodiyotida shunday savol tug'ildi qaysi sabablarga ko'ra "Yangi industrial mamlakatlar"ni rivojlanayotgan dunyodagi boshqa mamlakatlardan ajratib o'rganish mumkin?

Ma'lumki, bir qator sabablarga ko'ra, "Yangi industrial mamlakatlar" ning ba'zi birlari sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatning muhim siyosiy va iqtisodiy manfaatlari ta'sir doirasiga tushib qolganligini ko'rishimiz mumkin. AQSHning siyosiy manfaatlari asosan Sharqiy Osiyo mamlakatlarining "kommunistik ta'siriga" qarshi turuvchi Tayvan va Janubiy Koreyaning siyosiy manfaatlarini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan edi. Shuning uchun ham ushbu mamlakatlarga cheksiz iqtisodiy yordam uyushtirilib harbiy jihatdan qo'llab-quvvatlandi. (masalan, Tayvanga 1,5 mlrd. AQSH dollari miqdorida yordam ko'rsatilgan edi). 1950-1960 yillarda AQSHning yordami,

Tayvanda jalb etilgan jami investitsiyalarning 34%ni tashkil etgan bo'lib, uning 74%ni infrastrukturaga, 59%ni qishlok xo'jaligiga va 13%ni esa sanoatga jalb etilgan edi. Xullas bularning barchasi Tayvan iqtisodiyotining rivojlanishida tashlangan ijobiy qadam bo'ldi¹⁰².

Jahon iqtisodiyoti va XIMda Yangi industrial mamlakatlarni zamonaviy iqtisodiy tarkibining shakllanishida, to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalarning ta'siri katta bo'ldi. 80- yillarning birinchi yarmida Yangi industrial mamlakatlarni iqtisodiyotidagi to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalarning miqdori, rivojlanayotgan mamlakatlardagi to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan sarmoya qo'yilmalarining 42%ga etgan edi. Sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar orasida AQSH "yangi industrial mamlakatlar" dagi ishbilarmonlik sarmoyalarining eng ko'zga ko'ringan investori bo'lib hisoblanadi. Ulardagi to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan investitsiyalarning o'sishi, xorijiy mamlakatlardagi xuddi shunday investitsiyalar umumiy miqdorining 10%ni tashkil etadi. Yaponiya hozirgi kunda Yangi industrial mamlakatlardagi to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan miqdori bo'yicha ikkinchi o'rinda turadi.

Yaponiya investitsiyalari, Yangi industrial mamlakatlarning industriallashuviga va ularning eksport tovarlarning raqobatbardoshligini oshirishga imkoniyat yaratib, Yangi industrial mamlakatlar sanoatida qayta ishlanadigan mahsulotlarning yirik eksportyorlaridan biriga aylanishida muhim rol o'ynamoqda. Yaponiya investitsiyalarini kirib kelishi birgina 1982-1985 yillarning o'zida Tayvanda 2,1 martaga, Gonkongda esa 61%ga o'sgan edi.

Yaponiya sarmoyalarining ishtirokida, ushbu mamlakatlar yuqori sifatli tayyor mahsulotlarning ekportyorlari bo'lib qolishiga imkon beruvchi yirik ishlab chiqarish bazasi tashkil etildi. 80-yillarning boshidan, Yaponiya investitsiyalari umumiy miqdorining yarmisidan ko'prog'ini tashkil etgan edi. Xullas, Yapon investorlari ishtirokida Yangi industrial mamlakatlarda zamonaviy stanoklar, elektronika jihozlari, dengiz kemalari va boshqalarni ishlab chiqarish bo'yicha komplekslar barpo etilgan edi.

Jahon iqtisodiyotida Osiyoning Yangi industrial mamlakatlari uchun shu narsa xarakterli bo'ldiki, ulardagi tadbirkorlik sarmoyalari, birinchi galda qayta ishlash sanoati va xom ashyo tarmoqlarini rivojlantirishga yo'naltirildi. O'z navbatida, Lotin Amerikasining "YAIM" laridagi ishbilarmonlik sarmoyalari esa, ko'proq savdo, xizmat ko'rsatish sohalari va qayta ishlash sanoat tarmoqlariga jalb etilgan edi. Xullas, jahon iqtisodiyotida xorijiy sarmoyalarning keng miqyosda tarkalishi shu narsaga olib keldiki, Yangi industrial mamlakatlarda xorijiy sarmoyalar ishtirok etmagan birorta ham iqtisodiy tarmoq qolmagan edi. 1998 yilda Lotin Amerikasi va Osiyoning Yangi industrial mamlakatlarning

¹⁰² G.G'Nazarova, Z.M.Iminov, X.X.Xalilov, O.B.Hamidov Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. (darslik). -T.: TDIU, «Iqtisodiyot» 2011 y. - 276 b.

bozorlaridagi qo'yilmalarining daromadlilik (%hisobida) quyidagicha xarakterda bo'lgan edi. Argentinada 58%, Braziliyada 83,5% ni, Meksikada 40% ni, Chilida 39% ni, Indoneziyada 79%ni, Janubiy Koreyada 26,1% ni, Tayvanda 104% ni, Tailandda 121,3% ni, Filippinda 165,2% ni tashkil etgan edi.

Ushbu statistik manbalardan ko'rinib turibdiki, Osiyoning Yangi industrial mamlakatlariidagi investitsiyalarning daromadlilik darajasi Lotin Amerikasi mamlakatlariididan sezilarli darajada yuqoriroq bo'lgan. Konuniy shunday savol tugiladi, xo'sh nima uchun xorijiy mamlakatlarning xususiy sarmoyalarining barchasi Osiyo mintaqasidagi ba'zi bir mamlakatlarga nisbatan faolroq kirib boradi?

Ma'lumki, 60-yillarning oxirida jahon iqtisodiyotini rivojlanishidagi vaziyat shu qadar murakkablashgan ediki, natijada transmilliy korporatsiyalarning rivojlanish manfaatlari va strategiyalari Osiyodagi bir qator davlatlarning imkoniyatlari va intilishlari bilan moslashib borgan edi. Rivojlanayotgan mamlakatlar importidagi turli xildagi cheklashlar va ularning uncha katta bo'lmagan to'lov qobiliyatiga duch kelayotgan transmilliy korporatsiyalar, joylarda ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish maqsadida, sarmoyalarni chetga chiqarish orqali tovarlar eksportini qisman yangilash tomon qadam qo'ya boshladi. Transmilliy korporatsiyalarning xuddi ana shu yo'nalishlardagi faoliyati, sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarning to'yingan bozorlarining konyunkturasi, raqobatning avj olishi va ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish uchun kurashish orqali amalga oshirilmoqda. Transmilliy korporatsiyalar, o'zlari faoliyat ko'rsatayotgan joylarda ishlab chiqarishni ilmiy asosda rivojlantirishga e'tiborni qaratadi. Xarakterli tomoni shundaki, jahon iqtisodiyotida "Osiyo ajdarxosi" deb nom olgan xalqaro iqtisodiy konyunkturalarining bunday o'zgarishlarni kabul qilishga va ulardan o'z maqsadlari yo'lida foydalanishga tayyor ekanligi ma'lum bo'ldi. Transmilliy korporatsiyalarni, aynan Osiyo mintaqasiga jalb qilishida quyidagi shart-sharoitlar muhim ahamiyat kasb etgan edi.

1. "Yangi industrial mamlakatlar" ning foydali strategik joylashganligi. Ularning barchasi jahonning savdo iqtisodiy yo'llarining chorraxasida, ya'ni jahon iqtisodiyoti markazlari bo'lmish - AQSH va Yaponiya kabi sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarga yaqinroq xududlarda joylashganligi.

2. "Yangi industrial mamlakatlar" ning barchasida sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarga nisbatan munosib hisoblangan avtokratik yoki shunga yaqin bo'lgan siyosiy muhitlar yaratilganligi. Ularda siyosiy barkarorlik ta'minlanib, siyosiy hamda demokratik o'zgarishlar, iqtisodiy islohotlar amalga oshiriladi. Xorijiy investorlarning xavfsizligi uchun yuqori darajali kafolatlar ta'minlanadi.

3. Osiyodagi "yangi industrial mamlakatlar" aholisiga xos bo'lgan mehnatsevarlik intiluvchanlik, tartiblilik, matonatilik singari noiqtisodiy omillar ham katta ahamiyat kasb etdi. Bu omillar ma'lum darajada Osiyo va Lotin Amerikasidagi - Yangi industrial mamlakatlarning ikki modeli urtasidagi o'ziga

xos bo'lgan bellashuvda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi. Xo'sh, ushbu modellarning o'ziga xos tomonlarini nimada ko'rishimiz mumkin. Jahon iqtisodiyotida birinchi model milliy iqtisodiyotning tashki bozor va eksportga tomon ustivor yo'nalishlari orqali rivojlanishini ko'rsatib bersa, ikkinchi model esa import o'rmini egallashga qaratilganligidir. Birinchi modelda ko'rsatib o'tilgandek, XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida AQSH, ikkinchi jahon urushidan keyin - G'arbiy Yevropa davlatlari va Yaponiya, keyinchalik esa Osiyoning Yangi industrial mamlakatlari ham rivojlanishning birinchi modeli yo'lidan borishdi. Ikkinchi model esa sezilarli darajada Lotin Amerikasining Yangi industrial mamlakatlari tomonidan o'zlashtirib olingan edi.

Jahon tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, hozirgi kunda import o'rmini egallashga qaratilgan ishlab chiqarishni rivojlantirish strategiyalari bir qator rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy taraqqiyotida muhim rol o'ynamoqda. Import o'rmini egallash strategiyalari xo'jalik tarkibining xilma-xilligini ta'minlash imkoniyatini yaratadi. Ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlarda esa yangi va muhim bo'lib hisoblanuvchi bir qator ishlab chiqarish tarmoqlari barpo etilishi bilan bir qatorda muhim yo'nalishlar bo'yicha o'z-o'zini ta'minlash darajasi ham o'sib bormoqda.

Shuningdek iqtisodiyotni tubdan isloh qilishda asosiy yo'l bo'lib hisoblanuvchi import o'rmini egallashga muljallangan ishlab chiqarish sohaslarini rivojlantirishni asosiy o'ringa qo'yuvchi barcha mamlakatlarda o'z-o'zidan jiddiy inqirozlar bo'lib turibdi. Gap shundaki, xorijiy kompaniyalar uchun imtiyozli kreditlarni yo'qligi va proteksionizm siyosatiga asoslangan milliy iqtisodiyotning faoliyat ko'rsatishini "qo'llab-quvvatlab turganlik" muhiti jahon iqtisodiyotida tez moslashuvchan va samarali iqtisodiy tizimning vujudga kelishiga yo'l qo'ymadi. Umuman olganda, import o'rmini egallash siyosati, rivojlanayotgan mamlakatlar faoliyatining dunyo xo'jaligida tub o'zgarishlar yasashiga yo'l qo'ymaydi.

Bundan tashqari, import o'rmini egallash siyosati nafaqat tashqi omillarni pasayishiga yo'l qo'ymaydi, balki uning o'sishini ham ta'minlaydi. Import o'rmini egallash prinsiplariga o'zok vaqt tayanilganda mamlakatlarda qoloqlikni bartaraf etish imkoniyati paydo bo'ladi hamda keng miqyosdagi taraqqiyotga erishishni ta'minlovchi iqtisodiyotdagi yetakchi tarmoqlarni vujudga kelishiga xalaqit beruvchi barcha to'siqlarga barham beriladi. Proteksionizm, ichki bozorlarni va biznesni himoya qilish choralari sifatida qisman samarasiz ishlayotganiga qaramasdan, uning monopol xolati va baholarining keskin o'sayotganligidan foydalanib foyda olayotgan mahalliy korxonalarni qo'llab-quvvatlaydi. Xullas, hozirgi kunda jahon iqtisodiyotida import o'rmini egallash davri, ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlarda, shu jumladan "yangi industrial mamlakatlar"da ham o'z nihoyasiga yetganligini kurishimiz mumkin.

Jahon iqtisodiyotida import o'rmini egallash strategiyasi Lotin Amerikasining Yangi industrial mamlakatlari (Braziliya, Argentina, Meksika) uchun xilma-xil bo'lgan milliy iqtisodiyotni barpo etishda va shuningdek bir qator tovarlarni ishlab chiqarish bo'yicha jahonda salmoqli o'rinni egallab kelishida muhim rolni o'ynamoqda. Nima bo'lganda ham ushbu mamlakatlar sanoati sanoat

jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarga nisbatan qoloqlik darajasini bartaraf etish uchun zarur bo'lgan shart-sharoitni yarata olmadilar. Shuning uchun ham Lotin Amerikasining Yangi industrial mamlakatlari qanchalik kuchayib iqtisodiy potentsialga ega bo'lishlariga qaramasdan, Osiyodagi "YAIM"larga nisbatan iqtisodiy jihatdan ancha qoloqligicha qolmoqda. Masalan, Braziliyaning yalpi ichki maxsuloti (YAIM) Sharqiy Osiyodagi "Yangi industrial mamlakatlar" ning umumiy yalpi ichki maxsulotiga nisbatan biroz kamroqdir.

Lotin Amerikasining Yangi industrial mamlakatlari eksportining salmoqli o'sishiga ega bo'lmasdan turib, o'z iqtisodiyotini talab darajasida tubdan isloh qilishga erisha olmadilar. Iqtisodiy o'sish sur'atlarining natijalariga qarab, ichki iqtisodiy muammolarni bartaraf etish uchun bir qator kamchiliklarga yo'l qo'yildi. Bir vaqtning o'zida tashqi muammolar ham vujudga keldi. Eksportning past darajada o'sishi, to'lov balansi defitsitining hamda barcha yangi kreditlarga bo'lgan talablarning o'sishiga imkoniyat yaratdi. Oqibatda ushbu mamlakatlar sanoati taraqqiy etgan mamlakatlarning eng ilg'or bo'lmagan texnika va texnologiyalarini o'z iqtisodiyotida joriy etish siyosatida mustahkamlanib qolaverdi.

Qayd etish joizki, Lotin Amerikasining "Yangi industrial mamlakat"lari 90-yillarning urtalariga kelib 80-yillardagi uzoq davom etgan inkirozdan chiqib oldi. Braziliya, Argentina, Meksika, Chili kabi davlatlarda amalga oshirilgan liberal iqtisodiy o'sish sur'atlari yuksalib, savdo balansini yaxshilashda ijobiy yutuqlar qo'lga kiritildi.

Lotin Amerikasining yirik Yangi industrial mamlakatlaridan biri Braziliyada olib borilayotgan siyosat - bu iqtisodiyot ochiqqligini yaratishga qaratilganligidir. Buning uchun mamlakatning ichki bozorida raqobat kurashuvi uchun muhit yaratilayotgan bo'lib, unga bog'liq holda import tariflari pasaytirildi. 1995 yilda MERKOSUR mamlakatlari (Braziliya, Argentina, Paragvay va Urugvay) urtasida bojxona to'siqlari to'liq olib tashlandi.

Osiyodagi "Yangi industrial mamlakatlar" o'z iqtisodiyotining eksportga mo'ljallangan ancha samarali va tez moslashuvchan modelini joriy etdi. Bu model, ma'lum davr mobaynida bir vaqtning o'zida import o'rnini egallash siyosatini ham o'z ichiga olgan edi. Eksport siyosati o'rnini egallashga mo'ljallangan industriallashuvning tugallangan davrini qayta sodir etishni talab etmaydi. Ma'lumki, jahon iqtisodiyotida import o'rnini egallash va eksportga mo'ljallangan iqtisodiy siyosat bir-biri bilan teng holda harakat qilib, ba'zi davrlarda esa ular bir-biridan ustunlikka ham ega bo'lishi mumkin. Eksportni kengaytirish davriga yoppasiga o'tish oldidan, import o'rnini egallash uchun jahon mamlakatlari ishlab chiqarishining zamonaviy tizimlarini vujudga keltirish, iqtisodiyotni an'anaviy sektorini qayta qurish kabi masalarga ham e'tiborni qaratishmoqda.

Osiyoning ko'pchilik mamlakatlarida, jumladan XX asrning 50 va 60 yillarida Janubiy Koreya va Tayvanda, 60-yillarda Malayziyada; 60 va 70 yillarning boshlarida Tailandda, 50 va 60 yillarning oxirida Filippinda import o'rnini egallash siyosati ustuvor yo'nalishga ega bo'lgan edi. Gonkong va ma'lum

darajada Singapur, o'zlarining tarixiy rivojlanish shart-sharoitlari, iqtisodiy joylashuvi va ichki talabning cheklanganligi ta'sirida ishlab chiqarishni ko'proq eksportga qaratdilar. Mahalliy ishlab chiqarishni rag'batlantiruvchi chora-tadbirlar, qayta ishlash sanoatidagi foyda me'yori oshirish, iste'mol maxsulotlarni va shuningdek uzoq muddatli foydalanishga mo'ljallangan tovarlar ishlab chiqaruvchi tarmoqlarning asta-sekinlik bilan import o'rnini egallashiga sabab bo'lgan edi.

60-80 - yillarda Janubiy Koreya jahon bozoriga uzoq muddatli foydalanishga mo'ljallangan mahsulotlarning 2,9%ni, 3,4%ni, 9,6%ni, 9,3%ni, 11,1%ni va 9,6%ni etkazib bergan bo'lib, uning jahon kemasozlik sanoati eksportidagi ulushi 13,1% ga to'g'ri kelgan edi.

Osiyoning "Yangi industrial davlatlari" sanoat mahsulotlari eksportining yuqori dinamikasiga asoslangan holda, an'anaviy ayrim tovarlar eksporti bo'yicha tashqi savdo aylanmasida hal qiluvchi o'rinni egallagan edi. Masalan, Janubiy Koreya va Tayvan eksportida xom-ashyo va oziq-ovqatning ulushi mos ravishda 7,1% va 7%ni tashkil etgan edi. Xullas, 90-yillarda Janubiy Koreyada tovarlar eksportida qiymati bo'yicha ikkinchi o'rinni poyafzal mahsulotlari egallagan bo'lsa, Tayvanda esa o'yinchoklar va sport tovarlari egallagan edi. Janubiy Koreya eksportida to'rtinchi o'rinda sintetik mahsulotlardan tayyorlangan tekstil tovarlari turgan bo'lsa, Tayvanda esa ettinchi o'rinda poyafzal mahsulotlari turgan edi.

Osiyoning "Yangi industrial davlatlari"da ayniqsa, mashina va asbob-uskunalar ishlab chiqarish bo'yicha eksportida Hindiston va shuningdek Lotin Amerikasining "YAID"larining kuchsizligi seziladi. Agar Lotin Amerikasining "YAID"larini tovarlar eksportining sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlar umumiy eksportidagi ulushi 1998 yilda 1980 yilga nisbatan unchalik kamaymagan (0,5%) bo'lsada, mashina va asbob-uskunalar ishlab chiqarish bo'yicha ulushi qariyb 1,8 barobar kamayganligini ko'rishimiz mumkin. Aynan ana shu mashinatexnik mahsulotlar eksporti rivojlanayotgan davlatlarning xalqaro mehnat taqsimotidagi holatlarini yaxshilanishining eng muhim omilidir.

90-yillarda Osiyoning "Yangi industrial davlatlari" ni olib borayotgan faol tashqi savdo siyosati AQSHning Osiyo-Tinch okeani mintaqasi davlatlari bilan bo'lgan yillik o'zaro savdo hajmi (128,4 mlrd. doll.) G'arbiy Yevropa bilan bo'lgan savdo aylanmasidan (117,1 mlrd. doll.) yuqori bo'lgan edi. Bunda Osiyoning "YAID"lari (Yaponiyani qo'shib hisoblaganda) AQSH bozorida avtomobillar va elektrotexnikaning 30%ni, tekstil va tikuvchilik mahsulotlarining 50%ni egallagan edi.

80-90 yillarda Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarning eng yirik kapital importyori bo'lgan "Yangi industrial davlatlar"o'z geografiyasini ancha kengaytirgan edi. Hozirgi kunda ilg'or sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlarini kapitali uchun Osiyo-Tinch okeani mintaqasidagi rivojlanayotgan davlatlarning yangi bozorlaridir. Masalan, Janubiy Koreya firmalari AQSHda aniq maqsadga yo'naltirilgan eksport ekspansiyasini o'tkazmoqda. Amerika iqtisodiyotiga kapital qo'yishib, Janubiy Koreyaliklar o'z

iqtisodiyoti uchun eng yangi texnologiyalarni kirib kelishiga yo'l ochmoqdalar. Shuningdek Janubiy Koreya firmalari Osiyoning "ajdarho" deb nom olgan boshqa davlatlariga ham kapital olib chiqishni ko'paytirmoqda. Masalan, Tayvanning Xitoyga bo'lgan qiziqishi juda ahamiyatlidir. 90-yillarning urtalarida Tayvanning XXRdagi investitsiyalari 9 mlrd. doll.dan oshib ketgan edi. O'z navbatida Gongkonglik ishbiarmonlar XXRda ro'yxatga olingan qo'shma korxonalarining yarmidan ko'prog'ini tashkil qilishgan.

XX asrning 50-yillarida jahon iqtisodiyotida baynalminalallashuv jarayonlarining tezlashishi rivojlanayotgan davlatlarni, birinchi navbatda "yangi industrial davlatlar"ni ham qamrab olgan edi. Jahon iqtisodiyotida ishlab chiqarishni, mehnat va kapital bozorlarini va tovar ayirboshlash jarayonlarining Internasiyalashuviga moliya bozorlarining Internasiyalashuvi ham qushildi. Yangi industrial mamlakatlarning kredit imkoniyatini o'sishi, milliy moliyaviy bozorlarining rivojlanishi va moliyaviy salohiyatining oshishi bilan ham chambarchas bog'liqdir. Ko'pgina "yangi industrial davlatlar" hozirgi kunda milliy moliyaviy bozorlarni tashkil topishining birinchi bosqichidan o'tishib ularning faoliyatini liberallashtirishning ikkinchi bosqichiga kirishdilar. Bu bilan esa ularning xalqaro moliya munosabatlari tizimiga faol integratsiyalashuviga asos yaratildi. Kapital harakatining baynalminallashish jarayonlari hatto sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlar orasida ham yakunlanishdan uzoqdir. Shuning uchun ham bu haqda rivojlanayotgan davlatlar haqida gapirmasa ham bo'ladi. Shunga qaramasdan, ba'zi bir "yangi industrial davlatlar" (Singapur va Gonkong) bu yo'lda o'zlarining sezilarli qadamlarini qo'ydilar. Bunga, 70-yillarda jahon iqtisodiyotida yangi xalqaro moliyaviy markazlarning hosil bo'lishi va tez o'sishini kiritish mumkin. XXI asr boshlarida Tayvan Osiyo-Tinch okeani mintaqasidagi yirik valyuta-moliyaviy markaziga aylanishini o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi. Osiyoning Yangi industrial mamlakatlari xalqaro moliya markazlari kredit-moliya operatsiyalarini o'tkazish miqyosi bo'yicha London, Parij, Syurix kabi yirik moliya markazlari qatoriga chiqib, ularni ssuda kapitali bozoridan asta-sekin siqib chiqarmoqda.

Osiyoning Yangi industrial mamlakatlari iqtisodiy evolyutsiyasining xarakterli tomonlaridan biri ularning bir-biriga bo'lgan qiziqishini tobora ortib borayotganligidir. Sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar Fapbiy Yevropa davlatlariga kapital yo'naltirishning ustuvor tendensiyasi, mintaq va bir-biriga yaqin bo'lgan submintaqalarda savdo-iqtisodiy hamkorlarni olib borishligi bilan tuldirilmoqda. Ammo bu Osiyoning Yangi industrial mamlakatlarini raqobatbardoshligini oshirishga e'tibor bermayapti degani emas. Xullas, 90-yillarning o'rtalarida tovarlarning raqobatbardoshligi bo'yicha jahondagi birinchi beshlikda Singapur, Gonkong, Tayvan kabi davlatlar turgan edi.

Bu davlatlarda kabul qilingan iqtisodiy strategiyaning asosiy yo'nalishi-iltitalab mahsulotlar ishlab chiqarishdir. Mehnattalab va past rentabelli ishlab chiqarishlar Yangi industrial mamlakatlarning "ikkinchi oqimi"da turgan Xitoy va Vetnamga "Topshirmoqda". Natijada bu ishlab chiqarishlarni bir paytlar

sodir etgan sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlardan birinchi avlod "yangi industrial davlatlar"ga ko'chish jarayoni amalda qaytarilmoqda. Shunday qilib Yangi industrial mamlakatlarni rivojlanishidagi qo'liga kiritilgan yutuqlari, jahon iqtisodiyotiga integratsiyasi, iqtisodiy o'sishining istiqbollari, aholi turmush tarzini o'sishi ushbu davlatlarning iqtisodiyotida tashqi iqtisodiy ekspansiyalarning roli yuqori darajada deyishga imkon beradi. XXI asrda ushbu davlatlar jahon iqtisodiy hukmronligida yuqoriroq o'rinni egallab, yangi va muhim natijalarni namoyish qilmoqda. Jahon Bankining bashoratiga qaraganda, yaqin 10 yillar mobaynida o'sishning o'rtacha sur'atlari Janubiy Osiyoda - 5,5%ni, Sharqiy Osiyoda - 7,7%ni, Lotin Amerikasida - 3,5%ni tashkil etgan. 1996-2004 yillarda Sharqiy Osiyoda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadning yillik o'sishi 6,6%ni tashkil etib, o'rta hisobda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yillik daromad 1,9% ga o'sgan edi.

Tayanch iboralar: yuqori darajada rivojlanayotgan, o'rtacha darajada rivojlanayotgan, past sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar, "YAIM", YAIM o'sish sur'atlari, tashqi savdo aylanmasining o'sishi, eksportga yo'naltirilgan va importni qoplash siyosatlar.

Bobning qisqacha xulosasi:

XX asrning 50-yillaridan so'ng jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlarni rivojlanishining ahamiyatli tomonlaridan biri, mustamlaka va qaram mamlakatlarning (Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlari) roli va ahamiyatini iqtisodiy jihatdan kuchayib borayotganligidir. Ushbu mamlakatlar hozirgi kunda jahon iqtisodiyotida rivojlanayotgan mamlakatlar yoki ozod etilgan mamlakatlar, "Uchinchi dunyo mamlakatlari", "janub mamlakatlari", "periferiya mamlakatlari" sifatida tilga olinadi. Rivojlanayotgan mamlakatlarning barchasiga xos bo'lgan umumiy xususiyatlar - iqtisodiyotning ko'p ukladli xarakterga egaligi, ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishining past darajadaliigi, sanoat, qishloq xo'jaligi va ijtimoiy infrastrukturaning qo'liqligi, iqtisodiy rivojlanishi jahon iqtisodiyoti tizimiga (ayniqsa - etakchi mamlakatlarga) qaramligi, kapitalizmni periferik xarakter kasb etishi va boshqalar.

Jahon iqtisodiyoti va XIMda "Yangi industrial mamlakatlar" ("YAIM") rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'pchiligida iqtisodiy rivojlanish parametrlarining barcha tizimlari bo'yicha ajralib turadi. Ya'ni, ularning rivojlanishi "yangi industrial" rivojlanish modeli sifatida mavjudligidir.

Transmilliy kompaniyalar rivojlanayotgan mamlakatlarda yuksak iqtisodiy o'zgarishlarni vujudga keltirayotganligi bilan bir qatorda, ushbu mamlakatlarning texnik taraqqiyotining ichki rivojlanish omillarining rivojlanishiga ham juda katta imkoniyatlar ochib bermoqda.

Nazorat uchun savollar:

1. Rivojlanayotgan mamlakatlar guruhiga kiruvchi davlatlarni tavsiflab bering.
2. Jahon iqtisodiyotida rivojlanayotgan mamlakatlar necha guruhga bo'lib o'rganiladi?

3. Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotiga hos bo'lgan umumiy xususiyatlarni harakterlab bering.
4. Rivojlanayotgan davlatlar uchun xorijiy investitsiyalarni jalb etish qanday ahamiyat kasb etadi.
5. Rivojlanayotgan va sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar davlatlar o'rtasidagi farqlarni oshib borish sabablarini ochib bering.
6. Rivojlanayotgan davlatlarning xalqaro qarzdorlik muammosi haqida gapirib bering.
7. Yangi industrial mamlakatlar qatoriga kiritishda qanday ko'rsatkichlar e'tiborga olinadi?
8. Yangi industrial mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatmoqda?
9. Yangi industrial mamlakatlarda qanday rivojlanish modellar mavjud?

13-BOB. Xalqaro iqtisodiy integratsiya

13.1. Iqtisodiy integratsiya mohiyati va unga ta'sir etuvchi omillar

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab yetakchi industrial mamlakatlarning tez iqtisodiy rivojlanishi va xalqaro transport hamda kommunikatsiya vositalarining takomillashishi natijasida tovarlar hamda xizmatlar almashinuving qizg'in rivojlanishi ro'y berdi. Ishlab chiqarish omillari (kapital, ish kuchi va texnologiyalar) xalqaro harakatining turli shakllari vujudga kela boshladi, buning natijasida xorijga faqat tayyor mahsulot emas, balki uni ishlab chiqarish omillari ham ko'chib o'ta boshladi. Tovarning narxiga qo'shilgan foyda endilikda faqat milliy chegaralar doirasidagina emas, balki xorijda ham yaratila boshlandi. Iqtisodiy integratsiya tovarlar va xizmatlar xalqaro savdosi hamda ishlab chiqarish omillari aylanishi rivojlanishning qonuniy natijasi bo'ldi.

Iqtisodiy integratsiya-mamlakatlar o'zaro iqtisodiy hamkorligining natijasi bo'lib, u xo'jalik mexanizmlarining yaqinlashuviga olib keladi va bu yaqinlashuv davlatlararo bitimlar shaklini oladi hamda tegishli davlatlararo organlar tomonidan tartibga solinadi.

Hozirgi vaqtda mutaxassislar orasida integratsiyalashuv jarayonlariga nisbatan Yagona nuqtai nazar yo'q. Iqtisodchilarning bir guruhi integratsiya jarayonida mamlakatlar o'rtasida yangi tovar oqimlarini shakllantirish hisobiga "Resurslarning cheklanganligi" omilini bartaraf etishni eng muhim hol deb biladilar va bu alohida olingan bir mamlakat ichida bir-biriga o'xshash qimmatroq tovarlar ishlab chiqarishni bartaraf etish yoki ilmiy-tadqiqot hamda tajriba-konstruktorlik ishlariga sarflanadigan vositalarni tejash imkonini beradigan texnologik o'zaro almashuvlarni kengaytirishga imkon tug'diradi deb hisoblaydilar.

Olimlarning boshqa guruhi ustunlik qiluvchi shart-sharoitlar sifatida tashqi iqtisodiy omillar, masalan, kollektiv mudofaa qobiliyatini oshirishni ilgari suradilar. Uchinchi guruh olimlar esa, integratsion guruhlar tuzilishi bu ularning a'zolariga ishlab chiqarishning birdek o'sishi, ijtimoiy barqarorlik va shakliy maqsadlarga oson hamda tezroq erishish imkonini beradi deb hisoblashadi. Integratsiyaga nisbatan bu va boshqa nazariy yondashuvlarini umumlashtirib, shuni ta'kidlash joizki, integratsiya-mintaqaviy miqyosda sifat jihatidan yangi iqtisodiy muhitni shakllantirish yo'li bilan milliy xo'jalik komplekslarining yaqinlashuvi va bir-biriga kirib borishini ifodalaydi.

Jahon iqtisodiyotida integratsiya jarayonlari har bir davlat uchun faqat "o'z ishlab chiqarishiga" ega bo'lish foyda bermaydigan bo'lib qoladigan vaziyatni keltirib chiqaradi.

Ba'zi milliy iqtisodiyotlar o'z iqtisodiy salohiyatlarini kuchaytirishga intilib, jahon iqtisodiyotiga tobora ko'proq qo'shilib bormoqda. Jahon iqtisodiyoti ishchi kuchining aylanishi, kadrlar tayyorlash, mutaxassislarni o'zaro ayriboshlash o'sib borgan sari baynalmilal tus olmoqda. Jahon xo'jalik aloqalari shakllanishi va

rivojlanishining istiqbollari xalqaro jahon iqtisodiyoti rivojlanishining asosiy tendensiyasi sayyoramiz miqyosida tovarlar, kapitallar va xizmatlarning Yagona bozorini yaratishga, alohida mamlakatlarning iqtisodiy yaqinlashishi va yaxlit xalqaro xo'jalik kompleksiga birlashishiga intilishda namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Bu esa xalqaro iqtisodiy munosabatlarning boshqacha, ancha yuqori bosqichi hisoblanadi.

Integratsiyaviy tuzilmalarni ishlab chiqarishning integratsiyalashuvida erishilgan darajasiga qarab ajratish lozim. Bunda integratsiyalashuv ham rasmiy, ham real xususiyatga ega bo'lishi mumkinligini hisobga olish kerak. Rasmiy integratsiyalashuv ishlab chiqarishni shunday xalqaro umumlashtirishdan iboratki, uning asosida mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar xalqaro mehnat taqsimoti asosida o'rnatiladi.

Real iqtisodiy integratsiya esa, ishlab chiqarishni shunday xalqaro umumlashtirishdan iboratki, bu umumlashtirish ishtirokchi davlatlar asosiy ijtimoiy-iqtisodiy o'lchamlarining ma'lum paritetini nazarda tutadi.¹⁰³

Iqtisodiy integratsiya, o'z navbatida, ishtirokchi mamlakatlarning asosiy ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarini ko'tarish uchun sharoit yaratadi. Iqtisodiy integratsiyaga olib keladigan jarayonlarni quyidagi o'zaro bog'langan zanjir ko'rinishida ifodalash mumkin: ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish, xalqaro mehnat taqsimoti, ishlab chiqarish va kapitalning integratsiyalashuvi, iqtisodiy integratsiya. Ma'lumki, ko'plab milliy va xorijiy mamlakatlar iqtisodchilari asarlarida shu xolatlar ma'lum bo'lmoqdaki, integratsion guruhda u yoki bu mamlakatning ishtirok etishining ijobiy yoki salbiy tomonlarini baholash murakkabligicha qolmoqda. Biroq, shu narsa ma'lumki, integratsiyadan ichki bozori kichik, resurslarga boy bo'lmagan, jahon YAIMida kam ulushga ega bo'lgan davlatlar ko'proq samara oladi.

Bunga ko'ra iqtisodiy integratsiya bir qator ob'ektiv omillarga asoslangan bo'lib, ular orasida quyidagilar muhim o'rin tutadi:

- 1) Xo'jalik hayoti Internasiyalashuvining o'sib borishi;
- 2) Xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi;
- 3) O'z xususiyatiga ko'ra umumjahon ilmiy-texnika inqilobi;
- 4) Milliy iqtisodiyotlar ochiqligi darajasining oshishi;
- 5) Yangi savdo oqimlarning paydo bo'lishi;
- 6) Integratsiyalashayotgan mamlakatlarda daromadlarning ortishi;
- 7) Integratsion birlashmaga a'zo mamlakatlarning uchinchi mamlakatlarga nisbatan iqtisodiy pozitsiyasining mustahkamlanishi;

¹⁰³ Ломакин Мировая экономика: учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям и направлениям / В.К. Ломакин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007.

8) Ishlab chiqarish xarajatlari, tovarlar va xizmatlar narxining pasayishi tufayli iqtisodiy farovonlikning o'sishi;

9) Mintaqada siyosiy hamkorlikning rivojlanishi va integratsion birlashmaga a'zo mamlakatlarning uchinchi mamlakatlarga nisbatan siyosiy pozitsiyasining mustahkamlanishi;

Bu omillarning barchasi o'zaro bog'liqdir. Integratsiyalashuv-mamlakatlar o'rtasidagi (avvalambor, xalqaro mehnat taqsimoti asosida) barqaror o'zaro aloqalar rivojlanishi jarayoni va qayta ishlab chiqarishning milliy xo'jalik doirasidan chetga chiqishidir.

Integratsiyaviy jarayonlar rivojlanishining boshqa omili xalqaro mehnat taqsimoti tuzilishidagi chuqur ilgari siljishlar (ilmiy-texnika inqilobi ta'siri ostidagi) hisoblanadi. Xalqaro mehnat taqsimoti mamlakatlar o'rtasida mehnatni ijtimoiy-hududiy taqsimlashni rivojlantirishning ma'lum mahsulot ishlab chiqarishni alohida mamlakatlarda barqaror jamlashni nazarda tutuvchi yuqori bosqichidir.

13.2. Iqtisodiy integratsiya shakllanishining shart-sharoitlari va uning bosqichlari

Iqtisodiy integratsiya shakllanishining shart-sharoitlarini tahlil qilamiz. Ular quyidagilardir:

- Integratsiyalashayotgan mamlakatlar iqtisodiy rivojlanishi va bozor munosabatlaridagi yetukligi darajasining yaqinligi. Kamdan-kam istisnolardan tashqari, qolgan barcha hollarda davlatlararo integratsiya yo industrial mamlakatlar yoki rivojlanayotgan mamlakatlar orasida rivojlanadi. Hatto, sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar va rivojlanayotgan mamlakatlar doirasida, taxminan bir xil iqtisodiy rivojlanish darajasidagi davlatlar o'rtasida integratsion jarayonlar eng faol bo'ladi.

- Integratsiyalashayotgan mamlakatlarning jo'g'rofiy yaqinligi, ko'p hollarda umumiy chegara va tarixan shakllangan iqtisodiy aloqalarning mavjudligi. Dunyodagi integratsion birlashmalarning aksariyati jo'g'rofiy jihatdan bir-biriga yaqin joylashgan, transport aloqalariga ega bo'lgan va ko'pincha bir tilda gaplashadigan bir necha qo'shni mamlakatlardan boshlangan edi.

- Rivojlanish, siyosiy hamkorlik va turli sohada mamlakatlar oldida turgan iqtisodiy va boshqa muammolarning umumiyliigi. Iqtisodiy integratsiya integratsiyalashayotgan mamlakatlar oldida mavjud bo'lgan aniq muammolar to'plamini hal qilishga qaratiladi. Balki asosiy muammosi-bozor iqtisodiyotining asoslarini yaratishga bo'lgan mamlakatlar bozorining sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlari, umumiy valyutani joriy qilishni talab etadigan davlatlar bilan integratsiyalashuv mumkin emasligi yaqqol ayonligi bunga sababdir.

- Ustunlikni namoyish qilish samarasi. Integratsion birlashmalarni tuzgan davlatlarda odatda ijobiy iqtisodiy siljishlar (iqtisodiy o'sish sur'atlarining tezlashuvi, inflyasiyaning pasayishi, ish bilan bandlikning o'sishi) ro'y beradi va

bu shubhasiz o'zgarishlarni kuzatib borayotgan boshqa mamlakatlarga ma'lum ruhiy ta'sir ko'rsatadi..

• "Domino samarasi". U yoki bu mintaqadagi mamlakatlarning ko'pchiligi integratsion birlashmaga a'zo bo'lgach, bu birlashma doirasidan chetda qolgan mamlakatlar, shubhasiz, ba'zi qiyinchiliklarga duch keladi. Bu qiyinchiliklar mazkur guruhga kiruvchi mamlakatlar iqtisodiy aloqalarining uzviyligi bilan bogliqdir. Bu ko'pincha, hatto, integratsiya doirasidan tashqarida qolishdan qo'rqib, integratsiya doirasidan chetdan qolgan mamlakatlar bilan savdoni qisqartirishga ham olib keladi.¹⁰⁴

Hozirgi kunda xalqaro iqtisodiyotda yuzaga kelayotgan va rivojlanayotgan ko'plab integratsion birlashmalar aslida o'z oldiga bir-biriga o'xshash vazifalarni qo'yadilar. Bular quyidagilardan iborat:

1. Keng ko'lamli iqtisodiyot ustunliklaridan foydalanish. Keng ko'lamli iqtisodiyot nazariyasi asosida bozorlar hajmini kengaytirish, transaktsion xarajatlarni kamaytirish va boshqa bir qator afzalliklardan foydalanish. Bu, o'z navbatida, katta hajmdagi bozorlarga katta ishtiyoq bilan kirib keladigan to'g'ridan-to'g'ri chet el investitsiyalarini jalb qilishga bevosita imkon beradi.

2. Qulay tashqi siyosiy muhitni yaratish. Ko'plab integratsion birlashmalarining muhim maqsadi ularda ishtirok etuvchi davlatlarning siyosiy, harbiy, ijtimoiy, madaniy va boshqa noiqtisodiy sohalarda bir-birini tushunishi va hamkorligini mustahkamlashdir.

3. Savdo siyosatidagi vazifalarni hal qilish. Mintaqaviy integratsiya, ko'pincha, GAAT/BST doirasida ishtirok etayotgan mamlakatlarning muzokarasi nuqtai nazaridan olib qaraladi. Mamlakatlar bloki nomidan kelishilgan holdagi bayonot ancha jiddiy hisoblanadi va savdo siyosati sohasida kutilgan natijalarni beradi.

4. Iqtisodiyotni tuzilmaviy qayta qurishga ko'maklashish. O'z qo'shinlarini integratsiya jarayonlariga qo'shar ekanlar sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarroq davlatlar ham o'sha mamlakatlardagi to'laqonli va katta hajmli bozorlarni yaratish hamda ulardagi bozor islohotlarining ildiz otishidan manfaatdor bo'ladi. Yevropa Ittifoqining u yoki bu shakliga qo'shila turib, ko'plab G'arbiy Yevropa mamlakatlari shu maqsadlarni ko'zlagan edi.

Milliy sanoatning yosh sohaslarini qo'llab-quvvatlash. Hatto, integratsion birlashmalar uchinchi mamlakatlarga nisbatan kamsituvchi choralarini nazarda tutmaganlarida ham, ular faoliyati uchun kengroq mintaqaviy bozor ochiladigan

mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash usuli sifatida qaraladi.

¹⁰⁴ А. Киреев. Международная экономика, учеб.пособ. Часть I. Международная микроэкономика. М.: Международная экономика 1999.

Tarixan integratsion jarayonlar bir nechta asosiy bosqichlar asosida rivojlanib keldi. Ularning har biri uning rivojlanishining ma'lum darajaga etganligini ifoda etadi. Integratsion guruhlar tipologiyasining asoslari ishtirokchi mamlakatlar milliy iqtisodiyotining makro va mikro darajada o'zaro yaqinlashishi va bir-birini iqtisodiy jihatdan naqadar chuqur kirib borishini baholashda namoyon bo'ladi.

Jahon iqtisodiyotidagi integratsion jarayonlarni rivojlantirish bo'yicha to'plangan tajriba iqtisodiy integratsiyaning yuzaga kelishi va rivojlanishida besh bosqichdan o'tish zarurligidan dalolat beradi

Birinchi bosqich-zamonaviy talqinda pereferensial savdo kelishuvlari. Erkin savdo hududlari iqtisodiy integratsiyaning boshlang'ich bosqichi bo'lib hisoblanadi. Erkin savdo hududlari amalda ikki va undan ortiq davlatlarning o'zaro savdosida bojlar, litsenziyalar va kvotalarni muzlatish va asta sekinlik bilan bekor qilish to'g'risidagi bitimning imzolaniishi natijasida yuzaga keladi.

Ikkinchi bosqich - ishtirokchi mamlakatlar o'rtasida bojxona tariflari va boshqa cheklashlarni bekor qilib, erkin savdo hududlarini tashkil etish. Ishtirokchi mamlakatlar bu bosqichda o'zaro savdo to'siqlarini bekor qiladi, lekin uchinchi mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalarda to'la erkinlikni saqlab qoladilar (masalan, bojxona poshlinalarini yoxud boshqa cheklashlarni bekor qilish yoki yangiliklarni kiritish va savdo-iqtisodiy shartnomalar, bitimlar tuzish huquqlari). Buning oqibatida mamlakatlar o'rtasida ularning chegaralarini kesib o'tayotgan tovarlarning kelib chiqishini nazorat qiladigan va tegishli uchinch mamlakatlardan imtiyozli ravishda tovarlarni olib kirishga to'sqinlik qiladigan bojxona chegaralari hamda postlari saqlanib qoladi. Bunday erkin savdo hududlarga (zonalarga) 1960 yildan buyon mavjud bo'lgan Yevropa erkin savdo uyushmasini misol qilib keltirish mumkin.

Erkin savdo hududlarining ijobiy tomonlariga ishtirokchi mamlakatlar savdo siyosatida barqarorlikni o'rnatilishini kiritish mumkin. Bunday hududlarga a'zo mamlakatlarni xalqaro iqtisodiy munosabatlarga jalb etish jarayonini tezlashtirishga yordam beradi, ular xalqaro mehnat taqsimotidan samarali foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Erkin savdo hududlarining salbiy tomonlariga keladigan bo'lsak, ular ichki bozor raqobatining kuchayishi bilan belgilanadi, chunki bu milliy ishlab chiqaruvchilarga salbiy ta'sir etishi va bankrotlik xavfini kuchaytirishi mumkin. Bu bosqichda millatlararo tartibga soluvchi tashkilotlarni tashkil etish ko'zda tutilmaydi. Bu esa o'z navbatida birgalikda qarorlar qabul qilish jarayonlarini sekinlashtiradi.

Uchinchi bosqich - savdo va ishchi kuchi, kapital aylanishida Yagona tariflarni o'rnatgan holda, bojxona ittifoqi tuzishdir. Integratsiyaning bu bosqichida davlatlar faqat o'zaro to'siqlarni bartaraf etibgina qolmay, balki tashqi savdo to'siqlarining Yagona tizimini va uchinchi davlatlarga nisbatan bojxona poshlinalarining Yagona tizimini tashkil qiladilar. Ya'ni xuquqiy nuqtai nazardan Bojxona Ittifoqi (BI) ikki va undan ortiq davlatlar o'rtasida o'zaro va uchinchi mamlakatlarga nisbatan soddalashtirilgan soliq siyosatini o'tkazilishini aks ettiradi,

bu Yagona iqtisodiy makonni shakllantirish va ana shu makon doirasida har qanday bojxona chegaralarini bartaraf etishni anglatadi. Bunda ishtirokchi mamlakatlar chegaralari bilan belgilangan Yagona bojxona makoni vujudga keladi. Bunday tashkilotlar tuzilmalari qatoriga Yevropa Ittifoqiga asos bo'lgan Yevropa iqtisodiy hamjamiyatini misol qilib kiritish mumkin. Uchinchi bosqich - real iqtisodiy integratsiyaning boshlang'ich fazasi-Iqtisodiy ittifoqning tashkil topishidir. Bu bosqichda davlatlar o'z milliy chegaralari orqali faqat tovarlar emas, balki barcha ishlab chiqarish omillari kapital, ishchi kuchi, texnologiya va ma'lumotlarni erkin harakati haqida kelishadilar. Natijada umumiy bozor makoni, umumiy bozor shakllanadi. Bojxona ittifoqini umumiy bozorga aylantirish jarayoni faqatgina savdoni emas, balki iqtisodiy siyosatning boshqa sohalarini ham qamrab oluvchi qonuniy me'yorlarni uyg'unlashtirish masalalarini ham hal etish bilan bog'liqdir. Shuning uchun ham ichki bojxona to'siqlari va boshqa cheklashlarni bartaraf etish orqali uchinchi mamlakatlar bilan savdoda umumiy tamoyillarni ishlab chiqish zarurki, buning natijasida milliy chegaralar orqali tovarlar, xizmatlar, kapital va ishchi kuchining har qanday to'siqlarsiz o'tishiga sharoit yaratiladi. Umumiy bozorni shakllantirishda jamoatchilik fondlarini yaratish zaruriyati tug'iladi. Bundan tashqari millatlararo muvofiqlashtiruvchi tashkilotlarning tuzilishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Yevropa Ittifoqi tajribasidan ma'lumki, bunday tashkilotlarni tashkil etmasdan turib milliy qonunchilik me'yorlarini soddalashtirish va integratsion birlashma ishtirokchilarining umumiy qarorlarini bajarilishini nazorat qilish tizimini joriy etish mumkin emas. Bunda ishtirokchi mamlakatlar chegaralari bilan belgilangan Yagona bojxona makoni vujudga keladi.

13.1.-jadval.

Integratsiya jarayonlari shakllari va bosqichlari

	Integratsiya Tiplari	Belgilari
1.	Preferensial savdo kelishuvlari	O'zaro savdoda tariflar va boshqa to'siqlar olib tashlanadi. Uchinchi mamlakatlarga nisbatan milliy tariflar saqlanadi. Davlatlararo boshqaruv organlari tuzilmaydi.
2.	Erkin savdo zonalari	Bitim shakli. Bunda qatnashchilar bir-birlariga nisbatan bojxona tariflari va kvotalarini olib tashlash to'g'risida ahdlashadilar. Uchinchi mamlakatlarga nisbatan har kimning o'z siyosati mavjud bo'ladi. Misol uchun: NAFTA, ANZSERTA, ilgari Yevropa iqtisodiy hamjamiyati.
3	Bojxona ittifoqi	Uchinchi mamlakatlarga nisbatan Yagona bojxona siyosati. Biroq bunda ham jiddiyroq ichki qarama-qarshiliklar paydo bo'ladi. Yevropa iqtisodiy hamjamiyati buning misoli bo'lishi mumkin.
4	Umumiy bozor	Ishtirokchi mamlakatlar o'rtasida ishlab chiqarishning barcha harakati uchun to'siqlarni to'liq bartaraf etish. Iqtisodiy siyosatni to'liq kelishish, iqtisodiy ko'rsatkichlarni tenglashtirish kabi masalalar qal etish jarayonida turadi.

5	To'liq iqtisodiy integratsiya	Yagona iqtisodiy siyosat ia buning oqibati sifatida qonunchilik bazasini bixillashirish. Shartlari: umumiy soliq tizimi, Yagona standartlarning mavjudligi; mehnat to'g'risidagi Yagona qonunlar va boshqalar
5.1.	Iqtisodiy ittifoq	Yuqori iqtisodiy rivojlanish bosqichida paydo bo'ladi. Iqtisodiy siyosat (hatto Yagona iqtisodiy siyosat) kelishiladi va shuning asosida barcha to'siqlar olib tashlanadi. Davlatlararo (davlatlardan yuqori turuvchi) organlar tashkil etiladi. Barcha qatnashchi mamlakatlarda yirik iqtisodiy islohotlar amalga oshiriladi.
5.2.	Valyuta ittifoqi	Iqtisodiy ittifoq shakli va ayni bir uning yirik qismi. Quyidagilar valyuta ittifoqining xarakterli belgilari hisoblanadi: - Milliy valyutalarning kechishilgan (birgalikdagi) muomalasi; qatnashchi mamlakatlarning Markaziy banklari tomonidan maqsadga qaratilgan holda qo'llab-quvvatlanadigan qat'i begilangan valyuta kurslarining o'rnatish; ushbu xalqaro valyuta birligining emissiya markazi hisoblangan Yagona mintaqaviy bank shakllantirilishi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda valyuta ittifoqi deganda kliring bitimlari tushuniladi.

Manba: A.Kireev *Mejdunarodnaya ekonomika*, M., 2004 g.

Bunday tashkilotlar tuzilmalari qatoriga Yevropa Ittifoqiga asos bo'lgan Yevropa iqtisodiy hamjamiyatini misol qilib kiritish mumkin.

Beshinchi bosqich - Yagona iqtisodiy siyosat, umumiy valyuta va milliy darajadan ustun turuvchi tartibga solish tashkilotlariga ega to'liq integratsiya. Integratsiyaning bu darajasiga erishish siyosiy-iqtisodiy ittifoq unga kirayotgan davlatlar integratsiyaning oldingi bosqichlarida erishilgan natijalarni hisobga olgan holda, uchinchi mamlakatlarga nisbatan birgalikda savdo, so'ngra umuman, iqtisodiy siyosatni olib borish hamda iqtisodiyotni tartibga solish tizimini birhillashtirish haqida kelishuvlarni o'z ichiga oladi. Integratsiyaning ushbu bosqichi qatnashuvchi mamlakatlarning tashqi siyosatini kelishilgan holda olib borilishini ko'zda tutadi. Bu esa, o'z navbatida har bir qatnashuvchi mamlakat va umuman, ittifoqning iqtisodiy rivojlanish manfaatlari yo'lida bor imkoniyat va vositalarni o'zaro manfaatli birlashtirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Oxirgi ikki bosqich u yoki bu integratsion guruhning xususiyati bilan bog'liq, ma'lum kichik bosqichlarni o'z ichiga olishi mumkin. Jahonda mavjud bo'lgan integratsion guruhlar ko'pincha formal integratsion bosqichda bo'lib, integratsion rivojlanishning birinchi va ikkinchi bosqichlaridadirlar.

Jahon tajribasini o'rganish shundan dalolat beradiki, integratsiya davlatning jahon iqtisodiyotiga qo'shilishini rag'batlantirish uchun samarali, tub tashqi iqtisodiy siyosat ekanligini, barqaror iqtisodiy o'sishni, aholi daromadlari o'sishini, inson kapitali jamlanishini, iqtisodiyotda ilg'or texnologik va tarkibiy siljishlar yuz berishini, ishlab chiqarish, investitsiyalarni boshqarish hamda ularning sifati oshishini ta'minlashidan dalolat beradi.

13.3. Iqtisodiy integratsiyaning milliy iqtisodiyotlarga ta'siri

Yevropa hamjamiyati yuzaga kelgunga qadar iqtisodiyot fanida "iqtisodiy integratsiya" atamasi ma'lum emas edi. Biroq milliy davlatlar orasidagi "bozorlar integratsiyasi" va "siyosat integratsiyasi" kabi jarayonlar uzoq vaqtlardan beri mavjud. Yagona milliy bozorlar savdoning stixiyali rivojlanishi va mehnat taqsimoti natijasida shakllanib keldi. Bu jarayonlarning yuqori bosqichi sifatida birlashgan milliy iqtisodiyot komplekslarining yuzaga kelishi bo'ldi.

Yevropa integratsiyalashuvining yo'li ham shu kabi bo'ldi: Yagona ichki bozor yaratildi, Yevropa hamjamiyati bo'ylab Yagona iqtisodiy qonunchilik tizimi va Yagona (yoki hech bo'lmaganda uyg'unlashgan) iqtisodiy siyosat olib borilib boshlandi. Biroq alohida olingan milliy davlatlar ichidagi birlashtiruvchi jarayonlar bilan davlatlararo birlashtiruvchi jarayonlar orasida jiddiy sifat jihatidan farqlar mavjud edi.

Faqatgina 50-yillarga kelibgina tadqiqotchilar jamoatchilik diqqat-e'tiborini erkin savdo zona va bojxona ittifoqlarini tashkil etish shubhasiz dunyo miqyosida erkin savdo paradigmasidan chekinish ekanligiga qarata boshlashdi.

Integratsiya - integratsion guruh ichida erkin savdoning maksimal rivojini, lekin shu bilan birga ushbu guruh va tashqi olam orasidagi proteksionizmning kuchayishini anglatadi. Shu sababli, hududiy integratsiyaning ratsionalligi yoki irratsionalligi masalasi, pirovard natijada, ikki o'zaro qarama-qarshi samaralarning nisbatiga keltiriladi.

Bir tomondan, agarda erkin savdo zonasini yoki bojxona ittifoqini yaratilishi natijasida qimmat ichki ishlab chiqarishni arzonroq import bilan almashtirilsa, u holda «savdoni tashkil etish» (trade creation) ro'y beradi. Boshqa tarafdin, agarda integratsiya natijasida uchinchi davlatlardan olinadigan arzon import, erkin savdo zonasi yoki bojxona ittifoqi bo'yicha qo'shni-davlatdan olinadigan qimmat import bilan almashtirilsa, u holda «savdoni chalg'itish» (trade diversion) ro'y beradi. Birinchi bor bu konsepsiya Dj.Viner va M.Bielar tomonidan 1950 yilda, ya'ni «oltilik»ning bojxona ittifoqi tuzishiga qadar, ilgari surilgan edi.¹⁰⁵

Agar:

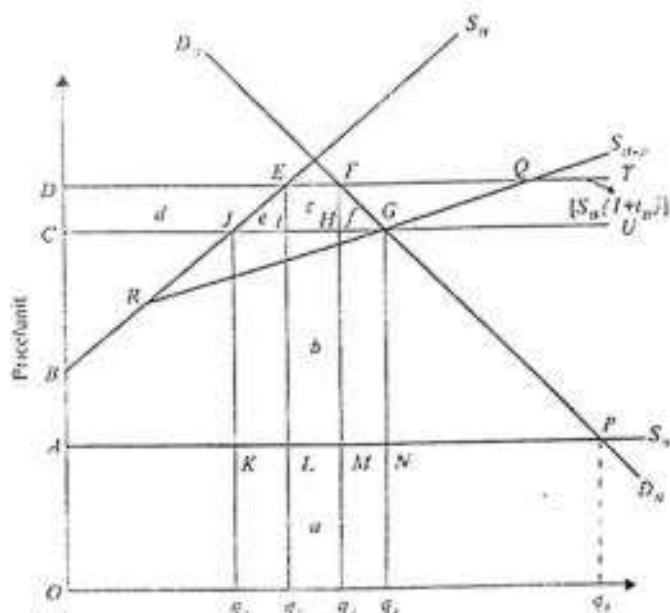
- Tovarlar va ishlab chiqarish omillari bozorlarida mukammal raqobat mavjud;
- Barcha resurslar to'la mashg'ul;
- Barcha kattaliklar biror bir xarajatsiz yangi sharoitlarga avtomatik tarzda moslashadi;

¹⁰⁵ Шемятенков В. Европейская интеграция М.: Международные отношения. 2003. 242 стр.

- Alohida olingan davlat ichida omillarning to'la mobilligi, hamda davlatlararo omillarda mobillikning absolyut yo'qligi;

- Xarajatlar va narxlarning aniq mosligi;

kabilar o'rinli deb qabul qilinsa, u holda N (bojxona ittifoqiga kirishni rejalashtirayotgan mamlakat), davlatlar orasidagi savdoning shakllanishi va chalg'itilishi orasidagi nisbat, R (N davlatning bojxona ittifoqi bo'yicha potentsial sherigi) va W (dunyoning barcha boshqa davlatlari) quyidagi diagramma ko'rinishida tasvirlanishi mumkin:

13.1.-rasm. Savdoning tashkil etilishi va savdodan chetlanish

Eslatma. 13.1.- rasmdagi koordinatalar o'qi ma'lum turdagi tovarning narxi va miqdorini anglatadi.

D_H - ushbu tovarga H mamlakatning ehtiyojlik egri chizig'i;

S_W — ushbu tovarni jahon bozori yoki W mamlakatlarining takliflari egri chizig'i (taklifning butkul elastikligi va bojxona tariflari yo'qligi sharti asosida);

S_H – ushbu tovarni H mamlakati tomonidan taklif egri chizig'i;

S_{H+P} - H va P lar birgalikdagi (tariflar yo'qligi sharti asosida) takliflarining egri chizig'i. Bunda H va P mamlakatlardagi taklif bahosi o'rtacha jahon baholaridan yuqori deb faraz qilinadi, aks holda bo'xona ittifoqini tuzishga ma'no bo'lmay qoladi.

Agarda N mamlakat jahonning barcha mamlakatlari bilan erkin savdo rejimiga ega bo'lsa, talab va taklifning muvozanat nuqtasi shunday R nuqta bo'ladiki, bunda ushbu tovarning minimal ichki bahosi (OA) ga va ichki iste'molning maksimal hajmi q_5 ga erishiladi. Bunda N mamlakat ushbu tovarni o'zida ishlab chiqarmaydi va bojxona daromadini olmaydi deb faraz qilinadi.

Agarda N mamlakat AD ga teng bo'lgan nodiskriminatsion t_H tarif kiritrsa, u holda ushbu tovarning N mamlakatdagi samarali taklif chizig'i BREFQT ko'rinishni oladi: o'zining taklif chizig'i E nuqtagacha, keyin jahon bozorining $[S_W(1+t_H)]$ tarif bilan chegaralangan taklif chizig'i. Tovarning ichki bahosi bunda OD ga teng, ichki ishlab chiqarish hajmi - Oq_2 , ichki iste'mol hajmi - Oq_3 , import hajmi esa- q_2q_3 . N mamlakat import mahsulot uchun q_2 LMqq₃ a ni to'laydi, o'z navbatida mamlakat ichidagi iste'molchilar esa- q_2 Ef_q (a+b+c). Ular orasidagi farq (LEFMqb+c) davlatning bojxona daromadini tashkil etadi.

Faraz qilaylik, N va R mamlakatlar bojxona ittifoqini tuzsinlar. Bu holda AD tarif R davlatdan boshqa dunyoning barcha davlatlariga taalluqli bo'ladi. Unda samarali taklif BRGQT ko'rinishdagi chiziq bo'ladi. Bojxona ittifoqi hududidagi narx, N mamlakatdagi ichki ishlab chiqarishning q_1 darajagacha qisqarishi natijasida, OC darajagacha tushadi. Import esa q_1 q_3 gacha, iste'mol esa Oq_4 gacha ko'tariladi, qo'shimcha importning hammasi R mamlakatdan keladi.

Barcha shu o'zgarishlar natijasida hosil bo'ladigan iqtisodiy samarani baholash, iste'molchining foydasi nuqtai nazaridan amalga oshiriladi (bunda ishlab chiqaruvchining qiziqishlari e'tiborga olinmaydi, chunki avvaldan kelishib olgan shartlar bo'yicha ushbu sohada band bo'lgan resurslar avtomatik tarzda boshqa sohalarda ishlatila boshlaydi).

Nodiskriminatsion tarif shartlarida mavjud bo'lgan holatga solishtirilganda, iste'molchining yutug'i CDFG ($qd+e+c+f$) ni tashkil etadi. Yutuqning bir qismi (d) ishlab chiqaruvchilar foydasining kamayishi natijasida, boshqa qismi (s) - bojxona daromadining qaytishi natijasida hosil bo'ladi. Shu sababli, bojxona ittifoqini toza holda o'rganish natijasida, faqatgina e va f qismlarigina hisobga olish darkor.

Ichki ishlab chiqarishning Oq_2 dan Oq_1 gacha kamayishi importning q_1 q_2 kattalikka oshishiga olib keladi. Importning narxi q_1JEq_2 ni, xuddi shu miqdordagi tovarni ichki ishlab chiqarishning narxi esa q_1JEq_2 ni tashkil etadi. Shunday qilib, iste'molchilarning yutug'i e ga teng bo'ladi. Iste'molning Oq_3 dan Oq_4 gacha o'sishi importning q_3 q_4 kattalikka oshishiga olib keladi. Qo'shimcha importning narxi q_3HGq_4 ga, import qilingan tovarlar beradigan qoniqtirish kattaligi (shartli miqdoriy ifodasi) esa q_3FGq_4 ga teng bo'ladi. Demak, toza yutuq f ga teng.

Shuni hisobga olish lozimki, erkin savdoda q_3q_4 importning narxi a ga teng bo'lgan bo'lar edi. Bojxona ittifoqini tashkil etilgandan keyin bu raqam a+b gacha oshadi, lekin bunda davlat b ga teng kattalikdagi bojxona daromadini yo'qotadi. Shuning uchun, bojxona ittifoqining samaradorligini xulosaviy baholash uchun savdoni tashkil etish (yoki toza yutuq) kattaligini ifodalovchi e+f zonasi bilan, savdodan chetlanish (yoki toza yutqazuv) ni ifodalovchi b zonani solishtirish zarur.

Viner va Bielarning konsepsiyasidan yana bir juda muhim xulosa kelib chiqadi. Agarda bojxona ittifoqi tarifning uni man qiluvchi darajaga olib keluvchi kattaligida tashkil qilinayotgan bo'lsa, bojxona ittifoqining o'rnatilishi batamom savdoni tashkil etilishiga olib keladi. Lekin agarda N mamlakat bojxona ittifoqiga erkin savdo rejimidan o'tsa, u holda bojxona ittifoqining yaratilishi natijasi batamom savdodan chetlanishga olib keladi.¹⁰⁶

Savdoni «tashkil etish» va «savdodan chetlatish» tushunchalari xalqaro savdoning «sofi» nazariyasi doirasida paydo bo'ldi. Ular butunlay sun'iy shartlar va farazlar asosida qurilgan. Bunda Yevropa ittifoqi oddiygina bojxona ittifoqi doirasidan anchagina kengroq ekanligi hisobga olinayotgani yo'q. Shu sababli, Yevropa integratsiyasining samarasi batamom savdoni tashkil etish – savdodan chetlanish samarasi bilangina aniqlanib qolmaydi.

A.Kuper va B.F.Massellar 1965 yili asosli ravishda ta'kidlashgan ediki, N mamlakat bojxona ittifoqini tashkil etishdan avval bo'lajak sherigini qo'shgan holda barcha mamlakatlar uchun bojxona tarifini kamaytirishi mumkin. U holda bojxona ittifoqi OS narxda tashkil etiladi. Bu esa shuni anglatadiki, savdoni tashkil etish natijasida e+f foyda olinadi, savdodan chetlatish bo'yicha yo'qotishlar esa bo'lmaydi, chunki samarali talab yangi chizig'i BJGU bo'ladi. Bundan esa N mamlakatga uchinchi mamlakatlardan tovarlar avvalgidек a narx bo'yicha kelaveradi. Shu bilan birga savdoning tashkil etishi munosabati bilan kelib chiqadigan barcha qo'shimcha import arzonroq bo'ladi, shu yili X.Dj.Djonsonning ishi paydo bo'ldi, unda yaqqol keynsianlik motivlari yangradi, xususan, xususiy va jamoat sarf-xarajatlarini ajratish ko'rindi. Djonsон hukumatlar tariflardan asosan iqtisoddan tashqari maqsadlar, birinchi navbatda jamiyat ehtiyojlarini qondirish, milliy sanoat va daromadni himoya qilish kabi maqsadlarga erishish uchun foydalanishlari isbotlashga o'rinib ko'rdi. Shunday mulohazalarga asoslangan proteksion siyosat o'zining iqtisodiy ma'nosiga ega. Uning limiti milliy sanoat faoliyatining jamiyat tomonidan iste'mol qilinishing maksimal foydaliligi bilan ishlab chiqarishni xalqaro raqobatdan himoya qilish natijasida yuzaga keladigan maksimal ortiqcha xususiy sarf-xarajatlar orasidagi muvozanat nuqtasi bo'ladi. Bu sarf xarajatlar ikki qismdan iborat: ishlab chiqarishning chegaraviy sarf xarajatlari, hamda xususiy iste'molning chegaraviy sarf-xarajatlari. Birinchi element ishlab chiqarishning ichki sarf-xarajatlari jahonnikidan qanchalik ko'p bo'lishi bilan aniqlanadi. Ikkinchisi esa bojxona tariflarining o'rnatilishi va ichki bozorda narxlarining ko'tarilishi natijasida iste'mol talabining kamayishiga teng. Ikkinchi elementning dinamikasi tarif kattaligi talab va taklifning elastikligiga bog'liq bo'ladi. Muvozanat nuqtasi sanoat ishlab chiqarishining jamiyat tomonidan afzal deb topilishining miqdoriy ifodasi bo'lib xizmat qiladi.

¹⁰⁶ Шемятенков В. Европейская интеграция М.: Международные отношения.2003. 245 стр.

Agarda bu sxemani faqatgina N mamlakatga emas, balki uning bojxona ittifoqi bo'yicha sherigiga ham qo'llanilsa, u holda ikkala mamlakat ham nafaqat savdoni tashkil etishdan, balki savdodan chetlanishdan ham yutishi kelib chiqadi. Bundan tashqari, savdodan chetlatish N mamlakat uchun maqsadga muvofiqroq, chunki bunda ichki sanoat ishlab chiqarishini qisqartirish talab etilmaydi. Savdoni tashkil etish ham chalg'itish ham ishlab chiqarish ko'lamini kengaytirish hisobiga ijobiy samara berishi mumkin.

Yevropa integratsiyasining jahon iqtisodiyotida mustaqil voqelik sifatida iqtisodiy asoslarini anglash borasidagi birinchi qadamlar 50-yillarning boshlarida mashhur golland iqtisodchisi Yan Tinbergen tomonidan amalga oshirildi. U birinchi bo'lib «salbiy» va «ijobiy» integratsiya orasidagi farqni ko'rsatib berdi. Salbiy integratsiya, oddiygina, tovarlar, xizmatlar va ishlab chiqarish faktorlarining chegaralararo xarakatlari yo'lidagi to'siqlarni bartaraf etishni nazarda tutadi. Iqtisodiyot nazariyaning an'anaviy qonunlariga ko'ra, bu avtomatik tarzda raqobatni kuchayishiga, narxlarni tushishi va tovarlar, xizmatlar va ishlab chiqarish faktorlarining sifatini oshishiga, va natijada iqtisodiyotning samarali o'sishiga olib keladi. Ijobiy integratsiya - bu tovarlar, xizmatlar va ishlab chiqarish faktorlari mobilligini yanada oshiruvchi qonunlar qabul qilinishi va institutlarning tashkil etilishidir.¹⁰⁷

Integratsiya iqtisodiy nazariyasining rivojlanishi yo'lidagi muhim qadam bo'lib B.Balassaning ishlari bo'ldi, u integratsiyaning dinamik samaralarini va ularning integratsiyalashuvchi mamlakatlar yalpi ichki mahsulotlarining o'sish templariga ta'sirini tizimlashtirishga harakat qildi. Bu kabi dinamik samaralar qatoriga quyidagilar kiradi:

- Ishlab chiqarish masshtablarini kengaytirish hisobiga hosil bo'ladigan iqtisod. Bunday iqtisod, agarda bozorni kengaytirish firmalar va sohalarga integratsion jarayonlar boshlangunga qadar ishlatilmagan ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish imkonini berganda yuzaga keladi.

- Firma va sohalarga nisbatan tashqi bo'lgan iqtisod. Bunday iqtisod butun iqtisoddagi umumiy va xususiy sarf-xarajatlarni kamytirish evaziga yuzaga kelishi mumkin.

- Qutblanish samarasi. Bu samaraning mohiyati qatnashuvchi mamlakatlarning birida boshqa mamlakatda savdoni tashkil etish yoki ishlab chiqarish faktorlarining boshqa yoqqa yo'naltirilishi natijasida yuzaga keladigan iqtisodiy faoliyatning kumulyativ qisqarishidan iborat.

- Real investitsiyalar va hajmlarni joylashtirishga ta'sir.

- Umumiy iqtisodiy samaradorlikka ta'sir.

Ali M.E.-Agraning mulohazalari ham shu yo'nalishdadir. Uning konsepsiyasiga ko'ra, erkin savdo va bojxona ittifoqi zonalarining afzalliklari qatoriga quyidagilar kiradi:

¹⁰⁷ А.Киреев Международная экономика Ч 1. М.:Международная экономика 2004 г.

- Solishtirma afzalliklar qonuniga mos ravishda ixtisoslashishning kengayishi natijasida ishlab chiqarish samaradorligining o'sishi.

- Bozor ko'lamining kengayishi natijasida hosil bo'ladigan ishlab chiqarish masshtabinining iqtisodiy samarasidan yaxshiroq foydalanish natijasida ishlab chiqarish hajmining o'sishi.

- Savdo shart-sharoitlarini yaxshilashga imkoniyat beruvchi, xalqaro maydondagi muzokaralar pozitsiyasining mustahkamlanishi.

- Kuchliroq raqobat natijasida zarur bo'lib boradigan ishlab chiqarish samaradorligi sohasidagi o'zgarishlar.

- Ilmiy-texnik progress tezlashishi natijasida paydo bo'ladigan va ishlab chiqarish omillarida miqdor jihatidan ham, sifat jihatidan ham aks etuvchi o'zgarishlar.

Iqtisodiy integratsiyaning yanada yuqori shakllari quyidagilar natijasida qo'shimcha ijobiy samara beradi:

- Chegaralararo savdoga halaqit qiluvchi to'siqlarni bartaraf etish borasidagi ishlab chiqarish omillari mobilligining o'sishi;

- Pul-kredit va solik siyosatining koordinatsiyasi;

- To'la bandlikka o'tish, tezkor iqtisodiy o'sish va integratsiyalashuvchi mamlakatlarning umumiy maqsadlariga daromadni adolatli taqsimlash.¹⁰⁸

13.4. G'arbiy Yevropada integratsiya jarayonlarining rivojlanishi

Integratsiya G'arbiy Yevropa mamlakatlari iqtisodiyotida o'zining eng to'liq rivojlanishiga erishdi. G'arbiy Yevropa integratsiyasi ob'ektiv iqtisodiy jarayonlardan tashqari V.Gyugo, I.Kant kabi ko'plab Yevropa siyosiy va jamoat arboblari, mutafakkirlari tomonidan ilgari surilgan Yagona Yevropa g'oyalari bilan sug'orilgan edi. Yevropa Ittifoqi (EI)ning tashkil topishi va rivojlanishining zamonaviy tarixi 1951 yildan boshlanadi. Shu yil aprel oyida Yevropa ko'mir va po'lat birlashmasi to'g'risidagi shartnoma imzolandi. Unga oltita mamlakat - Fransiya, GFR, Italiya, Belgiya, Niderlandlar, Lyuksemburg kirdi. Bu G'arbiy Yevropa integratsiyasining o'ziga xos ibtidosi edi. G'arbiy Yevropa integratsiyasining real paydo bo'lishi va rivojlanishi 1957 yilga to'g'ri keladi. SHu yili yuqorida sanab o'tilgan mamlakatlar Yevropa iqtisodiy hamjamiyati (EIH) va Yevropa atom energiyasi hamjamiyati (Evratom) tashkil etish to'g'risidagi shartnomalarni imzoladilar. Hamjamiyatlar tarkibiga rivojlanish darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlar kirdi, bu ularning keyingi 15 yil mobaynida iqtisodiy o'sishining yuqori sur'atlarini belgilab berdi.

G'arbiy Yevropa integratsiyasining rivojlanishi 50-yillar oxiridan boshlab xozirgi vaqtgacha notekis va nisbatan ziddiyatli kechdi. Shu bilan birga Yevropa

¹⁰⁸ В.Шемитенков Европейская интеграция М.: Международные отношения.2003 г. 248ст

iqtisodiy hamjamiyatini tashkil etishda oldinga qo'yilgan maqsad va vazifalar etarlicha izchil va muvaffaqiyatli amalga oshirildi.

G'arbiy Yevropa iqtisodiy integratsiyasi rivojlanishi jarayonini shartli ravishda to'rtta bosqichga bo'lish mumkin.

Birinchi bosqich (50-yillar oxiri - 70-yillar o'rtasi). Hamjamiyat xayotidagi "oltin asr" hisoblanadi. Ushbu bosqich bo'xona ittifoqining muddatidan oldin tashkil etilishi Yagona agrar bozorning nisbatan muvaffaqiyatli shakllantirilishi, Elga uchta yangi mamlakat: Buyuk Britaniya, Daniya, Irlandiyaning kirishi bilan karakterlanadi.

Ko'pincha "Umumiy bozor" deb yuritiladigan Yevropa iqtisodiy hamjamiyatini tashkil etishning aniq maqsadlari quyidagilardan iborat edi:

- ishtirokchi davlatlar o'rtasidagi savdoda barcha cheklashlarni asta-sekin bartaraf etish;
- uchinchi mamlakatlar bilan savdoda umumiy bo'xona tarifini belgilash;
- "insonlar, kapital, xizmatlar" erkin xarakat qilishi uchun cheklashlarni tugatish;
- transport va kishlok xo'jaligi sohasida umumiy siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish;
- valyuta ittifoqini tashkil etish;
- soliq tizimini bixillashtirish;
- qonunchilikni yaqinlashtirish;
- kelishilgan iqtisodiy siyosat prinsiplarini ishlab chiqish.¹⁰⁹

Qatnashuvchi mamlakatlar tovarlari, kapitallari, xizmatlari va ishchi kuchi umumiy bozori tashkil etilishi vazifasining hal etilishini YEIH o'zining birinchi maqsadi qilib qo'ydi. Buning uchun bo'xona ittifoqi tashkil etildi. YEIHga aynan bo'xona ittifoqi asos qilib olingan. Bo'xona ittifoqi doirasida:

- ishtirokchi mamlakatlarning o'zaro savdosidagi savdo cheklashlari bekor qilindi;
- uchinchi mamlakatlarga nisbatan Yagona bo'xona tarifi belgilandi;
- kapitallar, kreditlar xarakati, pul o'tkazmalari, xizmatlar ko'rsatish erkinligiga erishildi;
- ish kuchining erkin migratsiyasi va yashash joyini erkin tanlash ta'minlandi.

Ushbu choralarning barchasi sanoat integratsiyasining jadallashuviga ko'maklashdi. Ayni bir vaqtning o'zida kompensatsiya yig'implari va kishlok xo'jaligi jamg'armasi orqali moliyalashtirish yordamida umumiy proteksionizm o'rnatish shaklida agrar integratsiyani amalga oshirishga urinib ko'rildi. YEIning agrar siyosati YEI azolari bo'lgan mamlakatlarning ko'plab qishlok xo'jaligi mahsulotlari uchun birdek minimal narxlar belgilanishini kafolatlovchi narxlarning Yagona tizimiga asoslanadi.

¹⁰⁹ Shodiev R.X., Maxmudov E.R. "Jahon iqtisodiyoti". – T.: "Gofur Gulom", 2005 y. - 92 b.

Umumiy bozor shakllantirilishi YEIH milliy monopoliyalarning transmilliy monopoliyalarga aylanishi jarayonini tezlashtirdi, sherik mamlakatlarning iqtisodiyotiga kirib borishga ko'maklashdi. YEIHning rivojlanishi hamdo'stlik qatnashchilari bo'lgan mamlakatlarning yakkalanib qolgan milliy xo'jaliklardan tashqi bozorga qaratilgan ochiq turdagi iqtisodiyotga jadal o'tishini anglatar edi.

Ikkinchi bosqich (70-yillar boshi - 80-yillar o'rtasi) YEI tarixiga Yevropa valyuta hamkorligi dasturi qabul qilinishiga, tashqi siyosiy kelishuvlarga muvaffaq bo'linganligi sifatida kirdi. Birok, baribir paydo bo'lgan salbiy tendensiyalar ushbu davrda G'arbiy Yevropa iqtisodiy integratsiyasining jiddiy tangligiga olib keldi. Ushbu tanglik "Evroskleroz" degan nom oldi. 80-yillar boshida YEI mamlakatlari o'rtasidagi rivojlanish darajasidagi tafovut ko'paydi. 1981 yilda Gretsiyaning YEI ga kirishi bilan ushbu tendensiya yanada aniqroq namoyon bo'ldi. chunki ushbu mamlakatning iqtisodiyoti hamjamiyatning boshqa qatnashchilariga taqqoslanganda ancha past darajada edi.

Uchinchi bosqich (80-yillar ikkinchi yarmi - 90-yillar boshi) - Hamjamiyat tarkibining yanada kengayish bosqichi bo'ldi. 1986 yilda Ispaniya va Portugaliyaning qo'shilishi ilgari mavjud bo'lgan mamlakatlararo nomutanosiblikning keskinlashuviga olib keldi. Shu bilan birga ayni ushbu davr G'arbiy Yevropa integratsiyasi rivojlanishidagi yangi kuchayish bilan xarakterlanadi. Bu eng avvalo, Yagona Yevropa Akti (YAEA) qabul qilinishi bilan bog'liqdir.

YAEA da hamjamiyat qatnashchilari bo'lgan mamlakatlarning umumiy maqsadi - Yevropa Ittifoqi tashkil etish tasdiqlandi. Yevropa Ittifoqi uzida hamjamiyat qatnashchilarining siyosiy alyansini ifodaladi va ularning iqtisodiy, valyuta-moliyaviy, insonparvarlik hamkorligining yuqori darajasinigina emas, balki tashqi siyosatni, shu jumladan, xavfsizlikni ta'minlashni kelishishni ham nazarda tutar edi. YAEA da Yagona iqtisodiy makon barpo etish maqsadi unda qayd etilgan markaziy qoida edi. YEIH qatnashchilari bo'lgan xar mamlakatlar Yagona xo'jalik organizmini tashkil etishi kerak edi. YAEA qabul qilinishi bilan hamdustlik a'zolari bo'lgan mamlakatlarni mikro va makroiqtisodiyot, siyosat, huquq fan va ekologiya, mintaqaviy rivojlanish, ijtimoiy munosabatlar sohasidagi integratsiya jarayonlari kuchaydi. 90-yillar boshida YEI a'zosi bo'lgan mamlakatlar Yagona bozor asoslarini barpo etishni amalda tugalladilar va valyuta-iqtisodiy va siyosiy ittifoqlarni shakllantirishga juda yaqinlashib qoldilar.

To'rtinchi bosqich (XX asrning 90-yillari o'rtasi - XXI asr boshi) da Yagona Yevropa Aktiga muvofiq 1993 yil 1 yanvardan boshlab hamjamiyat chegaralari ichida ishlab chiqarish omillarining erkin xarakat qilishi joriy etildi. Amalda hamjamiyat doirasida Yagona iqtisodiy makon paydo bo'ldi, bu EIning iqtisodiy integratsiyasining sifat jihatidan yangi bosqichiga kirganligini anglatar edi.

Maastrixt shartnomasi asosida (1992 yil fevral) 1994 yil 1 yanvardan boshlab YEIH qatnashchi mamlakatlari soni 15 ta bo'lgan Yevropa Ittifoqiga aylantirildi. NEI doirasida to'liq Yagona ichki bozor tashkil etish amalga oshirildi. Bundan buyongi integratsiya hamkorligi maqsadlari e'lon qilindi. Ular Yagona valyuta -

evro emissiyasi huquqi bilan Yagona Yevropa banki, ichki chegaralarsiz Yagona G'arbiy Yevropa makoni barpo etilishini o'z ichiga olar edi.

Maastrixt bitimlari (1991 yil, dekabr) G'arbiy Yevropa integratsiyasining rivojida sifat jihatidan yangi bir bosqich hisoblanadi, zero, unda mamlakatlarni mikro darajada bir-biriga yaqinlashtirish vazifasi qo'yilgan edi.

Maastrixt bitimlari Yevropa Ittifoqiga quyidagi vazifalarni yuklangan:

- Yagona valyuta yaratish va uni boshqarish;
- Yagona iqtisodiy siyosatni, ayniqsa, uning byudjet ishlariga taalluqli qismini muvofiqlashtirish, nazorat qilish, (o'rinli topilganda) kuchaytirish;
- erkin rakobatga asoslangan Yagona bozorni tashkil etish va himoyalash;
- boy va qashshoq mintaqalar o'rtasida tenglikka intilish hamda (imkon bo'lgan joylarda) mablag'larni qayta taqsimlash;
- qonunchilik va tartib-qoidani qo'llab-quvvatlash;
- ayrim fuqarolarning tub huquqlarini e'tirof etish va rivojlantirish;
- uchinchi mamlakatlarga nisbatan bamaslahat yuritiladigan savdo, keyinroq esa umumiy iqtisodiy siyosat to'g'risida, iqtisodiy siyosatni Yagonalashtirish borasida ham kelishib olishlarini nazarda tutadi.¹¹⁰

"Yagonalashgan", muvofiqlashtirilgan umumiy iqtisodiy siyosatni amalga oshirishni taqozo etuvchi mazkur qoidalarni ro'yobga chiqarish yo'lida esa ijroiya - muvofiqlashtirish vazifalari yuklatilgan xalqaro davlat tashkilotlariga ehtiyoj tug'ildi.

Xozirgi kunda 27 davlatdan iborat bo'lgan Yevropa Ittifoqi AQSH va Yaponiya bilan birgalikda dunyodagi asosiy ishlab chiqaruvchi hamda iste'molchilardan biri hisoblanadi. Yevrostat ma'lumotlariga ko'ra, jahon eksportining 57 foizi va importning 55 foizi uning ulushiga to'g'ri keladi. Ayni vaktida YEI mamlakatlarining jaxon savdosidagi ulushi keyingi yigirma yilda Ittifoq a'zolari soni ko'payganligiga qaramay, tushib ketdi.

Xarid qobiliyati pariteti bo'yicha hisoblab chiqilgan aholi jon boshiga yillik yalpi ichki maxsulot miqdori YEI mamlakatlari uchun 17,3 ming yevroni tashkil etadi.

¹¹⁰ Shodiev R.X., Maxmudov E.R. "Jahon iqtisodiyoti". - T.: "Gofur Gulom", 2005 y. - 98 b.

Yevropa Ittifoqining kengayishi

Ta'sischi mamlakatlar (1957y. 25mart)	Birinchi kengayish 1973 y.	Ikkinchi kengayish 1981 y.	Uchinchi kengayish 1986y.	To'rtinchi kengayish 1995 y.	Beshinchi kengayish 2004 y.	Oltinchi Kengayish 2007 y.	Ettinchi kengayish 2013 yil
Belgiya	Buyuk Britaniya	Grecsiya	Ispaniya	Avstriya	Vengriya	Bolgariya	Xorvatiya
Fransiya	Daniya		Portugaliya	Finlyandiya	Kipr	Ruminiya	
Germaniya	Irlandiya			Shveysiya	Malta		
Italiya					Latviya		
Lyuksemburg					Litva		
Niderlandlar					Polsha		
					Slovakiya		
					Sloveniya		
					Chexiya		
					Estoniya		

YEIning rivojlanib borishi ittifoqda qarama-qarshiliklar va qiyinchiliklar yo'q ekanligini anglatmaydi. Yuqorida YEIga yangi a'zolar qo'shilishi natijasida mamlakatlararo va mamlakat ichidagi nomutanosibliklar paydo bo'lganligi qayd etilgan edi. Yagona agrar siyosatni, qishloq xo'jaligi mahsulotlarining asosiy turlariga Yagona markazlashtirilgan narxlarning amalga oshirilishi jarayonida anchagina muammolar paydo bo'ldi va paydo bo'lmoqda. Yevropa Ittifoqi mafkurachilarini Yevropa tovarlarining xalqaro bozorlaridagi raqobatbardoshligining tushib ketishi, jahon savdosida YEI ulushining qisqarishi, kompyuterlashtirish va boshqalarda AQSHdan orqada qolish tashvishga solmoqda.

G'arbiy Yevropadagi iqtisodiy integratsiya faqat YEI hududi bilan cheklanib qolmaydi: 60-yillar boshidan boshlab Yevropa erkin savdo uyushmasi mavjuddir. Yevropa erkin savdo uyushmasi YEIdan farq qilgan holda, milliy manfaatlardan ustun turuvchi funksiyalarga va davlatlararo muvofiqlashtiruvchi institutlarga ega emas. Yevropa erkin savdo uyushmasi (EESU) iqtisodiy hamkorlikni asosiy maksad qilib qo'yadi. U birinchi navbatda savdoning erkinlashishiga va bojxona to'siqlari bartaraf etilishiga ko'maklashdi. EESU a'zolari bo'lgan mamlakatlar (80-yillarda ular etti, 90-yillar o'rtasida to'rtta - Norvegiya, Islandiya, Lixtenshteyn, Shveysariya) uchinchi mamlakatlar bilan u yoki bu savdo-iqtisodiy bitimlarga ixtiyoriy qo'shiladilar. EESU qatnashchilaridan xar biri ushbu mamlakatlarga nisbatan istalgan bojxona tariflarini belgilashga xalqidir. EESU a'zolari bo'lgan mamlakatlar o'rtasidagi savdoda erkin bojsiz savdo aylanmasi rejimi faqat sanoat tovarlariga nisbatan amal qiladi, chunki EESU konvensiyasining amal qilishi qishloq xo'jaligi mahsulotlariga joriy etilmaydi.

1972 yilda EESUga kiruvchi har bir davlat YEIX/YEI bitim imzoladi. Unga muvofiq sanoat tovarlariga boj va mikdoriy cheklashlar asta-sekin pasaytirildi. Ushbu mamlakatlar o'rtasidagi bojsiz savdo tovarning kelib chiqishiga bog'liq ravishda ishlab chiqilgan murakkab qoidalar tizimiga asoslanadi. Yagona bojxona tarifi mavjud emasligi tufayli EESU ichida erkin bojsiz savdo faqat a'zo mamlakatlarda ishlab chiqarilgan tovarlar uchun mavjuddir.

1994 yilda EESU va YEI "Yagona iqtisodiy makon" (YAIM) tashkil etish to'g'risidagi bitimni imzoladi. Unga G'arbiy Yevropa mamlakatlaridan fakat Shveysariya kirmadi. Bitimning asos bo'luvchi prinsipi kapitallar, tovarlar, xizmatlar va jismoniy shaxslarning erkin harakat qilishidir.

Ta'kidlash zarurki, Yagona iqtisodiy makon bojxona ittifoqi hisoblanmaydi. EI va EESU tuzilmasi doirasida unga kiruvchi davlatlar na Yagona savdo siyosatiga va na uchinchi mamlakatlarga nisbatan umumiy bojxona tariflariga ega. YAIMga bitim qatnashchilari bo'lgan davlatlar vazirlaridan iborat Kengash qaror qabul qiladi.

EESU unga kiruvchi davlatlar sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarligining yuqori darajasiga va o'zaro iqtisodiy aloqalarga qaramay, to'laqonli integratsion guruhga aylanmadi. Amalda u YEIX va YEIning yangi a'zolari uchun o'ziga xos "tayyorgarlik sinfi" bo'ldi.

Shunday qilib, integratsiya jarayoni eng boshidayoq a'zo mamlakatlarning muvofiqlashgan siyosatiga duch keldi.

Yevropa iqtisodiy hamjamiyati qabul qilgan maqsadlarni ro'yobga chiqarish jarayonida:

1. Sanoat integratsiyasining jadallashuvi ta'minlandi;
2. Qishloq xo'jalik jamg'armasi faoliyati orqali birgalikda xomiylik o'rnatish, to'lov yig'imlarini joriy etish shaklida agar integratsiyani jadallashtirishga xarakat qilindi;
3. Yevropa valyuta tizimi yuzaga keldi.

Ana shu chora-tadbirlarning barchasi iqtisodiy integratsiyaning keng tomir yoyishiga, Yevropa iqtisodiy hamjamiyati ta'sir doirasining kengayishiga olib keldi.

13.5. Amerika qit'asida integratsiya jarayonlari rivojlanishining xususiyatlari

Jahon iqtisodiyotida integratsion markazlardan biri Shimoliy Amerika hududi hisoblanadi. Shimoliy Amerika Erkin savdo assotsiatsiyasi - NAFTA tashkil etilishi va uning faoliyat ko'rsatishi rivojlanayotgan integratsiya jarayonlaridan biridir.

AQSHning Kanada bilan mavjud iqtisodiy integratsiyasi va ularning G'arbiy Yevropadagi sheriklar bilan hamkorligi AQSHni qoniqtirmay qo'ydi. Natijada Shimoliy Amerikadagi integratsiya jarayonlari ushbu davlatlar tashqarisiga chiqdi. Shimoliy Amerika erkin savdo zonasi to'g'risidagi shartnoma imzolandi va u 1994 yil 1 yanvardan boshlab kuchga kirdi. NAFTAga AQSH va Kanadadan tashqari Meksika ham kiradi. Blokning xududi 370 mln. aholini o'z ichiga oluvchi keng hududni tashkil etadi va u qudratli iqtisodiy salohiyatga ega. Ushbu mamlakatlar tomonidan yillik tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish 7 trillion dollarni tashkil etadi. Jahon savdosi butun hajmining qariyb yigirma foizi ular ulushiga to'g'ri keladi.

13.3.-jadval.

NAFTAg a'zo mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari 1992 yil (bitim tuzish vaqtida)¹¹¹

	Aholi (mln kishi)	YAIM mlrd.doll	Aholi jon boshiga YAIM doll	Eksport mlrd.doll.	Import mlrd.doll
Kanada	27,4	493,6	20710	150,5	153,7
Meksika	89,5	329,0	3470	42,8	52,7

¹¹¹ Klein L. ft, Salvatore D. Welfare effects of NAFTA G'G' Journal of policy modeling. New-York, 1995. Vol. 17. №2

AQSH	255,0	5920,2	23240	640,5	670,1
------	-------	--------	-------	-------	-------

Shartnomaning asosiy qoidalari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- AQSH, Kanada, Meksika o'zaro savdo qiladigan tovarlarga bojxona poshlinalarini bekor qilish;
- Shimoliy Amerika bozorini o'z tovarlarini Meksika orqali AQSHga qayta eksport qilish yo'li bilan Amerika poshlinalaridan xalos bo'lishga urinuvchi Osiyo-Yevropa kompaniyalarining ekspansiyasidan himoya qilish;
- Meksikada bank va sug'urta ishida Amerika va Kanada kompaniyalarining raqobatiga va kapital qo'yishiga taqiq qo'yish;
- atrof-muhitni qo'riqlash bilan bog'liq muammolarni xal qilish uchun uch tomonlama guruhlar tashkil etish.

Savdo bloki iste'molchilari tuzilgan shartnomadan eng ko'p foyda oldilar, chunki raqobatiing kuchayishi va tariflarning pasayishi natijasida keng doiradagi tovarlarning narxлари pasaydi. Amerika sanoatchilari qulay mavqeni egalladilar, chunki arzon ish kuchi oqimi o'sdi. Amerika iqtisodiyotining elektronika, kompyuter ta'minoti, qurilish materiallari, avtomobil ehtiyot qismlari ishlab chiqarishi singari sektorlarida daromadlarning kafolatli o'sishi kutilmoqda. Ayni vaqtda qand-shakar, sitrus mevalar, qishki sabzavotlar etishtiruvchi Amerika fermerlari zarar ko'rmoqdalar. Meksikaga kelganda esa, u NAFTA yordamida o'zining iqtisodiy rivojlanishi sur'atlarini yalpi ichki maxsulot o'sishining taxminan 1,6-2,6 foizi miqdorida jadallashtirishni rejalashtirmokda. Natijada Meksika o'z iqtisodiyotini isloh qilish davrini va sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar klubiga yaqinlashishni yarim asrdan 10-15 yilgacha qisqartirishga muvaffaq bo'ladi.

13.4-jadval.

NAFTA mamlakatlari: makroiqtisodiy ko'rsatkichlar

Ko'rsatkichlar	AQSH		Kanada		Meksika	
	1994	2017	1994	2017	1994	2017
Aholisi (mln. kishi)	263	327	29	36	93	129
Hududi (ming. km ²)	9827	9827	9985	9985	1964	1964
Nominal YaIM (mlrd. doll.)	7309	19371	548	1627	508	1148
XQP bo'yicha YaIM (mlrd. doll.)	7309	19371	654	1671	790	2372
Aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi YaIM (doll.)	27777	59332	19914	44415	5499	8890
Aholi jon boshiga XQP bo'yicha to'g'ri keluvchi YaIM (doll.)	27777	59332	22531	45639	8555	18370
Tovar va xizmatlar eksporti (mlrd. doll.)	730	2344	181	504	71	436
YaIMda eksportning ulushi, %	10	12	33	31	14	38
Tovar va xizmatlar importi (mlrd. doll.)	804	2915	175	553	91	448
YaIMda importning ulushi, %	11	15	32	34	18	39

Kanada NAFTAdan eng kam foyda ko'rishi mumkin. Uning iqtisodiyoti AQSH bilan mustahkam aloqada, biroq Meksika bilan uncha sezilarli aloqaga ega emas. Biroq NAFTA rivojlanishi davomida Kanada integratsiya jarayonlariga tobora ko'proq tortiladi va kengayayotgan bozordan dividendlar oladi. NAFTA faoliyat ko'rsatishining dastlabki ikki yilida eksport xajmlarini ko'paytirish xisobiga qo'shimcha ishchi o'rinlari barpo etilishiga nisbatan ishonchini oqlamadi. Undan tashqari AQSHning Meksika bilan savdosining ijobiy savdo saldosini 1995 yilda o'z o'rnini taqchillikka bo'shatib berib qo'ydi.

Integratsiya jarayonlari Janubiy Amerikada ham faollashmoqda. O'z vaqtida (60-yillar boshida) Markaziy Amerika umumiy bozori tashkil etilgan edi. Biroq, siyosiy va iqtisodiy tanglik Markaziy Amerika umumiy bozori doirasida integratsiya rejalarini amalga oshirish imkonini bermaydi. 90-yillar o'rtasiga kelib **integratsiya jarayonlari 1991 yilda Argentina, Braziliya, Urugvay, Paragvay** o'rtasida MERKOSUR savdo pakti tuzilishi vositasida faollashdi. Janubiy konus mamlakatlarining umumiy bozori - MERKOSUR o'zi mavjud bo'lgan erlarda jahonning eng dinamik integratsiya guruhlaridan biriga aylandi. 1998 yildayoq birlashmaning to'rt qatnashchisi o'rtasidagi savdo xajmining deyarli 95 foiziga poshlina solinmadi.

Agar, 90-yillar o'rtasida Lotin Amerikasi mamlakatlari NAFTA blokiga intilmokdalar deb hisoblangan bo'lsa, hozir vaziyat o'zgardi. MERKOSURga erkin savdo to'g'risidagi bitim asosida Chili va Boliviya qo'shildi (assotsiatsiyalangan a'zolar sifatida), MERKOSUR bilan And guruhi o'rtasidagi hamkorlik to'g'risidagi muzokaralar olg'a siljimoqda. Unga Boliviya tashqari Venesuela, Kolumbiya, Peru, Ekvador kiradi, MERKOSUR yaqin istiqbolida Panama kanalidan Magellan bo'g'ozigacha bo'lgan erni qamrab oluvchi Janubiy Amerika erkin savdo zonasi - SAFTAni tashkil etish rejasiga ega.

MERKOSURning barpo etilishi o'zaro savdoning keskin ko'payishiga, boshqa mintaqaviy savdo guruhlari bilan savdo-iqtisodiy hamkorlikning kengayishiga olib keldi. O'zaro investitsiya faolligi sezilarli ravishda o'sdi, chet eldan keluvchi investitsiyalar o'smokda. MERKOSURning muvaffaqiyatli faoliyati mintaqada siyosiy barqarorlikka sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. G'arbiy Yevropa integratsiyasidan farq qilgan xolda, ushbu Janubiy Amerika birlashmasi o'z darajasiga ko'ra turlicha bo'lgan davlatlar Yagona tashkilotda mavjud bo'lishidagina emas, balki muvaffaqiyatli hamkorlik qilishidan ham datolat beradi. Buning uchun bunday birlashmalarning barcha bo'g'inlarini puxta tayyorlash, ular faoliyatiga yuqori malaka bilan raxbarlik qilish, ushbu jarayonda har bir mamlakat uchun uning o'z o'rnini topish uchun, qarama-qarshiliklarni yumshatish, murosaga borish istagi talab etiladi.

13.6. Osiyo-Tinch okeani mintaqasida integratsion jarayonlarning xususiyatlari

Osiyo-Tinch okeani mintaqasi integratsion jarayonlarining uchinchi eng yirik markazi hisoblanadi.

Deyarli 30 yil mobaynida Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari uyushmasi (ASEAN) muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatmokda. Unga Osiyodagi to'rtta "ajdaxodan biri" - Singapur, shuningdek, "yangi to'liq" - yangi industrial mamlakatlar - Malayziya, Indoneziya, Tailand, Brunej va Filippin kiradi. Ushbu guruh doirasida o'zaro hamkorlikning muvaffaqiyati ASEAN qatnashchilari bo'lgan ko'pchilik mamlakatlarning shiddatli iqtisodiy o'sishi, ular rivojlanishini taqqoslash mumkinligi, yaxshi yo'lga qo'yilgan va uzoq, tarixiy an'analarga ega bo'lgan o'zaro savdo aloqalarining mavjudligi, shuningdek, hamkorlik shakllarining tartibga solinishi bilan mustahkam bog'liqdir. ASEAN rejalarida 2000 yilgacha qatnashchi mamlakatlar bo'xona poshlinalarini 38 ming turdagi tovarlar bo'yicha o'rtacha 5 foizga pasaytirish rejasi mavjud edi. 1995 yil oxirida 2000 yilda, voqealar ko'ngildagidek sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar takdirda 2002 yilda erkin savdo zonasi barpo etish to'g'risida qaror qabul qilingan edi.

Sharqiy Osiyoda iqtisodiy integratsiyani rivojlantirish istiqbollari ko'p jixatdan Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyatini tashkil etish bilan bog'liqdir. Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyati mintaqaning 21 davlatini birlashtiruvchi hukumatlararo birlashmadir.

Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyati 1989 yilda Avstraliyaning taklifi bilan Tinch okeani xavzasida iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish maqsadida tashkil etilgan edi. Dastlab unga 12 mamlakat: Avstraliya, Brunej, Kanada, Indoneziya, Yaponiya, Malayziya, Yangi Zelandiya, Filippin, Singapur, Janubiy Koreya, Tayvan va AQSh kirdi. Keyingi yillarda unga Xitoy, Gonkong (Syangan), Tayvan, Meksika, Chili, Papua-Yangi Gvineya, 1998 yilda Vetnam, Peru va Rossiya qo'shildi.

Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyati rasman maslahat maqomiga ega, biroq uning ishchi organlari doirasida savdo, investsiya va moliya faoliyatini yuritishning minqtaqaviy qoidalari belgilanadi, u yoki bu sohalarida hamkorlik masalalari bo'yicha tarmoq vazirlari va ekspertlarning uchrashuvlari o'tkaziladi.

1993 yilda Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyati etakchilarining birinchi uchrashuvi bo'lib o'tdi (Sietl, AQSh). Uchrashuv davomida mintaqada avj olayotgan integratsiya jarayonlaridan foyda ko'rish noto'g'ri taqsimlanishi yuzasidan jiddiy tafovutlar borligi aniqlandi. Ekspertlarning fikricha, Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyatida savdoni erkinlashtirish a'zo mamlakatlarning real daromadlari 2 foizga o'sishiga olib kelishi kerak. Biroq foydani birinchi navbatda eng raqobatbardosh mamlakatlar oladilar.

Osiyo-Tinch okeani mintaqasida iqtisodiy integratsiya jarayonlariga baho berar ekan, ko'pchilik mutaxassislar uning rivojlanishining o'ziga xos shart-

sharoiti va o'ziga xosligini ko'rsatadilar. Osiyo-Tinch okeani mintaqasi integratsiya jarayonining asosiy xususiyatlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- *birinchidan*, Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamkorligi tashkilotidagi integratsiya jarayoni davlatlararo hamkorlik uchun negiz yaratuvchi transmilliy korporatsiyalarning yetakchilik roli sharoitida yuz bermoqda;

- *ikkinchidan*, integratsiya jarayoni iqtisodiy rivojlanishi darajasi jiddiy ravishda turlicha bo'lgan, madaniy va ijtimoiy-siyosiy tizimlari xar xil bo'lgan mamlakatlarni qamrab oladi. Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamkorligining noyoblighi shundaki, unda XX asrning ikki buyuk iqtisodiy davlati - AQSH va Yaponiya, shuningdek, XXI asrning iqtisodiy giganti - Xitoy birlashadi.

Yaponiyaga kelganda esa, Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyati integratsiya tipidagi Yagona xalqaro tuzilma hisoblanadi. Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyatiga o'z munosabatlari uncha oddiy bo'lmagan qulay tashqi shart-sharoitlarni talab etuvchi XXR va Tayvan kirishini qayd etish muhimdir;

- *uchinchidan*, Osiyo-Tinch okeani mintaqasi ko'lamidagi integratsiya sub mintaqaviy ittifoqlarni (ASEAN, NAFTA, Janubiy Tinch okeani forumi va boshqalar) o'z ichiga oladi, ya'ni integratsiyaning turli darajalariga yo'l qo'yadi, masalan, tashqi savdoni erkinlashtirish darajasi bo'yicha;

- *to'rtinchidan*, ATES va Osiyo-Tinch okeani mintaqasida Tinch okeani "ochiq" regionalizmi mafkurasi mintaqaviy integratsiyani iqtisodiy globalizm elementi sifatida qaraydi. Bunda jahon iqtisodiyoti evolyusiyasi mintaqaviy iqtisodiy ittifoqlarning asta-sekin birlashishi va o'zaro bir-biriga qo'shilish jarayoni sifatida qaraladi. "Ochiq regionalizm" konsepsiyasi, shuningdek, Tinch okeani mintaqasi ichida tovarlar, sarmoyalar, ish kuchi, xarakati, cheklanishi olib tashlanishini ham nazarda tutadi, proteksionizmdan voz kechish bo'yicha majburiyatlar qabul qilinadi, ichki mintaqaviy iqtisodiy aloqalar rag'batlantiriladi. Umuman olganda, Osiyo-Tinch okeani mintaqasida integratsiya munosabatlari yetukligi xali uncha yuqori emas. Jumladan, ASEAN tizimidagi savdo zonasini iqtisodiy integratsiya rivojlanishining birinchi bosqichiga, ya'ni tariflar va boshqa cheklashlar olib tashlanadigan erkin savdo zonasiga kiritish mumkin. Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyatiga nisbatai xozircha erkin savdo zonasi sifatida emas, balki "ochiq iqtisodiy uyushma" sifatida gapirish mumkin.

Ushbu tashkilot doirasida Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyatini va integratsiya jarayonlarini rivojlantirish istiqbollari yaqin yillarda uch variantda ko'rib chiqiladi.

Birinchi variant - Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyatini rivojlantirish Bagor (1994 y., Indoneziya)dagi kengashda qabul qilingan senariy bo'yicha amalga oshiriladi. Unga muvofiq erkin savdo zonasi tashkil etiladi va 2020 yilda (sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar uchun 2010 yilgacha) investitsiya sohasi erkinlashtiriladi. Bojxona tariflarini pasaytirish GAAT/BST doirasida erishilgan bitimlarga muvofiq yuz beradi.

Ikkinchi variant - mutaxassislarning fikricha, eng ehtimolli variant Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyati uchun mintaqada savdo muammolarini

muhokama qilish forumi rolini mustahkamlaydi. Ushbu xolda mavjud ahdlashuvlarni bajarishning borishi munosabati bilan nizolar kelib chiqishi shubxasizdir. Bu tashkilotning kuchsizlanishiga olib keladi. Bunday sharoitlarda boshqa integratsiyalashgan mintaqaviy guruhlarining roli oshadi, chunki submintaqalarida va Osiyo-Tinch okeani mintaqasi guruhidagi ayrim mamlakatlarning integratsiyalashuv darajasi nisbatan yuqori va ular umuman olganda, mintaqada integratsiya jarayonlari jadal rivojlanishining o'ziga xos yacheykalari bo'lishi mumkin. Jumladan, "o'sish uchburchagi" - Janubiy-Xitoy iqtisodiy zonasi (XXR, Gonkong, Tayvan); "o'sish oltin uchburchagi" (Indoneziya, Malayziya, Singapur); Yapon dengizi havzasi mamlakatlari iqtisodiy zonasi; Xindi-Xitoy iqtisodiy zonasi mavjud.

Uchinchi variant - AQSH va YEIda proteksionistik kayfiyatlar ustunlik qilishini istisno etmaydi, bu jahon savdosining tezlikda erkinlashishiga to'sqinlik qilishi va Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyatida integratsiya jarayonlari doirasini Osiyo mamlakatlari bilan cheklashi mumkin.¹¹²

Osiyo-Tinch okeani mintaqasi ko'plab mamlakatlarning tezlikda barqaror iqtisodiy o'sishi jahon iqtisodiy rivojlanishining markazi Tinch okeani havzasi tomonga siljimoqda, degan umumiy fikr shakllanishiga ko'maklashdi. 90-yillar o'rtasida jahon aholisining 38,2 foizi va uning yalpi ichki mahsulotining 55,7 foizi Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyati mamlakatlariga tug'ri keldi (YEIda mos ravishda 6,7 va 20,5%). NAFTA mamlakatlari ham YEIda yaqin salmoqqa ega. Jahon tovarlar savdosi xajmining 43,9 foizi, xizmatlar savdosining 32,9 foizi va texnologiyalar eksportining 64,1 foizi Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyati ulushiga to'g'ri keladi. Tashqi savdo sohasida Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyati va unga kiruvchi mamlakatlar doirasida ichki mintaqaviy aloqalar 70 foizni tashkil etadi. Ayni vaqtda YEImamlakatlarida ushbu ko'rsatkich 55 foizga etdi. Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamjamiyatining 3 asosiy qatnashchisi: Yaponiya, AQSh va Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari (Yaponiyadan tashqari) o'rtasidagi tovar aylanmasi tez sur'atlarda o'smoqda.

13.7. O'zbekistonning integratsion tashkilotlardagi ishtiroki

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, ham siyosiy, ham iqtisodiy sohada ko'pgina yutuqlarga erishdi. Respublikamizning jahon hamjamiyatida faol ishtirok etishi va O'zbekistonning milliy manfaatlariga mos keladigan ko'p tomonlama siyosat yuritishi davlatimizning jahon iqtisodiyotida tutgan o'rini mustahkamlashning muhim shartidir.

Endilikda O'zbekiston tashqi siyosat maydonida borgan sari munosib o'rin egallamoqda. Biz qo'ygan ko'pgina amaliy qadamlar O'zbekistonning halqaro

¹¹² Международные экономические отношения. Учебник. Под ред. Евдокимова М. Проспект, 2003 год.

hamjamiyatda uzoq muddat mobaynida yaratuvchilik faoliyati bilan shug'ullanish istiqboliga mo'ljallangandir.

Boshqa davlatlar bilan bo'ladigan iqtisodiy integratsiya davlatning har xil extiyojlarini qondirish va samaradorligini oshirishning muhim omili hisoblanadi va fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishga, millatlar va elatlarning yaqinlashuviga, aholining turmush darajasini oshirishga yordam beradi.

Har qanday davlat xoh kichik xoh katta bo'lsin, iqtisodiy integratsiyasiz rivojlanishi tez bo'lmaydi. Buni ko'pgina davlatlar o'z tajribalarida isbotlashdi. Iqtisodiy integratsiyani rivojlantirishga qaratilgan O'zbekiston Respublikasi siyosati ham iqtisodiyoti yuksak darajada rivojlanishiga erishishga qaratilgan. Iqtisodiy integratsiya iqtisodiyotga bevosita quyidagi natijalarga erishish imkoniyatini beradi: tovarlar, kapitallar, xizmatlar erkin harakat qiladi; raqobat kuchayadi; ishlab chiqarish kuchlari rivojlanadi; ishlab chiqarish samaradorligi ortadi; sifatli va arzon tovarlar ishlab chiqariladi; iste'molchilarning talabi ortib boradi; taklif qilinadigan tovarlar nomenklaturasi ko'payadi; bozorlarning sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar shakllari paydo bo'ladi va umumiy bozorlar tashkil qilinadi; ishsizlik darajasi pasayadi; milliy iqtisodiyotdagi farqlar yo'qolib boradi; yangi kuchli umumiy iqtisodiyot shakllanadi; milliy iqtisodiyot rivojlanib boradi; eng muhimi kishilar hayoti farovonligi oshadi va h.k.

Bu natijalarga erishish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyo, MDH davlatlari, sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar va rivojlanayotgan qolaversa, Yevropa Ittifoqi davlatlari bilan hamkorlikka erishishga harakat qilishi kerak.

O'zbekiston dunyo xo'jaligi tizimiga kirib borar ekan, uning xalqaro iqtisodiy aloqalari uzoq va yaqin xorijiy mamlakatlari bilan taraqqiy etmoqda.

O'zbekistonning MDH va Iqtisodiy Hamkorlik Tashkiloti kabi integratsiya uyushmalarida ishtirok etishi mamlakatimizning dunyo miqyosidagi obro' e'tiborini yanada oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi a'zo bo'lib kirgan eng muhim birlashmalardan biri - Mustaqil Davlatlar hamdo'stligi (MDH) bo'lib, u 1991 yil dekabrda tuzilgan. Xozir MDH ga Ozarbayjon Respublikasi, Armaniston Respublikasi, Belarus Respublikasi, Qozog'iston Respublikasi, Tojikiston Respublikasi, Qirg'iziston Respublikasi, Moldova Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi, Turkmaniston Respublikasi, O'zbekiston Respublikasi va Ukraina kiradi.

O'zbekiston sobiq Ittifoq respublikalari bilan aloqalarga katta ahamiyat berib, dastlab Mustaqil davlatlar hamdo'stligini tuzish g'oyasini qo'llab-quvvatladi. Bunday hamkorlikka hamdo'stlik mamlakatlarining xududiy yaqinligi va iqtisodiy jihatdan bog'langanligi emas, balki chuqur tarixiy, madaniy va ma'naviy alokalar, katta tarixiy davr mobaynida xalqlarimizning taqdiri musharakligi ham asos bo'lmoqda.

Hamdo'stlik maqsadlari quyidagilar:

- demokratik huquqiy davlatlar tuzish, ular o'rtasidagi munosabatlar davlat mustaqilligini va suveren tenglikni o'zaro tan olish va xurmatlash, o'z taqdirini

o'zi belgilash huquqi, teng huquqlilik va ichki ishlarga aralashmaslik, har qanday tazyiqlardan voz kechish, nizolarni tinch yo'l bilan hal etish, inson xuquqlari va erkinliklarini, shu jumladan kichik millatlar xuquqlarini xurmat qilish, majburiyatlarini va bishqa umum tan olingan xalqaro huquq tamoyillari va normalarini halol bajarish asosida rivojlanadi;

- bir-birlarini hududiy butunligini va mavjud chegaralar buzilmasligini tan olish va hurmat qilish;

- chuqur tarixiy ildizlarga ega bo'lgan xalqlarning tub manfaatlarini hamda qo'shnichilik va o'zaro manfaatli hamkorlik munosabatlarini mustahkamlash;

- fuqarolararo va millatlararo totuvlikni saqlash.

Ayni vaqtda O'zbekiston Respublikasining MDHga a'zoligi unga bir qator muhim vazifalarni millat, iqtisodiyot manfaatlariga muvofiq hal etish imkonini beradi:

- ishlab chiqarishni, aholi ta'minotini (avvalo oziq-ovqat bilan) qo'llab-quvvatlashni ta'minlovchi keng ko'lamda kooperativ xo'jalik aloqalarini rivojlantirish va takomillashtirish;

- MDHning bir qator tovarlarini bozorda, ayniqsa an'anaviy mahsulotlarni sotish sohasida yetakchi mavqeni saqlash;

- sobiq ittifoqchi respublikalar ega bo'lgan xom-ashyo resurslaridan foydalanish;

- O'zbekistonning uchinchi mamlakatlarga eksport-import tovar oqimiga xizmat ko'rsatuvchi transport kommunikatsiyalaridan kafolatli va xatarsiz foydalanish.

O'zbekistonning MDH mamlakatlari bilan iqtisodiy hamkorligi mexanizmini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari iqtisodiy erkinlashtirish, uni bozor tamoyillariga izchillik bilan o'tkazish, xo'jalik tuzilmasini qayta qurishdan iborat umumiy yo'l bilan belgilanadi.

MDH davlatlari O'zbekistonning asosiy savdo iqtisodiy hamkorlaridan biri hisoblanadi. Ularning hissasiga respublika tashqi savdo umumiy hajmining 30% dan ortig'i to'g'ri keladi. O'zbekiston va MDH mamlakatlari mol ayirboshlash dinamikasi tenglik va o'zaro foydali tamoyillarga asoslangan, savdo-iqtisodiy munosabatlarning izchil rivojlanayotganligidan dalolat beradi. 2000-2020 yillar davomida O'zbekiston bilan yirik savdo aloqalarini olib boruvchi davlatlar Rossiya, Qozog'iston, Ukraina hisoblanadilar.

Mustaqil Davlatlar hamdo'stligi mamlakatlari bilan iqtisodiy munosabatlarning shakli va tarkibi tubdan o'zgarib bormoqda. O'zbekistonning mavqei tobora mustahkamlanmoqda. MDHdagi ko'pgina mamlakatlar bilan savdo sohasida O'zbekiston ijobiy saldogga egadir.

Rossiya O'zbekistonning eng muhim savdo hamkori hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasidan asosan paxta tolasi, oziq-ovqat, mashina va uskunalar, yonilgi mahsulotlari, kimyo mahsulotlari eksport qilinadi.

Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan hamkorlik qilish mintaqaning rivojlanishi va davlatlar iqtisodi uchun muhim ahamiyatga ega.

O'zbekistonning mavqei mintaqada ahamiyatli bo'lishiga qaramay, bir qancha jug'rofiy-siyosiy omillar mamlakatning strategik imkoniyatlarini cheklab qo'yadi. Mamlakat qolgan Markaziy Osiyo davlatlarining barchasi singari dengizga chiqish yo'liga ega bo'lmaygina qolmay, balki jahon transport kommunikatsiyalariga erkin kira olmaydigan davlatlar bilan qurshab olingan. Ammo shular bilan bir qatorda suv resurslarining cheklanganligi, Farg'ona vodiysida aholining zichligi, qishloq xo'jaligida band bo'lgan aholi salmog'i katta ekanligi respublikamizda integratsiya jarayonlarini rivojlantirishni to'xtatmaydi.

O'zbekiston Respublikasi 1992 yilda Iqtisodiy Hamkorlik Tashkiloti (IHT) a'zosi bo'ldi. IHT Afg'oniston Islom Davlati, Ozarbayjon Respublikasi, Eron Islom Respublikasi, Qozog'iston Respublikasi, Pokiston Respublikasi, Tojikiston Respublikasi, Turkiya Respublikasi, Turkmaniston Respublikasi, O'zbekiston Respublikasi kabi davlatlarni birlashtiradi. 1992 yilda Texronda oliy darajadagi IHT uchrashuvi paytida e'lon qilingan axborotda IHT a'zolarining iqtisodiy farovonligi yo'lida ko'ptomonlama mintaqaviy hamkorligini ko'zda tutuvchi maqsadlar va vazifalar e'lon qilindi.

O'zbekistonning Iqtisodiy hamkorlik tashkilotiga integratsiyalashuvi - transport, aloqa savdo, investitsiya va energetika singari ustuvor sohalarni rivojlantirish uchun imkoniyat yaratadi. Bu sohalardagi hamkorlik jarayonlarini jadallashtirish imkonini beradi. Transzit savdo, mintaqada ichida xalqaro xuquqiy me'yorlarga muvofiq bo'xona tadbirlarining umumiy tizimini yaratish yuzasidan loyihalar amalga oshirilmoqda. Turkmaniston va O'zbekistonni Afg'oniston orqali Karchi va Gvadar portlari bilan birlashtiruvchi tranzit yo'llariga alohida e'tibor berilmoqda. Termiz-Xirot-Kandaxor-Chaman temir yo'li va uning Xitoy-Kashgar-Kerman-Zoxidon, Astare (Ozarbayjon)-Resht-Kazvin tarmoqlari bilan, shuningdek Avn kuli atrofidan aylanib o'tuvchi temir yo'lini tugallash maqsadida ularga ham ustuvor ahamiyat berilishi lozim.

Mintaqada gaz va neft o'tkazish tarmoqlarini rivojlantirish rejalari ishlab chiqildi va ma'kullandi. Bunda Turkmanistondan Eron va Turkiya orqali Pokistonga, shuningdek Erondan Pokistonga o'tadigan gaz quvurlari qurilishi alohida e'tiborda turibdi. IHT a'zosi bo'lgan Markaziy Osiyodagi boshqa mamlakatlar ham bu gaz quvurlaridan foydalanishlari mumkin.

IHT a'zosi bo'lgan mamlakatlar o'rtasidagi savdoni yanada rivojlantirish maqsadida boshqa mintaqalardagi va jahon savdo muhitidagi tajribani o'ziga olgan holda erkin savdo mintaqasi (EKOFTA) tuzishga asta-sekin o'tish ko'proq tutilmoqda. IHT mintaqasidagi mamlakatlarning tashqi iqtisodiy aloqalarini rivojlantirishda va ularning harakatlarini muvofiqlashtirishda tobora ko'proq rol o'ynamoqda.

2002 yil 10 iyunda Qozog'iston, Xitoy Xalq Respublikasi, Afg'oniston, Rossiya Federatsiyasi, Tojikiston va O'zbekiston davlat boshliqlari yig'indisi

Shanxay hamkorlik Tashkilotining Xartiyasi- asosiy nizom xujjatiga qo'l qo'yildi. O'zbekiston bu tashkilotga 2001 yilda a'zo bo'lgan edi. Shanxay hamkorlik tashkilotiga a'zo bo'lish O'zbekiston va tashkilot a'zolari uchun ikki tomonlama manfaatli. Ishtirokchi davlatlar uchun O'zbekiston muhim strategik sherik bo'lib hisoblanadi. Chunki tarixiy "Buyuk ipak yo'li"ning qayta tiklanishida O'zbekistonning ishtiroki muhim ahamiyatga egadir. Uzbekiston uchun esa bu Yevropa va Osiyo-Tinch okeani mintaqasiga chiqish uchun ishonchli yo'l hisoblanadi va ishtirokchi mamlakatlar bilan turli yo'nalishdagi aloqalarni rivojlantirish imkoniyatini beradi.

O'zbekistonning turli xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik aloqalarining rivojlantirilishi uning jahon iqtisodiyoti integratsiyasida samarali ishtirok etishini ta'minlaydi. Bunday xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik o'tish davri muammolarini hal etishni, shuningdek ijtimoiy yo'naltirilgan bozor xo'jaligini shakllantirishni yengillashtiradi. Bu narsa kreditlar olishda, bevosita xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda, mahsulotlarni jahon bozorlariga chiqarishda katta yordam beradi.

Tayanch iboralar: erkin iqtisodiy hudud, bojxona ittifoqi, to'liq iqtisodiy ittifoq, qonunchilikning unifikatsiyalanishi, Yevropa Ittifoqi, Maastrixt shartnomasi, Yagona Yevropa Akti, NAFTA, "Merkosur", IHT.

Bobning qisqacha xulosasi:

XX asrning 50-yillaridan so'ng xo'jalik hayotining Internasialashuvi zamonaviy jahon iqtisodiyoti rivojlanishining etakchi an'analaridan biriga aylandi. Jahon iqtisodiyotini global Internasialashuvining asosiy tendensiyalaridan biri – ma'lum bir davlat yoki bir necha davlatlar guruhining ta'sir zonasini vujudga kelishidir. Bu davlatlar yoki davlatlar guruhi jahon iqtisodiyoti aloqalari ta'sirida o'ziga xos mintaqalar hosil qilib, boshqa davlatlarni o'z atrofida birlashtiruvchi integratsion markazlarga (EI, NAFTA, ATES, MERKOSUR, Shanxay guruhi va boshqalar) aylanib bormoqda. Xalqaro iqtisodiy integratsiya jahon mamlakatlari o'rtasida ishlab chiqarish va kapitalning Internasialashuviga imkon beradi. Jahon iqtisodiyotida iqtisodiy integratsiyani quyidagi sxemali o'zaro boqliq bo'lgan zanjirlar shaklida tasvirlash mumkin: ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi – xalqaro mehnat taqsimoti – ishlab chiqarish va kapitalning Internasialashuvi – iqtisodiy integratsiya. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaga ikkita asosiy omil (ilmiy-texnika inqilobi va transmilliy kompaniyalarni faoliyati) katta ta'sir ko'rsatadi.

Nazorat uchun savollar:

1. Iqtisodiy integratsiyaning mazmuni va mohiyatini tushuntirib bering.
2. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning qanday bosqichlari xarakterlab bering?
3. Erkin savdo hududlarini tavsiflab bering.
4. Integratsion jarayonlar milliy davlatlar iqtisodiyotini rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatishini xarakterlab bering.
5. YEI qachon va qaysi davlatlar tomonidan tashkil etildi.
6. Jahondagi integratsion birlashmalar haqida siz nima bilasiz?
7. NAFTA ni tuzilishidan asosiy maqsad nima va unga qaysi davlatlar a'zo?

14-BOB. Jahon iqtisodiyotini tartibga solishda xalqaro tashkilotlarning roli

14.1. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning tasniflanishi

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar murakkab iqtisodiy mexanizm sifatida bir tomondan bozorga xos o'z-o'zini boshqarish qobiliyatiga ega bo'lsa (XIMning moddiy asosi hali ham jahon bozori hisoblanadi), ikkinchi tomondan, ayniqsa XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, alohida mamlakatlar va hududlar o'rtasida o'zaro aloqalarni osonlashtiruvchi davlatlararo tuzilmalarni yaratishni talab etadi. Ayni paytda shuni qayd etib o'tish kerakki, birinchi (1914-1918 yillar) va ikkinchi (1939-1945 yillar) jahon urushlari orasida xalqaro tashkilotlarni gurkirab vujudga kelish jarayoni (shu davr Xalqaro mehnat tashkiloti, o'zining «Inkoterm» kabi tijoriy hujjatlari bilan taniqli bo'lgan Xalqaro savdo palatasi, Xalqaro hisob-kitoblar banki tashkil etilgan) va ayniqsa 40-yillarda ikkita to'qnashuvni boshidan kechirgan davlatlar tarixidagi favqulotda holatlar va 1929-1932 yillardagi chuqur iqtisodiy tanazzul bilan bog'liq. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning vujudga kelishining ikkinchi «to'lqini» va harakatdagi faoliyatining faollashuvi ikkinchi jahon urushidan so'ng mustamlakachilik tizimining parchalanishi hamda 60-70 yillardagi iqtisodiy chayqalishlar bilan bog'liqdir. Va nihoyat, 80-yillarning boshlarida xalqaro iqtisodiy tashkilotlar faoliyatida uchinchi bosqichning boshlanganligini ko'rishimiz mumkin. Bunga sabab sifatida totalitar tizimlarning (sobiq SSSRni) inqirozga uchrashi va yangi ming yillik ostonasida insoniyatning global muammolarini keskin kuchayishi kabilarni ko'rsatish mumkin. Jahonining ko'plab mamlakatlarining hukumat organlari zamonaviy xalqaro iqtisodiy munosabatlardagi muammolarni mustaqil hal eta olmadilar va natijada ular qayd etib o'tilgan muammolarni hal etishda birgalashib harakat qilish usullarini ishlab chiqara boshladilar. Hozirgi kunda jahon iqtisodiyotida iqtisodiy rivojlanishi va jahon xalqlari farovonligini ta'minlash masalasi bilan shug'ullanuvchi minglab xalqaro tashkilotlar hisobga olingan. Ekspertlarning fikricha jahon iqtisodiyotiga sezilarli ta'sir o'tkaza oladigan xalqaro tashkilotlar soni 100 ta atrofidadir.

Xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning shakllanishida muhim o'rin tutgan quyidagi omillarni keltirishimiz mumkin:

1. Insonlar hayotining bir biriga bog'liqligining yanada o'sishi;
2. Sanoat revolyusiyasi va ilmiy yutuqlar insonlarni bir- biridan ajratib turgan masofalarni qisqartirishi va xalqaro munosabat va hamkorlikni kengaytirishi;
3. Savdo, valyuta-moliya munosabatlari, kapital bozori umuman iqtisodiy o'sish;
4. Davlatlarning barcha sohada bir – birlariga bog'liqligining o'sishi;
5. Deydodagi umumiy resurslardan oqilona foydalanishning zarurligini chuqurroq anglash.

Davlatning xalqaro iqtisodiy tashkilotlarga a'zo bo'lishi uning har tomonlama rivojlanish imkoniyatlarini oshiradi. Chunki xalqaro iqtisodiy tashkilotlarga a'zo

bo'lish, uning boshqa a'zo davlatlari bilan ham keng hamkorlikni yo'lga qo'yishni ta'minlaydi.

Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar topologiyasi haqida gapirganda, ikkita mezondan (jug'rofiy qamrovi kengligi va faoliyat xususiyatlari) foydalanish maqsadga muvofiqdir. Birinchisidan kelib chiqib, ikki tomonlama, hududiy va global tuzilmalar ajratib ko'rsatiladi. Ikkinchi mezonni qo'llagan holda maxsuslashtirilgan (sohalar bo'yicha) va global tashkilotlarga ega bo'lamiz. Bularning ichida ayniqsa 1945 yilning 24 oktyabrida tashkil etilgan Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) tasarrufidagi iqtisodiy hamkorlik organlari alohida o'ringa ega. BMT – ikkinchi jahon urushidan so'ng Antigiter koalitsiyasi a'zolari tomonidan tashkil etilgan eng universal, obro'-e'tiborli va son jihatdan eng yirik xalqaro tashkilot hisoblanadi.

14.2. Jahon iqtisodiyotidagi global tashkilotlar. Birlashgan millatlar tashkiloti tizimi

BMT shtab-kvartirasi Nyu-Yorkda joylashgan bo'lib, uning tarkibida 190 dan ortiq a'zo-mamlakat mavjud. BMT nizomining 1-moddasida tashkilot faoliyatining asosiy maqsadlari ichida, «iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va gumanitar harakterdagi xalqaro muammolarni hal etishda xalqaro hamkorlik qilish» maqsadi ham etakchi o'rinda turadi. BMT iqtisodiy sohada asosan quyidagi to'rtta yo'nalish bo'yicha faoliyat olib boradi:

- global muammolarni hal etish;
- davlatlarning iqtisodiy hamkorligiga ko'maklashish;
- mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishidagi uzilishlarni yengib o'tish;
- hududiy rivojlanishni rag'batlantirish.

Yuqorida sanab o'tilgan yo'nalishlarning har biri BMT muassasalarning faoliyatida axborot, texnika-maslahat va moliya sohasida hamkorliklarni ham o'z ichiga oladi. BMT bosh va yordamchi organlari, shuningdek, 18 ta maxsuslashtirilgan institut va bir qator avtonom tuzilmalar bo'limlari Bosh Assambleya (BA), Iqtisodiy va Ijtimoiy Kengash (EKOSOS) hamda Sekretariat hisoblanadi.

Bosh Assambleya yilida bir marta sessiya o'tkazadi (sentyabr), bu sessiyalarning har birida rais, uning o'rinbosarlari va asosiy qo'mitalarning boshliqlari saylanadi. Jahon iqtisodiyotidagi asosiy masalalar ham umumiy majlislarda ham maxsus ikkinchi qo'mita doirasida muhokama qilinadi.

BMTning iqtisodiy va ijtimoiy kengash bo'limi (EKOSOS) 1946 yilda tashkil etilgan. 54 mamlakat uning a'zolari sanaladi va a'zolarining uchdan bir qismi (Buyuk Britaniya, Xitoy, Rossiya, AQSH va Fransiya) har yili uch yil muddatga qayta sanaladi. Yuqoridagi beshta davlat urush va tinchlik masalalari bilan shug'ullanuvchi Xavsizlik kengashida bo'lgani kabi doimiy ravishda EKOSOS tarkibiga kiradi. Kengash odatda bir yilda ikki marta (ijtimoiy-huquqiy va gumanitar mavzuda, shuningdek, iqtisodiy va ijtimoiy masalalar bo'yicha)

sessiya o'tkazadi. XIM muammolari bo'yicha qarorlar va tavsiyalar qabul qilish huquqiga ega bo'lgan barcha tashkilotlar faoliyatini muvofiqlashtirish mas'uliyati ham EKOSOS zimmasidadir. Bugungi kunga kelib EKOSOS oltita doimiy qo'mita, ettinchi funksional va beshta hududiy komissiyalarni ta'sis etgan. Bulardan tashqari 18 ta maxsuslashtirilgan muassasa. Jahon oziq-ovqat dasturi va YUNKTAD/UST Xalqaro savdo markazi ham EKOSOS patronaji ostida faoliyat olib boradi. BMTning iqtisodiy organlari tizimida uchinchi bo'g'in sifatida Sekretariat faoliyat olib boradi. Sekretariat bir necha bo'limlardan (iqtisodiy va ijtimoiy masalalar bo'yicha Departament) tarkib topgan bo'lib, ma'muriy-ijrochi tuzilma sifatida ish olib boradi.

Jahon iqtisodiyoti muammolarini hal qilishda BMTning savdo va taraqqiyot bo'yicha anjumani (YUNKTAD) va BMTning sanoat taraqqiyoti bo'yicha tashkiloti (YUNIDO) to'g'risida alohida to'xtalib o'tish lozim.

1964 yilning oxirida BMTning Bosh Assambleyasi xalqaro savdo bo'yicha hamkorlikka ko'maklashish uchun YUNKTADni ta'sis etish haqida qaror qabul qildi. Anjumaning oliy organlari to'rt yilda bir o'tkaziladigan sessiya va yilda ikki marta to'planadigan Kengash hisoblanadi. Kengash nazorati ostida doimiy qo'mitalar, vaqtinchalik ishchi guruhlar va Sekretariat faoliyat ko'rsatadi. YUNKTADga hozirgi kunda 186 ta davlat a'zo bo'lib, uning shtab-kvartirasi Jenevada joylashgan. YUNKTAD rahbarligi ostida o'tkazilgan hukumatlararo maslahatlar natijasida bir qator muhim savdo bitimlari imzolandi, xom-ashyo tovarlari savdosi sohasidagi holatlarni o'rganish uchun ekspert guruhlar tashkil etildi. Anjuman Yevropa va Amerika bozorlarida rivojlanayotgan mamlakatlarning mahsulotlari uchun maxsus imtiyozlar berish rejimini quvvatlash yo'nalishida faoliyat ko'rsatmoqda.

1967 yilda tashkil etilgan YUNIDO 166 ta davlatni birlashtirgan bo'lib, uning shtab-kvartirasi Vena shahrida joylashgan. Bu tashkilotning bosh vazifasi Osiyo, Afrika, Janubiy Amerika va Okeaniyadagi kambag'al va rivojlanish darajasi past bo'lgan mamlakatlar guruhini iqtisodiy qoloqlikdan olib chiqish jarayonini rag'batlantirish maqsadida BMT doirasida sanoat rivojlanishini muvofiqlashtirishdan iborat. YUNIDOning oliy organi ikki yilda bir marta chaqiriladigan Bosh Anjuman sanaladi. Boshqaruv tuzilmalari esa sanoat taraqqiyoti bo'yicha kengash va byudjet masalalari bo'yicha qo'mita hisoblanadi. YUNIDO faoliyati hukumatlar va xususiy tarmoq bilan hamkorlik asosida qurilgan. Tashkilot investitsiyalar, texnik va sanoat hamkorligi masalalari bo'yicha forumlar o'tkazadi. Xorijiy investitsiyalarning ko'payib borishiga, sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarga texnologiyalar yetkazib berishga ko'maklashadi. Bu masalalarni amalga oshirishda YUNIDOning Sanoat va texnologik axborotlar banki (STAB) samarali faoliyat ko'rsatmoqda.

Moliyalashtirishdagi muammolar, ortiqcha qog'ozbozlik va qarorlarning bajarilishini nazorat qilishning kuchsizligiga qaramasdan, zamonaviy xalqaro iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishida BMT tizimidagi iqtisodiy tashkilotlarning ahamiyati ortib bormoqda. BMTning maxsuslashtirilga

muassasalari rolining kuchayib borishida xalqaro mehnat taqsimoti tuzilmasining murakkablashuvi, axborot-texnologik ayirboshlashning yangidan-yangi kanallarining vujudga kelishi jahon xo'jalik hayotining jadallashuvi va shuningdek insoniyat oldida turgan jiddiy global muammolar muhim rol o'ynamoqda.

14.3. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti. Hududiy iqtisodiy tashkilotlar

BMT doirasiga kirmaydigan iqtisodiy tashkilotga 1961 yilda tashkil topgan, shtab-kvartirasi Parijda joylashgan Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot tashkilotini (IHTT) kiritish mumkin. IHTT ikkinchi jahon urushidan keyin AQSHning moliyaviy yordamidan samarali foydalanish va ko'hna qit'adagi tiklanish jarayonini muvofiqlashtirish maqsadida tashkil etilgan. Yevropa iqtisodiy hamkorlik tashkilotining vorisi hisoblanadi. «Boylar klubi», jahon iqtisodiyotining «Aql markazi» deb ataluvchi IHTT hozirgi kunda jahonning iqtisodiy jihatdan eng sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar 29 ta mamlakatini o'z tarkibiga birlashtirgan. Chunonchi, bu tashkilotga a'zo-mamlakatlar hissasiga jahon tovar va xizmatlar ishlab chiqarishning 2/3 qismi to'g'ri keladi.

IHTTning oliy kengashi bo'lib, uning tarkibiga har bir a'zo mamlakatdan bittadan vakil kiradi. Kengash a'zolar oyda bir marta Bosh kotib raisligida uchrashishadi. Bundan tashqari Kengash vazirliklar (tashqi ishlar vazirligi, moliya vazirligi, iqtisodiyot vazirligi kabilar) miqyosda yillik majlislarni ham o'tkazib turadi. Doimiy asosda ish yurituvchi Ijroiya qo'mitaning asosiy vazifasi IHTT faoliyatini nazorat qilish va Kengash majlislarini tayyorlashdan iborat. 200 dan ortiq qo'mitalar, ishchi guruhlar va ekspert komissiyalarini ijtimoiy-iqtisodiy harakterda bo'lgan keng doiradagi masalalar bilan ham shug'ullanadi.

IHTT tuzilmasi haqida fikr bildirilganda albatta Yevropa va o'tish davri iqtisodiyotli mamlakatlar o'rtasida hamkorlik markazini eslatib o'tish joizdir. Bu markaz 1990 yilda tashkil etilgan bo'lib, IHTT va Sharqiy Yevropa mamlakatlari o'rtasidagi aloqalarni muvofiqlashtirib turadi. IHTT faoliyatidagi eng muhim jihat – bu tashkilotga a'zo-mamlakatlar hukumatlari o'rtasida iqtisodiy va ijtimoiy, siyosiy muammolari bo'yicha fikr almashishni yo'lga qo'yishdir. Kapital va xizmatlarning erkin harakatini ta'minlash, poraxo'rlikka qarshi kurash kabilar to'g'risidagi qonunlar bu say-harakatlarning samarasidir. Hozirgi kunda IHTTning amaliy vazifalari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- bolalar va ayollar mehnati, mahsulot bahosini ataylab pasaytirish kabilar g'irrom raqobatni chegaralash yo'llarini izlash;
- mehnatni himoyalash bo'yicha barcha mamlakatlar uchun Yagona bo'lgan me'yoriy hujjatlar to'g'risida konvensiya qabul qilish;
- global miqyosda bevosita chet el investitsiyalarni berish rejimini tartibga solish (Investitsiyalar to'g'risida ko'p tomonlama kelishuv loyihasi kompaniyalarga, o'zlarini nuqtai nazaricha, hukumatning noxolis investitsion siyosati bilan tortishish imkoniyatini beradi);

-sanoat korxonalari faoliyatini ekologik jihatdan xalqaro nazoratini amalga oshirish.

Jahonda integratsion jarayonlar – YEI, NAFTA, MERKOSUR, MDH kabilar bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lmagan o'nlab hududiy miqyosdagi xalqaro iqtisodiy tashkilotlar mavjud. Ularning faoliyat ko'rsatish mexanizmlarini o'rganish maqsadida biz G'arbiy yarim shar va Afrika qit'asidagi muhim ahamiyatga ega bo'lgan Amerika davlatlari tashkiloti (ADT) va Afrika Birdamlik Tashkiloti (ABT) to'g'risida batafsil to'xtalib o'tamiz.

Amerika davlatlari tashkiloti (ADT) 1948 yilda Bogota shahrida (Kolumbiya) o'tkazilgan Amerika davlatlarining 9-chi xalqaro Anjumanida tashkil etilgan bo'lib, o'z tarkibiga 35 davlatni birlashtirgan. Shtab-kvartirasi Vashingtonda joylashgan. Tashkilotning faoliyati nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy harakterga ham ega. 60-yillarda «Sovuq urush» davri siyosati o'tgach, iqtisodiy masalalar bu tashkilot faoliyatidan oldingi o'ringa chiqdi. ADTning oliy bosh organi Bosh Assambleya hisoblanadi, yilda bir marta chaqiriladigan sessiyalarda eng jiddiy masalalar bo'yicha qarorlar qabul qilinadi. Doimiy Kengash tashkilotning barcha joriy faoliyatiga rahbarlik qiladi va nazoratni amalga oshiradi, shuningdek, doimiy qo'mitalar va ishchi guruhlariga tayangan holda Bosh Assambleyaning sessiyalarini tayyorlaydi. A'zo mamlakatlar o'rtasida hamkorlikni rivojlantirishga ko'maklashishga qaratilgan Amerika davlatlararo iqtisodiy va ijtimoiy kengashi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

1994 yilda Amerika qit'asidagi 34 mamlakat (Kubadan tashqari) davlat va hukumat rahbarlarining uchrashuvda «taraqqiyot va rivojlanish» maqsadida hamkorlik tamoyillari: demokratiya, erkin savdo va amerikada barqaror rivojlanish to'g'risida deklaratsiya» qabul qilindi. Ushbu anjuman qatnashchilari kelajakda – 2005 yildan so'ng Panamerika erkin savdo hududini tashkil etishga qaror qilishdi. Afrika Birdamlik Tashkiloti 1963 yilda Addis-Abeba shahrida (Efiopiya) o'tkazilgan Afrika davlatlari rahbarlarining bu tashkilotning shtab-kvartirasi ham shu shaharda joylashgan bo'lib, unga Afrikaning deyarli barcha davlatlari a'zo bo'lgan (Marokashdan tashqari). ABT faoliyati ADTdagi kabi kompleks harakatiga ega, iqtisodiy masalalar hamisha boshqaruv tuzilmalari diqqat markazida turadi. ABTning oliy organi Davlat va hukumat rahbarlari Assambleya hisoblanib, u yilda bir marotaba sessiyalar o'tkazadi. Tashkilotning boshqa muassasalari ichida Afrika davlatlarining iqtisodiy rivojlanishiga ko'maklashish yuzasidan bevosita mas'ul bo'lgan Iqtisodiy va ijtimoiy komissiya sezilarli mavqega ega.

ABT hududiy siyosatiga tavsif berganda, 1991 yilda a'zolar-mamlakatlar tomonidan qabul qilingan Afrika iqtisodiy hamjamiyatini tashkil etish to'g'risidagi bitimni eslatib o'tish kerak. Bu jarayonning umumiy davomiyligi 34 yilga mo'ljallangan bo'lib, u olti bosqichdan iborat. Xullas, jahon iqtisodiyotidagi ushbu hududiy iqtisodiy tashkilotlar global miqyosdagi tuzilmalar bilan birgalikda mamlakatlarga milliy chegaralanganlikni engib o'tish, xo'jalik aloqalarini

jadallashtirish va XX-XXI asrdar bo'sag'asida insoniyat duch kelayotgan juda ko'p muammolarni hal etish uchun harakatlarni birlashtirish imkonini beradi.

Shunday qilib, jahon iqtisodiyotida faoliyat ko'lam va sohasi turli tuman muassasalarni o'z ichiga oluvchi xalqaro iqtisodiy tashkilotlar XIM tizimida vaqt o'tgan sayin yanada ahamiyatliroq bo'lib bormoqda. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar ichida BMT tizimiga kiruvchi tuzilmalar (EKOSOS, YUNKTAD, YUNIDO va boshqalar) markaziy o'rinni egallaydi. BMB doirasidan tashqari juda ko'p nufuzli, obro'li global va hududiy miqyosdagi tashkilotlar ham mavjud bo'lib, ushbu tashkilotlar jahon iqtisodiyotida keng doirada faoliyat ko'rsatmoqda.

14.4. Jahon savdo tashkilotining jahon iqtisodiyotidagi rivojlanish yo'nalishlari va uni mamlakatlar iqtisodiyotida ahamiyati

Jahon savdo tashkiloti (JST) 1995 yilning 1 yanvarida tashkil topdi. JST ko'p tomonlama savdo tizimlarining huquqiy va institutsional asosidir. U muhim shartnoma majburiyatlarni ta'minlaydi. Bu shartnoma majburiyatlari hukumatlarga ichki qonunchilikni shakllantirish va amalga oshirishda, shuningdek tashqi savdoni boshqarishni aniqlab beradi. JST 1947 yilda tashkil topgan va 1948 yilning 1 yanvaridan kuchga kirgan Tariflar va savdo bo'yicha bosh kelishuv (GATT)ning davomchisi hisoblanadi. JST kelishuvi xalqaro savdoning yangi qonuniyatlarini, Urugvaydagi ko'p tomonlama muzokaralar jarayonida erishilgan bitimlarni umumiy idoraga jamlashni qamrab oladi. Bu qoidalar GATT doirasida 125 ta mamlakat ishtirokida etti yil davom etgan va 1993 yilning 15 dekabrda Urugvayda tugagan ko'p tomonlama muzokaralar natijasidir. Vazirlar 1994 yil aprelda Marokashdagi majlisda yakunlovchi aktini imzoladilar. 15 apreldagi "Marokko deklaratsiyasi" shuni tasdiqladiki, Urugvay raundi natijalari jahon iqtisodiyotini mustahkamlab, savdo va kapital qo'yilmalarini, bandlikni liberallashtirib, butun jahonda tushumlarni ko'payishga olib keladi. GATT-JSTning qismi sifatida quyidagi asosiy qoidalarga ega:

1. Tariflar orqali milliy iqtisodiyotni himoyalash. GATT erkin savdo bilan shug'ullansa ham JSTga a'zo mamlakatlari o'zlarining milliy sanoatini tashqi raqobatdan ximoya qilish huquqiga egaligini tan oladi. Biroq, GATT mamlakatlardan tariflar orqali himoya qilishni talab etadi. Bu tamoyilni amalda jajarilishini ta'minlash uchun GATT qonun-qoidalariga ko'ra bir necha istisnalar bo'yicha miqdoriy cheklavlardan foydalanish man etildi.

2. "Tariflarni aloqlash". Davlatlar ko'p tomonli savdo kelishuvlari orqali milliy sanoatni qo'llab-quvvatlashni kamaytirishi, iloji bo'lsa, tariflarni kamaytirib, boshqa savdo to'siqlarini olib tashlashi kerak. Tariflar ma'lum darajada kamayib "aloqa"ga kirmoqda. Aloqaga kirishish shuni bildiradiki, aniq bir mahsulotni munosabatga kirishishdagi tarif darajasi JST a'zosining majburiyatidir va asosiy savdo sherigi bilan kompensatsiya haqidagi kelishuvsiz tarifni oshira olmaydi.

3. "Eng qulay rejim." GATT ning ushbu qonuni ajratmaslik prinsipi hisoblanadi. Qonunda ta'kidlanishicha, eksportyor va importyor davlatlarga

o'zgartirilgan tarif va boshqa me'yorlar BSTning a'zosi bo'lgan boshqa davlatlarga ham kamsitishsiz qo'llanilishi kerak. Hech qanday davlat boshqasiga alohida savdo foydasi yoki kamsituvchi choralar qo'ya olmaydi. Hamma bir xil darajada va hamma savdo to'siqlarini tushirish maqsadidagi barcha choralardan foyda oladi.

4. "Milliy rejim". Agar afzal ko'rilgan davlatlarda kamsitish man qilingan bo'lsa, "Milliy rejim" qoidasida esa bozorga chiqarilgan tovarlar davlat ichida ishlab chiqarilgan ekvivalent tovarlar bilan bir xil shart-sharoitda amalga oshirilishi kerak.

Jahon Savdo Tashkilotiga a'zo bo'lish jarayoni qiyin va uzoq vaqtini talab qiladi. Birinchi bosqichda JSTga qo'shilishni xohlovchi davlatlarning hukumat boshliqlari JSTda kuzatuvchilik huquqini beruvchi ariza beradi. Bunda hukumat JSTga yuboruvchi o'z memorandumida mamlakatning savdo va iqtisodiy siyosatini to'liq qamrab olgan aspektlarni taqdim etadi. Bu memorandum qo'shilish to'g'risidagi so'rovlarni to'liq o'rganish uchun asos bo'ladi. Shundan so'ng JSTga ariza beruvchi davlatlar bo'yicha ishchi guruh tuziladi.

Ishchi guruh yig'ilishlarida ariza bergan hukumat tovar va xizmatlar savdosiga nisbatan o'z huquq va majburiyatlarini aniqlab olishlari maqsadida qiziquvchi a'zo-mamlakatlar hukumatlari bilan ikki va ko'p tomonlama muzokaralar olib boradi. Muzokaralar natijasida JSTga kirayotgan davlat tovarlar va xizmatlar savdosi bo'yicha bajarishi lozim bo'lgan va o'zgartirilmaydigan aniq bir tariflar beradi. Ariza beruvchi davlatning savdo rejimini o'rganish va bozorga kirishga imkon beruvchi muzokaralar tuzish bilan ishchi guruh asosiy qo'shilish shartlarini ishlab chiqadi va yig'ilish natijasiga ko'ra JSTga kirayotgan davlat to'g'risida qaror tayyorlaydi va bu hujjatlar bosh kengash yoki vazirlar konferensiyasida tasdiqlash uchun taqdim etiladi. Qo'shilish to'g'risidagi qaror JST a'zolarining 2/3 qismi ovoz bergan taqdirda imzolangan hisoblanadi. JSTga a'zo bo'lgan davlat Urugvay raundi qamrab olgan bitimlarni qabul qilishi va amalga oshirishi kerak bo'ladi.

Urugvay raundi yangi ko'p tomonlama savdo tizimi tashkil topishida muhim rol o'ynaydi. 1994 yilning 15 aprelida Marokashda (Marokko) 125 ta a'zo-mamlakatlarning vazirlari Urugvay raundi quyidagi tizimlardan tashkil topganligini tasdiqlovchi bitimni imzoladilar.

Jahon Savdo Tashkiloti to'g'risida Marokash bitimi.

- Tovarlar savdosi
- Xizmatlar savdosi.

Tariflar va savdo (GATT-1994) bo'yicha bosh bitim va u bilan bogliq bo'lgan bitimlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

O'zaro yuk tashish inspeksiyasi bo'yicha bitim	PSI
Texnik barterlar va savdo bo'yicha bitim	TBT
Sanitar va fito sanitar holat bo'yicha bitim	SPS
Investitsiya savdo aspektlari holati bo'yicha bitim	TRIMS
To'qimachilik va kiyim-kechak bo'yicha bitim	ATC

Qishloq xo'jaligi bo'yicha bitim	
Qoidalarining kelib chiqishi bo'yicha bitim	

- Xizmatlar savdosi. Xizmatlar savdosi bo'yicha bosh bitim (GATS)
- Intellektual resurslar huquqi (IPRS). Intellektual resurslar savdosi bo'yicha bitim o'z navbatida:
 - Chegaralangan ishtirokchilar soniga ega sektorial savdo bitimga.
 - Fuqaro aviatsiyasi bo'yicha bitimga.
 - Davlat xaridorlari to'g'risidagi bitimlarga bo'linadi.

2001 yilning noyabrida Doha shahrida (Qatar) JSTning 4-vazirlar konferensiyasi bo'ldi. Uning natijasida "Doha taraqqiyot tartibi" savdo muzoqaralarining yangi raundi bosqichi to'g'risida qaror qabul qilindi. Konferensiyada dunyo savdo tizimining liberalizatsiyasi bo'yicha qo'yidagi asosiy mavzular- xizmatlar, sanoat mollari savdosi tariflari, intellektual mulk huquqining savdo tomonlari, qishloq xo'jaligida ichki qo'llab-quvvatlash va eksportga subsidiyalar berish, "Singapur muammolari", savdo va investitsiya, raqobat borisida siyosat, davlat xaridlarida transparentlik, savdo hamkorligi, savdo va atrof-muhit muammolari kabi mavzular ko'rib chiqildi. Bu muammolar bo'yicha turli qarashlar konsepsiyasi bilan bog'liq bo'lgan jahonning 148 mamlakatni savdo vazirliklari 2003 yilning 10-14 sentyabrida Meksikaning Kankun shahrida bo'lib o'tgan JSTning 5-vazirlar konferensiyasi chog'ida savdo tizimini erkinlashtirish bilan bog'liq bo'lgan Yagona fikrga kela olmadilar¹¹³.

14.5. JSTning tashqi savdo operatsiyalarini tartibga solish uslublari

Jahon amaliyotida tashqi savdo operatsiyalarini tartibga solishni tarif va notarif uslublari mavjud bo'lib, ularni qay me'yorda va qay ko'lamda qo'llanilishi har bir davlatning tashqi iqtisodiy siyosati va tashqi iqtisodiy faoliyatidagi asosiy yo'nalishlari bilan belgilanadi. JST talablariga ko'ra barcha tashqi savdo operatsiyalari imkon qadar tariflar yordamida, ya'ni bojxona bojlari asosida tartibga solishi maqsadga muvofiq.

JST tashkil etilgunga qadar GATT 1960-yillar oxirlarida notarif uslublarni tashqi savdo operatsiyalarini tartibga solishda qo'llanilishi "xalqaro savdoni erkin oqimiga to'sqinlik qiluvchi, tarifdan o'zga barcha choralar"-deb e'tirof etgan. Ularni turkumlash va tegishli guruhlariga ajratish bo'yicha hozirgi kungacha xalqaro miqyosda kelishilgan va tasdiqlangan umumiy bir qoida yo'q. SHU tufayli tashqi savdoni davlat tomonidan notarif uslublari asosida tartibga solishda xalqaro (universal) me'yoriy hujjat mavjud emas.¹¹⁴

¹¹³ G.G.Nazarova, Z.M.Iminov, X.X.Xalilov, O.B.Hamidov Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. (darslik), -T.: TDIU, «Iqtisodiyot» 2011 y. - 276 b.

¹¹⁴ Nazarova G.G., Xalilov X.X. va boshqalar "Jahon iqtisodiyoti" T. "RAM-S": MCHJ, 2007 y.

JST, xalqaro savdo palatasi, BMTning savdo va rivojlanish bo'yicha Konferensiyasi, Jahon taraqqiyot va tiklanish banki, AQSH tarif komissiyasi hamda turli olimlarning notarif uslublarini turkumlashga o'zgacha yondashuvlari mavjud. BMTni savdo va rivojlanish konferensiyasi tashqi savdodagi notarif uslublarni (notarif cheklovlarini) quyidagi turkumlarga bo'ladi va u umuman olganda JSTning turkumlashiga mos keladi:

- a) paratarif uslublar
- b) narxlarni nazorat etish choralari
- c) moliyaviy choralar
- d) miqdoriy nazorat choralari (kvotalash)
- e) avtomatik litsenziyalash choralari
- f) monopolistik choralar
- j) texnik choralar

Paratarif uslublar o'z mazmuniga ko'ra tegishli davlat hududida xorijiy tovarlarni kiritish chog'idan bojxona bojlaridan tashqari mavjud bo'lgan barcha to'lovlar, soliqlar, aksizlardan tarkib topgan bo'lib, bojxona yoki boshqa savdoni nazorat etuvchi organlar tomonidan undiriladi. Bir ko'rishdan ular bojxona bojlari singari qo'llanilsada, iqtisodiy mazmuniga ko'ra notarif uslublar sanaladi. Masalan, qo'shimcha qiymat solig'i (QQS), aksizlar, bojxona undiruvlari, ichki soliqlar, maxsus maqsadli to'lovlar. Ular ichida QQS, aksizlar juda keng qo'llanilsada, ayrim davlatlarda esa o'zgacha tarzda to'lovlar, soliqlar tarzida belgilangan.

Masalan, Avstriyada "Eksportni rivojlantirish fondiga yig'im", Daniyada "Atrof muhit himoyasi uchun yig'im", Shvetsiyada "O'simliklarni himoyalash uchun soliq", Finlandiyada "Chiqindilarga kurash uchun yig'im" va boshqa shu kabi yig'im va soliqlar shular jumlasidandir. Umuman olganda paratarif uslublar tegishli mamlakatning yalpi bojxona rejimiga bilvosita ta'sir o'tkazadi.

Narxni nazorat etish choralari-import qilinayotgan tovarlar narxini sun'iy kamaytirishiga yoki eksportyor davlatdagi eksport subsidiyalariga qarshi belgilangan barcha turdagi chora tadbirlarni o'z ichiga oladi. Bu holat ko'pgina importyor davlatlarga jahon eksport narxlaridan past narxlarda tovarlar kiritilishida uchraydi va antidemping to'lovlari (poshlinalarni) qo'llanilishini keltirib chiqaradi.

GATTning 1994 yillarda qabul qilingan VI-moddasiga (odatda u "Antidemping Kodeksi" deb ataladi) ko'ra, dastlab demping holatini (faktini) aniqlash uslubi orqali antidemping to'lovlari (poshlinalarni) qo'llash yuridik jihatdan asoslanishi lozim. Shundan so'ng, antidemping to'lovlarni (poshlinalarni) qo'llash uchun tegishli tekshiruvlar o'tkaziladi va u haqiqatda importyor davlatning tegishli tarmog'i uchun moddiy zarar etkazganligini aniqlash kerak.

Ko'plab davlatlar o'rtasidagi savdo-sotiq operatsiyalarida antidemping tekshiruvlari tahlili shuni ko'rsatadiki, ko'pgina holatlarda "dempingdagi ayblov" to'liq isbotlanmay qoladi. Lekin, ushbu tekshiruvlarni boshlanish jarayonining o'zi davlatlar o'rtasidagi savdo-sotiq munosabalariga, ayniqsa yirik eksportyor va importyor tashkilotlar o'rtasiga sovuqchilik tushiradi.

Bundan tashqari, ko'p davlatlar eksportga ko'mak berish maqsadida dotatsiyalar, soliqli imtiyozlari, imtiyozli tariflar va boshqa turdagi moliyaviy vositalar bilan protensionistik siyosati tadbirlarini amalga oshiradilar. "Yangi proteksionizm" deb nom olgan ushbu choralarni qo'llash tartibi JST doirasida qabul qilingan "Subsidiyalar va kompensatsion poshlinalar to'g'risidagi Bitim"da o'z aksini topgan.

Moliyaviy choralar- valyuta operatsiyalarini amalga oshirishning o'ziga xos qoidalari tarzida tashqi savdo aloqalarida qo'llaniladi. (Masalan, tashqi savdo operatsiyalaridan olingan valyuta tushumining bir qismini albatta sotish tartibi).

Miqdoriy nazorat choralari (kvotalash) tegishli mamlakatga muayyan tovarlarni kiritish va chiqarishdagi miqdoriy chegaralarni qo'llanilishida o'z ifodasini topadi.

GATTning 1994 yilda qabul qilingan hujjatlarida miqdoriy choralarni amaliyotda qo'llanilishidan voz kechish-jahondagi tegishli iqtisodiy munosabatlarni erkinlashtirish omili sifatida belgilangan bo'lsada, u yoki bu tovar bo'yicha miqdoriy cheklovlarini qo'llashga ruxsat etilgan. Shu tufayli, ko'pgina davlatlar, mamlakatning to'lov balansida muvozanatni saqlash, ichki bozordagi raqobatni ta'minlash maqsadlarida miqdoriy cheklov (kvotalash) choralarni qo'llaydilar. Ko'p hollarda u import qilinayotgan tovarning fizik miqdori bo'yicha cheklov, (xususan tonna, dona, metr va h.k.) yoki tovarlar guruhi bo'yicha pul miqdoridagi cheklov (masalan, 5 mln. AQSH dollari hajmida) belgilandi.

Avtomatik litsenziyalash choralari, tegishli tovarni mamlakatga kiritish va chiqarishda muayyan hujjat-litsenziyaning mavjud bo'lishini talab etadi. Litsenziyalash kiritilishi bilan tovarlar savdosini monitoring qilish, kuzatish imkoni vujudga keladi. Odatda litsenziyalashning avtomatik tarzda amalga oshirilishi ko'pgina davlatlar tajribasida keng qo'llanildi, JST doirasida "Importni litsenziyalash tadbirlari to'g'risidagi Bitim" (Importni litsenziyalash Kodeksi) mavjud bo'lib, u import litsenziyalarini berishdagi rasmiyatchiliklarni soddalashtirish va unifikatsiyalashtirishga qaratilgan.

Monopolistik choralar tarkibiga davlatning rivojlanish bosqichida ichki va tashqi savdo tizimini davlat qo'lida saqlanishiga oid bo'lgan tashkiliy jarayonlar kiradi. Tashqi savdoga davlat monopoliyasi u yoki bu tovar guruhiga yoki barcha tizimga ham ta'luqli bo'lishi mumkin. Bunda ushbu tadbirlar ma'naviy asoslar, sihat-salomatlikni saqlash (masalan, alkohol va tamaki mahsulotlariga nisbatan), aholini uzluksiz dori-darmon bilan ta'minlash, oziq-ovqat bo'yicha xavfsizlik (masalan, don mahsulotlariga nisbatan), sanitariya-veterinariya nazoratini kuchaytirish maqsadlarida (masalan, oziq-ovaqat va go'sht mahsulotlariga nisbatan) qo'llanilishi mumkin.

GATTning 1994 yilgi Bosh Bitimning XVII-moddasi tashqi savdoda monopolistik choralar qo'llanilishini nazarda tutadi va davlat savdo korxonalarining unda faoliyat yuritishini man etmaydi. Lekin, ular o'z faoliyatida diskriminatsiyaga yo'l qo'ymasliklari va tijorat prinsiplari asosida sifat va narx bo'yicha mutanosiblikni ta'minlashlari zarurligi alohida ta'kidlab o'tilgan.

Texnik choralar yoki texnik bare'rlar. Import qilayotgan mamlakat o'z milliy standartlari asosida xavfsizlik va tovarlar sifatini nazorat etish maqsadida ushbu notarif uslubdan foydalandilar. Ushbu turkumga cheklovlar muayyan bir standartlar tarzida bo'lib, eksport qilinayotgan tovarlar sifatini ta'minlash, ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtirish, insonlar hayoti va xavfsizligini ta'minlash, atrof muhit himoyasi, milliy xavfsizlik nuqtai nazaridan asoslangan bo'lishi lozim.

JST doirasida savdoda texnik bare'rlar to'g'risidagi Bitimga asosan har qanday davlat majburiy texnik standartlarini belgilashi mumkinligi ta'kidlab o'tilgan. Xususan, u tovarlarni qadoqlanishi, markirovkasiga ham tegishli bo'lishi mumkin. Amalda qo'llanilayotgan texnik bare'rlar texnik standartlar tarzida mahsulot sifatining texnik me'yorlarini (masalan, elektr toki quvvati, kuchlanishi, mahsulotning milliy o'lchov birliklar tizimiga mosligi, ekologik zararsizligi va h.k. talablar) ifodalaydi. Tashqi savdoda texnik bare'rlarni qo'llayotgan davlatlar xalqaro standartlar asosida uni belgilashlari yoki nima asosida kiritilayotganliklari haqida JST sekretariatiga xabar berishlari lozim.

Tashqi savdo operatsiyalarini tartibga solishda asosiy o'rinni tarif uslublari xususan, import bojxona tarifi egallaydi. o'z tabiatiga ko'ra import bojxona tariflari bir-biriga bog'langan to'rt asosiy elementdan tarkib topadi:

- mamlakatga kiritiladigan tovarlar turkumining (nomenklaturasi) tizimga solingan tarkibi. Odatda u Bojxona hamkorligi Kengashi tomonidan ishlab chiqilgan va JST/GATT tizimida tan olingan "Tovarlarni tavsiflash va kodlashtirishning muvofiq tizimi" (ingl. Harmonised Commodity Description and Coding System) asosida amalga oshiriladi. Ko'pgina hollarda u sodda tarzda "Tashqi iqtisodiy faoliyat tovar nomenklaturasi" (ruscha, odatda. TN VED) deb ataladi;
- bojxona qiymatini aniqlash uslublari va bojlar undirish tartibi. U tegishli davlatning Bojxona Kodeksi va Boj tariflari to'g'risidagi qonun va hukumatning maxsus qarorlari asosida amalga oshiriladi;
- bojlarni kiritish va bekor qilish mexanizmi (tartibi). Bu elementlar ham Bojxona kodeksi, Boj tariflari to'g'risidagi qonun hamda hukumat yoki qonun chiqaruvchi organlarning maxsus qarorlari asosida amalga oshiriladi;
- tovarlarni kelib chiqish mexanizmini aniqlash qoidalari. JST/GATT hamda xalqaro bojxona tashkiloti yo'riqnomalari, tavsiyalari asosida tovarga qaysi manzilda ko'proq qo'shimcha qiymat qo'shilganligiga asoslanib, unga asosiy ishlab chiqarilgan davlat manzilini belgilash.

Shunday qilib, tashqi savdoni tartibga solish uslublari o'ta murakkab va o'zaro bog'liq bo'lgan qoida va tartiblar bilan bir qatorda, turli yo'nalishdagi choralarni o'z ichiga oladi. Tashqi savdoda tarif va notarif uslublarni qay me'yorda qo'llanilishi tegishli mamlakatning tashqi savdo siyosatiga bog'liq.

O'zbekiston yaqin yillarda Jahon savdo tashkilotiga a'zo bo'lishi kutilmoqda. Milliy iqtisodiyotimizning muhim tarmoqlaridan biri hisoblangan qishloq xo'jaligi uchun ham bu tashkilotga a'zo bo'lishning ijobiy hamda salbiy

tomonlarini chuqur o'rganish, bu borada mamlakatimizning aniq pozitsiyasini belgilab olish bizning asosiy vazifalarimizdan biri hisoblanadi.

Qayd etish joizki, 1995 yil 1 yanvaridan faoliyatini boshlagan bu tashkilotning ayni vaqtda 164 ta a'zo mamlakati uchun yangi bozorlar ochiq hisoblanadi. 10 dan ziyod turli yo'nalishdagi bitimlar uning normativ-huquqiy bazasini tashkil etmoqda. Bu hujjatlar talabini bajarish tashkilotning barcha a'zolari uchun majburiy sanaladi. A'zo bo'lishni istagan davlatlar o'z milliy qonunchiligini ularga muvofiqlashtirishi kerak. JSTga a'zo bo'lish ushbu davlatning tartiblari savdo siyosati va savdo rejimiga mos ekanligini bildiruvchi belgi hisoblanadi. SHuning uchun nomzod davlatning savdo tartibi tashkilot qoidalariga to'liq mos ekani barcha a'zo mamlakatlar tomonidan ma'qullaganidan so'ng tegishli qaror qabul qilinadi.

Haq-huquq cheklanmagan savdo, eng yuqori darajadagi qulay tartib, milliy tartibot, ochiqlik, bozorga kirish uchun oldindan ma'lum sharoit, halol raqobat, iqtisodiy islohotlarni rivojlantirishga ko'mak, savdoga daxldor rasmiyatchilik darajasining pastligi kabilar JSTning asosiy tamoyillari hisoblanadi.

"Jahon savdo tashkilotiga kirishda tashkilotning 164 a'zo mamlakati uchun yangi bozorlar ochiq bo'ladi. Investitsiyaning barqarorligi ta'minlanadi. YAngi sarmoyalar asosida qo'shimcha ish o'rinlari yaratiladi. Raqobat muhiti ham yaxshilanadi, bu boradagi global sharoitlar mahalliy ishlab chiqaruvchilar hamda xizmatlarni etkazib beruvchilarga mahsulot sifatini ko'tarish hamda dunyo bozorida raqobatlashishni o'rganishga yordam beradi.

Iste'molchilar arzon va sifatli tovarlar hamda xizmatlarni tanlash imkoniga ega bo'ladi. Mahalliy ishlab chiqaruvchilarning huquqi himoyalanaadi. Savdo hamkorlari qabul qilingan xalqaro standartlar qoidalariga muvofiq milliy standartlarni ishlab chiqish eksportyorlarga chet el bozori talablariga moslashishda yordam beradi. Jahon miqyosidagi savdo siyosati bo'yicha qarorlar qabul qilish jarayonida ishtirok etish huquqi beriladi, ya'ni tashkilot yig'ilishida ishtirok etadigan har bir davlat o'z ovozigga ega bo'ladi.

Tayanch iboralar: Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar, tashkilotlar tasnifi, Birlashgan millatlar tashkiloti, Butunjahon savdo tashkiloti, xalqaro tashkilotlarning iqtisodiy roli.

Bobning qisqacha xulosasi:

Jahon iqtisodiyotida xalqaro tashkilotlarning o'rni juda muhim sanaladi. Chunki ular o'zlari tarkibida turli guruh va davlatlarni birlashtirar ekan umumiy maqsadlarni ko'zlagan holda harakatlanish imkonini beradi. Shuningdek xalqaro tashkilotlar jahon iqtisodiyotini hamkorlikda tartibga solish va muvofiqlashtirishga xizmat qiladi. Hozirda duyoda sezilarli mavqega ega bo'lgan 100 dan ortiq xalqaro tashkilotlar mavjud bo'lib, ulardan asosiylari sifatida BMT tizimidagi xalqaro tashkilotlar, Butunjahon savdo tashkiloti, yirik xalqaro bank va moliyaviy tashkilotlar (XVF, JB, ETTB, OTB, ITB) hamda nodavlat va nohukumat tashkilotlarni keltirish mumkin.

Nazorat uchun savollar:

1. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar qanday tasniflanadi?
2. BMT va BMT tizimidagi tashkilotlarning jahon iqtisodiyotidagi roli qanday?
3. Xalqaro hududiy tashkilotlar va ularning funksional vazifalari nimalardan iborat?
4. JSTga a'zo bo'lish bosqichlarini tavsiflab bering.

15-BOB. Jahon iqtisodiyotining globallashuv jarayonlarida O'zbekistonning ishtiroki

15.1. O'zbekistonning iqtisodiy salohiyati va imkoniyatlari

Bugungi kunda mamlakatimiz ulkan territoriyaga, ko'p millionli aholiga, turli-tuman resurslarga ega bo'lsada, u boshqa mamlakatlar bilan doimiy va belgilangan iqtisodiy aloqalarga ega bo'lmasdan turib, yakka holda rivojlanishning yuqori cho'qqilariga erisha olmaydi.

O'zbekistonning jahon xo'jalik aloqalariga qo'shilish jarayoni ob'ektiv tuzilmaviy shart-sharoitlar etilgan va tashqi iqtisodiy aloqalarning xo'jalik mexanizmi isloh qilina borgan sari bosqichma-bosqich rivojlanmoqda.

Milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiyotiga munosib tarzda kirib borishiga yo'naltirilgan strategiya respublikaning iqtisodiy salohiyatiga asoslanishi real vaziyatidan kelib chiqqan holda tug'iladi va u davlatimizni siyosiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy maqsadlariga erishishga qaratilgan.

Jahon xo'jalik aloqalarining moddiy-ashyoviy asoslarini u yoki bu mintaqaviy guruhlar yoxud ittifoqlarga birlashgan mamlakatlarning integratsiyaviy salohiyati tashkil qiladi.

Mamlakatning integratsion salohiyati deganda, fikrimizcha, xalqaro iqtisodiy integratsiyaning alohida tomonlari-sub'ektlari amalga oshiradigan xalqaro ishlab chiqarish-iqtisodiy hamkorlik va almashuv predmeti bo'lgan milliy tabiiy, mehnat, ishlab chiqarish, moliya-kredit, savdo resurslari, ilmiy xodimlar va odamlarning aqliy qobiliyati majmuini tushunish zarur. Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi o'zining tabiiy-iqlim sharoit-lari, iqtisodiy salohiyati, mehnat resurslari soni jihatdan Markaziy Osiyo davlatlari orasida alohida ajralib turadi. Jahon bankining ma'lumotlariga ko'ra, bugungi kunda O'zbekistonning aniqlangan tabiiy va mineral-xomashyo zahiralar 10 trillion AQSH dollari atrofida baholanmoqda (-rasm). O'zbekiston jahonda tabiiy gaz qazib olish bo'yicha 14-o'rinda, paxta etishtirish bo'yicha 6- o'rinda, paxta eksporti bo'yicha 3-o'rinda, uran zahiralar 7-o'rinda, oltin qazib olish bo'yicha 7-o'rinda qayd etiladi.

15.1-rasm. Dunyo mamlakatlarining tabiiy va mineral-xomashyo zahiralari miqdori (trln. AQSH dollari).

Manba: www.worldbank.org

Respublikadagi demografik holat aholining yuqori o'sish sur'atlari bilan alohida ajralib turadi. 1991 yildan 2019 yilgacha aholining o'rtacha yillik o'sish sur'ati o'rtacha 1,7-2,1 foizni tashkil etdi, mamlakat aholisi-ning tarkibida 15 millionga yaqin kishi iqtisodiy faol aholi guruhiga kiradi.

Yuqorida ko'rsatilgan pozitsiyalar bo'yicha milliy iqtisodiyotning bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan sharoitida mamlakat integratsiyaviy salohiyatidan samaraliroq foydalanish uchun bu salohiyatning hozirgi holatiga baho berish kerak.

Birinchi navbatda, bu potensialning tarkibiy qismlari bo'lgan geostrategik joylashuv, tabiiy-xomashyo va mehnat resurslari, shuningdek eksport imkoniyatlari kabilarni tavsiflash lozim.

Respublika noyob tabiiy boyliklarga, qudratli iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy, aqliy va ma'naviy salohiyatga ega. Tarixning o'zi O'zbekistonning o'rni G'arbni Sharq bilan, Janubni Shimol bilan bog'laydigan Yevroosiyo yo'llari chorrahasida belgilagan. Bizning Respublikamiz Yevroosiyo iqtisodiy va madaniy ko'prigi bo'lib xizmat qilishi mumkin. Bu ko'prik doirasida tovarlar, texnologiyalar, sarmoyalar va madaniy qadriyatlarining xarakati va almashuvi uchun yaxshi sharoit yaratilgan.

34 milliondan ortiqroq aholisi bo'lgan O'zbekiston jo'g'rofiy jihatidan ham, siyosiy jihatidan ham Markaziy Osiyoning o'zagini tashkil etadi. Dunyodagi eng qadimiy sivilizatsiyalardan biri mana shu mintaqada paydo bo'lgan. Qadim zamonlarda Buyuk Ipak yo'li shu erdan o'tgan. Xalqimizning

tarixi o'z ildizlari bilan asrlarga borib taqaladi va uch ming yildan ko'proq davrni o'z ichiga oladi. Qadimiy Turon, Movarounnaxr, Turkiston hududida ravnaq topgan davlatlar jahon madaniyatini rivojlantirishda yorqin iz qoldirgan.

Toshkent, Samarkand, Buxoro, Xiva shaharlari juda qadim zamonlardan dunyoga mashhur bo'lgan. Qadimgi asrlarda bu shaharlar Xitoydan Ispaniyagacha, Yevropadan Hind okeanigacha aloqa bog'lagan, Bundan ko'rinib turibdiki, o'tmish ajdodlarimiz azaldan tashqi dunyo xalqlari bilan har taraflama xalqaro aloqalarni rivojlantirib kelgan.

O'zbekistonning xalqaro mehnat taqsimotida ishtirok etishi va uning jahon iqtisodiyoti tizimiga integratsiyalashuvi, o'z navbatida uning salohiyati, dunyoda tutgan mavqei bilan xarakterlanadi.

O'zbekiston tabiiy resurslarga boy o'lka. Mamlakat hududida 2 2700 dan ortiq foydali qazilma boyliklari koni mavjud, ulardan 900 ga yaqini o'zlashtirilgan.

O'zbekistonning kelajagi qimmatbaho qazilma boyliklari, rangli va noyob metallar, organik yonilg'ilarning barcha turlari - neft, tabiiy gaz va gaz kondensati, ko'mir, uran, qurilish materiallarining ko'plab turlari va boshka konlarni o'zlashtirish bilan bog'liq.

Qator foydali qazilmalar - oltin, tabiiy gaz, volfram, kaliy tuzi, fosforitlar, kaolinlarning aniqlangan zahiralari va istiqbolli loyihalari bo'yicha O'zbekiston nafaqat MDHda, balki dunyo miqyosida ham yetakchi o'rinlarni egallaydi.

O'zbekiston kazib olinadigan oltinning umumiy xajmi bo'yicha dunyoda sakkizinchi o'rinni, uni aholi jon boshiga ishlab chiqarish bo'yicha esa beshinchi o'rinni egallaydi; respublika 30 ga yaqin oltin konlar aniqlangan. Muruntog'dagi oltin konlarini (miqdori va sifati bo'yicha) Kolondayk (AQSH), Vitvatersrand (JAR), Kolar (Hindiston) singari jahondagi eng yirik konlar bilan bir qatarga qo'yish mumkin. Mustaqillik sharofati tufayli, oltin zahiralari o'zi tasarruf etish imkoniyatiga ega bo'lgan O'zbekiston, jahon oltin bozorida ham teng huquqli hamkor bo'la olishi mumkin.

Butun Markaziy Osiyo mintaqasi bo'yicha gaz kondensati zahiralari 74 %, neftning 31 %, tabiiy gazning 40 %, ko'mirning 55 %i O'zbekiston hissasiga tog'ri keladi. Tabiiy gaz qazib olish bo'yicha respublika MDH mamlakatlari ichida uchinchi o'rinda va dunyodagi bu sohaning kuchli yetakchi 10 mamlakatlari qatorida turadi.

O'zbekiston Markaziy Osiyoda va MDH doirasida paxta etishtiruvchi asosiy mamlakat bo'lib hisoblanadi. Agar butun Markaziy Osiyo mamlakatlari 2 mln. tonna paxta tolasi etishtirsa, uning 1,4 mln. tonnasi o'zbek tolasidir. O'zbekiston paxta tolasi etishtirish bo'yicha dunyoda turtinchi o'rinda, uni eksport qilish bo'yicha esa ikkinchi o'rinda turadi.

O'zbekiston gaz uzatish tizimi MDH davlatlarining Yagona gazquvur tizimiga kiradi. U Markaziy Osiyo, Rossiya va Ukraina kabi Yevropa davlatlariga gaz uzatish texnik imkoniyati bilan birgalikda 9 ta bosh gaz transport tarmog'i

nafaqat O'rta Osiyo uchun, MDHning Yevropa qismi davlatlari va Kavkazorti uchun ham umumdavlat ahamiyatiga ega.

Respublikada yuk va yo'lovchilarni mamlakat ichkarisida va tashqarisida tashishni MDH, yaqin va uzoq xorij mamlakatlari bilan iqtisodiy aloqalarni ta'minlovchi tarmoqlangan transport tizimi shakllandi. O'zbekiston Qozog'iston respublikasi bilan mustahkam transport aloqasiga ega. Bu aloqa orqali respublikamizning Rossiya, Xitoy, Osiyoning boshqa davlatlari va Tinch okeani regionini avtoyo'llariga chiqishi ta'minlanadi. O'zbekistonning bevosita ishtirokida Transosiyo magistralining bir qismi hisoblangan, Janubiy-Sharqiy Osiyoni G'arbiy Yevropa bilan tutashtiradigan va Transsibir magistralidan 1500 km qisqa bo'lgan Tajan-Seraxs-Mashxad yangi yo'li ishga tushirildi. Shu bilan bir qatorda O'zbekiston va Markaziy Osiyo mamlakatlariga Poti porti orqali Yevropa bilan bog'lanish imkoniyatini beruvchi Turkmaniston va Transkavkaz yo'li orqali o'tgan transport yo'lagi o'zlashtirildi.

Respublika avtomobil yo'llari tarmog'i rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari bo'yicha MDH mamlakatlari orasida yetakchi o'rinda turadi. Mavjud avtomobil yo'llari respublika hududdi orqali Qirgiziston, Turkmaniston, Tojikiston, Afg'oniston, ular orqali esa Pokiston, Hindiston, Eron, Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari yo'llariga tranzit yuk va yo'lovchilarning uzluksiz o'tishini ta'minlaydi.

O'zbekiston milliy aviakompaniyasi Boeing- 747, A-310, Il-86, TU-154 va boshqa shu kabi zamonaviy havo laynerlariga va mahalliy yo'llarga mo'ljallangan ko'p miqdordagi havo kemalariga ega.

Hozirgi vaqtda O'zbekiston MDHning bir necha yirik shaharlari va jahonning 20ta davlati: AQSH, Germaniya, Buyuk Britaniya, Shveysariya, Hindiston, Turkiya, Saudiya Arabistoni, Isroil, Janubiy Koreya, Singapur va boshqa davlatlar bilan bevosita havo yo'llari orqali bog'langan.

Mavjud transport va telekommunikatsion tarmoqlarning rivojlanishi, O'zbekistonning dunyo miqyosidagi nufuzini oshirmoqda va uning xalqaro aloqalarini yanada kuchaytirmoqda.

Sayohatni rivojlantirish uchun imkoniyatlarimiz juda katta. Respublika hududida 4 mingdan ortiq me'morlik yodgorliklari mavjud. Ularning ko'plarini YUNESKO o'z muhofazasiga olgan.

O'zbekistonning xalqaro bozorga mustaqil sur'atda chiqishi va dunyo xo'jaligiga integratsiyalashuvi sharoitlarida uning boshlang'ich iqtisodiy salohiyati jahon iqtisodiyotiga samarali qo'shilish istiqbollariga umid qilish imkonini beradi.

15.2. O'zbekiston Respublikasining jahon mamlakatlari bilan iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi

Hozirda O'zbekiston qator obro'li va jahon iqtisodiyotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan xalqaro tashkilotlarning teng huquqli a'zosi, jahonning o'nlab

davlatlari bilan do'stona aloqalarini bog'lagan, yirik bank va moliyaviy organlar bilan hamda nodavlat va nohukumat tashkilotlar bilan hamkorlik qilmoqda. Respublikada 43 ta chet davlatlarning elchixonalari, 15 ta hukumatlararo va 49 ta nohukumat tashkilotlar akkreditatsiya qilingan.

O'zbekiston turli darajadagi – global va mintaqaviy integratsion jarayonlarda qatnashish bilan bir paytda bir muhim tamoyilga rioya qiladi: bir davlat bilan yaqinlashish boshqa bir davlat bilan uzoqlashish evaziga bo'lmashligi kerak. O'zbekistonning jahon hamjamiyati bilan integratsiyasining tarkibiy qismi turli davlat va xalqaro tashkilotlar bilan ko'p tarmoqli aloqalardir.

Bunda Yevropa Ittifoqi muhim o'rin egallaydi. Yevropa Ittifoqining jahon miqyosidagi o'rni kuchayib borgan sari, jahon mamlakatlari ushbu integratsion guruh bilan hamkorlik qilishga intilmoqdalar.

Evropa Ittifoqining Markaziy Osiyo uchun yangi strategiyasi so'nggi bor 2007 yilda qabul qilinib, "Evropa Ittifoqi va Markaziy Osiyo: yangi hamkorlik amalda" deb nomlangan edi. O'n ikki yil davomida amal qilgan hujjat Evropa Ittifoqining Markaziy Osiyo mintaqasi mamlakatlari bilan ko'plab sohalar bo'yicha hamkorligini mustahkamlashga xizmat qildi. Evropa Ittifoqi rasmiy vakillarining fikricha, yangi strategiyani qabul qilish zarurati mintaqada yuzaga kelgan yangi geosiyosiy voqelik, hamkorlikni kengaytirishga bo'lgan bugungi kun talabi va bu boradagi imkoniyatlarning yuqoriligi bilan belgilanadi.

Strategiya 2016 yilda qabul qilingan Evropa Ittifoqining tashqi siyosat va siyosiy xavfsizlik bo'yicha global strategiyasiga muvofiq, Evrokomissiya hamda Evropa Ittifoqi tashqi ishlar va siyosiy xavfsizlik bo'yicha Oliy vakili tomonidan 2018 yilda ishlab chiqilgan qo'shma axborotga bog'liq holda tayyorlangan. Strategiyada Osiyoning Evropa uchun, o'z navbatida, Evropaning Osiyo uchun muhim ahamiyat kasb etishi, Evropa Ittifoqi tashkiloti doirasidagi rivojlanishni yanada yuqori bosqichga olib chiqish uchun Osiyo mamlakatlaridagi tinchlik va barqarorlik muhim omil ekani, shu bois iqtisodiy diplomatiya va Osiyoda xavfsizlik sohasidagi ishtirokni faollashtirish zarurligi qayd etilgan. Osiyo mamlakatlarining turli iqtisodiyotga ega ekani sabab Evropa Ittifoqining uchta asosiy soha bo'yicha hamkorlik qilishi belgilab qo'yilgan:

- transport aloqalari, energetika va raqamli tarmoqlar yaratish, insonlar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni mustahkamlash;

- Osiyo mamlakatlari va tashkilotlari o'rtasidagi sheriklik munosabatlarini taklif etish;

- turli moliyaviy vositalardan foydalangan holda barqaror moliyalashtirishni rivojlantirish.

Yangi strategiyada Markaziy Osiyo mintaqasi mamlakatlari bilan hamkorlikni mustahkamlashning muhimligi quyidagi omillar bilan izohlandi:

- Markaziy Osiyoning Evropani Osiyo bilan bog'laydigan strategik va qulay geografik joylashuvi;

- Markaziy Osiyo mintaqasi mamlakatlarining Evropa Ittifoqi mamlakatlariga energiya import qilishda katta ulushga egaligi;

- 70 milliondan ortiq aholiga ega bo'lgan mintaqaning bozor salohiyati;
- Evropa Ittifoqining mintaqaviy xavfsizlikdan manfaatdorligi.

Mintaqa mamlakatlarining Afg'oniston bilan hamkorlikni mustahkamlash yo'lidagi tashabbuslari mintaqaviy hamkorlikni mustahkamlash manfaatlariga mos keladi. Ayni paytda bu Evropa Ittifoqining ushbu mamlakatda tinchlik o'rnatishga qaratilgan sa'y-harakatlari uchun zarur sharoit yaratadi.

Hujjatda qayd etilishicha, Evropa Ittifoqi Markaziy Osiyo mamlakatlari uchun islohotlar va iqtisodiy o'zgarishlar jarayonida etakchi donor va hamkor, sifatli investitsiyalar va qo'shma texnologiyalar manbasi, mintqa mamlakatlari hamkorligi, jahon savdo tizimiga integratsiyalashuvni kengaytirish tarafdori sifatida qaralishi mumkin.

- Yangi strategiyada Markaziy Osiyoni barqaror, o'zaro bog'liq, shu bilan birga, mustaqil iqtisodiy va siyosiy makon sifatida rivojlantirishga asoslangan hamkorlik yo'nalishlari belgilangan. Evropa Ittifoqining ushbu yo'nalishlar bo'yicha hamkorligi xususida to'xtalsangiz.

- Strategiya ko'p qirrali hamkorlikni nazarda tutadi. Ular ikki, ko'p tomonlama, o'zaro bog'liq, alohida shakllarda amalga oshirilib, barqarorlik, farovonlik, hamkorlik kabi maqsadlarga qaratilgan.

Barqarorlik yo'lida hamkorlik - bu mintqa mamlakatlarining ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlari va xavfsizligiga taalluqli bo'lgan turli chaqiriqlarni oldindan baholash va ko'rib chiqishni, shuningdek, mamlakatlarning islohotlarni amalga oshirish imkoniyatlarini kengaytirishni nazarda tutadi. Ayni damda Evropa Ittifoqi demokratiya, inson huquqlari va qonun ustuvorligini ta'minlash, Iqlim o'zgarishi bo'yicha Parij bitimi majburiyatlarini amalga oshirishda hamkorlik hamda transmintaqaviy ekologik muammolarni hal etish, migratsiya sohasidagi hamkorlikni rivojlantirishga ko'maklashadi.

Farovonlik yo'lidagi hamkorlik esa sog'lom va ochiq investitsiya muhitini, raqobatbardosh xususiy sektorni yaratishga, yoshlar o'rtasida tadbirkorlik, tadqiqot va innovatsiyalarni rivojlantirish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan. Mintaqa mamlakatlari o'rtasida ichki mintaqaviy savdo va investitsiyalar bo'yicha tarkibiy cheklavlarni bartaraf etish, Jahon savdo tashkilotiga a'zo bo'lish istagida bo'lgan mamlakatlarni qo'llab-quvvatlash nazarda tutilgan.

Hamkorlikdagi faoliyatni yaxshilash ham Evropa Ittifoqi strategiyasining muhim jihatlaridan. Bu siyosiy muloqotni faollashtirish va fuqarolik jamiyatida ishtirok etish uchun imkoniyatlar yaratishni o'z ichiga oladi, ijtimoiy diplomatiyani mustahkamlaydi.

Qayd etish kerak, Markaziy Osiyo mamlakatlari yagona mintaqada joylashgan bo'lsa-da, ular taraqqiyotining o'ziga xos jihatlari ham bor. SHu bois Evropa Ittifoqi Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan ikki va ko'p tomonlama hamkorlikni chuqurlashtirishga intiladi.

Evropa Ittifoqi ikki tomonlama kelishuvlarni imzolashda, avvalo, mamlakatdagi demokratiya darajasi, inson huquqlari va huquq ustuvorligiga amal

qilinishi, mehnat muhofazasi, atrof-muhitni himoya qilish sohasidagi xalqaro bitimlar ijrosi, mamlakatda ushbu sohalaridagi ko'rsatkichlarni yaxshilash borasida amalga oshirilayotgan islohotlar darajasiga e'tibor qaratadi. Kelishuv esa tashkilotga a'zo davlatlar tomonidan ma'qullanib, Evroparlamentda ratifikatsiya qilinganidan so'ng kuchga kiradi.

Hozirgi kunda Markaziy Osiyoning barcha mamlakatlari ikki tomonlama hamkorlik qilish to'g'risida amaldagi kelishuvlarga ega, xususan:

- Qozog'iston 2015 yil dekabr oyida "Chuqurlashtirilgan sheriklik va hamkorlik to'g'risida"gi kelishuvni imzoladi. Hujjat 2016 yilning may oyidan kuchga kirgan;

- Qirg'iziston 1995 yil fevral oyida "Sheriklik va hamkorlik to'g'risida"gi kelishuvga imzo chekdi. Hujjat 1999 yil iyul oyidan buyon amal qiladi. 2017 yil dekabr oyidan yangi sheriklik kelishuvini imzolash bo'yicha muzokaralar olib bormoqda;

- O'zbekiston 1996 yil iyun oyida "Sheriklik va hamkorlik to'g'risida"gi kelishuvni imzoladi (1999 yil iyul oyidan amalda). 2017 yilda ushbu kelishuvni yangilash taklifi bildirildi. Evropa Ittifoqi bilan "Chuqurlashtirilgan sheriklik to'g'risida"gi yangi kelishuvni imzolash bo'yicha muzokaralar rasman 2018 yil noyabr oyidan boshlandi;

- Tojikiston 2004 yil oktyabr oyida "Sheriklik va hamkorlik to'g'risida"gi kelishuvni (2010 yil yanvar oyidan amal qiladi) imzoladi, 2018 yil noyabr oyida "Hamkorlik to'g'risida"gi yangi kelishuvni imzolash bo'yicha muzokaralar olib borish istagini bildirdi;

- Turkmaniston 2010 yil avgust oyidan buyon Evropa Ittifoqi bilan "Savdo masalalari to'g'risidagi oraliq kelishuv" asosida hamkorlik qilib kelmoqda.

Evropa Ittifoqining Xalqaro hamkorlik va taraqqiyot masalalari bo'yicha vakilining ma'lumotiga ko'ra, huquq ustuvorligini ta'minlash, chegaralarni boshqarish, savdoni jadallashtirish, atrof-muhitni va suv resurslarini himoya qilish bo'yicha Markaziy Osiyo mamlakatlariga ko'rsatiladigan yordam hajmi 2014-2020 yillarda 1 milliard evrodan oshadi.

Markaziy Osiyo davlatlari orasida Qozog'iston Evropa Ittifoqi bilan eng katta savdo aylanmasiga ega. Energetika mahsulotlari (mineral xomashyo va yoqilg'i) eksporti hisobiga u mintaqa mamlakatlari ichida Evroittifoq bilan savdoda ijobiy saldogga ega yagona davlat hisoblanadi.

Turkmaniston misolida oladigan bo'lsak, uning uchun asosiy savdo sherik bu - Xitoy. Tabiiy gaz etkazib berish hisobiga tashqi savdo aylanmasida Xitoy ulushi 47 foizni tashkil etadi.

Turkmanistonlik ekspertlarning qayd etishicha, Evropa Ittifoqi Turkmaniston gazini Evropa bozorlariga etkazib berishga ham qiziqish bildirmoqda. SHu bois savdo aylanmasi hajmini oshirish imkonini beradigan Transkaspiy gaz quvuri (Turkmanistondan Kaspiy dengizi bo'ylab Bokuga, so'ng Turkiya va Gruziyaga) qurilishi uchun investitsiyalar jalb qilishda yordam ko'rsatishga tayyor.

2018 yilda O'zbekistonning Evropa davlatlari bilan eng katta savdo aylanmasi hajmi SHveysariya (eksport 3001 million dollar (28,2%), import 150 million dollar (0,8%), shuningdek, Turkiya hisobiga (eksport 721 million dollar (6,8%), import 1123 million dollar (5,9%)) to'g'ri keldi (ikkala davlat ham Evropa Ittifoqiga a'zo emas).

O'zbekistonning Evropa Ittifoqi mamlakatlari bilan savdo aylanmasi 2018 yilda 3,73 milliard dollarni (2017 yilda 3,1 milliard dollar) tashkil qildi. Bunda import 3,4 milliard dollarga teng bo'lib, bu eksportdan (0,33 milliard dollar) deyarli o'n barobar ko'pdir. Savdodagi salbiy saldo manfiy 3,01 milliard dollarga etdi. Germaniya, Litva, Latviya, Italiya va Fransiya esa O'zbekistonning Evropa Ittifoqi mamlakatlari bilan savdo aloqalari beshligida qayd etildi. O'zbekiston mahsulot sotib olganidan ko'ra ko'proq sotgan yagona davlat Fransiya bo'ldi.

O'zbekistonning Evropa Ittifoqi mamlakatlari bilan savdo aylanmasidagi ushbu tendensiya 2019 yilning yanvar-iyun oylarida ham saqlanib qoldi.

Evrokomissiyaning O'zbekiston uchun tasdiqlangan dasturiga muvofiq, 2014-2020 yillar uchun hamkorlikning ustuvor yo'nalishi sifatida qishloq hududlarini rivojlantirishga yordam ko'rsatish belgilangan. Ushbu dastur doirasida tabiiy resurslarni barqaror boshqarish, aholi bandligini ta'minlash va qishloq hududlarida daromad manbalarini yaratish bilan bog'liq loyihalarga Evropa Ittifoqi tomonidan etti yillik davr uchun 168 million evro (yiliga 24 million evro atrofida) ajratildi.

2019 yil aprel oyida O'zbekistonda chorvachilikni rivojlantirish bo'yicha besh yilga mo'ljallangan loyiha ham ishga tushirildi. Ushbu loyihani amalga oshirish uchun Evropa Ittifoqi 15 million evro, Jahon banki 150 million dollar mablag' ajratdi. Bundan tashqari, qishloq joylarida sifatli davlat xizmatlaridan foydalanishga bo'lgan huquq va imkoniyatlarni oshirish maqsadida "Davlat xizmatlari ko'rsatishni takomillashtirish va qishloq hududlarida boshqaruv darajasini oshirish" loyihasi tasdiqlanib, unga 10 million evro yo'naltirildi.

O'zbekiston va AQSh. Yirik siyosiy, iqtisodiy va intellektual salohiyatga ega dunyoning yetakchi davlati - AQSH bilan ko'p tomonlama munosabatlarni chuqurlashtirish va rivojlantirish O'zbekiston uchun ustuvor ahamiyatga ega. «O'zbekiston Respublikasi va AQSH o'rtasidagi strategik sheriklik va hamkorlik asoslari to'g'risida Deklaratsiya» ikki mamlakat o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Respublikada Amerika investorlari ishtirokidagi 323 korxona ro'yxatga olingan, ulardan 233 tasi qo'shma korxonalar va 90 tasi 100% chet el kapitaliga qurilgan.

Amerika kapitali ishtirokidagi investitsion loyihalar tog'-kon va neft gaz komplekslari, agrosanoat kompleksi texnologik bazalari, oziq-ovqat sanoati va transport infratuzilmasini rivojlantirish kabi iqtisodiyotning asosiy tarmoqlarida amalga oshiriladi.

Umuman olganda, O'zbekiston Respublikasi mustaqillikni qo'lga kiritgandan buyon Amerika kompaniyalari va moliyaviy institutlari ishtirokida amalga

oshirilgan investitsion loyihalar umumiy summasi 2,4 mlrd, AQSH dollaridan ortiq, shundan 1,4 mlrd. AQSH dollarilik loyihalar Amerika moliyaviy institutlari tomonidan sug'urtalangan. AQSH O'zbekistonning muhim savdo hamkori bo'lib qolmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 15-17 may kunlari AQSHga amalga oshirgan rasmiy tashrifi doirasida ikki mamlakat o'rtasida 8,5 mlrd. dollarga teng savdo-iqtisodiy shartnomalar imzolangan.

O'zbekiston va Yaponiya o'rtasidagi zamonaviy hamkorlik aloqalari 1992 yil 26 yanvar kuni ikki davlat o'rtasida diplomatik munosabatlar o'rnatilgach rivoj topa boshladi.

Ikki davlat 27 yil mobaynida o'zaro manfaatlar va hurmatga asoslangan ikki tomonlama munosabatlarni izchil kengaytirib kelmoqda. 2002 yil iyul oyida imzolangan Qo'shma bayonot bu aloqalarni strategik sheriklik darajasiga ko'tardi.

Ikki mamlakat xalqaro tashkilotlar doirasida ham samarali hamkorlik qiladi. Xususan, mamlakatimiz Yaponiyaning Birlashgan Millatlar Tashkiloti turli tuzilmalariga nomzodini qo'llab-quvvatlab kelmoqda, Yaponiyalik hamkorlar esa O'zbekistonning Markaziy Osiyoda yadro qurolidan xoli hudud yaratish bo'yicha tashabbusini Shartnoma loyihasi bo'yicha maslahatlashuvlar o'tkazish jarayoniga ko'mak taqdim etish orqali izchil qo'llab-quvvatlagan.

Yaponiya BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 2018 yil O'zbekiston tashabbusi bilan qabul qilingan "Markaziy Osiyo mintaqasida tinchlik, barqarorlik va izchil taraqqiyotni ta'minlash bo'yicha mintaqaviy va xalqaro hamkorlikni mustahkamlash" va "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik" to'g'risidagi rezolyusiyalarni qo'llab-quvvatladi. Kunchiqar mamlakat, shuningdek, ikkinchi rasmiy hujjatga hammuallif bo'ldi.

2004 yil Kunchiqar mamlakat tashabbusi bilan tashkil etilgan "Markaziy Osiyo+Yaponiya" formati ushbu davlat va mintaq mamlakatlari o'rtasida savdo-sotiq, investitsiyalar, transport va logistika, qishloq xo'jaligi, turizm va ta'lim sohalaridagi hamkorlikni chuqurlashtirishga xizmat qilib kelmoqda.

Ikki tomonlama shartnomalar O'zbekiston va Yaponiya o'rtasidagi munosabatlarni rivojlantirish uchun mustahkam huquqiy asos bo'lmoqda. Mamlakatlarimiz hamkorlik yillari bunday mazmundagi 160 dan ortiq hujjatni imzolagan.

Iqtisodiy sohadagi hamkorlik O'zbekiston-Yaponiya munosabatlarida ustuvor yo'nalishlardan biri hisoblanadi. O'zaro savdo aloqalariga eng qulay tartib joriy qilingan. Mamlakatlar o'z eksport salohiyatidan mashinasozlik, metallurgiya, xizmat ko'rsatish va boshqa sohalarda foydalanmoqda. 2019 yil yanvar-oktyabr oylarida o'zaro savdo aylanmasi qariyb 360 million dollarni tashkil qildi.

Bugungi kunda O'zbekistonda Yaponiya sarmoyalari ishtirokida 10 ta qo'shma korxona va yuz foiz xorij kapitali asosida tashkil etilgan bitta korxona faoliyat yuritmoqda. Mamlakatimizda 15 ta yapon kompaniyasi vakolatxonalari ro'yxatga olingan. Ular neft-gaz, neft-kimyo va kimyo tarmoqlari, energetika jihozlari va mashinasozlik mahsulotlarini ishlab chiqarish, transport-

logistika xizmatini ko'rsatish, savdo operatsiyalari va turizm sohalariga ixtisoslashgan.

O'zbekistonda "Marubeni", "Mitsubishi Motors", "Japan Oil, Gas and Metals National Corporation (JOGMEC)", "Toyota Tsusho", "Itochu", "Isuzu Motors Ltd." va boshqa mashhur yapon kompaniyalari ish yuritmoqda.

Yuqorida keltirilgan raqamlar o'zaro investitsiyaviy va savdo-iqtisodiy hamkorlikni kengaytirish uchun mamlakatlarda hali foydalanilmagan sanoat va iqtisodiy salohiyat mavjudligini ko'rsatadi.

Madaniy-gumanitar sohadagi hamkorlik alohida e'tiborga molik, zero Yaponiyaning madaniy va ma'rifiy o'ziga xosligi O'zbekistonning tarixiy va zamonaviy hayoti bilan hamohangdir.

Madaniyatlararo muloqotni muvaffaqiyatli rivojlantirishda 1999 yil ta'sis etilgan "O'zbekiston-Yaponiya" do'stlik jamiyatining salmoqli o'rni bor. Jamiyat Kunchiqar mamlakatning "Yaponiya-O'zbekiston" do'stlik assotsiatsiyasi va "Fukushima-O'zbekiston" madaniy-iqtisodiy hamkorlik assotsiatsiyasi bilan yaqin aloqalar o'rnatgan.

Shuningdek, ikki mamlakat shaharlarini bezab turgan qator madaniy inshootlar xalqlarimizning do'stligi va o'zaro anglashuvining ramzlariga aylangan.

2001 yil Toshkent markazida ochildgan "Yapon bog'i" o'zbekistonliklarning hordiq chiqaradigan va turli tantanali tadbirlar o'tkazadigan sevimli maskaniga aylangan.

Taniqli yapon rassomi Ikuo Xirayama bilan hamkorlikda poytaxtimizda 2002 yil asos solingan O'zbekiston-Yaponiya ilmiy-ijodiy "Madaniyat karvon saroyi" zamonaviy madaniyat markazi sifatida faoliyat yuritmoqda. Bu maskanda foto va san'at ko'rgazmalari va boshqa qiziqarli tadbirlar o'tkazilmoqda.

Toshkentda o'rnatilgan "Xirosima tinchlik toshi" va "Tinchlik bongi" O'zbekistonning Markaziy Osiyoda yadro qurolini tarqatmaslik, tinchlik va barqarorlikni mustahkamlashga sodiqligining timsollariga aylangan.

Yaponiyada ham xalqimizning qadimiy tarixi va madaniyatiga qiziqish katta – ushbu mamlakatda buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy asarlarini mutolaa qilishadi va sevisadi. 2004 yil Soka universitetida o'zbek adabiyotining mumtoz vakili haykali qad rostladi.

2019 yil mashhur yapon me'mori, Pritsker mukofoti laureati Tadao Ando O'zbekiston davlat san'at muzeyining yangilangan dizayni konsepsiyasini yaratishi e'lon qilindi.

Joriy yil iyun oyida O'zbekistonning Yaponiyadagi elchixonasi Nagoya shahri meriyasi va "O'zbekiston-Nagoya" do'stlik assotsiatsiyasi bilan hamkorlikda "Nagoya Toshkent bilan uchrashadi" nomli tadbir tashkil qildi. Anjuman doirasida mamlakatimizning iqtisodiy va turistik salohiyatiga bag'ishlangan seminar, xalqimizning tarixiy va madaniy merosi taqdimoti hamda O'zbekiston xalq amaliy san'ati ko'rgazmasi bo'lib o'tdi.

Bugun o'zbekistonlik ko'plab yoshlar Yaponiyada ta'lim olishga intilmoqda. Yapon tilini mamlakatimiz yigit-qizlari qiziqib o'rganmoqda. Respublikadagi oltita oliy o'quv yurti ta'lim dasturlariga yapon tilini o'rganish kiritilgan. SHuningdek, Yaponiya xalqaro hamkorlik tashkilotining (JICA) mintaqaviy vakolatxonasi ko'magida qator universitetlarda mazkur tilni o'rganish markazlari ochilgan.

Yaponiya ta'lim, madaniyat, sport, ilm-fan va texnologiyalar vazirligi Kunchiqar mamlakatning O'zbekistondagi elchixonasi ko'magida mamlakatimiz oliy o'quv yurtlari talabalari, maktab, litsey va kollej bitiruvchilariga Yaponiya universitetlari va kollejlari tahsil olish uchun yillik stipendiyalar taqdim etmoqda. So'nggi 20 yilda 4 mingdan ortiq o'zbek talabasi Yaponiyada ta'lim oldi.

Oliy o'quv yurtlari o'rtasidagi hamkorlik jadal sur'atda rivojlanmoqda. Nagoya universiteti vakolatxonasi Yaponiya hukumati nomidan ta'lim va akademik tadqiqotlar sohasida ilmiy-texnikaviy ko'mak berib kelmoqda.

Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti qoshida Sukuba, Nagoya, Keyo, Toyoxashi universitetlari hamda Tokio texnologiya instituti bilan hamkorlikda "O'zbekiston-Yaponiya yoshlar innovatsiya markazi"ni tashkil etish bo'yicha loyiha amalga oshirilmoqda. Mazkur dargoh kimyo va neft-kimyo, tog'-konchilik va mineral xom-ashyo resurslarini chuqur qayta ishlash, energetika, qayta tiklanuvchi energiya manbalari va energiya tejamlorligi, mashinasozlik va materialshunoslik sohalariga ixtisoslashadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Yaponiyaga tashrifi arafasida Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universitetida ikki mamlakatning ta'lim va madaniyat sohasidagi aloqalarini yanada chuqurlashtirishga xizmat qiladigan, Markaziy Osiyo mintaqasida yagona bo'lgan Yaponiya tadqiqotlari tahlil markazining ochilish marosimi o'tkazildi.

O'zbekiston-Yaponiya madaniy-gumanitar hamkorligi to'g'risida gapirganda, mamlakatimizda 1993 yildan beri samarali ishlab kelayotgan Yaponiya xalqaro hamkorlik agentligi faoliyatiga to'xtalish zarur. Mazkur tashkilotning mintaqaviy vakolatxonasi O'zbekistonga imtiyozli kreditlar ajratish, tegishli grantlar taqdim etish, qolaversa, texnik yordam ko'rsatish, mamlakatimizga ekspertlar jo'natish hamda o'zbekistonlik mutaxassislar uchun Yaponiyada muayyan o'quv amaliyotlari uyushtirish kabi yo'nalishda ko'maklashib kelmoqda.

Xitoy Xalq Respublikasi tomonidan O'zbekiston Respublikasining davlat nustaqilligi 1991 yil 27 dekabrda tan olindi va 1992 yil 2 yanvarda diplomatik munosabatlar o'rnatildi. 1992 yil oktyabrda Toshkentda XXR elchixonasi va 1995 yil may oyida Pekinda mustaqil O'zbekiston elchixonasi faoliyat ko'rsata boshladi.

Ikkitomonlama hamkorlik munosabatlari barcha jabhalarni qamrab olgan bo'lib, ikki mamlakat o'rtasida o'rnatilgan o'zaro ishonchli aloqalar hamkorlikning asosini tashkil etadi. O'zbekiston va Xitoy o'rtasidagi munosabatlarda terrorizm, ekstremizm, separatizm, narkotik va noqonuniy qurol-yarog'lar savdosi bo'yicha qarashlarning mushtarakligi namoyon bo'lmoqda.

Uzoq muddatli hamda samarali O'zbekiston-Xitoy munosabatlarining asosiy tamoyillari ko'plab hujjatlarda o'z aksini topgan. Ulardan "Do'stlik va hamkorlikning sherikchilik munosabatlari to'g'risidagi shartnoma (2005 y.)", "Strategik sheriklik o'rnatish to'g'risidagi qo'shma deklaratsiya (2012 y.)", "Do'stlik va hamkorlik to'g'risidagi shartnoma (2013 y.)", "Ikkitomonlama strategik hamkorlikni yanada chuqurlashtirish va rivojlantirish haqidagi qo'shma deklaratsiya (2013 y.)", "O'zbek-Xitoy hamkorligini yanada kuchaytirish to'g'risidagi qo'shma deklaratsiya (2014 y.)". Strategik hamkorlik to'g'risidagi o'zaro anglashuv bitimi (2016 y.) va Xalqaro avtomobil transport yo'li to'g'risidagi bitim (2017 y.) fikrimizning dalilidir. O'zbekiston-Xitoy munosabatlarining shartnomaviy-huquqiy negizi turli jabhalarni qamrab olgan 220 dan ortiq hujjatlarda o'z aksini topgan. O'zbekiston-Xitoy munosabatlari SHanxay Hamkorlik Tashkiloti (2001 yil iyunda tashkil etilgan) doirasida ham muvaffaqiyat bilan samarali rivojlanib bormoqda. SHHTning 2002 yilgi sammitida imzolangan Xartiya tashkilot faoliyatining dasturiy-me'yoriy hujjati bo'lib, uning rivojlanishiga katta turtki berdi. Mazkur hujjat nafaqat xavfsizlik sohasi, balki savdo-iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, ta'lim, madaniyat va sport, sog'liqni saqlash sohalaridagi hamkorlik aloqalarini ham nazarda tutadi.

O'zbekiston SHHTni tinchlik va barqarorlikni mustahkamlashga, birinchi navbatda, xalqaro terror, diniy ekstremizm, bosqinchi ayirmachilik va narkobiznes kabi mintaqaviy va dunyoviy xavfsizlikka tahdid soladigan xavf-xatarga qarshi turishda ochiq, o'zaro foydali sheriklik va ko'p tomonlama hamkorlikka qaratilgan mexanizm deb biladi.

SHHT barpo etilgandan buyon o'tgan 15 yil davomida haqli ravishda nufuzli xalqaro tashkilotlar qatoridan munosib joy oldi, barqaror taraqqiyot, tinchlikni mustahkamlash, zamonaviy tahdid va xatarlarga qarshi kurashish, mintaqaviy va global darajada xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlashning ta'sirchan omiliga aylandi.

SHHTning xalqaro tashkilot sifatida nufuzi tobora oshib borayotganligi bois dunyoning ko'pgina mamlakatlari, xususan, Afg'oniston, Belarus, Hindiston, Mo'g'uliston, Pokiston, Eron kabi davlatlar Toshkent shahrida 2016 yilda bo'lib o'tgan SHHTning 15 yillik yubiley sammitida kuzatuvchi sifatida ishtirok etib, tashkilot bilan yaqindan hamkorlik qilish niyatini bildirishdi. Turkmaniston Prezidenti G.Berdimuhamedov o'sha paytda SHHTga raislik qilgan O'zbekiston taklifiga binoan sammitda ishtirok etdi. O'zbekiston SHHTga 2003-2004, 2009-2010 va 2015-2016 yillarda raislik vazifasini muvaffaqiyatli ado etdi.

2016 yil 24 iyunda bo'lib o'tgan muzokaralar yakunida SHHT 15 yiliga Toshkent deklaratsiyasi, SHHTning 2025 yilgacha rivojlanish strategiyasini amalga oshirish bo'yicha 2016-2020 yillarga mo'ljallangan tadbirlar rejasi, SHHTga a'zo davlatlarning turizm sohasidagi hamkorligini rivojlantirish dasturi tasdiqlandi. Hindiston va Pokiston davlatlari 2017 yilga kelib, mazkur tashkilotning to'laqonli a'zosi maqomiga ega bo'ldi.

O'zbekiston Xitoy Xalq Respublikasi bilan strategik hamkorlikni mustahkamlash, keng savdo-iqtisodiy, investitsion va moliyaviy hamkorlikni kengaytirishni o'zaro manfaatdorlik va tenghuquqlilik tamoyillariga asoslangan ikkitomonlama munosabatlarni ustuvor yo'nalish deb hisoblaydi. Ikkitomonlama Savdo-iqtisodiy bitimga (1992 y.) ko'ra ikki davlat o'rtasida savdo-iqtisodiy munosabatlarda eng ko'p qulaylik yaratish tartibi o'rnatilgan. Hozirda O'zbekistonning savdo sohasidagi sheriklari orasida Xitoy birinchi o'rinni egallaydi.

Jamiyatda iqtisodiy islohotlarni o'tkazish jarayonida XXR va O'zbekiston uchun xos bo'lgan quyidagi musharakliklarni qayd etish lozim: bular sotsialistik xo'jalik tizimini boshdan kechirganlik, jamiyatning hukmron mafkura ta'sirida bo'lganligi, qishloq xo'jaligi uchun erlarning ko'pligi (suv tanqisligi), sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar sanoat korxonalari, ilmiy salohiyat, arzon ishchi kuchi va hududiy yaqinlikdan iborat.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2019 yil yakunlari bo'yicha ikki tomonlama tovar ayirboshlash hajmi \$7,6 mlrd.ga etgan. O'zbekiston iqtisodiyotiga jalb qilingan Xitoy investitsiyalari va kreditlari hajmi 6,5 mlrd. dollardan oshadi. O'zbekistonda Xitoy kapitali ishtirokida tashkil etilgan 786 dan (ularning 95 tasi 100 foiz Xitoy sarmoyasi asosida tashkil etilgan) ortiq korxona faoliyat yuritayotgani, XXR ishbiarmonlari tomonidan O'zbekistonga nisbatan qiziqishning oshib borayotganini ko'rsatadi. SHuningdek, O'zbekiston bozorlarini yaqindan o'rganish uchun Toshkentda Xitoyning 73 ta etakchi firma va kompaniyalarining vakolatxonalari faoliyat yuritmoqda.

Savdo-iqtisodiy hamkorlik bo'yicha O'zbek-Xitoy hukumatlararo qo'shma komissiyasi majlislari doimiy faoliyat ko'rsatib turibdi. Ushbu komissiya doirasida ilmiy-texnikaviy hamkorlik bo'yicha ham komissiya mavjud.

Ikkitomonlama investitsion sheriklik borasidagi aloqalar O'zbekiston va XXR hukumatlari o'rtasida nohomashyo va yuqori texnologiyalar sohaslaridagi hamkorlik dasturiga (2010 y.) muvofiq rivojlanmoqda. Neft-gaz va telekommunikatsiya tarmoqlarida, transport, to'qimachilik, kimyo sanoati va boshqa sohalarda qo'shma loyihalar muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda. Xitoy biznes sub'ektlari O'zbekistondagi ko'plab yangi sanoat gigantlari, jumladan, Dehqonobod kaliyli o'g'itlar hamda Qo'ng'iro't soda zavodlari qurilishida ishtirok etdi. XXR tadbirkorlari ko'magida O'zbekistonda elektr texnikasi mahsulotlari, mobil telefonlar, qurilish texnikasini ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. "Huawei" kompaniyasi tomonidan Toshkent shahri va boshqa viloyatlarning elekkommunikatsiya tarmoqlarini rivojlantirish bo'yicha 20 ta loyiha amalga oshirildi. ZTE korporatsiyasi bilan hamkorlikda chiqarilayotgan modem, smartfon hamda boshqa uskunalarning mahalliy va xorijiy bozorlardagi sotuvi katta samara bermoqda.

Bugungi kunda O'zbekiston va Xitoy turli loyihalar, avvalo, yuqori texnologiyalar sohasidagi yirik investitsiyaviy loyihalarni hayotga tatbiq etish borasidagi hamkorlikni jadal rivojlantirmoqdalar. SHu jumladan 2011 yilda XXR

rahbariyati tomonidan ilgari surilgan Xitoy kompaniyalari ishtirokidagi O'zbekiston-Xitoy yuqori texnologiyalar sanoat parkini tashkil etish to'g'risidagi tashabbusni O'zbekiston qo'llab-quvvatladi. 2013 yilning mart oyida ushbu park "Jizzax" maxsus industrial zonasi sifatida tashkil etildi va u Sirdaryo viloyatida ham o'z filialiga ega bo'ldi. Jizzax iqtisodiy hududiga mo'ljallangan qiymati 100 mln. dollarni tashkil etadigan 21 ta bitim imzolandi. Ushbu industrial zonada mobil telefonlar, tikuv mashinalari, qurilish materiallari, quyosh kollektorlari va boshqa xaridorgir mahsulotlar ishlab chiqarilmoqda. Xitoyning "Poli Teknoloji" kompaniyasi bilan hamkorlikda Angrenda avtomobil va qishloq xo'jaligi texnikasi uchun shinalar hamda konveyer lentasi ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Xitoy biznes sub'ektlari Dehqonobod kaliyli o'g'itlar zavodi va Qo'ng'iro't soda zavodi qurilishida ishtirok etdi.

Moliyaviy sohadagi hamkorlik, xususan, Xitoy Davlat taraqqiyot banki va Eksimbanki bilan aloqalar faol rivojlanmoqda. Mazkur banklar yo'nalishi bo'yicha moliyaviy-texnikaviy almashuvlar iqtisodiy aloqalarning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Hozirgi paytgacha O'zbekistonga mazkur moliyaviy muassasalarning uzoq muddatli imtiyozli kreditlarini jalb qilish orqali, jamiyatimizning sog'liqni saqlash, ta'lim, energetika, transport va boshqa sohalarni qamrab olgan 40 dan ziyod loyiha amalga oshirildi.

O'zbekistonning jug'rofiy afzalliklari bois XXR bilan transport sohasidagi o'zaro manfaatli hamkorlik tobora rivojlanayapti. Xitoydan Evropa davlatlariga mahsulotlar tashish mamlakatimiz hududi orqali amalga oshirilmoqda. Birgina Navoiy aeroportida faoliyat ko'rsatayotgan Xalqaro intermodal xab orqali 2015 yili 1,8 ming tonna yuk tashildi.

Bundan tashqari, O'zbekiston Xitoy-Qirg'iziston-O'zbekiston temir yo'li qurilishini, jumladan Xitoyning "Bir kamar-bir yo'l" g'oyasini qo'llab-quvvatladi. Natijada strategik jihatdan nafaqat O'zbekiston, balki butun Markaziy Osiyo uchun muhim bo'lgan loyihaning amalga oshirilishida, ya'ni "Qamchiq" dovoni orqali o'tadigan 19,2 km. masofadagi temiryo'l tonneli qurilishida Xitoy firmalari faol qatnashdilar. Mazkur loyiha bo'yicha O'zbekiston o'z zimmasiga olgan qurilish ishlarini 2016 yil avgust oyida yakunlab, dengiz sathidan 2,2 ming metr balandlikda joylashgan ushbu tunnel orqali poezdlar harakatini yo'lga qo'ydi.

XXR O'zbekiston bilan uran strategik xom-ashyosi bo'yicha hamkorlik qilmoqda. Uran konlari bo'yicha geologik qidiruv ishlari Navoiy viloyatida olib borilmokda. Tabiiy resurslarga bo'lgan ehtiyoj ortib borayotgan hozirgi paytda «Respublikada 30 ta uran konlari mavjudligi va ushbu resursning aniqlangan zaxiralari qariyb 50-60 yil davomida uran qazib olishni ta'minlash imkonini berishi» ham muhim ahamiyat kasb etib, o'zaro hamkorlikning muhim sohasi hisoblanadi. O'zbekiston Davlat geologiya qo'mitasining ma'lumotlariga ko'ra, mamlakatimizda uranning zaxirasi 185,8 ming tonnaga teng bo'lib, bu esa rivojlanayotgan davlatlar bilan hamkorlik qilish uchun istiqbolli soha hisoblanadi.

Bir qator Xitoy kompaniyalari O'zbekiston hududida uglevodorod konlarini qidirish va qazish ishlarida faol ishtirok etmoqda. Hozirgi vaqtda Turkmaniston –

O'zbekiston – Qozog'iston – XXR magistral gaz quvurlari ishga tushdi. Markaziy Osiyo-Xitoy gaz quvurining to'rtta tarmog'i ham mamlakatimiz orqali o'tishi yoqilg'i-energetika sohasidagi ulkan salohiyat va o'zaro manfaatdorlikdan dalolat beradi. Xitoy Milliy neft-gaz korporatsiyasi (CNPC) mamlakatimizdagi uglevodorod konlarini qidirish va qazish ishlarida faol ishtirok etmoqda. Muborak gaz-kimyó majmuasida tabiiy gazni qayta ishlash bo'yicha hamkorlikda ish olib borilmoqda.

Qayd etish joizki, O'zbekiston hududining 60 foizi neft va tabiiy gaz qidiruvi uchun qulay va istiqbolli. Bundan tashqari, O'zbekiston duyoning o'nta yirik gaz qazib chiqaruvchi mamlakatlari qatorida turadi.

Mutaxassislar Xitoy xom-ashyo zahirasi holatiga baho berar ekanlar mamlakatda gaz qazib chiqarish 2020 yilga kelib 80 mlrd. kub.m va 2030 yilga borib 86 mlrd. kub.m etishini va o'z navbatida, iste'mol ham 176-260 mlrd. kub. metrga etishishi taxmin qilishmoqda. Iste'mol va qazib chiqarish o'rtasidagi bunday katta tafovutni esa import hisobiga to'ldirish kutilmoqda. Import esa 2020 yilga borib 78 mlrd., 2030 yilga borib 125 mlrd. kubga etishi kutilmoqda. Bu masalani hal qilish maqsadida XXR O'zbekiston, Turkmaniston va Qozog'istonda gaz zaxiralarini qidirish va ishlab chiqish sohasida tobora faol ishtirok etmoqda.

SHHT doirasida moliyaviy hamda ishbilarmonlik aloqalarini rivojlantirishga qaratilgan ikkita muhim organ ta'sis etildi (2005-2006 yy). Birinchisi, tashkilot hududida investitsion loyihalarni moliyalashtirish va bank xizmati mexanizmini yaratish maqsadida 2005 yil oktyabrda tashkil topgan Banklararo birlashmadir. Ushbu birlashma infrastruktura qurilishi hamda yuqori texnologiyalar sohasidagi dasturlarning hayotga tatbiq etilishi uchun mablag'larni yo'naltirgani holda SHHT ga a'zo mamlakatlar o'rtasida "moliyaviy ko'priq" vazifasini o'taydi. Ikkinchisi, 2004 yilda imzolangan Toshkent deklaratsiyasida SHHT Ishbilarmonlar kengashini tuzish belgilandi. 2006 yil iyunda ta'sis etilgan Ishbilarmonlar kengashi tuzilmaga a'zo davlatlar biznes uyushmalarining nufuzli vakillarini birlashtirdi.

Madaniy-gumanitar sohada O'zbekiston-XXR munosabatlarining yangi bosqichga ko'tarilishiga nafaqat savdo, kommunikatsiya, balki turizm sohasi ham joiy ta'sir ko'rsatmoqda. O'zbekistonning qadimiy tarixiy madaniyatiga oid yodgorliklari hamisha chet ellik sayyohlar e'tiborini o'ziga jalb qilib kelgan. O'zbek-Xitoy munosabatlarida turizm sohasidagi hamkorlikka ham alohida e'tibor qaratib, 2010 yildan buyon O'zbekiston Respublikasiga Xitoy fuqarolarining guruh-guruh bo'lib sayohat qiladigan turistik mamlakat maqomi berilgan.

2013 yil noyabr oyida O'zbekistonga uyushtirilgan Xitoy Xalq Respublikasi davlat kengashi Bosh vaziri Li Ketsyaning rasmiy tashrifi davomida tomonlar o'rtasida turizm sohasida hamkorlik bo'yicha hukumatlararo bitim imzolandi.

Xitoyning qator shaxarlarida O'zbekiston madaniyati haftaligi o'tkazilganini samarali madaniy hamkorlik misoli sifatida baholash mumkin. SHu bilan birga, Xitoyning ko'pgina yirik megapolislari-Pekin, Shanxay va boshqa shaharlarida taniqli o'zbekistonlik rassomlarining o'zbek xalqining zamonaviy hayoti hamda taraqqiyotining turli qirralari tasvirlangan ijodiy ishlari ko'rgazmasi bo'lib o'tdi.

Xitoylik san'atkorlar har ikki yilda Samarqand shahrida o'tkaziladigan "SHarq taronalari" xalqaro musiqa festivalida muntazam qatnashib kelmoqdalar. Mamlakatimizda o'zaro madaniy muloqotni mustahkamlashga mo'ljallangan kino kunlari, badiiy ko'rgazmalar, festivallar o'tkazilmoqda. 2015 yilgi festivalda bosh sovrin-Gran-prini Xitoyning "Jiangsu women's Orchestra" guruhi qo'lga kiritdi.

Ta'lim sohasidagi hamkorlik ham jadal rivojlanmoqda. Xususan idoralararo aloqalar doirasida talaba va amaliyotchilar almashinuvi keng yo'lga qo'yilgan.

Markaziy Osiyoda birinchi bo'lib Toshkentda (2005 yil mayda) va Samarqand shahrida (2013 yil sentyabrda) ochilgan Konfutsiy institutlari o'zbekistonliklarni xitoy tili va madaniyati bilan yaqindan tanishtirib kelmoqda. Ushbu institutlarni o'tgan 11 yil davomida Xitoy bilan O'zbekiston do'stligini mustahkamlashga xizmat qiladigan 3 mingdan ortiq mutaxassislar bitirib chiqdilar. Bundan tashqari, Xitoy hukumati homiyligida O'zbekiston oliy o'quv yurtlarida xitoy tilini o'qitish bo'yicha zamonaviy markazlar tashkil etildi.

Xitoy Markaziy millatlar universitetida (2010 yildan) va Pekin chet tillar universitetida (2012-2013 o'quv yilidan) o'zbek tilini o'qitish yo'lga qo'yildi. Xitoyning nufuzli o'quv akademik muassasalaridan biri hisoblangan SHanxay Xalqaro tadqiqotlar universitetida alohida o'zbek tili kafedrası faoliyat ko'rsatmoqda. 2016 yilning sentyabridan SHanxay oliy o'quv yurtida fakultativ dars sifatida o'qitilmoqda.

Hozirgi kunda O'zbekiston XXR bilan tashqi savdo, transport kommunikatsiyasi sohasidagi hamkorliklar jadal sur'atlar bilan rivojlanmoqda. Xitoyning O'zbekistonga qaratilgan tashqi siyosatida o'zaro manfaatli va ko'pqirrali munosabatlarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'zaro aloqalarning yanada mustahkamlanishi O'zbekistonning Janubi-SHarqiy Osiyo davlatlari bilan bo'lgan munosabatlarini rivojlantirishda katta ahamiyat kasb etadi.

SHHT doirasidagi faoliyat tufayli O'zbekiston Xitoydan zamonaviy, yuqori sifatli texnika va texnologiyalarni olish hamda Osiyo-Tinch okeani mintaqasi xalqaro moliyaviy tashkilotlarining sarmoyalaridan keng foydalanish imkoniyatini qo'lga kiritmoqda.

SHHTning kuzatuvchi mamlakatlarning mavjud imkoniyatlari va bozorlarini o'zaro manfaatli hamkorlikka jalb etish nafaqat barqaror ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlashga, balki a'zo davlatlarning xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimiga integratsiyalashuviga hamda SHHTning jahondagi obro'-e'tiborining oshishiga ham ko'maklashadi.

O'zbekiston va Xitoy uzoq tarixga, noyob madaniyat hamda ulkan intellektual salohiyatga ega. Bu davlatlararo gumanitar hamkorlikni kengaytirish, ikki mamlakat oliy o'quv yurtlari va ilmiy-tadqiqot institutlari o'rtasida sheriklik munosabatlarini o'rnatish, shuningdek, o'zaro madaniy aloqalarni yanada rivojlantirishni davr taqozo qilmoqda.

O'zbekiston bilan Janubiy Koreya geografik jihatdan bir-biridan uzoq, lekin ko'ngli yaqin, tinchlik va taraqqiyot yo'lida maqsadi mushtarak davlatlardir. Tarixdan ma'lumki, mamlakatlarimiz Buyuk ipak yo'li davrlaridan boshlab o'zaro

bordi-keldi qilgan. Samarqanddagi "Afrosiyob" muzeyida saqlanayotgan devoriy suratlarda VII asr o'rtalarida Samarqand hukmdorining qadimgi Koreya – CHoson elchisini qabul qilish marosimi aks ettirilgani bunga yorqin misol bo'la oladi.

Mamlakatlarimiz vaqt sinovidan o'tgan ishonchli strategik sheriklardir. Oliy darajadagi muloqotlar va mushtarak intilishlar samarasida mamlakatlarimiz hamkorligi barcha yo'nalishlarda izchil rivojlanmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning 2017 yil 22-25 noyabr kunlari Koreya Respublikasiga davlat tashrifi o'zaro munosabatlarni sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tardi.

Mazkur tarixiy tashrif ko'p qirrali aloqalarni rivojlantirish uchun mustahkam zamin yaratdi. Tashrif doirasida davlatlararo, hukumatlararo va idoralararo 20 dan ortiq bitim, shuningdek, umumiy qiymati 10 milliard AQSH dollaridan ziyod bo'lgan 64 ta hujjat imzolandi.

O'zbekiston kuchli iqtisodiy, industrial va intellektual salohiyatga ega Koreya Respublikasi bilan hamkorlikni yanada mustahkamlashga strategik masalalardan biri sifatida qaraydi. 1992 yilda mamlakatlarimiz o'rtasida diplomatik munosabatlar o'rnatilgandan so'ng o'zaro aloqalarni rivojlantirish borasida salmoqli natijalarga erishildi.

Mamlakatlarimiz o'rtasida davlatlararo, hukumatlararo va idoralararo 170 dan ortiq hujjat qabul qilingan. Mazkur salmoqli huquqiy baza o'zaro hamkorlikning mustahkam poydevori bo'lib xizmat qilmoqda. 2006 yilda imzolangan Strategik sheriklik to'g'risidagi qo'shma deklaratsiya, 2017 yilda qabul qilingan Strategik sheriklik munosabatlarini har tomonlama chuqurlashtirish to'g'risida Qo'shma bayonot tomonlarning hamkorlikka sodiqligi, do'stligi va o'zaro ishonchidan dalolatdir.

Mamlakatlarimiz BMT va boshqa xalqaro tashkilotlar doirasida bir-birini qo'llab-quvvatlab kelmoqda. O'zbekiston Koreya Respublikasining global xavfsizlikni ta'minlash borasida katta ahamiyatga ega bo'lgan, Koreya yarim orolidagi o'zaro hamjihatlikni mustahkamlashga yo'naltirilgan tinchliksevar siyosatini ma'qullaydi.

O'z navbatida, Koreya Respublikasi 2018 yilda O'zbekiston tashabbusi bilan BMT Bosh Assambleyasi tomonidan qabul qilingan "Markaziy Osiyo mintaqasida tinchlik, barqarorlik va izchil taraqqiyotni ta'minlash bo'yicha mintaqaviy va xalqaro hamkorlikni mustahkamlash" hamda "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik" rezolyusiyalarini qo'llab-quvvatladi.

Parlamentlararo aloqalar, hukumatlar, vazirlik va idoralarning delegatsiyalar almashuvlari faollashdi, tashqi siyosat idoralari o'rtasida siyosiy maslahatlashuvlar nexanizmi samarali tus oldi.

O'zbekiston Respublikasi bilan Koreya Respublikasi hamkorligi deyarli barcha jabhalarni qamrab olgan. Savdo sohasida eng ko'p qulaylik tartibi o'rnatilgan. Savdo-iqtisodiy hamkorlik bo'yicha hukumatlararo komissiya o'zaro manfaatli loyihalarni ishlab chiqish va amalga oshirishda muhim o'rin tutmoqda. Joriy yil 4 martda Toshkentda uning to'qqizinchi majlisi bo'lib o'tdi. 2018 yilda

iqtisodiy masalalar bo'yicha Bosh vazir o'rinbosarlari majlisi formati ham yo'lga qo'yildi.

2018 yilda ikki mamlakat o'rtasidagi tovar ayirboshlash hajmi 2,1 milliard dollardan oshdi.

O'zbekistonda janubiy koreyalik investorlar ishtirokida tuzilgan 660 korxona faoliyat yuritmoqda. Ularning 354 tasi to'liq xorijiy sarmoya hisobidan tashkil qilingan. Bu ikki mamlakat ishbilarmonlari o'rtasida savdo-investitsiyaviy hamkorlik rivojlanib borayotganidan darak beradi.

Yurtimizda ushbu mamlakatning 75 ta kompaniyasi ro'yxatdan o'tgan. 2018 yilda Incheon shahrida "O'zbekiston - Koreya savdo uyi" ochildi. U O'zbekistonning dunyo standartlariga mos mahsulotlarini Janubiy Koreya bozoriga etkazib berishda muhim rol o'ynamoqda.

Janubiy Koreya O'zbekistonda iqtisodiyotni liberallashtirish va investitsiya muhitini yaxshilash bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlarni olqishladi. Bu mamlakatimizga investitsiyalar va yuqori texnologiyalar kelishini ko'paytirib, qo'shimcha qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarish, doimiy ish o'rinlari yaratishga xizmat qiladi.

Janubiy Koreya bilan hamkorlikda O'zbekiston energetika, neft-gaz, kimyo, konchilik, transport va logistika sohalarida hamkorlikni kengaytirish, mashinasozlik, elektr texnikasi, to'qimachilik va oziq-ovqat sanoati, infratuzilmani rivojlantirish bo'yicha istiqbolli loyihalarni amalga oshirishdan manfaatdor. Bugungi kunda Janubiy Koreya iqtisodiyotning etakchi tarmoqlari, mamlakatimizdagi erkin iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonalarida korxonalar tashkil etish, "elektron hukumat"ni rivojlantirish, innovatsion va ijtimoiy sohalar bo'yicha kadrlar tayyorlashni davom ettirishga ko'maklashmoqda. O'zbekiston va Janubiy Koreya axborot texnologiyalari, raqamli tibbiyot, ta'lim, madaniyat sohalarida samarali hamkorlik qilib kelmoqda. Mamlakatimizning maktabgacha ta'lim tizimiga Janubiy Koreya tajribasi keng joriy etilmoqda. O'zbek va koreys xalqlarining dunyoqarashi va urf-odatlari o'xshash. Mamlakatlarimiz eng qiyin davrlarda bir-birini qo'llagan. Bugun O'zbekistonda yashayotgan 180 mingdan ziyod koreys diasporasi ko'p millatli jamiyatimizning ajralmas qismiga aylangan. Koreys madaniyat markazlari uyushmasi, viloyatlarda uning bo'linmalari faoliyat yuritmoqda. Uyushma yurtimizda va xorijda koreys tili, madaniyati, urf-odat va an'analarini saqlash va rivojlantirish bo'yicha faol ish olib bormoqda. 2017 yili O'zbekistonda koreys millati vakillari yashayotganining 80 yilligi munosabati bilan poytaxtimizdagi "Do'stlik" bog'ida yodgorlik monumenti ochildi. Poytaxtimizning markaziy ko'chalaridan biriga Seul nomi berildi. Koreys xalqining ma'naviy-madaniy merosini saqlash va rivojlantirish maqsadida Koreya Respublikasi hukumati tomonidan Toshkent shahrida Koreya madaniyati uyi qurib bitkazildi. Ushbu maskan xalqlarimiz abadiy do'stligining yana bir yorqin timsoli bo'ladi.

Mamlakatimiz oliy o'quv yurtlari Janubiy Koreyadagi 45 dan ortiq ilmiy-tadqiqot muassasasi bilan hamkorlik o'rnatgan. Poytaxtimizda Koreya Respublikasining to'rtta universiteti filiali ochilgan.

Tibbiyot sohasi ham hamkorlikning muhim yo'nalishlaridan. Koreya xalqaro hamkorlik agentligi (KOICA)ning moliyaviy-texnik ko'magida o'zbekistonlik mutaxassislar Janubiy Koreyadagi etakchi klinika va markazlarda malaka oshirmoqda, koreyalik shifokorlar tomonidan mamlakatimiz aholisi beg'araz asosda tibbiy ko'rikdan o'tkazilmoqda.

Mamlakatimiz iqtisodiyotidagi Janubiy Koreya investitsiyalarining umumiy hajmi 7 milliard dollardan oshgan. Koreya milliy neft korporatsiyasi, Eksimbanki, "Kogas", "Lotte group", "Samsung", "Hyundai", "Shindong resources" va boshqa ko'plab etakchi kompaniyalari yurtimizda yirik investitsiya loyihalarini amalga oshirishda faol ishtirok etmoqda. Bugungi kunda ikki mamlakat o'rtasida umumiy qiymati 12 milliard dollardan ziyod bo'lgan bitim va kelishuvlarga erishilgan. Ular energetika, neft-gaz, kimyo, tog'-kon, mashinasozlik va elektr texnikasi, transport va logistika, to'qimachilik va oziq-ovqat sanoati, infratuzilmalar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, raqamli tibbiyot kabi ustuvor yo'nalishlarni qamrab olgan.

«Angren» erkin iqtisodiy zonasini «Inchxon» erkin iqtisodiy zonasi boshqaruviga berish, «Bo'stonliq-farm» hududida eng zarur dori vositalari ishlab chiqarish bo'yicha kelishuvlar alohida e'tibordir.

15. 3. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida xalqaro iqtisodiy tashkilotlar bilan hamkorlikning ta'siri

Xalqaro moliya tashkilotlarining asosiy funksiyalari bevosita yoki bilvosita jahon iqtisodiyoti va alohida mintaqalar iqtisodiyotini rivojlantirishga, ya'ni, global jahon iqtisodiyoti samarali faoliyatini ta'minlashga yo'naltirilgan. Jahon iqtisodiyotining globalashuv jarayonlariga ta'sir etishida global moliya tashkilotlari orasida Xalqaro valyuta fondi, Jahon banki guruhi va Xalqaro hisob-kitoblar banki muhim o'rin tutadi. SHu bilan bir qatorda mintaqaviy moliyaviy tashkilotlar, jumladan, Evropa tiklanish va taraqqiyot banki, Osiyo taraqqiyot banki, Islom taraqqiyot banki kabi moliyaviy tashkilotlar mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda katta rol o'ynaydi.

Xalqaro valyuta-moliya tashkilotlarining asosiy funksiyasi jahon iqtisodiyoti va moliya bozori ishtirokchilarining umumiy manfaatlarini himoya qilish hisoblanadi. Ushbu funksiyalarni amalga oshirish yo'nalishlarini uchtaga ajratish mumkin: birinchi yo'nalish bo'yicha xalqaro moliya tashkilotlari umumiy valyuta-moliya resurslarini boshqarish amalga oshiriladi. Jumladan, jahon iqtisodiyoti uchun ustuvor bo'lgan yoki alohida hududiy loyihalarni kreditlash va moliyalashtirish. Ikkinchi yo'nalishdagi faoliyati xalqaro standartlarni ishlab chiqish. Yagona standartlarning qo'llanishi xalqaro iqtisodiy faoliyat ishtirokchilari uchun qulay va tranzaksiya xarajatlarni keskin qisqartiradi.

O'rnatiladigan standartlarni shartli ravishda ikkita asosiy guruhga bo'lish mumkin: texnik standartlar (operatsiyalarni amalga oshirilishini soddalashtiruvchi, masalan valyuta va qimmatli qog'ozlarning kodli belgilari, bank hujjatlarini rasmiylashtirish tartibi va boshqalar) va moliya, bank-kredit sektorini davlat tomonidan tartibga solish standartlari (bank nazorati, qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish va boshqalar). Uchinchi yo'nalishdagi faoliyati o'z a'zolariga xizmat ko'rsatish hisoblanadi. Ko'pgina xalqaro valyuta-moliya tashkilotlari qaysidir ma'noda yuqorida ko'rsatib o'tilgan barcha yo'nalishlarda faoliyat olib borishlari mumkin, biroq qaysidir yo'nalish ustuvor bo'ladi. Ushbu funksional klassifikatsiya doirasidan kelib chiqib, xalqaro moliya tashkilotlarini quyidagi beshta asosiy guruhga ajratish mumkin:

1. Kredit tashkilotlari (o'z a'zolari mablag'larini to'plash va ularni qaytarish shartlari asosida qarz berilishi);
2. Maqsadli fondlar (o'z a'zolari mablag'larini to'plash va ularni qaytarmaslik asosida berilishi);
3. Muvofiqlashtiruvchi tashkilotlar (o'z a'zolarining siyosati bo'yicha kelishlar);
4. Standartlar ishlab chiquvchi tashkilotlar;
5. Xizmatlar ko'rsatuvchi tashkilotlar.

Xalqaro moliya tashkilotlarining geografik vakolatxonasiga bog'liq xolda xalqaro moliya tashkilotlarini global tashkilotlar (dunyoning barcha asosiy mintaqalardagi mamlakatlarni birlashtiruvchi), mintaqaviy tashkilotlar (bitta asosiy mintaqadagi mamlakatlarni birlashtiruvchi) va submintaqaviy tashkilotlarga (unchalik katta bo'lmagan geografik mintaqadagi mamlakatlarni birlashtiruvchi, masalan, SHimoliy investitsion bank (Skandinaviya va Boltiq bo'yi mamlakatlari).

Xalqaro valyuta fondi (XVF) – Birlashgan Millatlar Tashkilotining ixtisoslashgan muassassasi bo'lib, a'zo davlatlar valyuta-kredit munosabatlarini tartibga solish va to'lov balansidagi defitsit tufayli yuzaga keladigan valyuta qiyinchiliklarini xorijiy valyutada qisqa va o'rta muddatli kreditlar berish orqali ularga moliyaviy yordam ko'rsatish uchun mo'ljallangan¹¹⁵. 1944 yildagi Bretton-Vud valyuta konferensiyasida tashqi savdo defitsiti bilan kurashda mamlakatlarga yordam berish uchun XVF tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilingan va 44 ta ishtirokchi mamlakatlar tomonidan 1945 yil 21 dekabrda kuchga kirgan XVF Nizomi (kelishuv moddolari) ishlab chiqilgan.

XVF ning Nizomiga ko'ra asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat:

1. Xalqaro valyuta moliyaviy muommalar ustida birgalikdagi ishlar va maslahatlar mexanizmi bilan ta'minlovchi doimiy muassasa doirasida valyuta-moliya sohasida xalqaro hamkorlikning rivojlanishiga yordam berish;

¹¹⁵ Международные валютно-кредитные отношения: учебник и практикум / Е.А. Злонова и др. – М.: Издательство Юрайт, 2014. 485–486с.

2 Real daromadlar va bandlikning yuqori darajasiga erishish, shuningdek, barcha a'zo-davlatlar ishlab chiqarish resurslarini rivojlantirish hisobidan kengaygan va balanslashgan xalqaro savdoni o'sish jarayonlariga yordam berish;

3 Raqobatda ustunlikka erishish maqsadidagi valyuta devalvatsiyasini qo'llanilishiga yo'l qo'ymaslik va a'zo davlatlar o'rtasida soddalashtirilgan valyuta rejimini qo'llab-quvvatlash, valyuta barqarorligiga yordam berish;

4 A'zo-davlatlar o'rtasida joriy operatsiyalar bo'yicha hisob-kitoblarning ko'p tomonlama tizimlarini yaratish, shuningdek, jahon savdosi o'sishiga to'siq bo'ladigan valyuta cheklolarni bartaraf etishda yordam ko'rsatish;

5 A'zo-davlatlarning milliy yoki xalqaro darajadagi farovonligiga zarar keltirish mumkin bo'lgan choralarni qo'llamasdan, bir xildagi kafolatlar yaratishga rioya qilingan holda, Fond umumiy resurslarini vaqtinchalik taqdim etilishi hisobidan ularning to'lov balansidagi disproporsiyani to'g'rilash imkoniyatini ta'minlash;

6 Yuqorida ko'rsatib o'tilganlarga muvofiq a'zo davlatlar to'lov balanslari muvozanati buzilishdagi davomiylikni qisqartirish, shuningdek, ushbu buzilishlar ko'lamini kamaytirish.

Bretton-Vuds valyuta konferensiyasi ishtirokchilari tomonidan XVF ga quyidagi uchta asosiy funktsiya yuklatilgan:

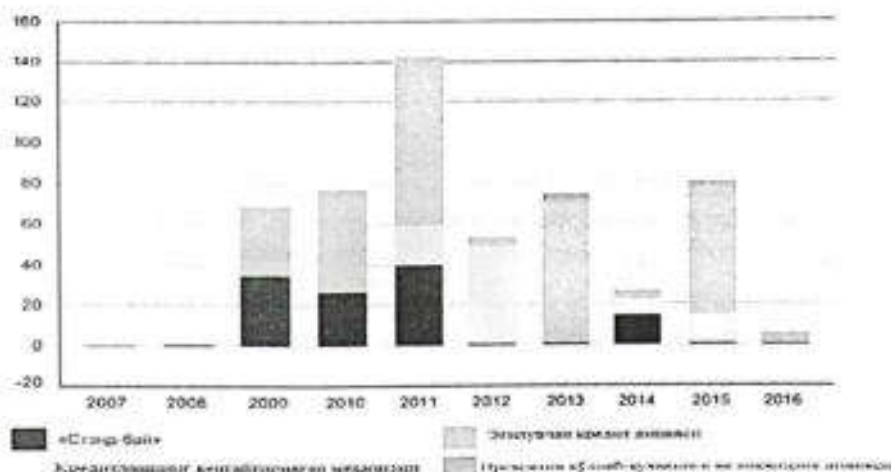
- ❖ "Foydalanish kodeksi"ga amal qilinishini nazorat qilish (davlatlararo to'lov aylanmasi va xalqaro valyuta siyosati masalalarida yaqin hamkorlik);
- ❖ fond a'zolariga davlatlararo to'lov aylanmasi va xalqaro valyuta siyosati masalalarini amalga oshirilishini ta'minlash maqsadida moliyaviy resurslar berish;
- ❖ xalqaro valyuta masalalari bo'yicha hamkorlik va a'zo-mamlakatlarga o'zaro maslahatlar uchun forumlar tashkil etish;

Keyinchalik a'zo mamlakatlar tomonidan davr talabi va sharoitidan kelib chiqib, XVF uchun quyidagi qo'shimcha funktsiyalar belgilab berildi:

- ❖ milliy valyutalar almashinuvi bo'yicha kelishilgan soddalashtirilgan tizimi ustidan nazoratni amalga oshirish;
- ❖ yanada samarali hamkorlik o'rnatish uchun o'z a'zolariga iqtisodiyotni qayta tashkil qilishga kreditlar berish;
- ❖ a'zo mamlakatlarga qo'shimcha xizmatlar (xodimlar kvalifikatsiyasini oshirish, ixtisoslashgan sohalar texnik ko'maklari, axborot ta'minoti) ko'rsatish.

Bugungi kunda XVF tomonidan quyidagi 3 ta funktsiyani bajarishga asosiy e'tibor qaratilgan:

Iqtisodiy nazorat - qashshoqlikni kamaytirish va iqtisodiy o'sishni tezlashtirish, makroiqtisodiy barqarorlikka erishishni ta'minlash borasidagi siyosat bo'yicha amalga oshirilishi lozim bo'lgan chora-tadbirlar yuzasidan a'zo davlatlarga tavsiyalar berish;

15.2-rasm. 2007–2016 yil moliya yilida tasdiqlangan kelishuvlar bo'yicha imtiyozsiz kreditlar (milliard SDR)116

1 Kreditlash - to'lov balansi muammolarini echishda yordam berish, ya'ni, xorijiy valyutadagi tushumlardan tashqari to'lanadigan to'lovlar miqdorining oshib ketishi natijasida mamlakatlarga xorijiy valyuta etishmasligi holatlarida a'zo davlatlarni vaqtinchalik moliyalashtirish;

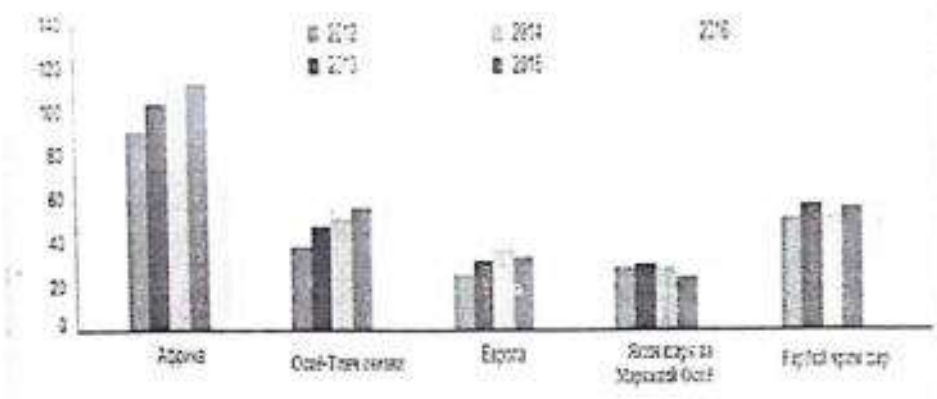
2 Salohiyatni oshirish - asoslangan iqtisodiy siyosatni olib borishdagi zarur bo'lgan institutlarni rivojlantirish hamda ularga bilim va tajriba to'plashda hamkorlik qilish uchun a'zo davlatlarga texnik ko'mak va kadrlar tayyorlashda yordam ko'rsatish.

XVF umumiy xolda ikki turdagi kreditlashni, imtiyozsiz foiz stavkalaridagi va qashshoq mamlakatlar uchun imtiyozli shartlarda, ya'ni, juda past foizlardagi, ayrim holatlarda 0 stavkada amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi 1992 yil 21 sentyabrda XVF ning a'zosiga aylangan bo'lib, XVF bilan hamkorlik asosan moliyaviy sektorni rivojlantirish va makroiqtisodiy islohotlarni qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan. XVF va O'zbekiston Respublikasi o'rtasidagi Kelishuvning IV moddasiga ko'ra Hukumat va Markaziy bank bilan konsultatsiyalar o'tkazish maqsadida XVF vakillarining respublikamizga doimiy tashrifi amalga oshirib kelinmoqda. Mazkur missiyalarning faoliyati iqtisodiyot sohasi, moliyaviy sektor va statistika,

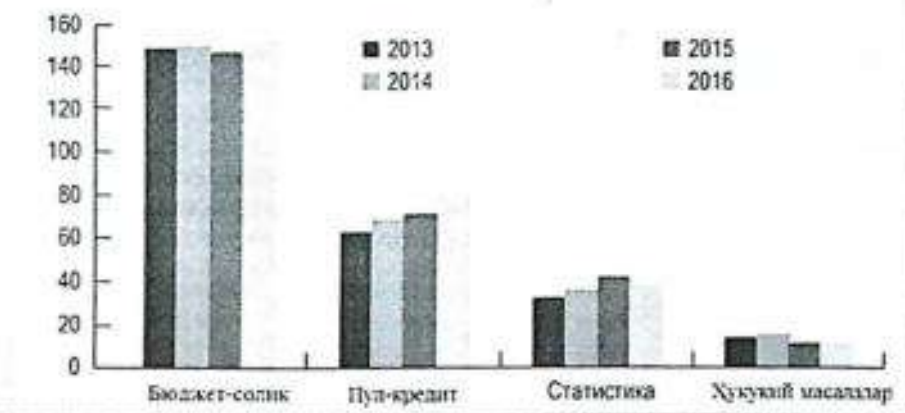
shuningdek, iqtisodiy islohotlarni davom ettirish yo'nalishlarini o'rganishdan iborat.

2002 yilda O'zbekiston Respublikasi Hukumati, Markaziy bank va XVFning hamkorligi jarayonida so'mning ayirboshlashi va O'zbekiston bilan XVF o'rtasidagi Kelishuvning VIII moddasida ko'zda tutilgan Iqtisodiy va moliyaviy siyosat bo'yicha memorandum» va Joriy xalqaro operatsiyalar bo'yicha milliy valyutani ayirboshlashni ta'minlash ish rejasi ishlab chiqilgan va tasdiqlangan.

15.3-rasm. 2007–2016 moliya yilida hududlar bo'yicha texnik ko'mak ko'rsatish (joylarda ko'rsatilgan ko'maklar kishi, yillarda)¹¹⁷.

¹¹⁷ www.imf.org/Annual Report 2016.

15.4-rasm. 2007–2016 moliya yilida mavzular bo'yicha texnik ko'mak ko'rsatish (joylarda ko'rsatilgan ko'maklar kishi-yillarda)¹¹⁸

O'zbekiston va XVF o'rtasidagi konstruktiv muloqot Ish rejasida ko'zda tutilgan barcha choralarni bajarishga yordam berdi, natijada 2003 yilning 15 oktyabrida O'zbekiston Respublikasi tomonidan joriy xalqaro operatsiyalar bo'yicha milliy valyutani ayirboshlashini ta'minlash borasidagi VIII moddaning 2(a), 3 va 4 bo'limlari bo'yicha majburiyatni olishga erishilgan. XVFning tavsiyalariga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan «Tijorat banklarining kapital adekvatligiga bo'lgan talablar to'g'risida», «Tijorat banklari tomonidan tuzilayotgan rezervlarni shakllantirish va foydalanish, aktivlar sifatini klassifikatsiyalash», «Tijorat bankning likvidlik boshqaruviga bo'lgan talablar to'g'risida», «Banklar va ularga tegishli shaxslar o'rtasidagi bo'lgan operatsiyalar to'g'risida» va «Bir qarzdorning yoki o'zaro aloqador qarzdorlar guruhining maksimal risk miqdori to'g'risida»gi nizomlarning yangi tahriri ishlab chiqildi va tasdiqlandi. Ushbu o'zgartirishlar milliy qonunchilikda bank nazoratining xalqaro talablarining (Bazel III) maksimal darajada hisobga olinishiga sharoit yaratdi.

¹¹⁸ [www.imf.org/Annual Report 2016](http://www.imf.org/AnnualReport2016).

XVFning O'zbekistondagi texnik ko'maklashish missiyasi¹¹⁹

STA	Milliy hisob-varaqlar, narxlar va hisob- varaqlar	May 2007
LEG	balansi statistikasi	
FAD	AML/CFT	Yanvar, Mart/Aprel 2009
	Davlat byudjeti boshqaruvi	Fevral 2010
FAD	Inspeksiya	Iyun 2007, Oktyabr 2008, Noyabr/Dekabr 2009, Iyun, Sentyabr 2011
STA	Pul-kredit va moliya statistikasi	Fevral 2011
MCM	Bank nazorati	May/Aprel, Oktyabr 2012, Fevral 2013
STA	Umumiy ma'lumotlarni ommalashtirish tizimi	Mart 2013
STA	Pul-kredit va moliya statistikasi	May 2013
FAD	Soliq muassasasi	Mart, Oktyabr 2013
STA	Davlat moliya statistikasi	Sentyabr/Oktyabr 2013
MCM	Tijorat banklaridagi korporativ boshqaruv	Aprel/May 2014

So'nggi yillarda XVF tomonidan O'zbekistonga turli yo'nalishlar bo'yicha texnik ko'maklar ko'rsatib kelinmoqda. Xususan, Markaziy bankka 2014 yilda bank sektorida korporativ boshqaruvni takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqishdagi texnik ko'makni ko'rsatib o'tish mumkin. Mazkur texnik ko'mak natijasida "Korporativ boshqaruv to'g'risida"gi nizomga oxirgi xalqaro standartlar, jumladan, korporativ boshqaruvni takomillashtirish bo'yicha Bazal qo'mitasi tamoyillari (2010 yil oktyabr) va Moliyaviy barqarorlik bo'yicha jengashning (2013 yil fevral) "Risklar boshqaruvini tematik sharhi" XVF tavsiyalariga muvofiq qayta ko'rib chiqilgan. 2016 yil apreldan boshlab XVF tomonidan mamlakatimizda tijorat banklarida stress-test sinovlarining metodologiyasini takomillashtirish bo'yicha texnik ko'mak doirasida ish boshlangan. Joriy yilning 4-9 iyun kunlari Markaziy bank, Moliya vazirligi va Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi rahbarlaridan iborat O'zbekiston delegatsiyasining XVF ning Vashingtondagi shtab-kvartirasida mamlakat valyuta siyosatini isloh qilish imkoniyatlari bo'yicha muzokaralarning birinchi bosqichi bo'lib o'tgan.

¹¹⁹ <http://cbu.uz/uzc/node/>.

Mazkur muzokaralar yakuni bo'yicha XVF Ijrochi direktori Kristin Lagard tomonidan O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoevga yo'llangan xatida iqtisodiy siyosat masalalari bo'yicha tavsiyalar va texnik ko'mak berish orqali islohotlarning to'liq qo'llab-quvvatlanishi ma'lum qilingan. Shuningdek, 2017 yilning 17-24 iyul kunlari XVF ning missiyasi yakuni bo'yicha janob Alberta Eger tomonidan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi asosida iqtisodiyotni isloh qilish jarayonlari, xususan, valyuta tizimidagi islohotlar to'liq qo'llab-quvvatlangan va ijobiy baholangan.

Jahon bankining (JB) tashkiliy tuzilmasining o'ziga xos xususiyati shundaki, yuridik va moliyaviy munosabatlarda JB dan mustaqil bo'lgan, biroq bir-biri bilan uzviy bog'langan Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB), Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK), Xalqaro taraqqiyot assotsiatsiyasi (XTA), Investitsiyalarni kafolatlash bo'yicha ko'p tomonlama agentlik (MIGA) va Investitsion bahslarni tartibga solishning xalqaro markazidan (ICSID) iborat guruhlar birlashgan bo'lib, shundan XTTB, XTA hamda XMK kredit tashkilotlaridir. **Jahon banki guruhi** Birlashgan Millatlar Tashkilotining global ahamiyatga ega bo'lgan ixtisoslashgan moliya instituti hisoblanib, asosiy maqsadi ishlab chiqarish sohasidagi kapital qo'yilmalar uchun qulay sharoitlar yaratish, uzoq muddatli xalqaro investitsiyalar xarakatini rag'batlantirishdan iborat.

O'zbekiston Jahon bankiga 1992 yilda a'zo bo'lgan. JBning O'zbekistondagi joriy majburiyatlari miqdori Qariyb 2 milliard AQSH dollarini tashkil etadi.

Jahon bankining Ijrochi direktorlar kengashi 14 iyun kuni 2016-2020 moliyaviy yillarda O'zbekiston bilan hamkorlikning yangi konsepsiyasini tasdiqladi. Yangi strategik dastur mamlakatimizni 2030 yilga qadar o'rta daromadli mamlakatlar guruhining yuqori segmentiga olib chiqishdek ezgu maqsadni qo'llab-quvvatlaydi.

Yangi strategik dastur asosida O'zbekistonning sistemali diagnostikasi mamlakatning qisqa va o'rta muddatlarda kam ta'mingalikka qarshi kurash olib borishi hamda umumiy farovonlik sari intilishi bilan bog'liq iqtisodiy sharoitlar, murakkablik va cheklolar bo'yicha Jahon banki tomonidan o'tkaziladigan kompleks tahlil mujassam. Strategiya asosiy uchta dolzarb soha: xususiy sektorning o'sishi, qishloq xo'jaligining raqobatdoshligi va paxta etishtirish sektorining modernizatsiyasi hamda davlat xizmatlari sifatining oshishiga yo'naltirilgan. Birinchi muhim soha doirasida Jahon banki guruhi tadbirkorlik muhitini yaxshilash va mamlakatimizda xususiy sektorga sarmoya kiritishni, ikkinchi eng muhim soha sifatida qishloq xo'jaligida er va suv resurslarini yanada barqaror boshqarish bilan bir qatorda mehnat resurslaridan intensiv foydalanishni o'z ichiga olgan foydali, bozor tizimini yaratishga qaratilgan islohotlar qo'llab-quvvatlanadi. Davlat xizmatlari sifatini oshirish uchun esa JB suv ta'minoti va sanitariya xizmatlaridan foydalanish, ta'lim va sog'liqni saqlash xizmatlari sifatini

oshirish, shuningdek, transport aloqasi va shaharlarni kompleks rivojlantirish darajasini yaxshilashda yordam beradi. 2020 yilda Jahon bankining Direktorlar kengashi tomonidan O'zbekistonda "Qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish" loyihasini moliyalashtirish uchun:

30 yil muddatga 10 yillik imtiyozli davr bilan Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki tomonidan 181 mln dollar miqdorida qarz;

Xalqaro taraqqiyot uyushmasi ko'lamini kengaytirish dasturining 100 mln dollar miqdoridagi krediti;

Xalqaro taraqqiyot uyushmasining 5 yillik imtiyozli davr bilan 219 mln dollar miqdoridagi imtiyozli krediti ajratilmoqda.

Loyiha doirasida moliyalashtirishning ustuvor yo'nalishlari etib quyidagilar belgilanmoqda:

oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash va "Daladan dasturxongacha" tamoyili asosida mahsulot etishtirish;

eksportni rag'batlantirish, xalqaro bozorlarda raqobatbardosh, eksportbop yuqori qo'shilgan qiymatli qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish borasida qulay agrobiznes muhitini va qo'shilgan qiymat zanjirini yaratish;

qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat tarmog'ini diversifikatsiyalash, sohada davlat ishtirokini kamaytirish, kooperatsiya tizimini rivojlantirish hamda sohaning investitsiyaviy jozibadorligini oshirish;

er va suv resurslari, o'rmon fondidan oqilona foydalanish;

sohaga boshqaruvning zamonaviy tizimlarini joriy etish, xizmat ko'rsatish servisini takomillashtirish;

qishloq xo'jaligida ilmiy-tadqiqot, ta'lim va maslahat xizmatlarining ishlab chiqarish bilan integratsiyalashgan samarali tizimini yaratish;

qishloq xo'jaligini raqamlashtirish, statistik ma'lumotlarni to'plash, tahlil qilish va tarqatishning ishonchli va shaffof usullarini joriy etish¹²⁰.

Evropa tiklanish va taraqqiyot banki (ETTB) ning bosh qarorgohi Londonda joylashgan bo'lib, 1990 yil 29 maydagi Kelishuvga asosan Markaziy va SHarqiy Evropa mamlakatlarida bozor iqtisodiyotiga o'tish bo'yicha islohotlarni qo'llab-quvvatlash maqsadida tashkil etilgan xalqaro tashkilot hisoblanadi. 2015 yilning 13 martiga qadar holatiga ETTB aksiyadorlari tarkibiga 64 ta mamlakat, Evropa ittifoqi va Evropa investitsion banki kirgan. ETTB faoliyatida quyidagi asosiy yo'nalishlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

➤ kreditlar berish;

➤ a'zo mamlakatlar korxonalari aksiyadorlik kapitaliga investitsiyalar kiritish;

➤ kelishuvlarga muvofiq maxsus fondlarga resurslarni joylashtirish;

➤ kafolatlar berish.

¹²⁰ <http://uz2.uz/qz/business/zha-on-banki-zbekistonga-ishlo-kh-zhaligini-modernizatsiya-i-11-08-2020>

ETTB ning faoliyati, jumladan, uning kreditlari yo'nalishlari: siyosiy va iqtisodiy islohotlar (tarmoq va tarkibiy o'zgarishlar) o'tkazilishiga; xususiy tadbirkorlik va raqobatni rivojlantirishga; huquqiy tizim va moliya sektorini mustahkamlashga; infratuzilmani rivojlantirishga; atrof-muhitni himoya qilishga; korporativ boshqaruvning zamonaviy tizimlarini joriy etishga.

ETTB moliyalashtirishning umumiy shartlari quyidagilardan iborat: loyihalar qiymati 5 milliondan 250 million evrogacha; moliyalashtirish hajmi yangi korxonalar tashkil etish bo'yicha loyihalar qiymatini 30 foizgacha, faoliyat yuritayotgan korxonalar uzoq muddatli kapitallashuv summasining 35 foizgacha; loyihalarni moliyalashtirishda sindikatlashgan kreditlash usullardan foydalanish.

Kreditlashning shartlari: minimal miqdori 5 milliondan 15 million evrogacha; qat'iy va suzib yuruvchi foiz stavkalar; kredit turlari katta, subordinatsiya qilingan oraliq yoki konvertirlashuvchi; kreditlar asosan xorijiy valyutalarda yoki ETTB operatsiyalari amalga oshiriladigan mamlakat valyutasida; to'lash muddatlari 5 yildan 15 yilgacha. ETTB ning aksiyadorlik kapitalida ishtirok etishdagi shartlar quyidagilardan iborat:

- ✓ sanoat, moliya va infratuzilma sohasida kiritiladigan mablag' miqdori 2 milliondan 100 million evrogacha;
- ✓ ETTB faqat subnazorat aksiyalar paketiga ega bo'lishi; kapitaldan chiqib ketishning aniq strategiyasi mavjudligi;
- ✓ tadbirkorlikda katta tajribaga ega korxonalarga 2,5 million AQSH dollarigacha hajmda to'g'ridan-to'g'ri mablag' kiritish mexanizmi qo'llanishi mumkin; kapital faoliya yuritayotgan korxonalarga yoki yuqori sifatli biznes rejasi va mablag'larni investitsiyalashda zarur tajribaga ega bo'lgan yangi kompaniyalarga kiritilishi mumkin; aksiyadorlik kapitalidagi ishtirokining maqsadli darajasi – 25-30foiz, qisqa muddatli qo'yilmalarda 40 foizgacha; ma'qul bo'lgan investitsion sikl uch dan besh yilgacha, etti yilgacha ham uzaytirilishi mumkin.

EBRR Markaziy Osiyodagi yirik institutsional investorlardan hisoblanib, bugungi kunda bank tomonidan xususiy sektorni rivojlantirishga qaratilgan iqtisodiyotning turli tarmoqlari, infratuzilmadan tortib qishloq xo'jaligicha bo'lgan sohalarni qamrab olgan loyihalarga kiritilgan investitsiyalar hajmi 11,6 milliard evroni tashkil etadi.

O'zbekiston ETTBga 1992 yilda a'zo bo'lgan. Bank Toshkentdagi o'z vakolatxonasini 1993 yilning may oyida ochdi, ETTB ma'lumotlariga ko'ra, o'tgan vaqt davomida bank O'zbekiston hukumati va xususiy kompaniyalarga 54 ta loyiha uchun 899 million evro taqdim etgan.

O'zbekiston va ETTB o'rtasida o'zaro manfaatli va uzoq muddatli hamkorlikni rivojlantirishda kichik biznes va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, bank- moliya sektori, infratuzilmani, ayniqsa, qishloq joylarda modernizatsiya qilish, shuningdek, agrosanoat kompleksi, kimyo va neft-kimyo, metallurgiya sanoatida zamonaviy ishlab chiqarishlarni tashkil etish, elektrotexnika mahsulotlari

ishlab chiqarish va boshqa sohalardagi istiqbolli dastur hamda loyihalar hamkorlikning ustuvor yo'nalishlari etib belgilandi.

O'zbekiston Respublikasi bilan Evropa tiklanish va taraqqiyot banki o'rtasida hamkorlik to'g'risida memorandum va Tabiatni muhofaza qilish sohasiga texnik ko'maklashish loyihasini amalga oshirish bo'yicha bitim imzolandi. O'zbekiston Respublikasi bilan Evropa tiklanish va taraqqiyot banki o'rtasida hamkorlik to'g'risida memorandumning maqsadi ETTB ning yaqin istiqbolda O'zbekistonda barqaror iqtisodiy o'sish va ochiq bozorning rivojlanishi hamda o'rta muddatli istiqbolli strategiya sifatida investitsion muhitni yaxshilashdagi ishtiroki va moliyalashtirish hisoblanadi.

Bugungi kunda ETTB bilan hamkorlikda transport va kommunal infratuzilma, kichik biznes sektori hamda bank sohasi bo'yicha umumiy qiymati 1,5 milliard dollar bo'lgan loyihalar ustida ish olib borilmoqda.

Tayanch iboralar: tashqi savdo, ikki tomonlama va ko'p tomonlama iqtisodiy munosabatlar, JSTga a'zo bo'lish, xalqaro moliya-kredit tashkilotlari bilan iqtisodiy munosabatlar.

Bobning qisqacha xulosasi:

O'zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyo mintaqasining markazida joylashgan bo'lib, bu yerda mintaq aholisining 45%i yashaydi. O'zbekiston mintaqaning boshqa davlatlari (Qozog'iston, Tojikiston, Turkmaniston, Qirg'iziston) bilan umumiy chegaralarga ega bo'lgan Yagona mamlakat bo'lib, u Yevropa bilan Osiyo-Tinch okeani mintaqasi va shuningdek Janubiy Osiyo, Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarini transport va telekommunikatsiya bo'yicha birlashtiruvchi muhim koridor hisoblanadi.

O'zbekiston jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlarda muhim ahamiyatga ega bo'lgan xalqaro tashkilotlarning (BMT, YUNESKO, FAO, YUNKTAD) teng huquqli a'zosi, jahonning o'nlab davlatlari (160 dan ortiq) bilan do'stona aloqalarni bog'lagan, yirik xalqaro bank va moliyaviy tashkilotlar (XVF, JB, ETTB, OTB, ITB) bilan hamda nodavlat va nohukumat tashkilotlar bilan hamkorlik qilib borayotgan davlatlardan biri hisoblanadi.

Jahon iqtisodiyotida O'zbekiston turli darajadagi global va mintaqaviy (MDH, Shanxay guruhi) integratsion jarayonlarida qatnashish bilan bir paytda muhim tamoyilga, ya'ni bir davlat bilan yaqinlashish boshqa bir davlat bilan uzoqlashish evaziga bo'lmasligi kerak degan qoidaga amal qiladi.

Nazorat uchun savollar:

- 1.O'zbekiston Respublikasining jahonning yetakchi mamlakatlari bilan ikki tomonlama manfaatli aloqalarining rivojlanish istiqbollarini tavsiflab bering.
- 2.O'zbekistonning xalqaro iqtisodiy tashkilotlar bilan olib borayotgan aloqalarni xarakterlab bering?
- 3.O'zbekiston Respublikasining Jahon banki guruhi bilan munosabatlarini ochib bering.
- 4.O'zbekiston JSTda qanday maqomga ega?
- 5.O'zbekistonning JSTga a'zo bo'lish bosqichlarini xarakterlab bering.

AMALIY TOPSHIRIQLAR

JAHON IQTISODIYOTINING TAVSIFI

O'ZINI -O'ZI TEKSHIRISH VA TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. "Jahon iqtisodiyoti" tushunchasining mohiyatini ochib bering. "Jahon iqtisodiyoti" va "jahon iqtisodiyoti" atamaları o'rtasida farqlar bormi, agar farqlar mavjud bo'lsa, ular qaysilar? Zamonaviy jahon iqtisodiyotiga umumiy tavsif bering. Uning o'ziga xos jihatlari qanday?

2. Jahon iqtisodiyoti rivojlanishining asosiy bosqichlarini tavsiflab bering. XX asrning birinchi va ikkinchi yarmidagi jahon iqtisodiyoti bilan XXI asrning ikkinchi o'n yilligi o'rtalaridagi jahon iqtisodiyoti o'rtasida qanday farq bor?

3. "Jahon iqtisodiyoti sub'ekti" tushunchasiga o'xshash atamalarni keltiring. Nima uchun milliy davlatlar jahon iqtisodiyotining boshqa sub'ektlari orasida birinchi o'rinda turadi? Zamonaviy dunyoda xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning o'rni qanday? Jahon iqtisodiyotini transnatsionalizatsiya jarayonining ijobiy va salbiy oqibatlarini sanab bering.

4. YAxlit tarzda jahon iqtisodiyoti rivojlanishining eng muhim ko'rsatkichlari tizimi nimani ifoda etadi? Mamlakat aholisining hayot sifatini baholashga xizmat qiluvchi ko'rsatkichlarni sanab bering.

5. Quyidagi omillar milliy iqtisodiyotning ochiqligi darajasiga qanday ta'sir qiladi: a) aholi soni; b) ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi (mehnatning milliy mahsuldorligi darajasi); v) mamlakatning iqtisodiy salohiyat (YAIM, MB); g) milliy ishlab chiqarishning tarmoq tuzilmasi (asosiy tarmoqlar metallurgiya, energetika va ishlab chiqarish tarmoqlari, xizmatlar sohasinin mavjudligi); d) ijtimoiy - iqtisodiy rivojlanish (aholi jon boshiga to'g'ri keluvch YAIM)?

6. Alohida mamlakatlarning xalqaro iqtisodiyotdagi o'rmini aniqlash uslubiyotining mohiyati nimada ifodalanadi?

7. Jahon banki, XVF, BMT metodologiyasidan foydalanib, asosiy guruhlar bo'yicha dunyo mamlakatlarining tasniflanishiga izoh bering.

8. Iqtisodiy sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarning asosiy xususiyatlarini ochib bering. Global iqtisodiy ta'sir ko'rsatish markazlarini sanab bering. Ularning o'rni qanday omillar hisobigamustahkamlanishi mumkin? "Ko'p qutbli global iqtisodiyot" tushunchasining mazmunini ochib bering.

9. Rivojlanayotgan mamlakatlarning asosiy kichik guruhlarini aniqlang. Janubiy - SHarqiy Osiyoda yangi industrial mamlakatlarning jadal rivojlanishi sabablari nimada? Rivojlanayotgan guruhga nisbatan yaqinda kiritilgan qaysi davlatlar iqtisodiy sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar guruhiga qo'shildi?

10. Jahon xaritasida iqtisodiy rivojlanish darajasi o'rtacha bo'lgan rivojlanayotgan mamlakatlarni ko'rsating. Ushbu guruh mamlakatlarini qaysi mezonlar bo'yicha o'rtacha daromadli mamlakatlarga kiritish mumkin?

11. BMT ekspertlari tomonidan rivojlanish darajasi past bo'lgan mamlakatlar toifasiga kiritiluvchi mamlakatlarni sanab bering. Rivojlanayotgan mamlakatlarning taraqqiyotdan orqada qolishining geosiyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari qanday?

12. Iqtisodiy taraqqiyot etgan va eng qashshoq mamlakatlar o'rtasidagi tafovutni kamaytirish borasida o'zingizning harakat dasturingizni ishlab chiqing.

RIVOJLANTIRUVCHI MASHQLAR

Amaliy topshiriqlar

Ish daftaringizga jahon iqtisodiyoti fanining turli darslik, o'quv qo'llanma va monografiyalarda uchragan ta'riflarini yozib, ularga tanqidiy baho bering.

Koronavirus pandemiyasi oqibatida kelib chiqqan jahon iqtisodiy inqirozining o'ziga xos jihatlari va undan chiqish borasida dunyo mamlakatlari, jumladan O'zbekistonda amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarni izohlang. Quyida sanab o'tilgan omillar keltirib chiqargan asosiy ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarni misollar yordamida ko'rsatib bering:

- 1) dunyoda mustamlakachi imperiyalarning qulashi;
- 2) bir qator Evropa va Osiyo mamlakatlarining ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotidan bozor iqtisodiyotiga o'tishi;
- 3) iqtisodiy sanoat jihatdan taraqqiyot etgan mamlakatlar mamlakatlarning iqtisodiy taraqqiyotdan keyingi postindustrial bosqichga o'tishi.

Statistik materiallar bilan ishlash

I-jadval.

Sanoat jihatdan taraqqiyot etgan mamlakatlar va rivojlanayotgan mamlakatlarning

YAIM tarkibi

(2013, yilda %)

Mamlakatlar	YAIM sektori		
	Qishloq xo'jaligi	Sanoat	Xizmatlar sohasi
Sanoat jihatdan taraqqiyot etgan mamlakatlar mamlakatlar			
AQSH	1,1	19,2	79,7
Buyuk Britaniya	0,7	20,8	78,5
Yaponiya	1,1	26,1	72,8
Kanada	1,7	28,5	69,8
Germaniya	0,9	30,5	68,6
Jadal rivojlanayotgan yirik mamlakatlar			
Braziliya	5,2	26,3	68,5
Hindiston	17,4	17,6	65,0
Rossiya	4,2	37,5	58,3
Pokiston	24,4	22,0	53,6
Xitoy	10,1	45,3	44,6

I-jadvaldagi ma'lumotlarni tahlil qiling va quyidagi savollarga javob bering:

Post-industrial jamiyatning qanday o'ziga xos jihatlari mavjud? Iqtisodiyotni "deindustrializatsiyalash" atamasi nimani anglatadi?

Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar va rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotida uchlamchi sektor (xizmatlar sohasi) ulushining oshishi sabablari nimada?

Jadvalda keltirilgan sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar va rivojlanayotgan mamlakatlarda ikkilamchi va uchlamchi sektorlarning tarmoq tarkibini tavsiflang.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning qaysi biri dunyo "sanoat ustaxonasi" nomi bilan mashhur?

Mamlakatlarning har ikki guruhi uchun YAIM tarkibi o'zgarishining ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari nimalardan iborat?

Keys-topshiriq

Statistik ma'lumotlardan foydalanib:

a) mazkur mamlakat bo'yicha ochiqlik ko'rsatkichini hisoblang;

b) mamlakatning ochiqlik darajasi borasida xulosalar yasang;

v) ochiqlik ko'rsatkichining o'zgarishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni ajratib ko'rsating;

g) Iqtisodiyot ochiqligining afzalliklari va kamchiliklari borasida fikrlaringizni bayon qiling.

1. Mamlakat iqtisodiyoti ochiqligi ko'rsatkichni hisoblash uchun boshlang'ich ma'lumotlar

Ko'rsatkichlar, mlrd. doll.	2011 y.	2012 y.	2013 y.	2014 y.	2015 y.
YAIM	4520,0	4990,5	5878,3	6989,0	8250,0
Eksport	1428,6	1201,7	1577,9	1898,6	2048,9
Import	1133,1	1005,6	1394,8	1743,4	1817,8
Ushbu mamlakatning asosiy mahsulotlarni import qiluvchilarining YAIMi	26055,9	25366,7	27155,8	29058,0	29641,0
Jahon eksporti	12490	14855	17800	18200	19500

Keys-topshiriqni echish namunasi

a) mamlakat iqtisodiyotining ochiqlik ko'rsatkichlari quyidagi formulalar asosida hisob-kitob qilinadi:

1. Tashqi savdo aylanmasi (TSA)

$$TSA = E + I, \quad (1)$$

Bu erda: E - eksport; I - import.

2. Tashqi savdo qoldig'i (TSQ)

$$TSQ = E - I \quad (2)$$

3. Tashqi savdo kvotasi (TSK)

$$TSK = TSA/YAIM \cdot 100 \% \quad (3)$$

4. Eksport kvotasi (EK)

$$EK = E/YAIM \cdot 100 \% \quad (4)$$

5. Import kvotasi (IK)

$$IK = I/YAIM \cdot 100 \% \quad (5)$$

6. Talabning import bo'yicha egiluvchanlik**koeffitsienti (K_{imp})**

$$K_{imp} = \Delta I / \Delta YAIM, \quad (6)$$

Bu erda: ΔI – importning o'zgarishi (o'tgan yilga nisbatan foizlarda); $\Delta YAIM$ – tahlil qilinayotgan mamlakat YAIMning o'zgarishi (o'tgan yilga nisbatan foizlarda).**7. Talabning eksport bo'yicha egiluvchanlik koeffitsienti (K_{eks})**

$$K_{eks} = \Delta E / \Delta YAIM_{mam\ mah}, \quad (7)$$

Bu erda: ΔE – eksportning o'zgarishi (o'tgan yilga nisbatan foizlarda); $\Delta YAIM_{mam\ mah}$ – tahlil qilinayotgan mamlakat mahsulotlarini import qiluvchi mamlakatlar YAIMning o'zgarishi (o'tgan yilga nisbatan foizlarda).**8. Xalqaro savdoda mamlakatning ulushi (U_{mam})**

$$U_{mam} = E_{mam} / E_{dunyo} \cdot 100, \quad (8)$$

Bu erda: E_{mam} – tahlil qilinayotgan mamlakat eksporti; E_{dunyo} – dunyo eksporti.

a) Mamlakat iqtisodiyotining ochiqlik ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	2011 y.	2012 y.	2013 y.	2014 y.	2015 y.
Tashqi savdo aylanmasi, mlrd. doll.	2561,7	2206,6	2972,7	3642	3866,7
Tashqi savdo qoldig'i, mlrd. doll.	295,5	196,1	183,1	155,2	231,1
Tashqi savdo kvotasi, %	56,67	44,23	50,57	52,11	46,87
Eksport kvotasi, %	31,61	24,08	26,84	27,17	24,84
Import kvotasi, %	25,07	20,15	23,73	24,94	22,03
Talabning import bo'yicha egiluvchanlik koeffitsienti	-	0,80	1,18	1,05	0,88
Talabning eksport bo'yicha egiluvchanlik koeffitsienti	-	0,86	1,23	1,12	1,06
Mamlakatning xalqaro savdodagi ulushi, %	11,4	8,1	8,86	10,43	10,51

b) hisob-kitob qilingan ko'rsatkichlarga muvofiq. mazkur mamlakatning iqtisodiyoti ochiq hisoblanadi, chunki tahlil qilinayotgan barcha yillar davomida tashqi savdo kvotasi 25%, eksport kvotasi 10%, import kvotasi esa 15% dan oshiqroqni tashkil qiladi, eksport va import bo'yicha talab egiluvchanligi koeffitsientlari aksariyat hollarda 1 dan yuqori. O'z navbatida tashqi savdo faoliyati ushbu mamlakatni iqtisodiy jihatdan rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

v) mamlakat ochiqlik ko'rsatkichlaridagi o'zgarishlarga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatishi mumkin:

- eksport qilinayotgan tovarlar raqobatbardoshligining o'zgarishi;
- import o'rmini bosuvchi va ichki bozorda sotiladigan tovarlar raqobatbardoshligining o'zgarishi;
- mamlakat tomonidan eksport va import qilinadigan tovarlar bo'yicha jahon narxlarining o'zgarishi;
- YAIM, eksport va importning o'zgarish sur'atlarining mos kelmasligi;
- davlatning tashqi savdo siyosatidagi o'zgarishlar;
- savdo va siyosiy chora-tadbirlar (masalan, ma'lum bir davlatga qarshi xalqaro sanksiyalar va bunga nisbatan javob choralari).

g) Iqtisodiyot ochiqqligining afzalliklari-ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi va hamkorligini chuqurlashtirish va samaradorlikning darajasiga qarab resurslarni oqilona taqsimlash; xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimi orqali jahon tajribasining tarqalishi; jahon bozorida raqobat bilan rag'batlantirilgan ichki ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi raqobatning o'sishi hisoblanadi.

SHu bilan birga, Iqtisodiyot ochiqqligida davlat milliy iqtisodiyotga ta'sir ko'rsatishning asosiy dastaklarini yo'qotadi. Bu davlat moliyasi sohasida yaqqol namoyon bo'lmoqda. Iqtisodiyot ochiqqligida tadbirkor soliqdan samarali foydalanish maqsadida o'z kapitalini kiritish borasida muayyan bir mamlakatni tanlash imkoniyatiga ega bo'ladi. Iqtisodiyot ochiqqligi sharoitida davlat avvalgi darajada soliqlarni yig'ishga qodir bo'lmaydi, ayni paytda esa amalga oshirilayotgan siyosatni qo'llab-quvvatlash borasida davlat xarajatlari o'sishda davom etadi. Bu esa davlatni qo'shimyaa emissiya va tashqi kreditlarga murojaat qilishga majbur qiladi. Tashqi qarzni oshishi davlatning iqtisodiy faolligini yo'qotishga olib kelishi mumkin. Bundan tashqari, iqtisodiyotning haddan tashqari ochilishi o'z ishlab chiqarishini barbod qiladi, ishsizlikni oshiradi va davlatning iqtisodiy xavfsizligini zaiflashtiradi.

Vaziyatli tahlil

Kuzatishlar shuni ko'rsatmoqdaki. Xitoyda aniqlangan va bugungi kunga kelib dunyoning barcha mamlakatlarini qamrab olgan koronavirus pandemiyasi dunyo iqtisodiyotiga quyidagicha ta'sir ko'rsatish mexanizmiga ega bo'ladi:

1. Koronavirus tarqalishi xavfining ortishi oqibatida mamlakatlar chegaralarni vaqtincha yopishga, kirish-chiqish tizimini qattiq nazorat qilishga majbur bo'ladilar, bu esa o'z navbatida yo'lovchi va yuk tashish borasida transport-logistik xizmat ko'rsatuvchi kompaniyalarning moliyaviy holatiga katta salbiy ta'sir ko'rsatadi va katta ehtimol bilan aytish mumkinki mazkur kompaniyalarning kattagina qismi inqirozni boshidan kechiradi. Fikrimizning tasdig'i sifatida shuni aytishimiz mumkinki, so'nggi bir oy ichida aviatashuvlar quvvati Tayvanda 90,4%, Gonkongda 85,6%, Vetnamda 85,9%, Tailandda 76,2%, Malayziyada 75,2%, Yaponiyada 74,6%, Janubiy Koreyada 69,3 %, Rossiya Federatsiyasida 67,4%, Kanadada 58,2%, Kambodjada 45,5%gacha pasaygan.

2. Xalqaro havo transporti assotsiatsiyasi (IATA)ning ma'lumotlariga ko'ra, pandemiyaning tarqalish shiddatidan kelib chiqqan holda, dunyo aviakompaniyalarining 2020 yildagi yo'qotishlari 63 milliard dollardan 113 milliard dollargachani tashkil etishi mumkin. SHu o'rinda ta'kidlash lozimki, "O'zbekiston havo yo'llari" Milliy aviakompaniyasi uchun ham bu holat xosdir.

3. **Koronavirus pandemiyasining dunyo mamlakatlari bo'ylab keng tarqalishi asnosida turistik xizmatlar bozori juda katta inqirozni boshidan kechiradi.** Xususan, Butunjahon turizm tashkiloti (UNWTO) ma'lumotlariga ko'ra Xitoyga har yili 60 mln.dan ortiq, Fransiya 86,9 mln., Ispaniyaga 81,8 mln., AQSHga 76,9 mln, Italiyaga 58 mln.dan ko'proq sayyoh tashrif buyuradi. Turizm sohasi rivojlanayotgan mamlakatlar uchun bandlik, valyuta va soliq tushumlarining asosiy manbai hisoblanadi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda turistik daromadlarning valyuta oqimi xorijiy donorlardan olinadigan barcha yordam oqimlaridan ancha katta. "World Travel & Tourism Council" ma'lumotlariga ko'ra, sayohat va turizm uchun sarflangan har bir dollar uch dollardan ortiq iqtisodiy daromad keltiradi. Dunyo bo'ylab ushbu sohada 100 milliondan ortiq ishchi ishlaydi, yuqori sifatli mehmonxonalar byudjet mehmonxonalaridan ikki barobar ko'p ish o'rinlari yaratadi. JST tomonidan sayyohlar soni 2020 yilga borib yiliga 1,6 mlrd. kishiga ko'payishi, bu esa xalqaro turizmdan naqd pul tushumi 2020 yilga borib 2 trln. AQSH dollaridan ortishiga olib kelishi prognoz qilingan bo'lsa, bugungi kunga kelib, jahon turistik xizmatlar bozoridagi vaziyat salbiy tus olishi aniq bo'lib qoldi. **2018 yilda 150 million Xitoy fuqarolari dunyo mamlakatlariga turist sifatida chiqishgan va va 277 mlrd. dollar mablag' sarflashgan.** Bugungi kunga kelib, xorijiy turistlarni qabul ko'p qabul qiluvchi Evropa Ittifoqi mamlakatlaridan biri bo'lgan Italiya turistik biznes vakillari uyushmasining rahbari Vittorio Messinaning so'zlariga ko'ra koronavirus tufayli 1,6 milliard evro va 13 milliondan ko'proq turistlarni yo'qotishi mumkinligi bashorat qilinmoqda. "Turizm va sayyohlik bo'yicha butun jahon tashkiloti" (WTTC) Prezidenti Gloriya Gevara "El Mundo" gazetasiga bergan intervyusida Oxford Economics bilan birgalikda o'tkazilgan tadqiqotlar natijasiga ko'ra koronavirus epidemiyasi tufayli dunyo turizm bozori 22 milliard dollar yo'qotishi va jarayonlar yana salbiy tus olsa, bu ko'rsatkich bir necha barobarga oshishi mumkinligini bildirib o'tdi.

4. **2008 yilda boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi asosan iqtisodiyotning real va moliyaviy sektorini qamrab olgan bo'lsa, koronavirus tufayli dunyo iqtisodiyotidagi pasayishlar va aytish mumkinki, "koronavirus inqirozi" mamlakat ichida va mamlakatlar o'rtasidagi ijtimoiy-madaniy aloqalarning cheklanishiga ham olib kelmoqda.** Dunyoning barcha mamlakatlarida yaqin kunlar va oylar ichida o'tkazilishi rejalashtirilgan turli xil ijtimoiy-madaniy va sport tadbirlarni keyinroqqa surish yoki bekor qilish bo'yicha ishlar amalga oshirilmoqda. Butun jahon sog'liqni saqlash tashkiloti insonlarga odamlar ko'p to'planadigan joylarga imkon boricha bormaslik, zarurat tug'ilmasa jamoat joylarida bo'lmaslikni tavsiya qilmoqda. Bugungi kunda Xitoy koronavirus

tufayli on-layn o'qitishni keng joriy etishga kirishdi. Yaqinda qiziq bir holat ko'zga tashlandi, xususan yaqinida Italiyada bo'lib o'tgan futbol o'yinlaridan birida mahalliy Peskari futbol klubining o'yinchilari futbol maydoniga yuziga niqob taqqan holda tushishdi, bu o'z navbatida insonlar o'rtasida "koronofobiya"ning avj olganligini ko'rsatadi. 2020 yil yoz mavsumida ikkita katta sport musobaqasi, xususan futbol bo'yicha Evropa chempionati (Evropaning 12 ta shahrida) va Tokio shahrida Yozgi olimpiada o'yinlari o'tkazilishi rejalashtirilgan. Tibbiyot sohasi mutaxassislarining taxminlariga ko'ra, koronavirus tarqalishi 2020 yilning yoz oylariga borib susayishi taxmin qilinayotganligini hisobga olsak, bu kabi keng miqyosli tadbirlarning o'tkazilish vaqti shubha ostida qoladi.

5. Bugungi kunda Xitoy AQSHdan so'ng, ikkinchi kuchli iqtisodga ega bo'lgan mamlakat hisoblanadi. 2019 yil ma'lumotlariga ko'ra, Xitoyning YAIMi 13,61 trln.dollarni tashkil etdi. SHu bilan bir qatorda, Xitoy eng katta energiya va xomashyo iste'molchisi hisoblanadi. Bugungi kunda Xitoy dunyo bo'yicha ishlab chiqarilayotgan sementning 59 foizini iste'mol qiladi, bunday darajada ko'p sementning iste'mol qilinishi binolar, yo'llar, ko'priklar, muhandislik inshootlarining bunyod qilinishi bilan bog'liq. Birgina, 2017 yilda Xitoyda dunyodagi 144 ta osmono'par binodan 77 tasi qurib bitkazilgan (binolarning balandligi 200 metrdan oshiq!). Xitoy dunyodagi nikelning 57% dan foydalanadi. Mazkur metallardan zanglamaydigan po'lat, turli sanoat qotishmalari ishlab chiqarish, elektr batareyalar ishlab chiqarishda keng foydalaniladi. Ushbu metallardan foydalanish darajasi so'nggi bir necha yil ichida jadal sur'atlar bilan o'sib bormoqda.

Dunyo bo'yicha eritilgan po'latning qariyb 50 foizi Xitoyda iste'mol qilinadi. Dunyo bo'yicha qazib olinuvchi misning qariyb yarmi Xitoy korxonalari tomonidan iste'mol qilinadi va bu metallga talabning o'sib borishi elektronika, mashinasozlik, avtomobilsozlik va elektr tarmoqlarini barpo etishning rivojlanishi bilan uzviy bog'liq. Qazib olingan ko'mirning salkam 50 foizi Xitoyda yoqiladi, bugungi kunda mamlakat energetika balansida ko'mirning ulushini pasaytirishga harakat qilayotgan bo'lsada, buni tezkor amalga oshirishning imkoni yo'q. Bugungi kunda Xitoy iste'mol qilinayotgan energiya 65 foizini ko'miri yoqish hisobiga oladi. Xitoy bugungi kunda yiliga qariyb 200 mlrd. kub.m. gaz iste'mol qiladi va bu mamlakat energiya balansining 5 foizini tashkil qiladi. Bundan tashqari neft iste'molining 14 foizi, alyuminiyning 47 foizi, oltinning 27 foizi, makkajo'xorining 23 foizi, guruchning 31 foizi, paxtaning 33 foizi Xitoy ulushiga to'g'ri keladi.

6. Koronavirus tufayli Xitoy ishlab chiqaruvchilari energiya va xomashyo resurslariga talabni qisqartirmoqdalar, bu o'z navbatida dunyo bozorlarida energiya va xomashyo resurslariga bo'lgan narxning pasayishiga olib keladi. Bugungi kunda Xitoy ko'plab sanoat va yuqori texnologiyali mahsulotlar ishlab chiqaruvchi dunyoning yirik ishlab chiqaruvchilari uchun asosiy butlovchi va ehtiyoq qismlar ishlab chiqaruvchi "yirik fabrika" vazifasini bajarib

kelmoqda. IHS Markit tahlillariga ko'ra, bugungi kunga kelib, dunyo avtomobil ishlab chiqaruvchilarining yo'qotishlari salkam 1,7 mln.tagacha etishi bashorat qilinmoqda. Jahonning yirik Hyundai, Toyota, Tesla, General Motors va Volkswagen kabi yirik avtomobil ishlab chiqaruvchilari ishlab chiqarishda jiddiy muammoga duch kelishmoqda. Bugungi kunda Xitoy dunyo avtomobilsozlik korxonalariga ehtiyot qismlarning 28 foizdan oshiqroq qismini etkazib beradi. Xuddi shunday holatni chakana savdo, qimmatbaho tovarlar iste'moli, elektronika va AKT sohalorida ham kuzatish mumkin. **Bularning barchasi ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar uchun zaruriy mahsulot, butlovchi va ehtiyot qismlar, tovar va xizmatlarni o'z vaqtida etkazib berish borasida uzilishlarni keltirib chiqaradi.** Xususan, bugungi kunda Xitoy farmatsevtika sanoati uchun substansiyalarni etkazib beruvchi yirik ta'minotchi hisoblanadi. Evropa savdo-sanoat palatasining Xitoydagi vakolatxonasi Prezidenti Yorg Vuttkening so'zlariga ko'ra, koronavirus tufayli Evropa farmatsevtika sanoati jiddiy sinovlarga duch kelishi mumkin. bunday misollarni ko'plab keltirishimiz mumkin.

7. Koronavirusning dunyo mamlakatlari bo'ylab tobora keng yoyilishi mamlakatlar aholisi o'rtasida hukumatga bo'lgan ishonchsizlikning ortib borishiga va bu esa keyinchalik mamlakat ichida turli xil siyosiy qarama-qarshiliklarning kuchayishiga olib kelishi mumkin. YUqorida tilga olib o'tilgan jihatlarining barchasi 2020 yil butun jahon iqtisodiyoti uchun iqtisodiy pasayish xavf solayotganligini ko'rsatadi. Iqtisodiy tahlil va bashoratlash borasida etarlicha nufuzga ega bo'lgan Oxford Economicsning tahlillariga ko'ra, 2020 yilda dunyo iqtisodiyotining o'sishi 1,3 foizgacha sekinlashadi va yo'qotishlar hajmi 1,1 trln.dollardan oshiqroqni tashkil etadi. Ammo Ta'kidlash kerakki, bularning barchasi hali bashoratdir.

Xo'sh, bugungi kunda ommaviy axborot vositalarining birinchi sahifasidan tushmayotgan, tahlilchilar bu borada turli bashoratlarni ilgari surayotgan koronavirus epidemiyasining tarqalishi O'zbekiston iqtisodiyoti uchun qanday xavf va imkoniyatlarni taqdim etadi. SHu o'rinda dunyo mamlakatlari iqtisodiyotida pasayish kutilayotgan bir paytda, imkoniyatlar haqida qanday so'z bo'lishi mumkin?-degan savol tug'ilishi tabiiy. Iqtisod fanlari doktori, BMT Rivojlanish dasturining O'zbekistondagi eksperti Sergey Voronin koronavirus tarqalishining dunyo va O'zbekiston iqtisodiyotiga ta'siri yuzasidan "KUN.UZ" saytida e'lon qilgan maqolasida bu haqda batafsil to'xtalib o'tilgan. Xususan, mazkur maqolada O'zbekistonning eksport va import hajmining pasayishi, mamlakatimizga kirib kelayotgan turistlar xarakatining kamayishi, uzoq muddatli davrda Xitoyga gaz etkazib berish hajmining kamayishi mamlakatimiz iqtisodiyoti uchun katta xavf tug'dirishi, jalb qilinayotgan xorijiy investitsiyalar hajmining o'tgan yillarga nisbatan past darajada bo'lishi haqida atroflicha so'z yuritilgan. Lekin shu o'rinda e'tiborga olishimiz lozim bo'lgan yana bir jihat bor. Bugungi kunda Rossiya Federatsiyasida 2,5 mln. nafardan ziyod O'zbekistonlik migrantlar mehnat qilishmoqda va har yili o'rtacha hisobda, mamlakatimizga 7

mlrd. dollardan oshiqroq pul mablag'lari jo'natishmoqda. Bugunga kelib, dunyo neft bozorida neft narxining keskin pasayishi (Brent markali neftning 1 barreli narxi 31,27 dollargacha tushdi, AQSHda WTI markali (G'arbiy Texas) neft narxi esa 27,34 dollargacha tushgan) natijasida rubl kursining dollarga nisbatan keskin pasayishi (9 mart holatiga 1AQSH dollari 73, 47 rublni tashkil etmoqda) kuzatilmogda. Tahlilchilarning fikricha, bu vaziyat yaqin oylar ichida ijobiy tomonga o'zgarishi amri mahol. Vaziyatning bunday tus olishi, mehnat migrantlarining mamlakatga jo'natayotgan pul o'tkazmalariga salbiy ta'sirini ko'rsatmasdan qolmaydi. Ma'lumki, mehnat migrantlari hisobiga mamlakatimiz mehnat bozoridagi vaziyat bir oz bo'lsada, muvozanatlashgandir. Uzoq muddatli istiqbolda vaziyat o'nglanmasa, mehnat migrantlarining yoppasiga vatanga qaytishi va mehnat bozorida jiddiy muammolarni keltirib chiqarishi tayin.

Muhokama uchun savollar:

1. Iqtisodiy inqirozlarning kelib chiqish sabablari, ularning jahon iqtisodiyoti uchun oqibatlari borasida qanday qarashlar mavjud. Sizningcha pandemiya sharoitida kelib chiqqan iqtisodiy inqiroz qanday jihatlari bilan ajralib turadi?

2. Inqiroz-bu ayni paytda ham xatar va ham imkoniyatdir, degan fikrga qanday munosabat bildirasiz?

3. Mamlakatimizda iqtisodiy inqiroz oqibatlarini yumshatish borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarni qanday baholaysiz? Mana shunday vaziyatda biz qanday yo'l tutganimiz ma'qul?

1. Ijodiy laboratoriya

Quyidagi fikrlarning mazmunini qisqacha (iqtisodiy esse shaklida) bayon qiling:

"Biz hammamiz Er deb ataluvchi bir kemaning yo'lovchilarimiz". A. de Sent-Ekzyuperi.

"Bizning taraqqiyotimiz allaqachon ko'p narsalarga ega bo'lganlarning boyli-gini yanada ko'paytirish bilan emas, balki juda kam ne'matlarga ega bo'lganlarni etarlicha ne'matlar bilan ta'minlay olishga qodir ekanligimiz orqali sinovdan o'tadi". T. Ruzvelt.

2. Munozara tashkil qilish

Bir necha kichik guruhlariga bo'lingan holda, o'quv adabiyotlari va Internet resurslarining ma'lumotlarini o'rganish asosida "Jahon iqtisodiyotining globallashuvi va uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari" mavzusi bo'yicha munozara uyushtiring. Munozarada "globalistlar", "anti-globalistlar" va "ekspertlar" guruhi ishtirok etadi.

TESTLAR

1. To'g'ri javobni tanlang:

a) XX asrning ikkinchi yarmida 200 ga yaqin davlatni o'z ichiga olgan xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimi bo'lgan zamonaviy jahon iqtisodiyoti shakllandi (ha / yo'q);

b) iqtisodiy sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarning rivojlanishdan keyingi industrial fazaga kirishining hal qiluvchi omillaridan biri uchinchi FTT hisoblanadi (ha / yo'q);

V) iqtisodiyotning ochiqligi-avtarkiya bilan bir xil tushuncha (ha / yo'q);

g) jahon iqtisodiy munosabatlarining asosiy sub'ekti firma (ha/yo'q) hisoblanadi.

2. BMT tizimidagi xalqaro iqtisodiy tashkilotlar guruhiga

quyidagilardan qaysi biri kirmaydi:

a) iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT);

b) iqtisodiy va ijtimoiy Kengash (EKOSOS);

v) "Katta yigirmatalik" (G20)

g) Birlashgan Millatlar tashkiloti taraqqiyot dasturi (BMTTD).

3. Bugungi kunning global muammolarini hal etishda quyidagilar hal qiluvchi rol o'ynaydi:

a) transmilliy korporatsiyalar;

b) xalqaro iqtisodiy tashkilotlar;

V) butun xalqaro hamjamiyatning umumiy sa'y-harakatlari;

g) iqtisodiy sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarning sa'y-harakatlari.

4. To'g'ri javobni tanlang:

a) mamlakatning YAIMi mamlakat barcha hududlarining umumiy YAHMi hajmidan kam (ha / yo'q);

b) axborot milliy boylikning tarkibiy unsuri emas (ha / yo'q);

v) baxt indeksi, HDI farqli o'laroq, aholi jon boshiga YAIM, korrupsiya darajasi va ijtimoiy erkinliklar kabi o'zgaruvchilarni o'z ichiga oladi (ha/yo'q);

g) aholi jon boshiga po'lat ishlab chiqarish bo'yicha jahon reytingini hozirgi kunda Lyuksemburg boshqarib turibdi (ha/yo'q).

5. Global iqtisodiy ta'sir ko'rsatish markazi sifatida AQSHning o'ziga xos xususiyati quyidagilardan birida ko'rinadi:

a) tabiiy resurslar bilan ta'minlanganlik darajasining pastligi;

b) xorijiy mutaxassislarini jalb qilish borasida maqsadli immigratsiya siyosati;

v) keng ko'lamli xorijiy investitsiyalarning jalb qilinishi;

g) transmilliy korporatsiyalarning ulkan qudrati.

6. Xitoyning jadal sur'atlar bilan iqtisodiy rivojlanishi quyidagi omillar bilan izohlanadi:

a) import o'rnini bosish siyosatiga mo'ljall olish;

b) mamlakat iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish;

v) FTT yutuqlariga asoslangan ishlab chiqarishni modernizatsiyalash;

g) undiruvchi tarmoqlarni imtiyozli rivojlantirish.

7. Tushirib qoldirilgan so'zni o'rniga qo'ying:

Iqtisodiyotni ... - muayyan bir mamlakatni iqtisodiy sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar guruhiga kiritishning asosiy mezonlaridan biridir.

8. Tushirib qoldirilgan so'zni o'rniga qo'ying:

Milliy iqtisodiy ... bir qator ko'rsatkichlarga asoslanuvchi mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga xos bo'lgan jihatdir

9. To'g'ri javobni tanlang:

a) ijtimoiy adolat tamoyili iqtisodiy rivojlanishning liberal modelida to'laqonli amalga oshiriladi (ha / yo'q);

b) 1990-yillarda O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tish transformatsion pasayish bilan birga kechdi (ha / yo'q).

10. Eng kambag'al va iqtisodiy sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar o'rtasidagi tafovutni kamaytirish maqsadida quyidagi harakatlarni amalga oshirish lozim:

a) rivojlanayotgan mamlakatlarda investitsiya muhitini yaxshilash;

b) etakchi mamlakatlar tomonidan kambag'al mamlakatlar uchun proteksionistik to'siqlar o'rnatish;

v) rivojlanayotgan mamlakatlarga ko'rsatiladigan xorijiy yordam miqdorini kamaytirish;

g) qarzlarni restrukturizatsiya qilish.

TOVAR VA XIZMATLARNING XALQARO SAVDOSI

O'Z-O'ZINI TEKSHIRISH VA TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida tovarlar va xizmatlar bo'yicha jahon savdosining o'rnini qanday?

2. Insoniyat taraqqiyotining qaysi bosqichida tovarlar va xizmatlar xalqaro savdosining shakllanishi yuz beradi? Mamlakatlar o'rtasidagi xalqaro savdo aloqalarining rivojlanishiga ijobiy va salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillarni sanab bering.

3. Qaysi ko'rsatkichlar tashqi va jahon savdosini tavsiflashga xizmat qiladi? Mamlakat to'lov balansining defitsiti ko'rsatkichi nimadan dalolat beradi?

4. Xalqaro savdo ayriboshlash usullarini tavsiflang. Dunyo mamlakatlari bo'yicha eng yirik auktsion savdosi markazlarini sanab bering?

5. O'tgan o'n yil ichida xalqaro savdoning geografiyasi va strukturasi sezilarli darajada o'zgardi deb ayta olamizmi? Ko'pgina mamlakatlarda xom ashyoga, xususan uglevodorodlarga (gaz, neft) talab yuqori, biroq jahon savdosida xomashyo ulushi tayyor mahsulot ulushidan ancha past. Buni qanday izohlash mumkin? MDH mamlakatlari xalqaro xomashyo savdosida sezilarli tranzit salohiyatiga ega. Uni amalga oshirish samaralimi?

6. Xalqaro xizmatlar eksportining o'sishiga qanday omillar turtki

bo'lmogda? mamlakatlar o'rtasida faol ayriboshlash ob'ekti hisoblanuvchi xizmatlarning zamoaviy turlarini sanab bering. Biznes xizmatlari nima?

7. Tashqi savdo faoliyatini tartibga solishning institutsional choralarini tavsiflab bering. Tashqi savdoni tarifsiz tartibga solishning qanday usullari odatda yashirin deb tasniflanadi?

8. Jahon savdosini xalqaro tartibga solishni amalga oshiruvchi etakchi hukumatlararo tashkilotlarni sanab bering. JSTning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat? O'zbekistonning JSTga qo'shilishining ijobiy va salbiy jihatlarini ochib bering.

RIVOJLANTIRUVCHI MASHQLAR

1. Amaliy topshiriqlar

O'quv adabiyotlari va internet resurslaridan foydalangan holda, quyidagi mavzular bo'yicha taqdimot tayyorlang:

1. "Tovarlar va xizmatlar xalqaro savdosining rivojlanishida IHTT mamlakatlarning roli".
2. "Jahon tovar bozorlarida yangi industrial mamlakatlarning o'rni va roli".
3. "AQSH va Xitoy jahon xizmatlar bozorida: qiyosiy tahlil".
4. "Hozirgi bosqichda xalqaro savdoda O'zbekistonning o'rni".
5. "BMT doirasida jahon savdosini xalqaro tartibga solish".

Adabiyotlar tahlili asosida quyidagi mavzular bo'yicha sharh tayyorlang:

1. "Jahon iqtisodiyotida texnologik ayriboshlash".
2. "Elektron tijorat xalqaro tovar va xizmatlar ayribosh-lashning istiqbolli shakli sifatida".

2. Vaziyatli tahlil

Xalqaro savdoning umumiy hajmida xomashyo tovarlarining ulushi:

"Xomashyo tovarlarining xalqaro savdosi xalqaro savdoning an'anaviy shakllaridan biri bo'lib, jahon eksportining tovar tuzilmasining 20% dan ortig'ini tashkil etadi. Shu bilan birga mineral xomashyo 12% dan ortiq, qishloq xo'jaligi xom ashyosi va oziq - ovqat mahsulotlari-9% ni tashkil qiladi. Mineral va qishloq xo'jaligi resurslarining asosiy xususiyati ularning notekis taqsimlanishidir. Ularning ishlab chiqarish yoki o'sishining asosiy qismi nisbatan kam sonli davlatlarda jamlangan. Bu resurslarni iste'mol qilish yana ham konsentrlangan bo'lib, mineral va qishloq xo'jalik xomashyosini iste'mol qilish odatda uni qazib olish va qayta ishlash joyiga to'g'ri kelmaydi. Ishlab chiqaruvchilar va iste'mol qiluvchi mamlakatlar o'rtasida katta tafovut mavjud bo'lib, bu resurslarni qayta taqsimlashda jahon bozorlarining roli ortib borishiga olib keladi. Eksport qilinayotgan neftning ulushi ishlab chiqarish hajmining 55% ni tashkil qiladi, dunyoda qazib olinayotgan neftning 46 foizi eksport qilinadi. Shuningdek, mis rudalarining 43%, ruxning 37% eksportga yo'naltiriladi. Qishloq xo'jaligi xomashyosiga keladigan bo'lsak, mahsulotning 25% i jahon bozoriga chiqadi.

2019 yil yakunlari bo'yicha O'zbekistonda eksportning asosiy qismi qimmatbaho va yarim qimmatbaho metallar – 5,1 milliard dollarlik mahsulotlarga to'g'ri keldi (umumiy eksportning 28,5%). Shu bilan birga 2019 yilda xizmatlar-3,6 mlrd. doll. (19,9%), – \$ 2,5 mlrd.doll. energiya tashuvchilar (14,1%), to'qimachilik mahsulotlari – 1,6 mlrd. doll. (9,1%), oziq – ovqat mahsulotlari-1,5 mlrd. doll. (8,5%), rangli metallar va ulardan tayyorlangan buyumlar-951,3 mln. doll. (5,3%), kimyoviy mahsulotlar va ulardan tayyorlangan buyumlar – 876,9 mln. doll. (4,9%), qora metallar va ulardan tayyorlangan mahsulotlar – 349,6 mln. (2%) eksport qilingan.

Muhokama uchun savollar

Keltirilgan ma'lumotlar asosida xalqaro savdoning tovar tuzilmasi borasida qanday xulosalarga kelish mumkin? Mineral va qishloq xo'jaligi xomashyosining asosiy eksport import qiluvchi mamlakatlari sanab bering. O'zbekistonning mineral va qishloq xo'jaligi xomashyosi savdosidagi tashqi savdo balansi qanday ko'rinishda? O'zbekiston iqtisodiyoti qisqa muddatda oziq-ovqat importini kamaytirishi mumkinmi?

AQSHning xalqaro xizmatlar savdosidagi o'rni:

AQSH va boshqa sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarda XX asr oxiri-XXI asr boshlarida xizmat ko'rsatish sohasi keskin rivojlandi.

2012 yilda sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar YAIM da xizmatlar ulushi 70% ga, AQSHda esa 74,7% ga teng bo'ldi. So'nggi yillarda Xitoy, Hindiston, Singapur va Koreya Respublikasi kabi mamlakatlar ham xizmatlar eksport qiluvchi yirik mamlakatlar safiga qo'shildi. Jahon amaliyotining ko'rsatishicha, aksariyat sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarda turizm va transport xizmatlari tijorat xizmatlari eksportining umumiy hajmida etakchi o'rinlarni egallaydi. Biroq, qo'shma Shtatlarda ilmiy-texnik xizmatlar eksport ro'yxatida etakchi rol o'ynaydi. 2011 yilda xizmatning ushbu turiga 120,8 milliard dollar yoki barcha xizmatlar ulushining 20,6% i ilmiy-texnik xizmatlar hissasiga to'g'ri kelgan. So'nggi o'n yil ichida tovar bozorlarida raqobatni oshirish sharoitida qo'shma Shtatlar jahon bozorida o'z mavqeini mustahkamlash uchun ilmiy-texnik bilimlar savdosidan, jumladan, patent, litsenziya, savdo belgilari, sanoat namunalarini sotishdan faol foydalana boshladi. Xizmatlar savdosi sohasidagi katta daromadlar chet el fuqarolarining AQSHga biznes va turistik safarlari bilan bog'liq modda bo'yicha yuzaga keladi. Turizm xizmatlaridan tushgan daromad AQSH umumiy xizmatlar eksportining 19,8% ini tashkil etadi. Transport operatsiyalari bilan bog'liq xizmatlar savdosi Amerika xizmatlar eksportining 13,6foizini tashkil qiladi.

So'nggi yillarda moliyaviy, sug'urta, telekommunikatsiya, axborot. va tadqiqot xizmatlarining ulushi ortib bormoqda. XXI asrning uchinchi o'n yilligida "boshqa tijorat xizmatlari" guruhi AQSH barcha xizmatlar eksportining yarmidan ko'pini tashkil etishi kutilmoqda.

Muhokama uchun savollar:

Jahon taraqqiyotining hozirgi bosqichida bu mamlakatlarda xizmat ko'rsatish sohasining bunday sezilarli darajada o'sishi qanday omillar va mexanizmlar ta'sirida yuz bermoqda? AQSHning global xizmatlar bozoridagi etakchiligining asosiy sabablari nimada? AQSH xizmatlar eksporti moddalarini to'ldiring.

Xalqaro savdoning rivojlanishida JSTning o'rni;

1995 yilning 1 yanvarida tashkil etilgan Jahon savdo tashkiloti Ikkinchi jahon urushidan keyin tuzilgan Savdo va soliqlar to'g'risidagi bosh bitimning davomchisi bo'ldi.

1998 yilda Jenevada bosh bitimning oltin yubileyi nishonlandi. Bosh bitim 50 yil mobaynida xalqaro mahsulot ayriboshlashning huquqiy asosi bo'lib xizmat qildi. Tashkilot o'zini oqladi. Ikkinchi jahon urushi yakunlangach, dunyo savdosi misli ko'rilmagan tarzda oshdi. Mahsulot eksporti yiliga 6 foizga o'sdi. Natijada xalqaro jamoatchilik turli darajadagi moliyaviy tashkilotlarning sa'y-harakati natijasida 1986–1994 yillar davomida olib borilgan Urugvay muzokaralari natijasida Butunjahon savdo tashkiloti tashkil topdi.

Tashkilot ham iqtisodiy, ham turli ko'rinishdagi savdo bitimlarini aks ettirgan huquqiy hujjatdir. 1994 yildagi mahsulotlar savdosi haqidagi bitim, xizmatlar savdosi haqidagi bosh bitim, aqliy mulk haqidagi bitim Butunjahon savdo tashkilotining tarkibiy qismlari sanaladi.

Savdo tashkilotining barcha bitimlari a'zo mamlakatlarning parlamentlari tomonidan tasdiqlangan.

Tashkilotning asosiy vazifalari xalqaro savdoni liberallashtirish, savdo bitimlarining odilligini ta'minlash, iqtisodiy o'sish va insonlar farovonligini oshirishdir. Tashkilot ishtirokchi davlatlar ko'p tomonlama qabul qilingan bitimlarga amal qilishini nazorat qilish, savdo muzokaralari o'tkazish, savdo nizolarini tashkilot tamoyillariga asoslangan holda hal etish, rivojlanayotgan mamlakatlarga yordam berish va davlatlarning milliy iqtisodiyotini tavsiflash orqali yuqorida nazarda tutilgan vazifalarni amalga oshiradi.

Tashkilotda qarorlar ishtirokchi mamlakatlar yordamida konsensus – umumiy ovoz berish orqali qabul qilinadi. Nizomda qaror ko'pchilik ovozlar evaziga qabul qilinishi belgilab berilgan bo'lsa-da, hozirda bunday voqea tashkilot tarixida yuz bermadi. Qarorlar qoidaga binoan ikki yilda bir marta chaqiriladigan Vazirlar konferensiyasi tomonidan qabul qilinadi.

Vazirlar konferensiyasi bosh kengashni yo'naltirib, bosh kengashni borayotgan ishlar borasida javobgar hisoblanadi va yig'inlarini tashkilotning shtab-kvartirasi joylashgan Jeneva shahrida bir yilda bir necha marta chaqiradi. Yig'ilishlarda tashkilotga a'zo mamlakatlar vakillari, elchilar ishtirok etadi. Bosh kengash qoshida ikkita maxsus organ nizolarni hal etish va savdo siyosati tahlillari bilan shug'ullanadigan organlar kiradi.

Bundan tashqari, bosh kengash takibida savdo va rivojlanish bo'yicha qo'mita, savdo balansi borasida cheklovlar o'rnatuvchi qo'mita va byudjet, moliya va ma'muriy masalalar bilan shug'ullanadigan qo'mita faoliyat yuritadi.

Bosh kengashdan quyi pog'onada yana uchta kengash faoliyat yuritadi, bularga tovarlar savdosi bo'yicha kengash, xizmatlar savdosi bo'yicha kengash va aqliy mulk huquqi bo'yicha kengash kiradi.

Shuningdek, Jahon savdo tashkiloti qoshida ixtisoslashtirilgan qo'mita va ishchi guruh faoliyat yuritadi. Bularning asosiy vazifasi atrof muhit himoyasi masalasi, rivojlanayotgan mamlakatlardagi muammolarni o'rganuvchi idora, tashkilotga a'zo bo'lish istagidagi mamlakatlar bilan shug'ullanuvchi idora va mintaqaviy savdo bitimlari bilan shug'ullanuvchi idoralar kiradi.

Jahon savdo tashkiloti bosh kotibiyati Jeneva shahrida joylashgan bo'lib, u erda 500 xodim faoliyat olib boradi. Kotibiyat qaror qabul qilmaydi, chunki barcha qarorlar a'zo mamlakatlarning o'zi tarafidan qabul qilinadi. Kotibiyatning asosiy vazifalari tashkilot yig'inlariga tashkiliy va texnik masalalarda yordam berish, jahon savdosi tahlillarini yuritish va tashkilot haqida jamoatchilikka tushuntirish berishdan iborat. Kotibiyat, shuningdek, bahslashayotgan a'zo mamlakatlarga huquqiy yordam berish ishlari bilan ham shug'ullanadi.

Tashkilotga a'zo mamlakatlar teng huquqlilik asosida savdo sohasida o'zaro sherikchilik qiladi. A'zo mamlakatlar adolat tamoyillariga asoslangan holda eksport va import borasida shartnoma imzolaydi.

Mahsulotlar: savdo va tariflar borasidagi bosh bitim oldi-soldi munosabatlari asosiy qoidadir. Qishloq xo'jaligi sohasidagi savdo, mahsulotlar standarti borasidagi talablar, subsidiya berish, dumping siyosatiga qarshi harakat kabi qoidalar bosh bitimni to'ldiruvchi hujjatlar hisoblanadi.

Xizmatlar: xizmatlarning erkin eksporti va importi talablari Xizmatlar ko'rsatish to'g'risidagi bitimda belgilab qo'yilgan. Xizmat ko'rsatish borasida har bir mamlakat uchun o'ziga xos imkoniyat va cheklovlar belgilangan. Xizmat ko'rsatish borasida nizo yuzaga keladigan bo'lsa, nizo muzokaralar yordamida hal etiladi.

Aqliy mulk huquqi. Tashkilotning bosh bitimiga muvofiq savdo operatsiyalari amalga oshirilayotgan paytda aqliy mulk huquqi himoya qilinadi. Aqliy mulkka mualliflik huquqi, savdo markalari, mahsulotlarni nomlashda ishlatilgan logotiplar, sanoat modellari, integral mikroshemalar topologiyasi va savdo sirlari kiradi.

Bahslarni hal etish: nizolarni hal etish jarayonlari va qoidalari haqidagi bitimga muvofiq davlatlar o'rtasidagi konsultatsiya, muzokaralar yordamida amalga oshiriladi. Nizolarni hal qilib bo'lmaydigan vaziyat yuzaga kelsa, bosqichma bosqich belgilab qo'yilgan jarayondan o'tish, ekspertlar guruhining qarorini olish va apellyasiya berish mumkin. Bu jarayon hozirda ko'p holatlarda o'zini oqlab kelmoqda. Tashkilot tuzilganidan beri unga 490 ta shikoyat kelib tushgan. SHulardan 93 tasini konsultatsiya darajasida hal etishga erishilgan; faqatgina to'rtta shikoyatga qarshi chora ko'rish orqali hal qilishga erishilgan. Masalan, Evropa Ittifoqi mamlakatlari AQSH va Argentinadan Evropa hududiga GMO mahsulotlarini olib kirishni taqiqlash borasida tashkilotga shikoyat qilgan. Uch yillik o'rganish natijasida taqiq noqonuniy deb topilgan. Lekin AQSH va

Argentina hukumatiga eksport qilayotgan mahsulotlar tarkibida GMO mavjudligi haqida ma'lumotni qayd etish lozim degan talab qo'yilgan.

Jahon savdo tashkilotiga a'zo bo'lish, a'zo mamlakatlarga iqtisodiy manfaat keltiradi. Tashkilotga a'zo bo'lishning ijobiy jihatlari quyidagilar:

- iqtisodiy manfaat eng avvalo o'zaro mahsulot ayriboshlash yo'lidagi to'siqlarni olib tashlashga sharoit yaratadi;
- mamlakatdagi ijtimoiy va siyosiy vaziyatga iqtisodiy nizolar tinch yo'l bilan hal etilishi evaziga ijobiy ta'sir qiladi;
- aholi turmush darajasini yaxshilanishiga turtki beradi, insonlarga sifatli mahsulot iste'mol qilish imkonini yaratadi;
- liberal savdo mamlakat va alohida vatandoshlarning daromadlarini oshiradi;
- mehnat bandligi sohasida ijobiy ta'sir qiladi;
- savdo sohasidagi ortiqcha xarajatlarni kamaytiradi;
- iste'molchilar uchun tanlash imkoni berib, eksport qilinayotgan mahsulotlar hisobiga milliy mahsulotlar tannarxini tushirishga xizmat qiladi;
- milliy ishlab chiqarish hajmini oshiradi, byudjetga pul tushumlarini ko'paytiradi;
- tovar ayriboshlanishi texnologiyalar rivojiga hissa qo'shadi.

Muhokama uchun savollar:

Bugungi kunda O'zbekiston Jahon savdo tashkilotiga a'zo bo'lish borasida harakatlarni amalga oshirmoqda. O'zbekistonning JSTga a'zo bo'lishi qanday afzalliklarni taqdim etadi. O'z fikr va mulohazalaringizni bayon qiling.

Vaziyatli tahlil: "Shri-Lankada savdo"

Keys matnini matnini diqqat bilan o'qing va savollarga javob bering. Shri-Lanka, ya'ni "yarqirab turgan er" Hindiston yarim orolining janubiy chekkasi yaqinidagi Orol mamlakat bo'lib, maydoni 65,5 ming km² va aholisi 16 mln.gacha yaqin. Iqlimi issiq tropik va mussonlarning ikki davri bilan tavsiflansada, tog'li hududlari etarlicha salqin, hatto ayrim hududlarida sovuq harorat ham kuzatiladi.

XVI asr boshlaridan 1972-yilgacha Evropada Seylon nomi bilan mashhur bo'lgan Shri-Lanka ko'p jihatdan rivojlanayotgan mamlakatlarning yayaqol namunasi hisoblanadi: aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi daromadning past darajasi (taxminan yiliga 420 AQSh dollari), bir necha (choy, kauchuk, kokos yong'og'i) kabi xomashyo tovarlari eksportiga qaramlik, zarur iste'mol va sanoat mahsulotlari import qilish borasida valyuta ablag'larining etarlicha emasligi, yuqori ishsizlik darajasi. shunday bo'lsada, mamlakat ba'zi bir ko'rsatkichlar bo'yicha etarlicha yaxshi natijalarni qayd etgan: savodxonlik darajasi (87%) bo'yicha Osiyoda eng yuqori o'rinlardan birida; ovqatlanish, sog'liqni saqlash va daromad taqsimoti va o'rtacha umr ko'rish davomiyligi (71 yosh) bo'yicha "uchinchi dunyo" mamlakatlari orasida eg yuqori ko'rsatkichlarga ega; aholining o'sish sur'ati (oxirgi o'n yillikda yiliga 1,5%) dunyodagi eng past ko'rsatkichlardan hisoblanadi.

Shri-Lanka xalqaro savdo borasida tarix hujjatlarida muhrlangan uzoq tarixga ega: SHoh Sulaymon qimmatbaho toshlar, fillar va tovuş sotib olish uchun Shri-Lankaga o'z kemalarini yuborgan, mamlakat Rim imperiyasiga imperator Klavdiy huzuriga o'z elchilarini jo'natgan, keyinchalik Xitoy bilan savdo aloqalarini yo'lga qo'ygan. Birin-ketin Evropa davlatlari Orolni noyob mahsulotlar (dolchin, chinngul, kardamon, choy, kauchuk, kokos va boshqalar) olish maqsadida zabt etishgan.

Mustaqillik qo'lga kiritilgan 1948-yildan 1975-yilgacha mamlakat valyuta tushumlarining 1/2 dan ortiq qismi choy sotish hisobidan shakllanar edi. Bu esa mamlakatni ikki tomonlama zaiflashishiga olib keldi: birinchidan, dunyoda choyga bo'lgan talab boshqa mahsulotlar, ayniqsa, sanoat mahsulotlariga qaraganda nisbatan sekin oshgan bo'lsa; ikkinchidan, choy narxi har qanday choy eksport qiluvchi mamlakatda bo'lgani kabi tabiiy ofatlar tufayli yoki hosildorlikka qarab sezilarli o'zgarishlarga uchraydi (choyning ulgurji narxi yildan yilga 90% ga o'zgargan holatlar ham amalda kuzatilgan).

Shri-Lanka ingliz mustamlakasi bo'lganligi bois, o'z mustaqilligini qo'lga kiritgan 1948 yildan keyin ham uning asosiy eksport mahsulotlari Buyuk Britaniyaga yo'naltiriladi, bu esa mamlakatning ingliz hukumatining siyosiy talablari va Evropada kuzatilayotgan iqtisodiy pasayishlarga qaramligini kuchaytirar edi.

1960-yildan 1977-yilgacha mahalliy ishlab chiqarishni rag'batlantirish va xorijiy valyutani tejash uchun importni cheklashga e'tibor qaratildi. 1977da Shri-Lankaning yangi saylangan hukumati raqobatbardosh afzalliklar mavjudligini aniqlash ya'ni import bilan raqobatlasha oluvchi tarmoqlar eksport bozorlarida raqobatbardosh bo'lishiga ishora qilgan holda, import cheklovlarini engillashtirish uchun ko'plab choralar ko'rdi.

Kelgusida ayrim mahsulotlarini eksport qila oladigan va shu tariqa valyuta ishlab topish imkonini beruvchi yangi tarmoqlarni rivojlantirishga e'tibor qaratildi. Sanoat vazirligining eksportni rivojlantirish bo'limi (ERB) eksportni rivojlantirish va rag'batlantirish uchun mo'ljallangan mahsulotlarni aniqlash metodologiyasini yaratishda sezilarli natijalarga erishdi. Noan'anaviy tovarlar eksportini rivojlantirish to'g'risidagi qaror ikki savolni keltirib chiqaradi: 1) bu tovarlar qanday bo'lishi kerak; 2) ushbu tovarlarni tashqi bozorlar uchun qanday ishlab chiqarishga mahalliy firmalarni qay tarzda yo'naltirish mumkin.

Mahsulot guruhlarini tanlash usullaridan biri eksport qilingan noan'anaviy mahsulotlarni aniqlashdan iborat bo'lsada, bu muammoni to'liq hal etish imkonini bermas edi. ERB shuningdek, chet elda raqobatlasha oladigan potensial boshqa mahsulotlarni tanlashga e'tibor qaratdi. Dastlab, malakali va past malakali mehnatning katta miqdorini talab qiladigan mahsulotlar aniqlandi, chunki: 1) Shri-Lankada mehnat tannarxi juda past edi; 2) ishchi kuchi juda yuqori ta'lim darajasiga ega edi; 3) ishsizlik va ishsizlikning darajasi yuqori edi. ERB bunday mahsulotlarni tanlashda ularning mutloq mahalliy xomashyodan foydalangan holda ishlab chiqarilishiga alohida e'tibor qaratdi.

So'ngra, ERB SHri-Lankaning eng katta savdo imkoniyatlariga ega bo'lgan bozorlardagi vaziyatni o'rganib chiqdi. Tadqiqot ikki turdagi bozorlardagi talabni tahlil qilishga asoslangan: 1) mamlakatda maxsus bozor imtiyozlari va shuning uchun minimal savdo to'siqlari bo'lgan; 2) Shri-Lankaga yaqin joylashgan va minimal transport xarajatlari bilan xizmat qilishi mumkin bo'lgan bozorlar.

Shu tariqa, mahsulotlarning eksport salohiyati va mamlakat uchun kutilgan foyda qarab, 17 ustuvor mahsulotlar aniqlandi, xususan: qayta ishlangan choy (paketchali eruvchan); tayyor kiyim (ko'ylak, pijama, liboslar); kokos yong'og'i moyidan olingan kimyoviy hosilalar; oziq-ovqat yog'lari; velosiped va avtomobil shina va kameralari; boshqa rezina mahsulotlari, parus oyoq kiyimlari; ananas konservalari; sopol buyumlari; dengiz mahsulotlari (omar va qisqichbaqalar), mahalliy ishlab chiqaruvchilar mahsulotlari, qimmatbaho toshlar, va boshqalar.

Hukumat eng raqobatbardosh tarmoqlar uchun sanoatni rivojlantirish zonalarini yaratdi. Ushbu zonalarda ishlab chiqarilgan va ulardan o'z mahsulotlarini eksport qilgan kompaniyalar 10 yil davomida soliqlardan ozod qilinishi va qilingan investitsiyalar miqdori va ish bilan band bo'lgan xodimlar soniga qarab yana 15 yil davomida soliq imtiyozlarini olishlari mumkin.

Ular import vaqtida import soliqlarini to'lamasdan tovarlar va butlovchi qismlarni ham import qilishlari mumkinligi belgilangan. Ushbu imtiyozlardan foydalangan birinchi sanoatchilar Amerika va Evropa bozorlariga kirish imkoniga ega bo'lgan to'qimachilik va poyafzal ishlab chiqaruvchilari bo'ldilar. Polivinilxlorid plyonkasi va axborot kiritish qurilmalari ishlab chiqarish kabi korxonalarga ham davlat ko'magi berildi. SHri-Lanka, shuningdek, katta o'lchali iste'mol tovarlarini olib kirishni cheklagan bo'lsada, kontrabandaga yo'qo'ymaslik maqsadida mayda buyumlarni hech bir to'siqlarsiz olib kirishga ruxsat berildi.

Shri-Lankada yangi tarmoqlarning paydo bo'lishi natijasida umumiy eksportda ishlab chiqarish ulushi oshdi, choy ishlab chiqarish ulushi pasaydi va eksport bozorlarining taqsimlanishi sodir bo'ldi: AQSh, Sharqiy Osiyo mintaqasi, Germaniya va Hindiston bozorlari tobora muhim ahamiyat kasb eta boshladi. Agar ilgari eksportning uchdan bir qismi Angliyaga ketgan bo'lsa, endi har bir mamlakat Shri-Lanka mahsulotlarining 15% dan ko'p qismiga egalik qilmoqda

Keys uchun savollar:

1) Shri-Lanka amaldorlari o'z mamlakatlarining savdo strategiyasini ishlab chiqishda qanday savdo nazariyalariga tayanib ish ko'rganlar?

2) Nima uchun Shri-Lanka yoki boshqa mamlakat o'z hududida ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlar etarli emas?

3) Shri-Lanka tashqi muhitdan mustaqil bo'lsa, kelajakda qanday xavflarga duch kelishi mumkin?

4) Shri-Lanka hukumati xalqaro savdoda tovarlar savdosining rolini kamaytirishga yo'l qo'ymaslik maqsadida iqtisodiy rivojlanishning qanday omillarini nazorat qilishi kerak deb o'ylaysiz?

Masala

Mavjud barcha resurslardan foydalanilgan holda X mamlakat 800 birlik A tovar yoki 6000 birlik B tovar ishlab chiqarishi mumkin. Y mamlakat esa 400 birlik A tovar yoki 5000 birlik B tovar ishlab chiqarishi mumkin. Erkin savdo sharoitida A va V tovarlarni ishlab chiqarish mumkin bo'lgan eng yuqori hajmini toping.

Echim

X mamlakatda ikkita tovar ishlab chiqarishning muqobil xarajatlarini aniqlaymiz: 1 birlik A=7.5 birlik B; 1 birlik B= 0.13 birlik A. Y mamlakatda ikkita tovar ishlab chiqarishning muqobil xarajatlarini aniqlaymiz: 1 birlik A=12.5 birlik B; 1 birlik B= 0.08 birlik A.

X mamlakat A tovarni ishlab chiqarish borasida Y mamlakatga nisbatan past muqobil xarajatlarga ega ($7.5 < 12.5$), ya'ni A tovarni ishlab chiqarishda taqqoslanma afzallikka ega.

Y mamlakat B tovar ishlab chiqarish borasida X mamlakatga nisbatan past muqobil xarajatlarga ega ($0.08 < 0.13$), ya'ni B tovarni ishlab chiqarish borasida taqqoslanma afzallikka ega.

Shundan kelib chiqqan holda, X mamlakat A tovarning eng yuqori hajmda (8000 birlik) ishlab chiqaradi, Y mamlakat esa - B tovarni maksimal hajmda (5000 birlik) ishlab chiqaradi va mahsulotning ortiqcha qismini bir-birlariga sotadilar.

3. Ijodiy laboratoriya

Qisqacha iqtisodiy esse shaklida quyidagi fikrlarning mazmunini ochib bering:

"Savdo mamlakatlarga boshqalardan ko'ra yaxshiroq bajara oladigan faoliyatga ixtisoslashish va buning evaziga ko'proq boshqa tovar va xizmatlarni olish imkonini beradi." N. Menkyu, M. Teylor.

Xalqaro globallashuv jarayonlarining chuqurlashib borayotgani mamlakatlarning valyuta siyosatiga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda va qator davlatlarda "golland kasali"ning yuzaga kelishiga turtki bermoqda. "Golland kasalligi" tabiiy resurs manbalarining kashf etilishi natijasida mamlakat sanoatlashuv darajasining pasayib ketishi, davlat milliy valyutasining kuchli revalvatsiyalanishi va natijada mamlakat eksport tovarlari raqobatdoshligining sezilarli darajada pasayishini anglatadi. "Golland kasalligi"ga uchragan davlatda asosiy eksport tovarlarini ishlab chiqarishga asoslangan mamlakat qayta ishlash sanoatida keskin pasayish yuz beradi va mamlakatning an'anaviy eksport tushumlari manbai bo'lgan qayta ishlash sanoatiga nisbatan kuchli salbiy ta'sir vujudga keladi. Tabiiy resurslar uchun qulay baholar sharoiti yo'qolgach, mamlakatning kuchsizlangan an'anaviy sanoati orqali iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashi ancha og'ir kechadi.

TESTLAR

1. To'g'ri javobni tanlang:

a) tovar va xizmatlar xalqaro savdosi xalqaro iqtisodiy aloqalar umumiy hajmining uchdan bir qismini o'z ichiga oladi (ha / yo'q);

b) jahon xizmatlari bozorida texnologik etakchilik asosida mamlakatlarning farqlanishi mavjud(ha/yo'q);

v) muqobil energiya manbalaridan foydalanish xalqaro savdoning tovar tarkibida xomashyo ulushini kamaytirmaydi (ha / yo'q);

g) tayyor mahsulotni o'zaro sotib olish va sotish jahon narxlarining yuqori o'zgaruvchanligi sharoitida amalga oshiriladi (ha/yo'q).

2. GATT tasnifiga ko'ra, tarmoq xizmatlarining turlari soni bo'yicha eng keng tarqalgan xizmat turlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

a) sog'liqni saqlash xizmatlari;

b) biznes xizmatlar;

v) qurilish va u bilan bog'liq bo'lgan xizmatlar;

g) transport xizmatlari.

3. Hozirgi kunda xalqaro savdoning tuzilishi quyidagi tendensiyalar kuzatilmoqda:

1) "ko'rinmas eksport" hajmining o'sishi;

2) soxtalashtirilgan tovar belgilari bilan tovarlar savdosini amalga oshirish.

a) birinchi javob -to'g'ri; b) ikkinchi javob -to'g'ri; v) ikkala javob ham to'g'ri;

g) ikkala javob ham noto'g'ri.

4. Jahon miqyosida texnologik ayriboshlashning tijorat shakllari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

a) ilmiy-ishlab chiqarish kooperatsiyasi;

b) forumlar, yarmarkalar tashkil etish va o'tkazish;

v) konsalting xizmatlari;

g) ilmiy-texnik adabiyotlarni tarqatish.

5. To'g'ri javobni tanlang:

a) uchinchi mamlakat orqali tranzit tovarlar harakati eksport yuk tashish deb hisoblanmaydi (ha / yo'q);

b) jahon bozorlarida tovar va xizmatlar milliy bozorlarga nisbatan mobilroq (ha / yo'q);

v) tovar mahsulotlarining raqobatbardoshlik darajasi ichki bozor sig'imiga bog'liq (ha / yo'q);

g) jahon savdosining o'sish sur'atiga qaraganda dunyo ishlab chiqarishining o'sish sur'ati sezilarli darajada yuqoridir (ha/yo'q).

6. Tender qo'mitalari OAVni savdo g'oliblari to'g'risida xabardor qilmaydigan savdolar qanday ataladi:

a)yopiq;

b) oshkor qilinmaydigan;

v) birlamchi;

g) barcha javoblar to'g'ri.

7. Xalqaro savdoni tarifsiz tartibga solishning xususiyatlari quyidagilar hisoblanadi:

1. tarifsiz chora-tadbirlar sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar tomonidan tobora ko'proq qo'llanilmoqda;

2. tarifsiz tartibga solish mintaqaviy integratsion birlashmalarda institutsional jihatdan qo'llab-quvvatlanmaydi.

- a) birinchi javob -to'g'ri; b) ikkinchi javob -to'g'ri;
- v) ikkala javob ham to'g'ri;
- g) ikkala javob ham noto'g'ri.

8. Tushirib qoldirilgan so'zni o'rniga qo'ying.

Sotish bahosi bilan sotib olish bahosi o'rtasidagi farq (boshqacha qilib aytganda, brokerning foydasi) ... deb ataladi.

9. To'g'ri javobni tanlang:

- a) O'zbekistonning tashqi savdo faoliyatini faollashtirish uning iqtisodiyotini diversifikatsiyalashni taqozo qiladi (ha / yo'q);
- b) Mamlakatda bojxona poshlinalarinig miqdori O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksining tegishli moddalari asosida belgilanadi (ha / yo'q);
- v) O'zbekiston importida bugungi kunda xomashyo tovarlari katta ulushga ega (ha / yo'q);
- g) O'zbekistonning eng yirik savdo hamkori Xitoy hisoblanadi (ha/yo'q).

10. Jahon Banki guruhiga kiruvchi qaysi tashkilot qambag'al mamlakatlar hukumatlariga foizsiz qarzlari (kreditlar) va grantlar beradi?

- a) Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB)
- b) Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi (XRA)
- v) Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK),
- g) Investitsiyalarni kafolatlash bo'yicha ko'p tomonlama agentlik

**XALQARO MEHNAT TAQSIMOTI VA UNING JAHON
IQTISODIYOTI RIVOJLANISHIDAGI O'RNI**

O'Z-O'ZINI TEKSHIRISH VA TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Xalqaro mehnat taqsimotining iqtisodiy mohiyatini tushuntirib bering.
2. XMTning asosida nima yotadi? XMTning tarixiy turlarini sanab bering. Insoniyat tadriijiy taraqqiyotiningqaysi bosqichida XMT rivojlanishning sifat jihatidan yangi darajasiga erishadi?
3. O'tmish va hozirgi zamon chet el iqtisodchilarining asarlarida XMT muammosiga nazariy yondashuvlar o'rtasida qanday tafovutlar mavjud? Hanuzgacha XMTning universal konsepsiyasi yaratilmaganligini qanday baholaysiz?
4. Milliy iqtisodiyotning jahon bozoriga kirib kelishi va MTMda ishtirokini belgilovchi omillarni sanab bering.
5. Ishlab chiqarishning xalqaro ixtisoslashuvining mohiyati, turlari va ko'rsatkichlarini ochib bering. Qaysi davlatlar eksportga yo'naltirilgan iqtisodiyotni rivojlantirgan? O'zbekiston iqtisodiyotining xalqaro ixtisoslashgan tarmoqlarini sanab bering.
6. Ishlab chiqarish xalqaro kooperatsiyasining shart-sharoitlari, tamoyillari va shakllarini tavsiflab bering. Milliy va mintaqaviy darajadagi mavjud qo'shma

korxonalarga misollar keltiring. Xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiyasi mazkur shaklining afzalliklari va kamchiliklari nimalarda ko'rinadi?

7. XMT jarayonlarini sekinlashtiruvchi siyosiy va iqtisodiy sabablar nimalardan iborat? Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni mustah-kamlashda xalqaro iqtisodiy institutlarning o'rnini qanday?

8. XMT rivojlanishining hozirgi tendensiyalarini tavsiflab bering. XMT turlari tarkibining o'zgarishiga qaysi omil eng katta ta'sir ko'rsatadi? Turli mamlakatlar guruhlarini assimetriyasini kamaytirishda xalqaro iqtisodiy integratsiyaning ahamiyatini tushuntiring. XMTni chuqurlashtirishda EIZlarni o'rnini qanday?

RIVOJLANTIRUVCHI MASHQLAR

1. Amaliy topshiriqlar

O'quv adabiyotlari va Internet manbalaridan foydalanib, ish daftariga ishlab chiqarish va xizmatlarning sanoat va hududiy xalqaro ixtisoslashuvi markazlarini (ko'rsatilganlarini hisobga olmaganda ikki yoki uchtdan kam bo'lmagan) yozib qo'ying, masalan:

1. Gaz va neft qazib olish: Eron, Quvayt
2. Konchilik: Braziliya, Hindiston
3. Ko'mir qazib olish: Avstraliya, Ukraina
4. Elektroenergetika: Xitoy, Yaponiya
5. Cho'yan, po'lat quyish: Yaponiya, Germaniya
6. YOg'och ishlab chiqarish: Kanada, Rossiya
7. Paxta etishtirish: Pokistan, O'zbekiston
8. G'alla etishtirish: AQSH, Kanada
9. Moliyaviy markazlar: Singapur, SHveysariya
10. Ta'lim markazlari: Buyuk Britaniya, AQSH
11. Rekreatsion zonalar: Ispaniya, Turkiya

Dunyoda TMKlarning joylashish sabablari, rivojlanish bosqichlari va xususiyatlarini belgilang. Quyida keltirilgan tarmoqlar bo'yicha transmilliy-lashuvning yuqori indeksiga ega bo'lgan bir nechat yirik TMKlarning nomlarini keltiring:

1. Avtomobil sanoati: GM, Toyota
2. Neftni qayta ishlash: Chevron, Total
3. Kimyo sanoati: BASF, DuPont
4. Elektronika: General Electric, Sony
5. AKT va Internet texnologiyalari: Facebook

Biror bir yirik TMK misolida kompaniya ichidagi xalqaro ixtisoslashuvning mohiyati va afzalliklarini tushuntirib bering. mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan TMK faoliyati borasida nimalar deya olasiz?

XMTni chuqurlashuvining zamonaviy tendensiyasi sifatida xalqaro iqtisodiy integratsiyaning asosiy shakllari, mohiyati va amalga oshirish shart-sharoitlarini

qisqacha bayon qiling. Eng taniqli integratsion birlashmalarni sanab o'ting. O'zbekiston qaysi integratsion uyushma va ittifoqlarda ishtirok qiladi?

Mantiqiy topshiriq. O'zbekiston Respublikasini 2017-2021 yillarda rivojlantirishning Harakatlar strategiyasida Markaziy Osiyo mamlakatlari va Afg'oniston bilan yaqin qo'shnichilik aloqalarini o'rnatishga alohida e'tibor qaratilgan. Mazkur mamlakatlar bilan iqtisodiy hamkorlikda O'zbekiston qanday jihatlariga e'tibor qaratishi lozim, deb o'ylaysiz?

Masala

Agar charm poyabzalga import poshlinasi 20%, import teriga -10%ni tashkil qilsa, charm-poyabzal sanoatini bojxona himoyasining samarali darajasini aniqlang. Import terining qiymati tayyor oyoq kiyimi qiymatining 25 %ini tashkil qiladi.

Echim

Samarali bojxona himoyasi darajasi quyidagi formula bilan aniqlab topiladi:

$$g = (t - a_1 t_1) / (1 - a_1),$$

bu erda: t – yakuniy mahsulotning importi bo'yicha bojxona bojining nominal darajasi;

a_1 – import qilinuvchi xom ashyo qiymatining bojxona tarifi bo'lmagan taqdirda yakuniy mahsulot bahosidagi ulushi;

t_1 – import xomashyoga nominal tarif.

$$g = 20 - 0,25 \cdot 10 / (1 - 0,25) = 23,3\%$$

2. Vaziyatli tahlil

A. Smit mehnatni tashkil qilish va uning unumdorligi borasida "Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to'g'risda tadqiqot" asarida (1776 yil) quyidagilarni yozadi:

"Misol uchun, to'g'nog'ich ishlab chiqarishni olaylik, mazkur ishlab chiqarishdan umuman xabari yo'q, mashinalar bilan ishlash ko'nikmasiga ega bo'lmagan ishchi kun davomida har qancha urinmasin, atigi bir yoki ikkita to'g'nog'ich tayyorlay olish mumkin. Ammo ushbu ishlab chiqarishni tashkil etishning hozirgi darajasi o'zida nafaqat alohida kasbni, balki bir qator mutaxassisliklarga bo'linuvchi va ularning har biri ham o'z navbatida maxsus faoliyat turlariga bo'linishini ifoda etadi ... Bir ishchi simni tortsa, boshqasi uni to'g'rileydi, uchinchisi kesadi, to'rtinchisi uchini charxlasa, beshinchisi uni o'tkirileydi ... Shu tariqa, to'g'nog'ich ishlab chiqarish borasidagi murakkab mehnat 18 ta mustaqil operatsiyaga bo'linadi ... Men o'n nafar ishchi ishlovchi mo'jazzgina manufakturada ishchilar kun davomida 48000 ta to'g'nog'ich tayyorlaganliklariga guvoh bo'ldim".

Muhokama uchun savollar:

Ushbu misolda ishlab chiqarish ixtisoslashuvining qaysi ko'rinishi haqida so'z boradi? O'n sakkizinchi asrning oxirida mamlakatlar o'rtasida mehnat taqsimoti qay darajada keng tarqalgan edi? A. Smitning fikriga ko'ra, ijtimoiy mehnat taqsimotining sabablari va ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari qanday?

Shimoliy va Janubiy evro hudud mamlakatlarining zamonaviy xalqaro mehnat taqsimotida ishtirok etish xususiyatlari:

Shimol mamlakatlari (Avstriya, Belgiya, Niderlandiya, Germaniya) qayta ishlovchi sanoat bo'yicha o'z ixtisoslashuvini saqlab qolishgan bo'lsa, janubda (Gretsiya, Ispaniya, Italiya va Fransiya) deindustrializatsiya jarayonlari yuz berdi. Shimol mamlakatlari import qilinuvchi yarim tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishdan voz kechib, texnologik jihatdan murakkabroq tovarlar ishlab chiqarish va eksportni ko'paytirdilar. Bu ixtisoslashuv rivojlanayotgan mamlakatlar eksportining tez sur'atlar bilan o'sishiga qaramay, ularning Evropa bozoridagi ulushini oshirish va ularning jahon bozoridagi mavqeiini saqlab qolish imkonini berdi. Bunda Shimol mamlakatlari ishlab chiqarishdan voz kechgan texnologik jihatdan oddiy bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarish Janub mamlakatlariiga ko'chib o'tmadi, Janub mamlakatlarining jahon savdosidagi ulushi va ulardagi bandlik darajasi qisqardi.

Muhokama uchun savollar:

XMT turlaridagi tarkibiy o'zgarishlarning qanday yangi tendensiyalari bu o'rinda o'z aksini topgan? Shimol mamlakatlari Janub mamlakatlari bilan raqobatda ustunlikka erishishni qanday uddalashadi? Jahon bozor makoniga integratsiyalashuviga hissa qo'shayotgan mamlakatlar har ikki guruhi iqtisodiyotining xalqaro ixtisoslashgan tarmoqlarini sanab bering.

Milliy va xalqaro mehnat taqsimotida outsorsingning o'rni:

"So'nggi yillarda, ko'pchilik sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarning xorijiy tajribasidan kelib chiqqan holda, korporatsiyalar ishlab chiqarish quvvatlarini outsorsingi va Janubiy-SHARQiy Osiyo va boshqa hududlarda ishchi o'rinlari autsaffingi evaziga o'z foydalarini oshirishga intilmoqdalar. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, Fortune jurnalining TOP 100 taligiga kirgan har uchinchi korporatsiya o'z amaliyotida outsorsingdan foydalanadi. Misol uchun, Ford tomonidan ishlatiladigan noyob ishlab chiqarish komponentlari va xizmatlarining uchdan ikki qismi uchinchi tomon tashkilotlaridan buyurtma qilinadi (Ford dastlab ishlab chiqarishning barcha bosqichlarida to'liq o'zini o'zi ta'minlashga intilgan bo'lsa-da). Dunyoga mashhur kompyuter ishlab chiqaruvchilari "Dell" va "Compaq" yaqinda yuz foizlik ishlab chiqarish outsorsingiga o'tishdi. IKEA kompaniyasi o'z ishlab chiqarishiga ega bo'lmasada, uzoq yillardan buyon butun ishlab chiqarish, ta'minot, sotish va logistika jarayonlarini outsorsingga bergan holda, 12500 tashqi etkazib beruvchilar bilan ishlab keladi (bugungi kunda ellikdan ortiq Rossiya mebel va tekstil korxonalari amalda IKEA kompaniyasining buyurtmalari bilan ishlaydi). Zamonaviy sport kiyimlari ishlab chiqarish bo'yicha etakchi - "Nike" kompaniyasi bugungi kunda o'z ishlab chiqarishiga ega bo'lmagan kompaniya hisoblanadi. Kompaniya tashkil topgandan buyon ishlab chiqarish jarayonlarini shartnoma asosida asta-sekin rivojlanayotgan mamlakatlardan pudratchilarga topshirdi. "Nike" o'z ishlab chiqarish vositalaridan butunlay voz kechgan, u bugungi kunda ilmiy-tadqiqot, dizaynerlik va marketing faoliyatini amalga oshiruvchi kompaniya hisoblanadi.

Muhokama uchun savollar:

Autsorsing nima va uni XMTning qanday shakliga kiritishimiz mumkin? Autsorsingning afzalliklari va kamchiliklari nimada? Iqtisodiyotning qaysi sohalarida autsorsing keng tarqalmoqda? O'zbekistonning autsorsing bozorida jozibadorligini oshirishning yo'llarini ko'rsatib bering?

O'zbekistonda terini qayta ishlash va charm-poyabzal sanoatida qo'shma korxonalarni tashkil qilish:

O'zbekistonda xorijiy sarmoya ishtirokidagi korxonalarni ro'yxatdan o'tkazish uchun:

Ustav fondi miqdori kamida 600 000 000 mln so'm (qariyb 75 000 AQSH dollar) bo'lishi

Umumiy ustav fondi miqdorida xorijiy yuridik shaxs ulushi kamida 30% ni tashkil etishi.

Xorijiy sarmoyador ishtirokida korxona tashkil etish uchun quyidagi vazifalar amalga oshirilishi zarur;

— muassis hujjatlari paketini ishlab chiqish yoki amaldagi korxona hujjatlariga o'zgartishlar kiritish (agarda investitsiya amaldagi korxonaga jalb qilinayotgan bo'lsa).

— firma nomini zahiraga olib qo'yish.

— muassis hujjatlarining notarial ishonchnomasi.

— Yuridik shaxsning davlat ro'yxatidan o'tganligi (qayta o'tganligi).

— Asosiy muhr va burchak shtampni tayyorlash (agar talab etilsa).

— Bank xizmatini ko'rsatish bo'yicha shartnoma tuzish va bank hisob raqamlarini ochish (endi tuzilayotgan korxonalar uchun)

Muassis hujjatlari muassislarning o'zi yoki ular bilan shartnoma tuzgan uchinchi shaxslar (maslahat markazlari, yuridik firmalar va h.z.) tomonidan tayyorlanishi mumkin. Savdo-sanoat palatasining yaqinda joylashgan bo'linmasiga murojaat etsa ham bo'ladi. Bunda palata mutaxassislari shartnoma asosida kerakli hujjatlarni ishlab chiqadi.

Xorijiy sarmoyador ishtirokida yangi tuzilgan korxona davlat ro'yxatidan o'tganidan so'ng yuridik shaxs maqomi va faoliyat yuritish huquqiga ega bo'ladi. Ro'yxatdan o'tkazish tartibi tashkil etilayotgan korxona maqomi (PII ili UIK)ga bog'liq emas, u va bu turdagi korxonalar tadbirkorlik sub'ektlariga davlat xizmatlarini ko'rsatish bo'yicha YAgona markazlar tomonidan "yagona darcha" tamoyili asosida ro'yxatdan o'tkaziladi.

"Yagona darcha" markaziga Muassis – yuridik shaxsning joylashgan manzili yoki muassis – jismoniy shaxsning doimiy yashash manzili bo'yicha murojaat qilish lozim. 2017 yil 1 yanvardan boshlab tadbirkorlik sub'ektlarini ro'yxatdan o'tkazish Internet orqali Interfaol davlat xizmatlari yagona portaligi integratsiyalashtirilgan tadbirkorlik sub'ektlarini avtomatlashgan ro'yxatga olish tizimi yordamida amalga oshirish mumkin.

2020 yilning fevral oyida Buyuk Britaniya poytaxti London shahrida bo'lib o'tayotgan "Pure London" va "Pure origin" moda liboslari, poyabzal

va aksessuarlar xalqaro anjumanida yurtimiz korxonalari ham faol ishtirok etishdi.

Xalqaro ko'rgazmada 1300 dan ortiq moda olamidagi nufuzli brendlar qatorida "O'zcharsanoat", "Engilsanoat", "Hunarmand" va "O'zbekipaksanoat" vakillari o'z dizaynerlik ishlari hamda sifatli mahsulotlari bilan qatnashdi. Dunyoning turli burchaklaridan kelgan korxonalar va investorlarga milliy brendimizni tanitish maqsadda taqdimotlar, B2B uchrashuvlar o'tkazildi. Xususan, charm-poyabzal tarmog'i uchun yangi bozorlar topish va eksport masalalari xorijiy hamkorlar bilan aynan ushbu maydonda batafsil muhokama qilindi.

Xalqaro charm ishlab chiqaruvchilar kengashi bosh kotibi, Buyuk Britaniya charm federatsiyasi direktori Pol Pirson 2018 yildan buyon "O'zcharsanoat" uyushmasi bilan yaqin munosabatlarni yo'lga qo'ygan. O'zbekiston charm-poyabzal tarmog'ini yanada rivojlantirish bo'yicha muntazam hamkorlik aloqalarini olib bormoqda. Mamlakatimizda bo'lib o'tadigan sohaga oid ko'rgazmalarda ishtirok etib, mahsulotlar sifati va ishlab chiqarish hajmini oshirish, tarmoqqa to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni keng jalb qilish va eksport geografiyasini kengaytirish borasida amaliy ko'mak ko'rsatib kelmoqda. Londondagi ko'rgazmada ham P.Pirson tayyor va yarim tayyor charm hamda poyabzal, charm-attorlik buyumlarini Buyuk Britaniyaga eksport qilish masalasida yaqindan ko'mak berishga tayyor ekanligini bildirdi.

Ko'rgazmada 100 yillik tarixga ega "SATRA" charm-poyabzal mahsulotlarini xalqaro sinovdan o'tkazish va sertifikat taqdim etish kompaniyasi bilan ikki tomonlama hamkorlik o'rnatish borasida fikr almashildi. Ular mahalliy korxonalarimiz, Toshkent engilsanoat va to'qimachilik instituti talabalari uchun maxsus o'quv treninglarini tashkil etish va kadrlar malakasini oshirishga ko'mak ko'rsatishga tayyor ekanligini bildirishdi.

Londondagi ko'rgazmada ishtirok etayotgan "Wanessawu" kompaniyasi ham charm-poyabzal mahsulotlarimizga katta qiziqish bildirdi. Mazkur kompaniya fransiyada joylashgan bo'lib, yirik poyabzal ishlab chiqaruvchi tashkilot sanaladi.

"O'zcharsanoat" uyushmasi raisi bilan muloqotda kompaniya vakili O'zbekistonda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni sifati yuqori ekanligini qayd etib, hamkorlikda yangi qo'shma korxonalar ochish bo'yicha rejalarini muhokama etdi. Shuningdek, ko'rgazmada xorijning nufuzli brendlarini jamlagan kompaniyalarning texnologiya, dizaynlari va bozorlaridan foydalangan holda O'zbekistonda yangi qo'shma korxonalarni tashkil etish masalalari muhokama qilindi. Jumladan, Birlashgan Arab Amirligining "Genttman" kompaniyasi vakillari yurtimizdagi qulay investitsion muhit va biznes uchun yaratilgan sharoitlar bilan yaqindan tanishib, erkaklar va ayollar poyabzallarini ishlab chiqarish bo'yicha yangi korxona tashkil etishni rejalashtirayotganini ma'lum qilishdi.

Muhokama uchun savollar:

Yuqoridagi maqolada XMT rivojlanishining qaysi yo'nalishi o'z aksini topgan? O'zbekistonda charm-poyabzal sanoatini rivojlantirish istiqbollari qanday?

3. Ijodiy laboratoriya

Quyidagi fikrlar borasida o'z qarashlaringizni qisqacha esse shaklida bayon qiling:

"Bugungi kunda dunyoning barcha mamlakatlari u yoki bu darajada xalqaro mehnat taqsimotiga jalb qilingan". S. Bartenev

"Qaerda birlik bo'lsa, g'alaba ham shu erda bo'ladi". Publiy

"Mamlakatlarni chegaralar emas, balki rivojlanish darajasidagi tafovut-lar ajratib turadi". S. Lets

TESTLAR

1. To'g'ri javobni tanlang:

- a) tabiiy mehnat taqsimoti o'rta asrlar davrida yuzaga keldi (ha / yo'q);
- b) Xeksher-Olin nazariyasiga ko'ra, mamlakatlarning xalqaro ixtisoslashuvi ishlab chiqarish omillarining turlicha birlashuvi natijasidir (ha / yo'q);
- v) konveyer-liniyalı ishlab chiqarish- mehnat taqsimotining birlamchi turi (ha / yo'q);
- g) Ragmen-Kouzning internalizatsiya konsepsiyasi XMTning ishtirokchilari sifatida kichik va o'rta kompaniyalar faoliyatining faollashuvini aks ettiradi (ha/yo'q).

2. Aksariyat mahalliy iqtisodchilarning fikriga ko'ra, O'zbekiston iqtisodiyotini quyidagi shartlarda modernizatsiya qilish mumkin:

- 1) jahon bozoriga energiya resurslarini ishlab chiqarish va etkazib berish hajmini oshirish;
 - 2) energiya resurslari ishlab chiqarish sohasini diversifikatsiya qilish.
- a) birinchi javob -to'g'ri;
 - b) ikkinchi javob -to'g'ri;
 - v) ikkala javob ham to'g'ri;
 - g) ikkala javob ham noto'g'ri.

3. XMTga 1) tabiiy va 2)orttirilgan milliy omillarning ta'sirini farqlang:

- a) tranzit hudud;
- b) fan sig'imli ishlab chiqarish;
- v) tabiiy resurslar;
- g) aholining savodxonlik darajasini oshirish;
- d) texnologik vodiylarni tashkil etish;
- e) subtropik iqlim.

4.XMTni rivojlantirishning xalqaro omillari quyidagilar-ni o'z ichiga olmaydi:

- 1) jahon bozoridagi talab;
 - 2) TMKning iqtisodiy ekspansiyasi.
- a) birinchi javob -to'g'ri;
 - b) ikkinchi javob -to'g'ri;
 - v) ikkala javob ham to'g'ri;
 - g) ikkala javob ham noto'g'ri.

5.To'g'ri javobni tanlang:

a) ishlab chiqarishning predmetli, detalli va texnologik ixtisoslashuvi-XMTning umumiy turiga misol bo'la oladi (ha / yo'q);

b) xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiyasida turli mamlakatlar firmalarining ishtirok etish sabablaridan biri ularning yakuniy mahsulotlar, shu jumladan, eksport mahsulotini ko'paytirishga intilishidir (ha/yo'q);

v) uskunalarga sotishdan keyingi xizmat ko'rsatish mamlakatlarning predmetli ixtisoslashuvining ajralmas qismi hisoblanadi (ha / yo'q);

g) o'zaro qisman ixtisoslashuv xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiyasi usullariga tegishli emas (ha/yo'q).

6. Quyidagilardan qaysi biri xalqaro mehnat taqsimotini tavsiflaydi?

a) integratsion birlashmalar faoliyati: Evrosiyo iqtisodiy Ittifoqi (EII), Shanxay hamkorlik tashkiloti (SHHT);

b) iqtisodiy erkinlik darajasi past bo'lgan mamlakatlarning mavjudligi;

v) ishlab chiqarishning xalqaro kooperatsiyasi;

d) savdo embargosi.

7. Hozirgi kunda, XMT umumiy ko'rinishda quyidagi ko'rinishda amalga oshmoqda:

1) engil va to'qimachilik sanoati ulushining o'sishi;

2) metallga ishlov berish tarmoqlari ulushining kamayishi.

a) birinchi javob-to'g'ri;

b) ikkinchi javob-to'g'ri;

v) ikkala javob ham to'g'ri;

g) ikkala javob ham noto'g'ri.

8. To'g'ri javobni tanlang:

a) xalqaro korporatsiyalar Afrikaning ko'pgina mamlakatlarida yig'uv ishlab chiqarishlarini yo'lga qo'yimoqda (ha/yo'q);

b) milliy YAIMdagi eksport tovarlarining ulushi mamlakatning XMTda ishtirok qilish darajasi borasida xulosa qilish imkonini beradi (ha/yo'q);

v) iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar jahon bozoriga murakkab asbob-uskuna, texnologiyalar, oziq-ovqat va xomashyo mahsulotlarini etkazib beruv-chilar hisoblanadilar (ha/yo'q);

g) O'zbekistonning xalqaro ixtisoslashuvi- neft-kimyo, telekommu-nikatsiya uskunolari, elektroenergetika hisoblanadi (ha/yo'q).

9. Qaysi mamlakatlar jahon bozoriga texnika sig'imli mahsulotlarni etkazib berish va ishlab chiqarishga ixtisoslashgan?

a) iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan;

b) rivojlanayotgan;

v) yangi industrial mamlakatlar;

g) o'tish iqtisodiyotidagi mamlakatlar.

10. Mamlakatlarning XMT jarayonlariga qo'shilishi:

1. Erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish;

2. Harbiy – siyosiy bloklarni tashkil qilishga imkon beradi.

a) birinchi javob -to'g'ri;

- b) ikkinchi javob -to'g'ri;
- v) ikkala javob ham to'g'ri;
- g) ikkala javob ham noto'g'ri.

XALQARO KAPITAL MIGRATSIYASI

O'Z-O'ZINI TEKSHIRISH VA TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Nima uchun xalqaro kapital migratsiyasi jarayoni xalqaro iqtisodiy aloqalarning maxsus shakli sifatida qaralishi kerak? Bu jarayon-ning asosi nima va unga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi? Sizningcha, xalqaro valyuta munosabatlari xalqaro iqtisodiy aloqalarning rivojlanishida qanday o'rin tutadi?

2. Xalqaro iqtisodiy aloqalarning xalqaro tovar va xizmatlar savdosi, xalqaro mehnat migratsiyasi kabi shakllaridan oldin xalqaro kapital harakati shakllangan va sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar deyish o'rinli hisoblanadimi?

3. Xalqaro kapital harakati jarayonini amalga oshirish shakllari qanday asoslarga ko'ra tasniflanadi? Kapital eksportining qanday shakli "ikkinchi iqtisodiyot" tushunchasi bilan bog'liq, bu atama nimani anglatadi?

4. Kapital migratsiyasining tadbirkorlik shaklidagi o'rni, sabablari va tendensiyalarini tavsiflab bering. Mamlakat investitsiya muhiti nima va u qanday parametrlarni o'z ichiga oladi? investitsion muhit eng yaxshi va eng yomon bo'lgan mamlakatlarga misollar keltiring? O'zbekiston va uning mintaqalarining investitsion jozibadorligi darajasiga iqtisodiy baho bering.

5. Nima uchun, sizning fikringizcha, xalqaro moliyaviy oqimlar jahon iqtisodiyotining umumiy rivojlanishini rag'batlantirish orqali kapitalni eksport qiluvchi va import qiluvchi mamlakatlar uchun turli oqibatlarga olib keladi?

6. Global kredit kapitali bozorining mohiyati va tuzilishini ochib bering. Pul bozori spekulyativ bitimlar uchun keng imkoniyatlar yaratadi, deyish o'rinlimi? Spekulyativ kapital nima va uning harakati qanday oqibatlarga olib keladi?

7. Jahon moliya bozorining xususiyatlarini ko'rsating. Evro valyuta bozori qachon vujudga keladi, uning ahamiyati nimalarda ko'rinadi?

8. Jahon moliyaviy markazlarini rivojlantirish va tashkil etish shartlari qanday? Xalqaro global va periferik moliyaviy markazlarni sanab o'ting. Ofshor hududlar qanday hududlar va ularning iqtisodiyotni rivojlantirishdagi salbiy jihatlari nimalarda ko'rinadi?

9. Kapital harakatini davlat tomonidan va xalqaro tartibga solish chora-tadbirlarini tavsiflang. Xalqaro hamjamiyat kapitalning transchegaraviy harakatiga ta'sir etuvchi global moliyaviy inqiroz-larning salbiy oqibatlarini yumshatishga qaratilgan samarali moliyaviy vositalarni ishlab chiqishga qodirmi? o'z fikringizni asoslab bering.

RIVOJLANTIRUVCHI MASHQLAR

1. Amaliy topshiriqlar

Ma'lumotnoma va o'quv adabiyotlari hamda Internet resurslaridan foydalangan holda quyidagi mavzularda taqdimotlar tayyorlang:

1. "Iqtisodiy sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarning "ikkinchi iqtisodiyoti" ni yaratishda TTXlarning roli".
2. "O'zbekistonda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash".
3. "TTXlar Xitoyning "iqtisodiy mo'jizasi"ning omili sifatida".
4. "Xalqaro kapital migratsiyasida global moliyaviy markazlarning roli".
5. "Forex bozori: tashkil etish va faoliyat yuritish xususiyatlari".
6. "Transchegaraviy kapital quyilmalarda moliyaviy TMK va transmilliy banklarning roli".
7. "Evrohudud bozori: mohiyati, rivojlanish bosqichlari, asosiy tendensiyalari".
8. "Moliyaviy inqirozlarning xalqaro kapital migratsiyasiga ta'siri".
9. "Jahon banki va JSTning global investitsiya jarayonlarini tartibga solishdagi roli: qiyosiy tahlil".
10. Hududlarni barqaror rivojlantirishda TTXlarning o'rni va ulardan samarali foydalanish.
11. Jahon investitsiya bozorida o'zgarishlar va ularning mamlakatlar iqtisodiyotiga ta'siri.

2. Statistik materiallar bilan ishlash

2-jadval.

Dunyoning 2014 yildagi eng yirik TMKlar reytingi (mlrd., \$)

Rang	Kompaniya	Mamlakat	Aylanma	Foyda	Aktivlar	Kapitalizatsiya
1	ICBC	Xitoy	148,7	42,7	3 124,9	215,6
2	China Construction Bank	Xitoy	121,3	34,2	2 449,5	174,4
3	Agricultural Bank of China	Xitoy	136,4	27,0	2 405,4	141,1
4	JPMorgan Chase	AQSH	105,7	17,3	2 435,3	229,7
5	Berkshire Hathaway	AQSH	178,8	19,5	493,4	309,1
6	Exxon Mobil	AQSH	394,0	32,6	346,8	422,3
7	General Electric	AQSH	143,3	14,8	656,6	259,6
8	Wells Fargo	AQSH	88,7	21,9	1 543,0	261,4
9	Bank of China	Xitoy	105,1	25,5	2 291,8	124,2
10	Petro China	Xitoy	328,5	21,1	386,9	202,0

2-jadvaldagi ma'lumotlarni tahlil qiling va quyidagi savollarga javob bering:

Zamonaviy jahon iqtisodiyotida transnatsionalizatsiya jarayonining rivojlanishiga qanday omillar sabab bo'ldi? Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning boshqa sub'ektlariga nisbatan TMKlarning iqtisodiy afzalliklari nimalardan iborat?

TMKlar Xitoy va AQSH milliy iqtisodiyotlari o'sishining drayverlari hisoblanadi, degan fikrga sizning munosabatingiz qanday? TMKlar o'z faoliyatlarida ushbu va boshqa mamlakatlarda investitsiyalashning qaysi modellaridan foydalanishadi? Amerika va Xitoy TMKlarining xalqaro pul-kredit munosabatlarida ustun mavqega ega bo'lishlarining sabablari nimada?

2. Ijodiy laboratoriya

Quyidagi fikrlarning mazmunini qisqacha (iqtisodiy esse shaklida) bayon qiling:

"Xorijiy kreditlar va xorijiy sarmoyalar oqimi moliyaviy-iqtisodiy rivojlanishimizga ta'sir qiluvchi o'ziga xos margimushga o'xshaydi. Bu qashshoqlikka qarshi noyob vosita hisoblanadi." S. Vitte;

"Bank – bu shunday joyki, u sizga ochiq havoda soyabonni qarzga beradi, yomg'ir yoqqanda esa, soyabonni qaytarib berishingizni so'raydi". R. Frost;

"Mamlakatning obro'si bir so'z bilan aytganda uning qancha qarz ola bilish imkoniyati bilan belgilanadi". U.Cherrhill.

3. Vaziyatli tahlil

2018 yilda, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning global hajmi (TTXI) 13% ga tushib, 1,3 trillion AQSH dollarigacha qisqardi. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar xarakatining qatorasiga uch yil davomida qisqarishi AQSHda 2017 yilning oxirida o'tkazilgan soliq islohotlari natijasida 2018 yilning ikki choragida transmilliy korxonalar tomonidan xorijda olingan foydani keng ko'lamli repatriatsiyani amalga oshirilishi bilan izohlanadi. Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarga TTXI oqimi 27% ga tushib, 2004 yildan buyon o'zining eng past darajasiga etdi. Evropaga investitsiya oqimlari Birlashgan Qirollikda investitsiyalar xarakatining sezilarli darajada qisqarishi va bir qator yirik investitsiya qabul qiluv mamlakatlardan mablag'larni repatriatsiya qilish bilan bog'liq tarzda 200 milliard AQSH dollarigacha kamaydi. AQSHga ham kapital quyilmalarning oqimi qisqardi: investitsiyalarning 9 %ga 252 milliard dollargacha qisqarishi kuzatildi. Rivojlanayotgan mamlakatlarga investitsiya oqimlari 2% ga ortib, barqaror o'sish sur'atlarini saqlab qoldi. Buning natijasida rivojlanayotgan mamlakatlarning global TTXIdagi ulushi rekord darajaga 54 foizgacha etdi.

Ko'pgina yirik investitsiya qabul qiluvchi mamlakatlarda investitsiyalar hajmining qisqarishiga qaramasdan Afrikaga TTXI oqimi 11 foizga yoki 46 milliard AQSH dollariga ko'paydi. Bunga tabiiy resurslarni o'zlashtirishga yo'naltirilayotgan investitsiyalarning ko'payishi va so'nggi bir necha yillar mobaynida Janubiy Afrikada kuzatilayotgan investitsion turg'unlikning qaytadan jonlanishi sabab bo'ldi.

Eng yirik investitsiya qabul qiluvchi mintaqasi sifatida Osiyoda investitsiyalar oqimi 4% ga oshdi. Buning asosiy omili yangi investitsion loyihalar qiymatining ikki barobarga o'sishi va 2017 yildan boshlab o'sishning kuzatilishi hisoblanadi.

Lotin Amerikasi va Karib havzasi mamlakatlarida TTXI 6 foizgacha qisqardi va 2017 yilda kuzatilgan o'sish sekinlasha boshladi.

TTXI oqimi tuzilma jihatdan kuchsiz va zaif iqtisodiyotga ega bo'lgan mamlakatlarda dunyo bo'yicha TTXIlarning 3 foizini tashkil qilmoqda. past sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarga investitsiyalar oqimi 2017 yildan keyingi pasayishdan so'ng, yana o'sish tendensiyasiga ega bo'ldi va 24 milliard dollarga etdi. O'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlarda TTXIlarning oqimi Rossiya Federatsiyasiga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning 49 foizgacha qisqarishi natijasida 28 foizga yoki 34 milliard dollargacha qisqardi.

Muhokama uchun savollar:

Hozirgi kunda dunyoning turli mamlakatlari iqtisodiyoti uchun TTXIning ortib borayotgan ahamiyatini qanday izohlash mumkin? Investitsiya qabul qiluvchi mamlakatlar tomonidan foydalaniladigan to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar hajmini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni sanab bering. Keyingi yillarda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar oqimi borasida dunyoda kuzatilayotgan o'zgarishlarni qanday baholaysiz?

2. 2019 yil davomida barcha moliyalashtirish manbalari hisobidan investitsiyalarni o'zlashtirish hajmi 220,7 trln so'mga etkazilib, tasdiqlangan yil prognoziga nisbatan 2 barobarga o'sdi. Asosiy kapitalga investitsiyalar xajmi 189,9 trln so'mni, 2018 yil ko'rsatkichlariga nisbatan o'sish tempi esa 1,3 barobarni tashkil etdi. Asosiy kapitalga investitsiyalar hajmining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 2018 yilda 30 foizdan amaldagi 36,2 foizga qadar o'sdi (umumiy investitsiyalar hajmining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 2019 yil natijalari bilan 42,1 foizni tashkil etdi). Hisobot davrida 2,8 mingdan ortiq ijtimoiy, infratuzilma va ishlab chiqarish ob'ektlari foydalanishga topshirildi: 145 ta yirik ishlab chiqarish ob'ektlari, 167 ta yirik hududiy loyihalar, 2,5 mingdan ziyod ijtimoiy va infratuzilma ob'ektlari. Investitsiya faoliyatining sezilarli o'sishi 13,3 mlrd. dollarni tashkil etgan xorijiy investitsiyalarning oqimi va o'zlashtirilishi bilan bevosita bog'liq bo'lib, unda: to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar va kreditlar – 9,3 mlrd. dollar (shundan asosiy kapitalga – 6,6 mlrd. doll.); davlat kafolati ostidagi xorijiy investitsiyalar va kreditlar – 4,0 mlrd. dollar (shundan asosiy kapitalga – 3,2 mlrd dollar) o'zlashtirildi. Bunda o'zlashtirilgan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar va kreditlarning umumiy investitsiyadagi ulushi 37 foizga etkazildi (taqqoslash uchun 2018 yilda bu ko'rsatkich 10,5 foizni tashkil etgan). Markaziy Osiyo mamlakatlarida xorijiy investitsiyalarning o'sishi o'rtacha 8-10 foizni tashkil etgan bo'lsa, O'zbekiston Respublikasida bu ko'rsatkich 2018 yilning shu davriga (2,9 mlrd. dollar, shundan asosiy kapitalga – 1,6 mlrd dollar) nisbatan 3,2 barobarni tashkil etdi (9,3 mlrd dollar, shundan asosiy kapitalga – 6.6 mlrd dollar) va Markaziy Osiyo mamlakatlari orasida o'sish sur'atlari bo'yicha respublika etakchilikni ta'minladi. Xorijiy investitsiyalarni respublikaga jalb qilish bo'yicha asosiy xorijiy hamkorlarga Xitoy, Rossiya va Germaniya aylangan. O'zbekiston iqtisodiyotiga investitsiya kiritadigan davlatlar umumiy soni 50 tadan oshdi. Yirik investor-davlatlarning umumiy jalb qilinayotgan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar va kreditlardagi ulushi 34 foizgacha qisqardi. 2018 yil

ko'rsatkichlariga nisbatan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar va kreditlarni jalb qilishning faol o'sishi elektrotexnika mahsulotlarini ishlab chiqarish (o'sish – 7,5 barobar), metallurgiya (o'sish – 4,6 barobar), to'qimachilik (o'sish – 2,5 barobar), charm-poyafzal (o'sish – 2,1 barobar) va neft-gaz (o'sish – 2 barobar) tarmoqlarida kuzatildi. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar va kreditlar xarakatining o'sish sur'ati hududiy ahamiyatga ega bo'lgan loyihalarda ham mustahkamlanib borib, ularning umumiy hajmi 2019 yilda 4,8 mlrd dollarni (shundan asosiy kapitalda – 4,2 mlrd dollar) tashkil etib, 2018 yil mos davriga nisbatan 4 baravar va 2017 yilga nisbatan 24 baravar ko'paydi. Faqat xorijiy kapital ishtirokida hududlarda umumiy qiymati 858,5 mln dollarga teng 167 ta loyiha foydalanishga topshirildi. Investitsiya dasturiga muvofiq 2020 yilda moliyalashtirishning barcha manbalari hisobidan asosiy kapitalga qariyb 233,2 trln. so'm kapital qo'yilmalar o'zlashtirilishi rejalashtirilgan, bunda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar va kreditlarning – 7,1 mlrd. dollar, davlat kafolati ostidagi xorijiy investitsiyalar va kreditlar – 2,7 mlrd. dollar o'zlashtirilishi rejalashtirilmoqda. 2020 yilda ijtimoiy, infratuzilma va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan 2 mingdan ziyod ob'ektlar foydalanishga topshirilishi rejalashtirilgan: 206 ta yirik ishlab chiqarish quvvatlari, 240 ta hududiy ishlab chiqarish ob'ektlari, 1,6 mingta ijtimoiy va infratuzilma ahamiyatiga ega ob'ektlar.

Muhokama uchun savollar:

Covid-19 pandemiyasi oqibatida kelib chiqqan jahon iqtisodiy inqirozi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan investitsiya siyosatiga qay darajada ta'sir ko'rsatishini baholang va o'z xulosalaringizni qisqacha bayon qiling.

Keys "Disneylend" xorijda

Keys matnini diqqat bilan o'qib chiqing va savollarga javob bering. Tematik parklar 1955 yil 17 iyulda AQSHning Kaliforniya shtatida (Los-Anjeles) paydo bo'lgan, o'shanda Uolt Disney 17 million dollar mablag' tikkan holda, mashhur "Disneylend"ni ochadi, zero to'laqonli tematik park ochish uchun juda katta mablag' va katta er maydoni talab qilinar edi. 180 akr maydonga ega bo'lgan yangi park dastlab foyda olishga qaratilgan iqtisodiy ob'ekt sifatida loyihalashtirilgan edi, chunki "Disneydend"lar Qo'shma Shtatlarda tashkil etilgan yagona tadqiqot, ishlab chiqarish va moliyaviy strategiya bo'yicha ko'p millatli korporatsiyalar sifatida faoliyat yuritadi. 1977-yilda Floridada ikkinchi Park ochildi.

Istiqbolda strategiya amerikaning "madaniy mahsuloti"ni va u orqali amerikacha turmush tarzi va qarashlarni yoyishga qaratilgan bo'lsa, "Disneylend" amerika mo'jizasiga, bolalar va kattalar ertaklarga tushib qoluvchi sehrli makonga aylandi. Bu mo'jizaning kuchi shunchalik katta bo'ldiki, u o'ziga xos savdo brendi sifatida nom qozondi. Bugungi kunda "Disneylend" brendi (savdo markasi) kompaniyaning asosiy nomoddiy aktivlaridan bir hisoblanadi, Disney-loyihalarni rivojlantirish bo'yicha butun dunyo bo'ylab katta mablag'lar investitsiya qilinadi.

Biroq, bir mamlakatning iste'mol bozoridagi brendning muvaffaqiyati uning boshqa mamlakatlar bozorlaridagi g'alabasiga kafolat bermaydi. Tovar belgisini

ilgari surish milliy madaniyatlarning o'ziga xos xususiyatlarini va bo'lajak iste'molchilarning o'ziga xos mentalitetini o'rganishni talab etadi. Aksariyat loyihalar mahalliy sharoitga jiddiy moslashishni talab qiladi.

"Disneylend" tematik parkining xorijiy filiallari soni tezlik bilan o'sib bordi. 1984-yilda Tokio "Disneylend"i Amerikaning «Walt Disney» korporatsiyasi va Yaponiyaning «Oriental Land» kompaniyasi o'rtasida shartnoma tuzilganiga va loyihani ishlab chiqish va ob'ekt qurilishiga 5 yil to'lgan bo'lsa-da, o'zining birinchi yillik faoliyati yakunlarini sarhisob qildi.

Istirohat bog'iga 10 mln. dan ortiq kishi tashrif buyurgani holdai (ularning 9% i Osiyoning boshqa mamlakatlaridan tashrif buyurgan) 355 mln. dollar mablag' sarflashgan. bitta tashrif buyuruvchining o'rtacha xarajatlari 21 dollar atrofida bo'lishi taxmin qilingan bo'lsa, amalda bu ko'rsatkich 30 dollarni tashkil qildi. Shu tariqa, Tokio "Disneylendi" juda tez sur'atlar bilan rentabellikka erishdi. Tokio parki Amerikaning ikki parkining ayni nuxsasi sifatida tashkil qilindi: ko'rsatkichlar ingliz tilida tayyorlangan, asosan amerika oshxonasi taomlari bilan ovqatlantirish yo'lga qo'yilgan. «Oriental Land» kompaniyasi rahbariyati tashrif buyuruvchilarda Parkning asliga tashrif buyurgandek tasavvur hosil qilishga intilishdi. Bunga Yaponiyada "MS Donald" kabi franshizalardan foydalanishning ommabopligi katta ta'sir ko'rsatdi- bu esa Yapon yoshlarining Amerika madaniyatini qabul qilganliklarini ko'rsatadi. Biroq, parkda Yapon restoranini yaratish kabi ba'zi o'zgarishlar qilish ham zarur vazifalardan biri edi.

Tokio «DL» ning ochilishi Yaponiyaliklarning daromad va bo'sh vaqt darajasining oshishi bilan bir paytga to'g'ri keldi. Daromad va dam olish vaqtidagi shunga o'xshash o'sish Los-Anjelesdagi birinchi parkning muvaffaqiyatiga hissa qo'shgan edi. Tokiodagi parkning AQSH parklari bilan deyarli bir xil ekanligi turli xil operatsion ishlanmalarni ko'zdan pana qiladi. Ulardan eng muhimlari reklama usullari hisoblanadi. Ayni paytda. «Disneylend» AQSHda reklama uchun javobgarlikni o'z xodimlariga yuklagan bo'lsa, Yaponiyada kompaniya reklamani yapon qadriyatdori va urf-odatlariga moslashtirish maqsadida mahalliy firmalarga murojaat qildi. Masalan, Tokiodan tashqaridagi reklamalar informatsion tavsifga ega bo'lsa, poytaxtda esa bilbordlar istirohat bog'ining ko'ngilochar tavsifini ko'proq aks ettiradi.

«Walt Disney» korporatsiyasi Tokiodagi operatsiyalarni moliyalashtirmaydi. U faqat bosh reja, loyihalar, ishlab chiqarish quvvatlarini taqdim qilish va qurilish ishlarini amalga oshirish uchun kadrlar tayyorlash, shuningdek qurilish ishlari tugallangandan so'ng, inshootlarga xizmat ko'rsatish bo'yicha konsultatsiyalar tashkil qilish ishlari bilan shug'ullanadi. Korporatsiya qurilish bosqichida daromad olgan bo'lsa, hozirda mualliflik huquqidan foydalanish uchun 10% royalti va oziq-ovqat va boshqa tovarlar sotishdan tushgan daromadning 5% ni oladi.

Tokioda joylashgan «DL» muvaffaqiyati kompaniyani bozorni kengaytirish va Evropaga kirishga undadi. 1992-yil 12-aprelda 2 ming gektarni egallagani va Parijdan 32 km uzoqlikda joylashgan Parij "Disneylend"i ochildi. bu o'z ichiga ikkita ko'ngilochar parklar «Disneyland Park» i «Walt Disney Studios Park» va

ikki yulduzli mehmonxonalardan tortib to'rt yulduzli mehmonxonalar tarmog'i, tungi klublar, do'konlar, diskotekalar va restoranlarga ega bo'lgan «Disney Village» dam olish zonasini qamrab oluvchi juda yirik ko'ngilochar majmua hisoblanadi. «DL» Jyul Vernning ilmiy fantastikasiga tayanib «Disneylend» atraksionlari dunyosini yaratdi.

«DL» korporatsiyasi "Evro-Disney" parkining 49,9% mulkini sotib oldi, bu o'z navbatida park infratuzilmasini ta'minlash uchun investitsiyalar yo'naltirishni ko'zda tutar edi. Mulkning qolgan qismi banklar va qimmatli qog'ozlar dilerlarining xalqaro sindikati orqali sotilgan bo'lib, 50% Fransiyalik investorlarga, 25% buyuk Britaniyaga, qolgan qismi esa turli Evropa mamlakatlarga to'g'ri keladi. "Evro Disneylend" ning qurilishi uchun 1,5 mlrd. dollar mablag' sarflangan.

Tematik parklar bozorini tadqiq qilishning ko'rsatishicha, potensial tashrif buyuruvchilarning asosiy qismi ikki soatlik uzoqlikdagi masofada istiqomat qilishlari lozim. Biroq, fransuz "Disneylend" ini loyihalashtirishda mehmonlar parkka havo orqali kirib kelishi taxmin qilingan bo'lib, bu yiliga rejalashtirilgan tashrifni 300 million kishiga oshirish imkonini berdi.

Ochilish kunida parkka 500 ming kishi kelishi taxmin qilingan bo'lsada, ammo haqiqiy tashrif buyuruvchilar soni rejalashtirilganidan 10 barobar kam edi. kirish chiptasi 40 dollar bo'lgan holda, kuniga 60 ming kishining tashrif buyurishi ko'zda tutilgan bo'lsa, tashrif buyuruvchilar amalda kuniga zo'rg'a 25 ming kishini tashkil qildi. buning natijasida parkka inqiroz xavf sola boshladi. Favqulodda chora sifatida oziq-ovqat va turar joy narxleri pasaytirildi va reklama kampaniyasi sezilarli darajada kuchaytirildi. Natijada, 1995 yilga qadar, tashrif buyuruvchilar soni sezilarli darajada oshdi, park xarajatlarini qopladi va hatto 2 mtillion dollar foyda ham ko'rdi. Parij parki evropa va amerika iste'mol bozorid. tafovutlar mavjudligini ko'rsatdi. Eski dunyo fuqarolari Mikki-Mausdan sira ham hayratlanmasliklari ayon bo'lib qoldi. Tashrif buyuruv-chilar soni ko'pligiga qaramay, parkka tikilgan sarmoyalar asossiz ravishda katta summani tashkil qilishi yuzaga chiqdi.

«Walt Disney» marketologlarining o'z xatolaridan qanday xulosa chiqarganliklariga xitoy Disneylendi misol bo'la oladi. Uning loyihasi milliy madaniyatning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan va shu xalqning urf-odatlariga moslashtirilgan. 2005 yil 12 sentyabrda Xitoyning Syangan provinsiyasida ochilgan Disneylend, Disney-Parklar ichida eng kichigi bo'lib, uning maydoni 126 ga., xodimlar soni 5 ming kishini tashkil qiladi.

Parkni loyihalashda Fen SHuyda qabul qilingan uyg'unlik, boylik va baxt g'oyalari hisobga olingan, SHuning uchun Xitoy Disneylendining landshaftlari tepaliklar, yo'llar, oqimlar, favvoralar va sharsharalarga to'la. Park ish boshlagan birinchi yilning o'zidayoq, 5,6 million kishi tashrif buyurdi. Qo'shma korxonaga Xitoy-Amerika sarmoyalari 3,5 mlrd dollarni tashkil etdi. Mamlakat hukumati aksiyalarning 57% iga egalik qiladi. Park 19 yil davomida 40 milliard dollar daromad keltirishi kutilmoqda.

Muvaffaqiyatning ko'rinib turganligiga qaramay, marketologlar daromad miqdoridan qoniqish hosil qilganlaricha yo'q. Ularning fikricha, rejalashtirilgan foydani olmaslik sababi bir qator ijtimoiy-iqtisodiy sabablarga bog'liq. Xususan, parkka tashrif buyuruvchilarning aksariyati faqat 12 yil oldin Uolt Disney-mulfilmalari qahramonlari bilan uchrashgan materik Xitoy aholisi hisoblanadi. O'rta yoshli va keksa odamlar uchun Amerika va Evropa madaniyati begona bo'lib qolmoqda. SHuning uchun, parkning yangi reklama siyosati XX asrning 90-yillarida Mikki Maus qahramonlarini ilk marotaba ko'rgan va bugungi kunda yuqori ish haqiga ega bo'lgan 30 yosh orasidagi Xitoyliklarga yo'naltirildi. YOsh "evropalashgan" mutaxassislar eng asosiy potensial tashrif buyuruvchilar sifatida e'tirof etiladi, chunki oddiy xitoylik ishchi oyiga 70-110 dollar ish haqi olgan sharoitda, kattalar uchun chipta narxi 38 dollarni tashkil qilar edi. Disneylend reklamasi Xitoy yoshlarining asosiy muloqot vositasi bo'lgan Internet orqali amalga oshirila boshlandi. Walt Disney kompaniyasi Gongkong Disneylend xitoyliklarning odatlari va didiga javob berishini ta'minlash uchun juda ko'p sa'y-harakatlarni amalga oshirdi. Misol uchun, Xitoy qizi Mulan an'anaviy qahramonlar qatoriga kiritildi; futbolkalarga xitoylik qahramonlarning rasmlari bosildi; restoranlar milliy oshxona bilan boyitildi. Hatto Xitoyning oltin taqinchoqlarni sotib olishga moyilligi ham inobatga olindi-buning uchun suvenir do'konlari zargarlik do'koni bilan to'ldirildi. SHunday qilib, «Walt Disney» marketologlari Gongkong Disneylendini Xitoyning ichki bozoriga kirish uchun trampolin sifatida baholashadi.

Keys uchun savollar:

- 1) Sizning fikringizcha, Walt Disney korporatsiyasini xorijdagi istirohat bog'larini tashkil qilishga qanday motivlar sabab bo'ldi va bu korxonaning ijobiy va salbiy tomonlariga kompaniya nuqtai nazaridan nima sabab bo'lishi mumkin?
- 2) Nima uchun, sizning fikringizcha, korporatsiya o'z Yapon filialidan mulk sotib olmaslikka qaror qildi, Fransiyada esa mulkchilikning maksimal mumkin bo'lgan ulushi egasiga aylandi?
- 3) Kompaniya xorijda iqtisodiy faoliyati samaradorligini yanada oshirish maqsadida qanday qo'shimcha chora-tadbirlarni amalga oshirishi lozim deb o'ylaysiz?
- 4) «Walt Disney» korporatsiyasi AQSHdan tashqarida tematik parklarni tashkil etish davom ettirishi mumkinmi? Agar shunday bo'lsa, qayerda? Bu holda tashkiliy shakllarning qanday turlariga e'tibor berish kerak? Korporatsiya xorijda yuzaga kelgan raqobat tahdidiga munosib javob berishi uchun nima qilishi kerak bo'ladi?

Vaziyatli tahlil: O'zbekiston tashqi qarzi

2020 yil 1 aprel holatiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Hukumati nomidan va davlat kafolati ostida jalb qilingan qarz qoldig'i 18,2 mlrd AQSH dollariga teng. Bu yalpi ichki mahsulotga (YAIM) nisbatan 31,3 foizni tashkil etadi.

Xususan, 1 chorakda davlat tashqi qarzi 0,5 mlrd AQSH dollariga yoki yil boshiga nisbatan 2,9 foizga oshib, joriy yilning 1 aprel holatiga 16,11 mlrd AQSH dollariga yoki YAIMga nisbatan 27,7 foizga etgan. SHundan, Hukumat nomidan jalb qilingan tashqi qarz - 10,9 mlrd AQSH dollarini, Hukumat kafolatlagan tashqi qarz - 5,2 mlrd AQSH dollarini tashkil etmoqda.

Qayd etilishicha, davlat ichki qarzi 20,0 trln so'mni (2,1 mlrd AQSH dollari) yoki YAIMga nisbatan 3,6 foizni tashkil etdi. SHundan, Hukumat nomidan jalb qilingan ichki qarz - 1,7 trln so'm (0,2 mlrd AQSH dollari)ni, Hukumat kafolatlagan ichki qarz - 18,3 trln so'm (1,9 mlrd AQSH dollari)ni tashkil etgan.

Davlat tashqi qarzi (jami - 16,1 mlrd AQSH dollari) manbalarining taqsimlanishi:

- Osiyo taraqqiyot banki - 3,9 mlrd AQSH dollari;
- Xitoy eksimbanki va davlat taraqqiyoti banki - 3,6 mlrd AQSH dollari;
- Jahon banki - 2,7 mlrd AQSH dollari;
- Yaponiya xalqaro hamkorlik agentligi va xalqaro hamkorlik agentligi banki - 2,0 mlrd AQSH dollari;
- Islom taraqqiyot banki - 0,8 mlrd AQSH dollari;
- Boshqa xalqaro moliyaviy tashkilotlar - 2,1 mlrd AQSH dollari;
- Suveren xalqaro obligatsiyalar - 1 mlrd AQSH dollari.

Ma'lumot o'rnida, Jahon banki va Xalqaro valyuta jamg'armasining Qar barqarorligi tahliliga ko'ra, o'zining iqtisodiy salohiyati bo'yicha O'zbekiston Respublikasining davlat qarziga xizmat ko'rsatish salohiyati kuchli hisoblanadi va ushbu mamlakatlarda davlat tashqi qarzi uchun me'yor YALpi ichki mahsulotning 50 foizgacha tashkil etishi mumkin.

Ichki imkoniyatlar cheklangan holatda, davlat tashqi qarzi, asosan infratuzilma, sanoat va qishloq xo'jaligi loyihalariga yo'naltirilmoqda. Xususan, 2020 yilning 1 choragi yakuni bo'yicha jami davlat tashqi qarzining 30 foizi yoki 4,8 mlrd AQSH dollari energetika sohasiga, 13 foizi yoki 2,1 mlrd AQSH dollari transport infratuzilmasiga, 11 foizi yoki 1,8 mlrd AQSH dollari suv ta'minoti, kanalizatsiya va boshqa uy-joy kommunal infratuzilmasini rivojlantirishga yo'naltirilgan mablag'lar hissasiga to'g'ri keladi.

Muhokama uchun savollar:

1. 2019 yil 13 fevralda O'zbekiston o'z mustaqil taraqqiyot yo'lida ilk marotaba 1 milliard AQSH dollari miqdorida evroobligatsiyalarni xalqaro moliya bozorida joylashtirdi. Tahlilchilarning fikriga ko'ra, bugungi kunda O'zbekistonning evrobondlariga xalqaro moliya bozorlarda talab 8 milliard dollar atrofida baholanmoqda. Sizningcha qo'shimcha evroobligatsiyalar chiqarish maqsadga muvofiqmi, yoki kutish afzalroqmi?

2. O'zbekistonning tashqi davlat qarzi o'sib borish tendensiyasiga ega bo'lib bormoqda. Sizning fikringizcha qarz o'sishini cheklash ma'qulmi, yoki qarz darajasini YAIMning 50 foizigacha oshirib borish ma'qulmi. O'z fikringizni asoslab bering?

TESTLAR

1. To'g'ri javobni tanlang:

- a) kapitalning xalqaro harakati XVIII-XIX asrlarda keng quloch yozgan (ha / yo'q);
- b) turli mamlakatlarda kapitalning notekis to'planishi kapitalning xalqaro harakatiga sabab bo'ladi (ha / yo'q);
- v) "xalqaro kapital harakati" tushunchasi mamlakatlar birinchi navbatda kapitalni eksport qilishini bildiradi (ha / yo'q);
- g) kapital eksportini / importini erkinlashtirish – kapitalning transchegaraviy harakati jarayonini belgilovchi iqtisodiy omil (ha/yo'q).

2. To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarga quyidagilardan qaysi biri

mansub:

- a) amerika firmasi CHili kompaniyasining nazorat paketi aksiyasini sotib oldi;
- b) Xitoy banki Vetnam hukumatiga 500 ming dollar kredit berdi.;
- v) Xitoy kompaniyasi Sirdaryo viloyatida televizorlar ishlab chiqaruvchi zavod qurish uchun er uchastkasi sotib oldi;
- g) Mamlakat fuqarolari esdalik oltin tangalarini sotib olishdi.

3. Kapitalning xalqaro harakati quyidagi shakllardan biri sifatida amalga oshirilishi mumkin:

- 1) Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti tomonidan kambag'al mamlakatlarga ko'rsatiluvchi iqtisodiy yordam;
- 2) Integratsion birlashmalar doirasida imtiyozli kreditlash.
- a) birinchi javob -to'g'ri; b) ikkinchi javob -to'g'ri;
- v) ikkala javob ham to'g'ri;
- g) ikkala javob ham noto'g'ri.

4. To'g'ri javobni tanlang:

- a) kapital eksport/import saldosi ko'rsatkichi bo'yicha – Yaponiya ko'proq tarzda kapital importeri hisoblanadi (ha / yo'q);
- b) dunyoning barcha mamlakatlari orasida Xitoyning milliy ishlab chiqarishida qo'shma kapitalga ega kompaniyalarning ulushi eng yuqori (ha / yo'q);
- v) o'tgan yilga nisbatan mamlakat kapital eksport / importining o'sish sur'ati uning xalqaro kapital migratsiyasi jarayonidagi ishtirokini aks ettiruvchi Absolut ko'rsatkich (ha / yo'q);
- g) 2019 –yil "Faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili"da yilida O'zbekiston iqtisodiyotiga jalb qilingan xorijiy investitsiyalar 4,2 milliard dollarni tashkil etdi yoki o'tgan yilga nisbatan 3,7 barobarga o'sdi. (ha/yo'q).

5. Hozirgi vaqtda transmilliy banklarning o'ziga xos jihatlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- 1) TMK bilan o'zaro mustahkam aloqalarning mavjudligi ;

2) xalqaro bank hamjamiyati sub'ektlari bilan aloqa qilish nuqtalarining majud emasligi.

- a) birinchi javob -to'g'ri;
- b) ikkinchi javob -to'g'ri;
- v) ikkala javob ham to'g'ri;
- g) ikkala javob ham noto'g'ri.

6. Jahon moliya markazi, Evropa Markaziy banki shtab-kvartirasi qaysi shaharda joylashgan:

- a) Parij;
- b) London;
- v) Lyuksemburg ;
- g) Frankfurt.

7. 1) uyushgan va 2) uyushmagan qimmatli qog'ozlar bozorlarining xususiyatlarini ajrating:

- a) moliyaviy munosabatlar ishtirokchilari avtonom rejimda faoliyat ko'rsatadilar;
- b) qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar bo'yicha yagona markazning mavjudligi;
- v) fond birjasida ro'yxatga olinmagan qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar;
- g) telefon orqali savdo qilish.

8. Tushirib qoldirilgan so'zni o'rniga qo'ying.

... - o'z mablag'larini, qarzga olingan va jalb etilgan mablag'larni, mulkiy boyliklarni va ularga doir huquqlarni, shuningdek intellektual mulkka doir huquqlarni investitsiya faoliyati ob'ektlariga investitsiya-lashni amalga oshiruvchi investitsiya faoliyati sub'ekti (8 ta harfdan iborat so'z).

9. Tushirib qoldirilgan so'zni o'rniga qo'ying.

... - ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish, mahsulot va xizmatlarni sotish bozorlarini kengaytirish maqsadida tarmoq va korxonalar faoliyati sohasini kengaytirish, mahsulot va xizmatlar assortimentlarini ko'paytirish (14 ta harfdan iborat so'z).

10. Iqtisodiy sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarning jozibadorligi, xorijiy investorlarning fikricha,:

- 1) ishchi kuchining o'rtacha mahorat darajasi;
 - 2) ularda ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarning yuqori raqobatbardoshligi bilan belgilanadi.
- a) birinchi javob -to'g'ri;
 - b) ikkinchi javob -to'g'ri;
 - v) ikkala javob ham to'g'ri;
 - g) ikkala javob ham noto'g'ri.

ISHCHI KUCHINING XALQARO MIGRATSIYASI

O'Z-O'ZINI TEKSHIRISH VA TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Mintaqaviy, milliy va xalqaro miqyosda mehnat harakatchanligining iqtisodiyot uchun ahamiyati qanday? Dasturiy ta'minot ishlab chiqarishda foydalaniluvchi mehnat harakatchanligi qanday ataladi? Xalqaro ishchi kuchi bozorining shakllanishiga nimalar asos bo'ladi?

2. Xalqaro mehnat migratsiyasining vujudga kelish tarixi qanday? XIX–XXI asrlar davomida migratsiya oqimlarining yo'nalishi va tuzilishini qiyosiy tavsiflang.

3. Xalqaro mehnat migratsiyasi o'sishining sabablari nimada? Migratsiya shakllarini tasniflash uchun qanday mezonlardan foydalaniladi? Vaqtinchalik mehnat migratsiyasining oshishiga ta'sir etuvchi omillarni sanab bering. "Reemigratsiya" va "repatriatsiya" tushunchalari o'rtasida farq mavjudmi?

4. Misollar keltiring: a) dunyoning asosiy mehnatga jalb qilish markazlari; b) eng kuchli ichki - va qit'alararo migratsiya yo'laklari.

5. O'zbekistonda mehnat bozoridagi tanglikni yumshatishda ishchi kuchi migratsiyasining ahamiyatini misollar yordamida tushuntirib bering. Covid-19 pandemiyasi mamlakatimizda mehnat bozoriga qanday ta'sir ko'rsatdi?

6. Mamlakatimizda mehnat migratsiyasi oqimlarining hududiy va tarmoqlararo taqsimotini tavsiflab bering. "Aqlarning chiqib ketish" jarayoni mamlakatimizda qanday holatda? Dunyoda bu jarayonning ko'lami qanchalik katta?

7. Donor va ishchi kuchi qabul qiluvchi mamlakatlar uchun xalqaro migratsiyaning ijobiy va salbiy oqibatlarini qanday. Migratsiya jarayonini davlat va hukumatlararo darajada tartibga solish uchun qo'llaniladigan institutsional chora-tadbirlar tizimi nimalarni o'z ichiga oladi?

8. Aholi zamonaviy xalqaro migratsiyasining xususiyatlari qanday? Migratsiya jarayonining "feminizatsiya" tushunchasi mazmunini yoritib bering. Yoshlarning o'ziga xos migratsion yo'nalish oqimlari qanday tavsifga ega? Janubiy-Shimoliy yo'nalishda qochqinlar va boshpana izlovchilar xarakatining sezilarli darajada o'sishi iqtisodiy sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar hukmron elitasining noto'g'ri hisoblashlari natijasidir, deb xulosa qilish mumkinmi?

9. Jahonda global migratsion jarayonlar kuchayib borayaptimi yoki susayish tavsifiga ega bo'lyaptimi, Siz nima deb o'ylaysiz. Fikringizni misollar bilan tushuntiring.

RIVOJLANTIRUVCHI MASHQLAR

1. Amaliy topshiriqlar

Ma'lumotnoma va o'quv adabiyotlari hamda Internet resurslaridan foydalangan holda quyidagi mavzularda taqdimotlar tayyorlang:

1) "Xalqaro mehnat migratsiyasi jarayonlarining mahalliy va xorijiy iqtisodchilarning tadqiqotlarida nazariy jihatdan yoritilishi".

2) "Jahon mehnat bozori: hozirgi tendensiyalar, muammolar, rivojlanish istiqbollari".

3) "Eng yirik ichki va qit'alararo migratsiya koridorlarining faoliyat ko'rsatish xususiyatlari".

4) "Xalqaro ishchi kuchining harakatini tartibga solish bo'yicha institutsional chora-tadbirlarning xususiyatlari".

5) "Xalqaro intellektual migratsiya: ko'lamlari va donor va qabul qiluvchi mamlakatlar uchun jtimoiy-iqtisodiy oqibatlar".

6) "Shimoliy Amerika mamlakatlarida mehnat migratsiyasi".

7) "Janubiy-Sharqiy Osiyo va yaqin Sharq yangi industrial mamlakatlari ishchi kuchini jalb qilishning zamonaviy markazlari sifatida".

8) "O'zbekistonda mehnat immigratsiyasi: ijobiy va salbiy oqibatlar".

Statistik materiallar bilan ishlash

3-jadv:

Rossiyada migratsiya jarayonlari, 2014 va 2015 yy., 1-chorak, ming kishi

	Kelganlar			Ketganlar			Migratsion o'sish (kamayish)	
	2014	2015	2015 y. 2014 y.ga nisbatan, %	2014	2015	2015 y. 2014 y.ga nisbatan, %	2014	2015
Xalqaro migratsiya, jami	106,4	130,9	123,0	65,8	88,4	134,3	40,6	42,5
MDH mamlakatlari bilan migratsiya	95,5	119,6	125,2	57,3	76,8	134,0	38,2	42,8
Ozərbayjon	5,8	5,2	89,7	2,9	3,5	120,7	2,9	1,7
Armaniston	9	10,6	117,8	5,2	6,2	119,2	3,8	4,4
Belarus	4,7	4,5	95,7	2,2	3,9	177,3	2,5	0,7
Qozog'iston	11,7	14,5	123,9	3,1	6,2	200,0	8,6	8,2
Qirg'iziston	6,2	5,5	88,7	3,1	4,3	138,7	3,1	1,2
Moldaviya	5,9	7,3	123,7	3,1	4,1	132,3	2,8	3,2
Tojikiston	10,3	9,2	89,3	7,6	10,2	134,2	2,7	-1,0
Turkmaniston	0,9	1,1	122,2	0,3	0,5	166,7	0,6	0,6
O'zbekiston	28,1	17,8	63,3	22,3	28,6	128,3	5,8	-10,8
Ukraina	12,9	43,9	340,3	7,4	9,4	127,0	5,5	34,5

Boshqa mamlakatlar bilan migratsiya	10,9	11,3	103,7	8,5	11,6	136,5	2,4	-0,3
-------------------------------------	------	------	-------	-----	------	-------	-----	------

3-jadvaldagi ma'lumotlarni tahlil qiling va quyidagi savollarga javob bering:

Rossiya va MDH davlatlari va boshqa mamlakatlar o'rtasidagi hozirgi migratsiya balansi qanday ko'rinishga ega? Rossiyaga migratsiya oqimlari bo'yicha etakchilik qilayotgan Hamdo'stlik mamlakatlari orasida donor mamlakatlar qaysilar. MDH mamlakatlarida mehnat migratsiyasining muammolari, ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlar va istiqbollari tavsiflab bering.

Vaziyatli tahlil

Dunyo mehnat bozoridagi vaziyat va ishsizlik masalalari nafaqat bugungi pandemiya davrida va undan keyin ham eng ko'p e'tibor qaratish va vaziyatni yaxshilash uchun jiddiy choralar ko'rish lozim bo'lgan soha bo'lib qoladi.

Pandemiya tufayli dunyo mehnat bozori Ikkinchi jahon urushidan keyingi eng jiddiy inqirozni boshdan kechirmoqda. Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT) hisob-kitoblariga ko'ra, karantin choralari dunyo ishchilarining 81 foizi, ya'ni 2,7 milliard kishiga ta'sir ko'rsatadigan korxonalarining vaqtincha, to'liq yoki qisman yopilishiga sabab bo'ldi.

Eng ko'p ish soatlari arab mamlakatlarida qisqaradi (8,1%). Bu esa 5 million kishining ishsiz qolishini anglatadi. Ishsizlik darajasi bo'yicha ikkinchi o'rinni Evropa (7,8%, ya'ni 12 million kishi) va uchinchi o'rinni Osiyo-Tinch okeani mintaqasi (7,2%, ya'ni 125 million kishi) egallaydi.

XMT tahlilchilarining ogohlantirishicha, yana 1,25 milliard kishi band bo'lgan sohalarda ish joylari yoki ish soatlarining qisqarish xavfi mavjud. Mehmonxona biznesi, xizmat ko'rsatish va ulgurji-chakana savdo sohalari eng ko'p zarar ko'radi. Ta'lim, sog'liqni saqlash, kommunal xizmat, qishloq xo'jaligi, davlat xizmatlari va jamoat xavfsizligini ta'minlash kabi sohalarda eng kam zarar ko'radi. Qurilish, moliya va sug'urta xizmatlari sohasi mehnat bozorining pandemiyadan zarar ko'rish xavfi o'rta darajada. San'at va ko'ngil ochish naskanlari, transport xizmatlari, mehmonxona va sayyohlik biznesi, ko'chmas mulk savdosi, sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish, ulgurji va chakana savdo, avtomobillarni ta'mirlash xizmatlari sohasidagi mehnat bozorining zarar ko'rish xavfi esa o'rtachadan yuqori baholanmoqda.

Dunyo bo'yicha 1,5 milliarddan ortiq odam tirikchiliksiz qolishi mumkinligi ham istisno qilinmayapti. Bu toifaga ishlab chiqarish va oziq-ovqat sanoatidagi chakana savdo xodimlarining kirishi taxmin qilinmoqda. Koronavirus pandemiyasi dunyo mehnat bozorining ayniqsa, norasmiy sektoriga qattiq zarba bermoqda. Inqirozning birinchi oyi butun dunyo bo'ylab norasmiy ishchilarning 60 foizga qisqarishiga olib keldi.

Oxirgi yillarda o'zbekistonlik mehnat migrantlarining katta qismiga makon bo'lgan Rossiyada pandemiyaning iqtisodiyotga ta'siri va mehnat bozorining istiqboliga alohida e'tibor qaratish lozim.

Rossiyada joriy yilning ikkinchi choragida ish izlovchilar indeksi misli ko'rilmagan darajaga tushib ketgan. "Head-Hunter" ma'lumotlariga ko'ra, mamlakatda odatda ishdan bo'shatilgan xodimlar 10 foizni tashkil etgan bo'lsa, endilikda bu ko'rsatkich 20 foizni tashkil etmoqda. Bu nafaqat COVID-19 oqibatlari bilan, balki Rossiya iqtisodiyotining hozirgi noaniqlikdagi umumiy holati bilan ham izohlanadi. «Romir» kompaniyasi ma'lumotlariga ko'ra, moskvaliklarning har uchdan biri vaqtincha ishlamayapti va yana 12 foizi daromad manbaisiz qolgan.

Shunga qaramay, mamlakatda masofadan ishlanadigan bo'sh ish o'rinlari soni keskin oshgan. Masalan, mart oyida o'z-o'zini izolyasiya qilish tartibi joriy qilinishidan oldingi davrga nisbatan bu ko'rsatkich 71 foizga oshgan. Ular orasida dasturchi, ma'lumotlar bazasi va texnik qo'llab-quvvatlash administra-tori, raqamli marketing mutaxassisi, koll-markaz operatori, onlayn savdo va mijozlarga xizmat ko'rsatish menejeri, onlayn o'qituvchi kabi kasblar eng talabgor bo'lgan.

Shu bilan birga, yaqinda o'tkazilgan so'rovnoma shuni ko'rsatdiki, fuqarolarning yarmidan ko'pi oldingi ish haqi miqdorini saqlab qolish uchun ko'proq ishlashga ham rozi bo'lishgan.

BMT ma'lumotlariga ko'ra, inqiroz tufayli dunyoda kamida 195 million kishi ishsiz qolishi mumkin. Tahlilchilarning ta'kidlashicha, jahon iqtisodiyot tarixiy ishsizlik darajasi bilan yuzma-yuz kelmoqda.

Rossiya mehnat vazirligining hisob-kitoblariga ko'ra, hozirda mamlakatda 950 mingga yaqin ishsizlar bor. Biroq, mamlakatda pandemiya sababli e'lon qilingan qo'shimcha dam olish kunlari tartibi joriy qilingani sababli bu ko'rsatkich mehnat bozoridagi haqiqiy vaziyatni to'liq aks ettirmaydi. Hisob palatasi pandemiya oqibatida olti milliondan to'qqiz milliongacha rossiyaliklar ishsiz qolishini ishisno qilmayapti.

Barcha salbiy omillarga qaramay, pandemiya biznesni avtomatlash-tirish va raqamlashtirish jarayonlarini tezlashtirdi. Davlat boshqaruvi organlari yangi voqelikka tezda moslasha oldi: barcha yig'ilishlar onlayn tarzda o'tkazilmoqda va ko'plab rahbarlar masofadan turib ishlamoqda.

Pandemiya yuzaga keltirgan inqiroz sharoiti axborot texnologiyalari, ayniqsa masofaviy muloqot va ta'lim, shuningdek, etkazib berish xizmatlari bilan bog'liq sohalarning rivojlanishi uchun istiqbolli hisoblanadi. Boshqacha aytganda, o'z-o'zini izolyasiya qilish rejimida faol bo'lgan barcha sohalar rivojlanadi.

Ammo, ertami-kechmi pandemiya tugaydi. Iqtisodiyot yana o'sadi, ammo pandemiya oqibatida yuzaga kelgan inqirozning oqibatlarini, ehtimol virusning o'ziga qaraganda uzoqroq davolashga to'g'ri keladi.

Shu bilan birga, kelajakda yangi imkoniyatlar paydo bo'lmoqda. Rossiya mehnat bozorida, boshqa davlatlardagi kabi jiddiy qayta taqsimot kutilmoqda. Ishsiz qolganlar o'zlari uchun yangi sohalarda ish izlashlariga to'g'ri keladi. Agar hozir turizm sohasi va xizmatlar bozori sekinlashayotgan bo'lsa, mamlakatda raqam-lashtirish tezlashmoqda. Oxir oqibat, COVID-19 o'zining barcha

kamchiliklari bilan Rossiyada raqamlashtirishni faollashtiradigan va umuman iqtisodiyotning o'sishiga olib keladigan katalizatorga aylanishi mumkin.

Muhokama uchun savollar:

Pandemiya mehnat bozorida qanday o'zgarishlarni keltirib chiqardi. Raqamli texnologiyalarning joriy qilinishi mehnat bozorida qanday aks etadi.

Keys " AQSHning ilmiy va innovatsion rivojlanish modeli »

Qo'shma Shtatlar eng yirik ilmiy-texnik salohiyatga ega. ITTKlga butun jahonda sarflanayotgan xarajatlarning 50%i AQSH hissasiga to'g'ri keladi. AQSHning jahon iqtisodiyotidagi etakchiligi ko'p jihatdan ilmiy-innovatsion sohaning samarali rivojlanishi bilan ta'minlanadi. 1950-70-yillarda ITTKlda davlatning ishtiroki tadqiqotlarni amalga oshirish va ularni moliyalashtirish, ta'limni qo'llab-quvvatlash va milliy tadqiqot markazlarini tashkil etishdan iborat bo'ldi.

Tadqiqotlarning aksariyati idoraviy laboratoriyalar doirasida va xususiy kompaniyalar bilan shartnomalar asosida amalga oshirildi. ushbu davrda ITTKlga sarflangan jami xarajatlarning 50-67% davlat ulushiga to'g'ri kelar edi. 1980-yillarning boshlaridan boshlab davlat ma'muriy, huquqiy va moliyaviy vositalardan foydalanishda, xususiy sektorda tadqiqotlarni rag'batlantirishda va yangiliklarni yaratish va tarqatishda to'siqlarni olib tashlashda faol siyosatni amalga oshirdi. Federal hukumat ITTKning asosiy investori va ijrochisi bo'lishni to'xtatdi va ushbu davrga kelib ularni moliyalashtirishda xususiy sektorning ulushi 90 % dan oshdi. Davlat ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal etish uchun ilmiy yutuqlardan samarali foydalanishni ta'minlaydi. Davlat organlari, korporatsiyalar, kichik biznes va universitetlar faoliyatini integratsiya qilish orqali milliy xavfsizlik, axborot texnologiyalari, nanotexnologiya va energiya echimlari sohasida keng ko'lamli dasturlar amalga oshirilmogda. Raqobatbardoshlik bo'yicha milliy Kengashning tavsiyalariga amal qilgan holda, AQSH hukumati uch asosiy soha: ta'lim tizimini takomillashtirish-yuqori malakali kadrlar tayyorlash, xorijiy professor va eng iqtidorli talabalarni jalb qilish; aholining xarcha qatlamlarini qamrab oluvchi ta'lim dasturlarini amalga oshirish (hozirgi tunda Milliy ilmiy fond 48 ta'lim dasturlarini amalga oshirmogda); ITTKI va yangi texnologiyalarni ishlab chiqish borasida investitsiyalarni ko'paytirish- ayniqsa fizika, bio va nanotexnologiya, axborot va eksperimental texnologiyalar, ilg'or energiya manbalarini izlab topish va rivojlantirish borasidagi fundamental tadqiqotlarni moliyalashtirish; infratuzilmani yaratish va innovatsiyalarga qulay muhit yaratish- ITTKning moddiy- texnik bazasini takomillashtirish, laboratoriyalarni yangilash, yangi tadqiqot markazlarini qurishga o'z diqqat-e'tiborini qaratgan. Shunday qilib, AQSHning zamonaviy innovatsion tizimi : etakchi universitetlar- yuqori texnologiyalar sohasida mutaxassislar tayyorlash, texnologik ishlanmalar yaratish va ularni tijoratlashtirish (1980 yilda olimlarni o'z ixtirolari bilan bozorga chiqish, o'z kompaniyalarini tashkil qilish yoki texnologiyalar bo'yicha litsenziyalarni boshqa firmalarga sotishlarini rag'batlantirish, ya'ni universitetlarda o'z tadqiqotlarini real daromadga aylantirish

borasida ishtiyoq uyg'otuvchi Beya-Doul qonuni qabul qilindi; qonun qabul qilingunga qadar Amerika hukumati akademik tadqiqotlarning 60%ini moliyalashtirgan va 28 ming patentga egalik qilgan bo'lsa, qonun qabul qilinganidan so'ng, real ishlab chiqarishda foydalanilayotgan patentlar soni 10 barobarga ortdi, universitetlar bazasida texnologiyalarni tijoratlashtirish bo'yicha 2 mingdan ortiq kompaniyalar tashkil qilindi, AQSH byudjeti buning natijasida yiliga 40-50 mlrd. dollar mablag' olish imkoniga ega bo'ldi; milliy laboratoriyalar-davlat buyurtmalarini amalga oshirish; innovatsion klasterlar yoki texnoparklar - ma'lum bir hududda tadqiqot markazlari va yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarning mujassamlashishi. Dunyodagi texnoparklar umumiy sonining 50% dan ortig'i Qo'shma Shtatlarda (150 texnoparklar) joylashgan. Ular alohida shaxslar va xususiy tashkilotlarning tashabbuslari yoki shtatlar hukumatining ko'rsatmalari asosida tashkil qilingan. Eng taniqli va samarali faoliyat ko'rsatuvchi texnoparklar birinchi turga kiradi. Bular qatoriga Kaliforniya shtatining Santa-Klara shahridagi Stenford universiteti yaqinida joylashgan "Silikon vodiysi texnoparki; Massachuset texnolgiya universiteti va Garvard universiteti yaqinida joylashgan "Boston yo'li 128" texnoparki; Dyuk universiteti, Shimoliy Karolina universiteti, va Shimoliy Karolina davlat universiteti yaqinida tashkil etilgan Shimoliy Karolinadagi " uchburchak Park" kiradi.

Qo'shma Shtatlardagi zamonaviy innovatsion tizimning o'ziga xos xususiyati-soliq imtiyozlari, boshlang'ich kapital yoki yangi g'oya uchun grant shaklida davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan kichik innovatsion biznesni rivojlantirishdan iboratdir. Davlat innovatsion bozor infratuzilmasining shakllanishiga hissa qo'shadi va federal hukumatning mulki bo'lgan byudjet tadqiqotlari jarayonida patentlangan ixtirolardan tijoriy foydalanish uchun litsenziyalarni bepul berish amaliyotidan foydalanadi. Qo'shma Shtatlarda kichik innovatsion korxonalarni moliyalashtirishga qaratilgan bir qancha davlat dasturlari amalga oshirilmoqda, ular AQSH kichik biznes adminstratsiyasi tomonidan muvofiqlashtiriladi. Shunday qilib, Qo'shma Shtatlarda ilmiy va innovatsion rivojlanish modeli fundamental va amaliy ilm-fan, turli moliyalashtirish tuzilmalari va innovatsiyalarni tijoratlashtirishning yo'lga qo'yilgan tizimining o'zaro ta'sirini nazarda tutadi. AQSHning innovatsion rivojlanish strategiyasi takomillashib, hal etilishi ko'zda tutilgan vazifalar chuqurligi va ko'lami, dasturiy maqsadlarni amalga oshirish mexanizmlari bilan boyib bormoqda, bu esa AQSHga keyingi o'n yilliklarda yuqori texnologiya mahsulotlari bozorida etakchi bo'lib qolishga imkon beradi.

Muhokama uchun savollar:

1. Ilmiy-innovatsion soha AQSHning iqtisodiy rivojlanishiga va uning jahon iqtisodiyotidagi mavqeiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
2. Davlat fan va ishlab chiqarishning o'zaro aloqasini qanday ta'minlaydi?
3. Nima uchun AQSHda texnoparklar universitetlar yaqinida tashkil qilingan?

5. Amerika Qo'shma SHtatlarida ilm-fan va innovatsiyalarni rivojlantirishda kichik biznesning o'rni qanday?

2. Ijodiy laboratoriya

Quyidagi fikrlarning mazmunini qisqacha iqtisodiy esse shaklida yoritib bering:

"Muhojirlar uchun, hayot har doim kurashdan iborat, ularning qo'l qovushtirib o'tirishga haqlari yo'q, aks holda ularning qutqaruv qayirlari dengizning o'rtasida qolib ketadi, u erda dahshatli va telba to'lqinlardan boshqa hech narsa yo'q, shu bois ularning qayirlarini dengiz to'lqinlari parchalab tashlamasdan avval qirg'oqqa chiqib olishga harakat qilishlari eng ma'qul yo'l hisoblanadi". Karlos Balmaseda.

3. Munozara tashkil qilish

Muammoni bir necha kichik guruhlar ishtirokida didaktik o'yinlar metodi yordamida o'rganish. O'quv adabiyotlaridan, Internet resurslaridan foydalanib, "O'zbekistonda mehnat migratsiyasi: ijobiy va salbiy jihatlar" mavzusida bahs-munozara tashkil qilish. Muhokamada "optimistlar", "pessimistlar", "ekspertlar" ishtirok etadi. Munozarani tashkil qilish qilish uchun quyidagi ma'lumotlardan foydalanishingiz mumkin:

Xorijda ishlayotgan o'zbekistonliklarning soni 2 milliondan oshib, 2 million 40 870 kishini tashkil etmoqda. Ularning 992610 nafari rasman ishga joylashgan, 1 million 48 260 nafari esa norasmiy mehnat muhojiri bo'lib qolmoqda. 1 million 562238 kishi Rossiya Federatsiyasidagi migrantlar bo'lib, 656266 kishi rasmiy, 905972 kishi norasmiy migrant maqomini olgan.

Qozog'istonda ishlayotgan o'zbekistonliklar esa 240556 nafarni tashkil etmoqda. Ularning 192300 nafari rasmiy, 48266 nafari norasmiy mehnat muhojiri sanaladi.

Ayni vaqtda Janubiy Koreyada ishlayotgan o'zbekistonliklar esa 71325 kishini tashkil etmoqda. Ulardan 39874 nafari rasmiy, 31451 nafari norasmiy migrantlar.

Turkiyada ishlayotganlar esa ayni vaqtda 43178 nafarga etgan. Ularning 9944 nafari rasmiy, 33234 nafari norasmiy migrantlar. Birlashgan Arab Amirliklaridagi o'zbekistonlik mehnat muhojirlari esa 120 ming kishini tashkil etmoqda.

TESTLAR

1. To'g'ri javobni tanlang:

- a) xalqaro mehnat migratsiyasi XV–XVII asrlardayoq boshlangan.
- (ha / yo'q);
- b) hozirgi vaqtda migrant ishchilarning tarkibining asosiy ulushida qisqa masofalarga harakatlanadigan odamlar ustunlik qiladi (ha / yo'q);
- v) vaqtinchalik migrantlar-mamlakatdan mamlakatga ko'chib o'tayotgan aholining uncha katta bo'lmagan qismi (ha / yo'q);

g) hozirgi davrda mehnat migratsiyasining jamiyat hayotidagi o'rnini zaiflashmoqda (ha/yo'q).

2. Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni xalqaro monitoring qilish amaliyoti shuni ko'rsatadiki:

1) mehnat muhojirlari oqimi ustidan qattiq nazoratni amalga oshiruvchi davlatlarda ishsizlik darajasining pasayishi kuzatilmogda;

2) bunday chora-tadbirlarni amalga oshirmaydigan davlatlarda ishsizlik darajasi oshadi.

a) birinchi javob -to'g'ri; b) ikkinchi javob -to'g'ri; v) ikkala javob ham to'g'ri;

g) ikkala javob ham noto'g'ri.

3. Eng jozibador ish beruvchi mamlakatlardan biri-bu:

a) Rossiya; b) Yaponiya; v) AQSH; g) Germaniya.

4. Muayyan bir mamlakat aholisi tarkibiga mehnat immigratsiyasining ta'siri oqibatlariga quyidagilarni kiritish lozim:

1) aholining umumiy sonida iqtisodiy faol aholi ulushining kamayishi;

2) erkak va ayol aholining taxminan teng nisbatda ko'payishi.

a) birinchi javob -to'g'ri;

b) ikkinchi javob -to'g'ri;

v) ikkala javob ham to'g'ri;

g) ikkala javob ham noto'g'ri.

5. To'g'ri javobni tanlang:

a) ayol migrant ishchilar erkaklarga nisbatan ko'proq ko'chib yuradilar (ha/yo'q);

b) Evropa mamlakatlarida ayol migrantlar soni XXI asrning ikkinchi o'n yilligi boshidan beri erkaklar sonidan oshib ketdi (ha / yo'q);

v) qaytish migratsiyasi migrant ayollar orasida ko'proq tarqalgan (ha / yo'q);

g) Rossiya Federatsiyasida migrant ayollar ijtimoiy xizmatlar va savdo sohasiga nisbatan, qurilish va sanoatda ko'proq band bo'lishadi (ha/yo'q).

6. Xalqaro yoshlar migratsiyasining hozirgi tendensiyalari:

1) majburiy yosh muhojirlar sonining ortishi;

2) ekologik qochoqlar sonini kamayishi bilan izohlanadi.;

a) birinchi javob -to'g'ri;

b) ikkinchi javob -to'g'ri;

v) ikkala javob ham to'g'ri;

g) ikkala javob ham noto'g'ri.

7. Tushirib qoldirilgan so'zni o'rniga qo'ying:

... – jamiyatning barcha sohalarni qamrab oluvchi tizimli xususiyatga ega, butun jahon iqtisodiy siyosiy, madaniy integratsiya va unifikatsiyalashuv, xalqaro mehnat taqsimoti, kapital, ishchi kuchi va ishlab chiqaruvchi resurslarining erkin harakati, qonunchilik, iqtisodiy va texnologik jarayonlarni standartlashtirish,

shuningdek, turli mamlakatlar madaniyatining qo'shilishi va yaqinlashuvi bilan bog'liq ob'ektiv jarayon (11 ta harfdan iborat so'z).

8. To'g'ri javobni tanlang:

(a) an'anaviy aqllilarning chiqib ketishi o'rniga bir qator mamlakatlar orasida yuqori malakali mehnatdan birgalikda foydalanish borasidagi yangi model vujudga kelmoqda (ha / yo'q);

b) zamonaviy globalistlar asosiy omil sifatida migratsiya oqimlarida "markaz-Periferiya"ni ajratib ko'rsatadilar (ha / yo'q);

v) O'zbekistonda migratsiya xarakatining tuzilmasida malakali ishchi kuchi ustunlik qiladi (ha / yo'q);

g) nazoratsiz migratsiya oqimlarining ko'payishi davlatlar suverenitetining zaiflashuviga olib keladi (ha/yo'q).

9. Zamonaviy xalqaro mehnat migratsiyasi sohasida etakchi o'rinni:

1) malakasiz xodimlar; 2) malakali xodimlar egallaydi.

a) birinchi javob -to'g'ri;

b) ikkinchi javob -to'g'ri;

v) ikkala javob ham to'g'ri;

g) ikkala javob ham noto'g'ri.

GLOSSARIY

«Aqlli kishilarning ketib qolishi - mamlakatdan "intellektual elita" vakillarini chet elda ishga joylashish maqsadida chiqib ketishi.

Avanslash - etkazib beriladigan tovarlar uchun importyor tomonidan oldindan haq to'lash. Eksportyor uchun foydali o'zaro hisob-kitob ko'rinishi hisoblanadi.

Akkreditiv - mijozning iltimosiga ko'ra bank tomonidan hujjatda ko'rsatilgan shartlarda uchinchi shaxs (benifitsiar)ga to'lovni amalga oshirish yoki benifitsiar tomonidan qo'yilgan o'tkazma vekselni (tratta) to'lashni amalga oshirish (aksept) bo'yicha bank majuriyati bo'yicha bitim.

Aksept - bitim amalga oshganligini anglatuvchi ofertani qabul qilishligiga rozilik berish.

Aksiz - davlat organlari tomonidan belgilanadigan tovar bojxona qiymatiga narx qo'shimchasi.

Anderrayerlar - moliya bozoridagi muvofiqlashtirilgan kurs bo'yicha zayomni joylashtiruvchi garant kompaniyalar.

Bank o'tkazmalari - o'tkazuvchi (to'lovchi) talabiga muvofiq uning hisobidan oluvchi (benifitsiar) foydasiga bir bank tomonidan boshqa bankka to'lov talablari vositasida bajariladigan hisob-kitob ko'rinishi.

Barter - tovarni tovarga to'g'ridan-to'g'ri ayirboshlanadigan savdo bitimi.

Bojxona boji - tovar davlat chegarasini kesib o'tganda solinadigan maxsus pul solig'i.

Bojxona ittifoqi - ikki va undan ortiq davlatlarning bir-biriga va uchinchi mamlakatlarga nisbatan soddalashtirilgan tarif siyosatini o'tkazishdir.

Bojxona tarifi - tovar oqimlarining chegarani kesib o'tishida davlat tomonidan olinadigan soliq miqdori ko'rsatilgan tartiblangan tovarlar ro'yxati.

Bufer zahiralari - salbiy iqtisodiy tamoyillarning milliy iqtisodiyotga ta'siri va favqulodda vaziyatlar uchun moddiy boyliklarning jami.

Valyuta - ma'lum bir davlatning qonun bilan o'rnatilgan pul vositasi (milliy valyuta), bir yoki bir necha yetakchi mamlakatlarning valyutasi ko'rinishidagi jahon rezerv pullari. Xalqaro valyuta fondi va Yevropa valyuta tizimi a'zolari tomonidan ko'p tomonlama hisob-kitoblarda foydalaniladigan xalqaro valyuta birligi.

Valyuta arbitraji - svoplar va ssuda kapitali bozorida bitimlar birgalikda amalga oshirilishini nazarda tutuvchi banklararo operatsiyalar.

Valyuta bozorlari - milliy valyuta ishtirokida talab va taklif ta'sirida yuzaga keluvchi valyuta kursiga muvofiq xorijiy valyutalarni oldi-sotdi qilinadigan rasmiy markazlar.

Valyuta intervensiyasi - davlat organlari tomonidan milliy bozorda xorijiy valyutani sotish va sotib olish.

Valyuta kliringi - ikki va undan ortiq hukumatlar o'rtasida moliyaviy talablar va majburiyatlarni o'zaro hisobga olish haqidagi kelishuv.

Valyuta kotirovkasi - bir valyuta bahosini boshqa valyutalarda ifodalanishining sonli yozuvi.

Valyuta kursi - milliy valyutalar o'rtasidagi nisbat, bir mamlakat valyutasining xorijiy pul birliklarida ifodalanishi.

Valyuta pozitsiyasi - bankning xorijiy valyutaga bo'lgan talabi va majburiyatlari nisbati.

Valyuta rejimi - valyuta ayirboshlash kursini aniqlash asosidagi mexanizm.

Valyuta rezervlari - xorijiy valyuta, oltin, SDR, XVFdagi rezerv pozitsiya ko'rinishidagi valyuta-likvid vositalarning jami.

Valyuta siyosati - mamlakatda xorijiy valyutalarning pul-kredit aylanmasini tartibga solishga yo'naltirilgan tadbirlar tizimi.

Valyuta xatari - valyuta kursi o'zgarishi oqibatida eksportyor va importyorning zarar ko'rishi lozim bo'lgan holati.

Valyuta cheklashlari - xorij valyutasi va boshqa qimmatli narsalar (oltin) bo'yicha operatsiyalarni cheklash uchun yo'naltirilgan ma'muriy va qonuniy tartibda belgilangan me'yoriy qoidalar tizimi.

Valyutaning konvertirlanganligi - milliy valyutani xorijiy valyutalarga rezidentlar uchun ham, rezident bo'lmaganlar uchun ham to'lov balansining joriy operatsiyalari bo'yicha almashtirish imkoniyati.

Veksel - belgilangan ko'rinishda tuzilgan yozma qarzdorlik majburiyati, veksel egasi ko'rsatilgan muddat tugagandan so'ng belgilangan pul summasini qarzdordan talab qilishga haqlidir.

GATT - Savdo va tariflar bo'yicha Bosh kelishuv - tashqi savdo operatsiyalarini o'tkazishda belgilangan tamoyillarga amal qilishga rozi bo'lgan mamlakatlarni birlashtiruvchi savdo va tarif masalalari bo'yicha xalqaro akt.

Global muammolar - olamshumul iqtisodiy, ijtimoiy- siyosiy va ahamiyatga ega bo'lgan va o'z yechimini topishida jahondagi barcha mamlakatlarning birgalikdagi harakatlarini talab etuvchi sivilizatsiyaning eng dolzarb masalalari.

Davlat buyurtmasi - davlat tomonidan muayyan mahsulot turini tayyorlash va uni iste'molchiga etkazib berish, ishlab chiqarish va ilmiy-tadqiqot xarakteridagi ma'lum ishni bajarish bo'yicha korxona va xo'jaliklarga beriladigan topshiriq. U birinchi navbatdagi ijtimoiy ehtiyojlarni kafolatlaydi.

Davlat byudjeti - davlat daromadlari va xarajatlarining pul bilan ifodalanadigan yillik majmui.

Davlat qarzi - davlatning o'z fuqarolari, banklar, korxona va tashkilotlar, shuningdek, xorij mamlakatlaridan qarzi. O'z manbaiga qarab, davlat qarzlariga, ichki va tashqi davlat qarziga bo'linadi. Davlat o'z harajatlarini daromadi bilan qoplay olmay qarz oladi, qarz hisobidan o'z byudjetining kamomadini vaqtincha qoplaydi.

Davlat mulki - davlat vazifalari bajarishga xizmat qiluvchi davlat korxona va muassasalarining mulki.

"Daues plani" - 1924 yilda qabul qilingan bo'lib, Chikago banklari direktori Ch.Daues (Morgan banki bilan chambarchas bog'liq) tomonidan ishlab chiqilgan rejadir. Birinchi Jahon urushidan keyingi yillarda Germaniyaga g'olib davlatlar (Angliya, Fransiya va boshqalar) tomonidan yuklangan harbiy tovonni (reparatsion to'lov) engillashtirish va shu yo'l bilan Germaniya iqtisodiyotini tiklashdir. Rejaga ko'ra, G'arbiy Yevropaning yetakchi davlatlari 200 mln. Dollarli (uning 110 mln. AQSHniki) xalqaro zayom bergan bo'lib. Bu yordam birinchi galda mamlakatning og'ir sanoatini rivojlantirishga qaratilgan edi.

"Demografik portlash" - jahonning kam sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar va kambag'al mamlakatlarida nazorat qilib bo'lmaydigan darajada aholi sonini o'sishi.

Devalvatsiya - milliy valyuta kursini xorijiy valyutaga nisbatan pasaytirilishi (teskari jarayon — revalvatsiya).

Demping - tovarlarni tashqi bozorda ichki bozorga nisbatan arzon bahoda sotish. Tashqi bozorni egallash uchun mamlakatlar o'z tovarini ba'zan ishlab chiqarish xarajatlaridan ham past (arzon) baholarda chetga chiqarishi mumkin.

Dollar - dollar, birinchidan AQSH pul birligi, 100 sentga teng. 1786 yilda kumush dollar, 1965 yilda esa oltin, kumush, mis-nikelli dollar zarb qilingan. AQSH dollari xalqaro valyuta hisob-kitoblarida keng qo'llanadi. Muomalada 100, 50, 20, 10, 5, 2,1 dollarli qog'oz pullar; 1 va 0.5 dollarli va 5, 2, 2 sentli mis tangalar ishlatiladi. Dollar, ikkinchidan Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Liberiya, Efiopiya, Malayziya, Singapur, Bermud orollari, Britaniya Gondurasi kabi davlatlarda pul birligi hisoblanadi.

Evro - Yevropa mamlakatlari uchun hisob-kitob-to'lov birligi bo'lib, YEIga a'zo mamlakatlar hududida EKYU o'rniga joriy etilgan.

Yevropa valyuta tizimi (EVT) - YEI a'zolarining hududiy valyuta guruhi.

Yevropa Ittifoqi (EI) - G'arbiy Yevropaning 25 ta davlatini birlashtiruvchi iqtisodiy va siyosiy guruh.

Yevropa tiklash va taraqqiyot banki (ETTB) - o'z faoliyatini 1991 yili boshladi, uning ta'sisчилari 34 mamlakat hisoblanadi. YETTBning asosiy vazifalari loyihalarni moliyalashtirish va kreditlash, xususi kapital qo'yilmalarga kafolatlar berish, iqtisodiyot tuzilishini qayta qurish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqarish.

Yevropa erkin savdo uyushmasi (EESU) - Yevropadagi qator etakchi sanoati va savdosi sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarning savdo-iqtisodiy tashkiloti bo'lib, 1960 yilda Buyuk Britaniya va Shimoliy Irlandiya birlashgan qirolligi tashabbusi bilan Yevropa Iqtisodiy Hamjamiyati tashkil topdi. "Umumiy bozor"ga qo'shilishi munosabati bilan 1973 yili Buyuk Britaniya va Daniya, 1986 yili Portugaliya EESUdan chiqdi. Bu uyushmaning hozirgi a'zolari Avstriya, Islandiya, Norvegiya, Shvetsiya, Shvetsariya, Finlyandiya. Kotibiyatning shtab-kvartirasi Jeneva (Shveysariya) shahridir.

Jami ijtimoiy mahsulot - muayyan davr mobaynida jamiyatda hosil qilingan barcha iste'mol qiymatlari yig'indisi. Jami ijtimoiy mahsulotni ayrim kishilar, korxonalar, tarmoqlar va hokazolarning 1 yil davomida yaratgan mahsulot majmui sifatida ta'riflash mumkin.

Jahon bahosi - talab va taklif egri chiziqlari ta'sirini hisobga olgan holda milliy narx ko'rsatkichlari ta'sirida xalqaro savdo markazlarida hosil bo'ladi.

Jahon bozori - moddiylashtirilgan va moddiylashtirilmagan ko'rinishidagi ijtimoiy mahsulotni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol bosqichlarni o'z ichiga oluvchi XIMlarning sub'yektlarini (milliy va hududiy iqtisodiyotlar, xalqaro tashkilotlar va korporatsiyalar) o'zaro iqtisodiy ta'sirlanishidagi global muhitidir.

Jahon valyuta-moliya tizimi (JVMT) - xalqaro iqtisodiy munosabatlar doirasida uzoq davom etgan evolyusiya rivojlanish bosqichlar natijasida shakllangan va davlatlararo bitimlar orqali mustahkamlangan valyuta munosabatlarini tashkil etishdagi ko'rinishdir.

Jahon ishchi kuchi bozori (JIKB) - milliy xo'jalik tizimlari va jahon iqtisodiyoti doirasida ishlab chiqaruvchi kuchlarning darajasi, tabiati va joylashuviga sezilarli ta'sir etuvchi iqtisodiy faol aholining mamlakatlar va hududlar o'rtasida jami migratsion aylanmasi

Jahon puli - xalqaro miqyosda hamma uchun umumiy xarid vositasi, umumiy to'lov vositasi, boylikning umumiy moddiy timsoli, baynalminal qiymat ifodasi bo'lgan puldir. Jahon puli vazifasini dastlab ma'lum vazifadagi oltin yombilari bajargan, so'ngra xalqaro miqyosda obro'-e'tiborli milliy pul (dollar, funt sterling) jahon pullari deb e'tirof etilgan.

Import - ichki bozorda sotish uchun mamlakatga xorijiy tovarlar kiritish va xizmat keltirish. Import miqdori va tarkibi mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotida tutgan o'rniga bog'liq.

Immigrant - muxojir, boshqa mamlakatdan ko'chib kelgan kishi.

Immigratsion kvota - xorijiy fuqarolarni kirib kelishini davlat tomonidan miqdoriy cheklash.

Investor - o'z nomidan va o'z hisobidan mijozlarning topshirig'iga binoan iqtisodiy faoliyatning turli sohalariga o'z kapitalini qo'yuvchi yuridik va jismoniy shaxs.

Investitsion muhit - mamlakatlar iqtisodiyotida xorijiy investitsiyalarning samarali aylanishi, zarur bo'lgan shart-sharoitlar kompleksi.

Injiniring - ishlab chiqarishni ta'minlash, mahsulot sotishni uyushtirish, ishlab chiqarish ob'yektini qurib, ishga tushirish bo'yicha xizmatlar sohasi.

Inkasso - mijoz (eksportyor) buyrug'iga ko'ra jo'natilgan tovarlar yoki xizmatlar uchun importyordan to'lovni qabul qilish va bu mablag'larni eksportyor hisobiga o'tkazish operatsiyasi.

Innovatsion faoliyat - yangi nazariy modelni bozor talabiga mos texnologiya-tovarga aylantirishdan iborat bo'lgan uzoq jarayondir.

Integratsiya - biror-bir elementlarni bir butunga birlashtirish. Iqtisodiyotda xo'jalik hayotni bayналminallashtirishning oliy shakli bo'lib, bunga xalqaro mehnat taqsimotini chuqurlashtirish ob'yektiv ravishda sabab bo'ladi.

Inflyasiya - pulning qadrsizlanishi. Muomaladagi pul massasini tovarlar massasidan ustunligi natijasida tovar bilan to'liq ta'minlanmasligidan kelib chiqadi. Inflyasiya tovar bahosining ochiqchasiga va yashirin ravishda oshib ketishiga olib keladi.

Informatsiya va texnologiyalar jahon bozori (ITJB) - intellektual faoliyat natijalari bo'yicha ayirboshlashning xalqaro sohasi.

Islom taraqqiyot banki (ITB) - o'z faoliyatini 1975 yilda boshladi. Nizom kapitalining miqdori OTBdan 5 marta kam. A'zolari: Islom dini hukmron bo'lgan mamlakatlar, ya'ni Islom anjumanining deyarli barcha a'zolari kiradi. Maqsadi: a'zo mamlakatlarning rivojlanish loyihalarini, tashqi savdoni kreditlash va savdo hamda sanoat kompaniyalari kapitalarini sarmoyalashdan iborat.

Iste'mol savati - muayyan oziq-ovqat, sanoat mollari va xizmatlarning irikchilikni ta'minlashga yetarli bo'lgan miqdori. Bozor iqtisodiyoti sharoitida narx-navo ko'tarilib, baholar o'zgaradi. Aholining ko'radigan zararini qoplash uchun hukumat tomonidan mamlakatda "Iste'mol savati"ga kirgan mollar narxining o'zgarishini o'rganish. Ularning indekslarni belgilab borish va shunga mos holda aholi daromadlarini indekslashtirish lozim bo'ladi.

Iqtisodiy va ijtimoiy kengash (EKOSOS) - BMTning asosiy boshqaruv organlaridan biri bo'lib, uning XIMlar sohasidagi faoliyatini muvofiqlashtirib turadi.

Iqtisodiy integratsiya - hududiy miqyosda sifat jihatdan yangi iqtisodiy muhitni yaratish yo'li orqali milliy xo'jalik komplekslarini o'zaro yaqinlashtirish va bir-biriga kirib borish jarayonlari.

Iqtisodiy ittifoq - iqtisodiy integratsiyaning oliy ko'rinishi bo'lib, u umumiy huquqiy me'yorlar, soliq bazasini soddalashtirilishi, ishlab chiqarish va ijtimoiy sohalarida Yagona standartlarni joriy etish, Yagona valyutaga o'tish kabilar bilan tavsiflanadi.

Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (IHT) - tashkilotga 10 ta davlat: Turkiya, Eron, Pokiston (1985), Afg'oniston, Ozarbayjon, Qozog'iston, O'zbekiston,

Turkmaniston, Qirg'iziston, Tojikiston (1992) a'zo bo'lib, maqsad mamlakatlar o'rtasida fan va texnika, qishloq xo'jaligi aloqalarini rivojlantirishdir.

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT) - tashkilot 1961 yilda AQSH tashabbusi bilan mamlakatlarning Yagona iqtisodiy siyosatini ishlab chiqish va nazorat qilish maqsadida tuzilgan. Uning a'zolari AQSH, Yaponiya, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya, YEIga kiruvchi 15 mamlakat, shuningdek, Islandiya, Norvegiya, Shveysariya, Turkiya hisoblanadi. Tashkilot quyidagi muammolarni: jahon iqtisodiyotini holati va kelajagi, rivojlanish yo'llari, xalqaro savdoni erkinlashtirish va tartibga solish masalalarini, sanoati sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar hamdo bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan yangi davlatlar bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlarni o'rganadi va hal etadi.

Kartel - tashqi savdo assotsiatsiyasi (uning a'zolari alohida tovarlar guruhi bo'yicha ishlab chiqarish va narx siyosatini muvofiqlashtirib olishadi).

Kvotalash - davlat tomonidan eksport va importning qiymat va jismoniy hajmini to'g'ridan-to'g'ri cheklash siyosati.

Kliring - qarama-qarshi tovar oqimlarida valyutadan foydalanmasdan (naqdsiz) vositachi orqali o'zaro hisob-kitobni nazarda tutuvchi savdo operatsiyasi.

KOKOM - 1950 yilning 1 yanvarida tuzilgan. KOKOM ko'p tomonlama eksport nazoratining muvofiqlashtiruvchi (koordinatsion) komitet hisoblanib, uning jahonning 16 davlati. NATOning 15 a'zosi (Islandiyadan tashqari) va Yaponiya a'zodir. Vazifasi: sobiq SSSR va sotsialistik davlatlarga strategik tovarlarni sotmaslik ustidan nazoratni olib borishdir. Shtab-kvartirasi Parij shahrida joylashgan.

Konversiya - harbiy sanoat kompleksi korxonalarini fuqarolarga mo'ljallangan mahsulotlar ishlab chiqarishga o'tkazish jarayoni.

Konvertirlangan (erkin almashtiriladigan) valyuta - har qanday xorijiy mamlakatlariga erkin va cheklanmagan miqdorda almashtirilishi mumkin bo'lgan valyutalar (AQSH, Kanada dollari, Angliya funt sterlingi, YEVRO, Yaponiya ienasi).

Konsalting - konsalting firma tomonidan har qanday iste'molchiga keng ko'lamdagi maslahat xizmatlarini ko'rsatish.

Konsern - manfaatlarining mos kelishi asosida korxonalar umumlashuvi, birlashuvining sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar shakli. Konsernga kiruvchi korxonalar mustaqil korxona hisoblangani bilan haqiqatda Yagona xo'jalik rahbarligiga bo'ysunadi. Konsernda konsorsiumdan farqli o'laroq, Yagona iqtisodiy siyosat yurgizish, moliyaviy manbalarning bir qismini to'plash va ayrim boshqa vazifalar markazlashtiriladi.

Kredit kartochkasi - elektron bank tizimlari orqali tovar va xizmatlarni naqd pulsiz to'lash instrumenti.

Kross-kurs - ikki xorijiy valyutani kesishuvchi kotirovkasi, bunda valyutalarning hech biri kursni belgilovchi bitimni imzolagan ishtirokchining milliy valyutasi bo'la olmaydi.

Ko'ngilli eksport cheklashlari (KECH) - tashqi savdo hamkori tomonidan ikkinchi biri bilan kelishilgan holda eksport operatsiyalari hajmini chegaralash.

Lizing - mashina, qurilmalar, texnologiya va ko'chmas mulkni ishlab chiqarish jarayonida foydalanish uchun uzoq muddatga ijaraga berish.

Litsenziyalash - davlat tomonidan huquqiy va jismoniy shaxslarga tashqi iqtisodiy operatsiyalar olib borishga ruxsat berish.

Marja - valyuta xaridori va sotuvchisi kurslari o'rtasidagi farq.

Marjinal (qo'shilgan) foyda - sotish narxi va o'zgaruvchan xarajatlar yig'indilari orasidagi farq.

Maastricht shartnomasi - shartnoma 1993 yilning 1 fevralida imzolangan bo'lib, Yevropa iqtisodiy hamjamiyatiga a'zo bo'lgan 12 davlat o'rtasidagi kelishuv.

"Marshall plani" - AQSHning davlat kotibi J.X.Marshall tomonidan 1947 yilning 5 iyunida ilgari surildi, AQSH tomonidan Ikkinchi jahon urushida vayron bo'lgan Yevropa mamlakatlari xo'jaligini tiklash va rivojlantirish uchun berilgan iqtisodiy yordamdir. Yevropaning 17 davlati (sobiq SSSR va sotsialistik yo'lni tanlagan Sharqiy Yevropaning barcha davlatlaridan tashqari) a'zo bo'lgan edi. Marshall rejasiga ko'ra 4 yil ichida 14 mlrd. doll. yordam uyushtirildi. Ko'rsatilgan yordamning 60 %dan ko'prog'i Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya va G'arbiy Germaniyaga to'g'ri kelgan edi. Bu davlatlar iqtisodiyoti 50-yillardan so'ng tez rivojlanish davriga qadam qo'ydi.

"Mauntbetta plani" - ikkinchi jahon urushidan so'ng o'z mustamlakachilik ta'sirini saqlab qolishga intilgan ingliz bosqinchilari Hindistonning ikki dominioniga - Hindiston ittifoqi va Pokistonga bo'lib yuborish to'g'risidagi reja bo'lib, bo'linishda asosan aholining budda va islom (musulmon) diniga mansubligiga ko'proq e'tibor berilgan. Unda hududning milliy va xo'jalik jihatdan butunligi Absolut hisobga olinmadi, mavjud bo'lgan sanoat korxonalarining asosiy qismi Hindiston hududida qolgan bo'lsa, ularni xomashyo bilan ta'minlovchi rayonlari esa Pokiston hududida qoldi. Bu esa, albatta ikki mamlakatning siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlanishini nihoyatda murakkablashtirib yuborishga olib kelgan edi. Biroq, Buyuk Britaniya parlamenti ko'pchilik ovoz bilan "Mauntbetta plani"ni qonun sifatida 1947 yilning 15 avgustida qabul qilib, "Hindiston"ni mustaqil davlat deb e'lon qildi.

Maxsus qarz olish huquqi - xalqaro valyuta fondining maxsus hisoblaridagi kredit yozuvlari ko'rinishidagi xalqaro aktivlar (ya'ni zahira va to'lov vositalari) bo'lib, ularning miqdori XVFGa a'zo-mamlakatlarning kvotalariga mos keladi.

Mag'rib davlatlari bo'yicha iqtisodiy tashkilot - bu tashkilot 1974 yilda tashkil topgan bo'lib Mag'rib mamlakatlari (Jazoir, Liviya, Marokash va Tunis) bo'yicha umumiy iqtisodiy konsultativ komitet nomi bilan ham mashhurdir.

Monetarizm - bu nazariyaga ko'ra, davlat tomonidan pul massasini o'sish sur'atlari barqaror ushlab turiladi (yiliga 3-5% atrofida) Davlat xarajatlarini qisqartirish xususiy kapital uchun bir iqtisodiyotdan boshqasiga erkin oqib o'tish imkoniyatlarining ochadi. Bu esa o'z navbatida mamlakatda yangi ish joylarini yaratish va aholi turmush farovonligini oshirish imkoniyatini beradi.

Monitoring (xo'jalik) - jami iqtisodiy ko'rsatkichlarni kuzatish va statistik ishlov berish jarayoni.

Monopoliya - biror narsaga nisbatan favqulodda huquq. Masalan, tovarlar ishlab chiqarishga, savdo qilishga, tashqi savdoga, xizmatlar ko'rsatishga va boshqalar.

Absolut ustunlik - xo'jalik sub'yektlari (mamlakatlar)ning ishlab chiqarish xarajatlari miqdorining turlichaligidan (masalan, bir jug'rofiy sharoitga ega bo'lmashlik) foydalanishi tufayli ko'rgan foydasi.

Narx - tovarlarning ijtimoiy foydaliligi va qiymatining pul birligida ifodalanishi.

Neft eksport qiluvchi mamlakatlar tashkiloti (OPEK) - 1960 yilda tashkil topdi. 1993 yilda Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasining 13 mamlakatini (Jazoir, Venesuela, Gabon, Indoneziya, Eron, Iroq, Katar, Quvayt, Liviya, Nigeriya, Birlashgan Arab Amirliklari, Saudiya Arabistoni, Ekvador) birlashtirdi.

Qiyosiy ustunlik - xo'jalik sub'yektlari (mamlakatlar)ning ishlab chiqarish xarajatlari yig'indisidagi Qiyosiy farqdan foydalanishi tufayli ko'rgan foydasi.

Nou-xau - mualliflik guvohnomasi (patent) bilan himoyalangan ishlab chiqarish tajribasi va mahorat sirlari.

Oziq-ovqat xavfsizligi - milliy va global ehtiyojlarni oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash imkoniyati.

Osiyo - Tinch okeani mintaqasi davlatlarining iqtisodiy hamkorlik tashkiloti - tashkilot 1989 yilda tashkil topdi. Yangi Zelandi, Gonkong, Xitoy, Avstraliya kabi davlatlar tashkiloti bo'lib, shu hududdagi 11 mamlakatni, Yaponiya, ASEANg a'zo 6 mamlakatni (Malayziya, Singapur, Indoneziya, Filippin, Tailand, Brunej) birlashtiradi.

Osiyo rivojlanish banki (ORB) - 1966 yili BMTning Osiyo va Tinch okeani bo'yicha iqtisodiy va ijtimoiy komissiyasining (ESKATO) qaroriga ko'ra tashkil topdi (1968 yildan boshlab kredit faoliyatini boshladi). Aksioner jamiyati asosida ish yuritadi. Unga 45 dan ortiq davlat a'zo. Vazifasi Osiyodagi rivojlanayotgan davlatlarning iqtisodiy va savdo munosabatlariga homiylik qilish, ularga moliyaviy va texnik, iqtisodiy yordam ko'rsatish, iqtisod sohasida mintaqaviy hamkorlik qilishdir. ORBning shtab-kvartirasi Manila shahrida joylashgan.

Oferta - aniq shart-sharoitlar asosida bitim tuzish taklifi.

Offshor hududlar - bu jahon iqtisodiyotida milliy iqtisodiy makonning bir qismi bo'lib, bu yerda xorijiy mamlakatlarning huquqiy va jismoniy shaxslari tijoriy operatsiyalarni chet el valyutasida amalga oshirashadi.

Ochiq hisob - hisob-kitob tovar importyor tomonidan olingandan so'ng amalga oshiriladigan forma. Bunda eksportyor importyorga hisob-fakturani hujjatlar bilan birgalikda pochta orqali banklar ishtirokisiz yuboradi.

Panjaralash (xedjirovanie) - valyuta xatarlarini sug'urtalash usullarining majmuasi.

Paritet - turli mamlakat valyutalarining oltinga aylangan holdagi nisbati yoki ularning xarid qila olish quvvatiga binoan nisbati.

Portfel investitsiyalar - xo'jalik ob'yektini ekspluatatsiya qilish tufayli daromad olish huquqini kafolatlovchi kapital qo'yilmalari.

Proteksionizm - xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyatiga davlatning bevosita va bilvosita usullar orqali faol aralashuvini nazarda tutuvchi iqtisodiy siyosat.

Ratifikatsiya - shartnomalarni tasdiqlash.

Revalvatsiya - pul islohotini o'tkazmasdan turib, pul birligini inflyasiyagacha bo'lgan sotib olish qobiliyati va valyuta paritetini asta-sekinlik bilan tiklash. Revalvatsiyani amalga oshirishning muhim sharti - qog'oz pullarni chiqarishni qisqartirish, tovaroiborotning o'sishini ta'minlashdir. Revalvatsiyaning boshqacha formasi qonunda ko'rsatilgan tartibda baho masshtabini ko'paytirishdir.

Rezident - fuqaroligi va pasport statusidan qat'iy nazar davlat hududida bir yildan oshiq yashagan jismoniy va huquqiy shaxs tushuniladi (bu mamlakatda shtab-kvartiraga ega bo'lgan diplomatik missiya ishchilari, harbiy personal va xalqaro tashkilotlar xodimlaridan tashqari).

Rollover kreditlar - asosiy miqdor, qo'shimcha (marja) va komission to'lovlardan tarkib topgan foiz stavkasini qayta ko'rish mumkin bo'lgan holda ssuda berish.

Savdo va taraqqiyot bo'yicha BMT Anjumani (YUNKTAD) - BMT tizimi doirasidagi maxsus muassasa.

Savdoda eng qulay sharoit yaratish rejimi - mamlakatlar o'rtasida kelishilgan holda o'rnatilgan savdo operatsiyalarining imtiyozli tartibi.

Sanoat taraqqiyoti bo'yicha BMT Anjumani (YUNIDO) - BMT tizimi doirasidagi maxsus muassasa.

Svop - forvard bitimi va spot sharti bo'yicha bitim asosida amalga oshadigan turli xildagi valyuta operatsiyalari

Sindikant - monopolistik birlashmaning kartelga nisbatan yuqoriroq shakli, bir hil ommaviy mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalarning birlashmasi. Sindikant Fransiya va Rossiyada keng tarqalgan. Unda ishtirok qiluvchilar mustaqillikka ega bo'lishadi, biroq ishlab chiqarilgan mahsulot birlashmaning mahsuloti sifatida sotiladi.

Spot - bitimni imzolash paytida kontragentlar qayd etgan kurs bo'yicha valyutani darhol yetkazib berish bilan bog'liq bo'lgan kassa operatsiyalari.

Stagnatsiya - iqtisodiyotdagi turg'unlikni anglatadi.

Sug'urta kafolati - ma'lum bonus evaziga sug'urta kompaniyasining eksportyorlarni (kreditdorlar)ga zararini qoplash haqida majburiyati.

Tashqi qarzdorlik inqirozi - davlat tomonidan tashqi qarzlar va zayomlarni o'lash grafisini buzilishi

Tashqi savdo siyosati - eksport-import tovar oqimlari hajmi, tovar tarkibi va jug'rofiy yo'nalishini tartibga solish bilan bog'liq bo'lgan byudjet-soliq faoliyati sohasidan biridir.

TIFni tartibga solishning tariffi usullari - soliq cheklashlari (bojxona yig'implari, bojlar, aksizlar va boshqalar) yordamida tashqi savdoga ta'sir o'tkazish vositalari yig'indisi.

TIFni tartibga solishning tarifsiz usullari - tashqi savdoga ta'sir o'tkazishning bevosita, ma'muriy vositalari guruhi (kvotalash, litsenziyalash, texnik sandartlarni joriy qilish, sanitar me'yorlar va boshqalar).

Transmilliy korporatsiyalar (TMK) - chet el aktivlariga ega bo'lgan yirik kompaniyani iqtisodiy tashkillashtirishning ko'rinishi.

Trest - sanoat monopoliyalarining 20-yillardagi eng yuqori shakli. Unda mahsulotni ishlab chiqarish, sotish, korxonalarning moliyasi to'la birlashtiriladi.

Trest muayyan tarmoqda xukmronlik qiluvchi Yagona ulkan shirkatchilik jamiyati bo'lib, AQSHda keng tarqalgan monopolistik birlashma, unga kiruvchilar o'zlarining ishlab chiqarish, Tijorat va yuridik mustaqilligini yo'qotadi. Bu esa, o'z navbatida kapitalni doiraviy oborotini tezlashtirish va foydani ko'paytirish imkoniyatini beradi. Trestlar 19-asrning 90-yillarida AQSHda vujudga keldi.

To'g'ri investitsiyalar - foyda olish bilan birgalikda kapital qo'yilayotgan ob'ektga o'zidan nazoratni ta'minlash huquqini beruvchi kapital qo'yilmalar tushuniladi.

To'lov balansi - mamlakatning barcha rezidentlarining qolgan barcha mamlakatlar bilan ma'lum vaqt oralig'idagi (odatda bir yil) iqtisodiy bitimlari natijalarini sistemalashtirilgan holda qayd etilishidir.

To'lov balansining asosiy moddalari - tovar va xizmatlarda eksport-import, xorijiy investitsiya kapitali harakatini o'z ichiga oladi.

To'lov balansining balanslovchi moddalari - valyuta zahiralarining harakati, qisqa muddatli aktivlar hajmining o'zgarishi, davlat qarzlar va kreditlari, ikki tomonlama bitimlar hamda xalqaro tashkilotlar liniyasi bo'yicha moliyaviy yordamlarni aks ettiradi.

Umumjahon banki - o'zaro bir-biri bilan bog'liq beshta institutdan tarkib topgan ko'p tomonlama kredit beruvchi tashkilotdir.

Umumiy bozor - ishlab chiqarish omillarini milliy chegaralar orqali erkin ko'chit o'tishini ta'minlanlovchi iqtisodiy integratsion ko'rinish.

UST - Umumjahon savdo tashkiloti — xalqaro savdoni institutsional va huquqiy asosini tashkil etuvchi musaqil davlatlararo tashkilot.

Faktoring - bank yoki faktor-kompaniyalarning mahsulot yetkazib beruvchi va xaridor o'rtasidagi hisob-kitoblar bo'yicha moliyaviy talabini, ya'ni qarzni keyinchalik xaridordan undirib olish yo'li bilan to'lash vositasidagi jami vositachilik operatsiyalar tushuniladi.

FAO - BMTning oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi sohasidagi tashkiloti, 1945 yilning 16 oktyabrida tashkil topdi. Hozirgi kunda bu tashkilotga rasman 160ga yaqin davlat a'zodir.

Fiksing - bu har bir valyutaga talab va taklif hajmini navbatma-navbat solishtirish orqali valyutalarning banklararo kursini aniqlash va qayd etish jarayonidir.

Forvard - bitim imzolangandan keyin ikki kun ichida qatnashchilar tomonidan xatarlarni sug'urtalash maqsadida kelishilgan kurs bo'yicha olib borilgan banklararo valyuta-moliyaviy operatsiyalar tushuniladi.

Forfetirlash - bir kompaniyaning tijoriy huquqlarini boshqa kompaniyaga naqd to'lov bilan ayiriboshlashidir.

Franchayzing - bir kompaniyaning boshqa yirikroq yoki bosh kompaniyaning savdo markasi, tovar belgisi va boshqa atributlaridan foydalanishidir.

Fritred (erkin savdo) - xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatiga davlatning eng kam darajada aralashuvi natijasida o'z faoliyatini erkin ravishda tanlashini nazarda tutuvchi iqtisodiy siyosatdir.

Fyuchers - qatnashchilar tomonidan xatarlarni sug'urtalash maqsadida kelishilgan kurs bo'yicha fond birjasida bajariladigan tezkor muddatli valyuta-moliyaviy operatsiyalar tushuniladi.

Xalqaro valyuta fondi (XVF) - yirik hukumatlararo valyuta-moliyaviy tashkilot bo'lib, BMTning maxsuslashtirilgan muassasasi sifatida tartibga solish, maslahat berish va moliya-kredit sohasidagi vazifalarni bajaradi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar - mamlakatlar va hududlar o'rtasidagi, xalqaro tashkilotlar va korporatsiyalar ishtirokidagi xo'jalik aloqalari tizimidagi munosabatlar tushuniladi.

Xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiyasi - ishlab chiqarish bosqichlarining o'zaro bir-birini to'ldirishi va ularni muvofiqlashtirish maqsadida milliy iqtisodiy komplekslarning hamkorlik qilishidir.

Xalqaro ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi - mamlakatlar o'rtasidagi mehnat taqsimoti ko'rinishi bo'lib, unda o'zlarining ichki ehtiyojlaridan ortiqcha bir turdagi mahsulotlar tayyorlash bilan shug'ullanuvchi milliy ishlab chiqarishlarning tabaqalanishi yuz beradi.

Xalqaro kredit - valyuta va tovar resurslarini qaytarishlik, shoshilinch to'lov shartlarida berishlikdir.

Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) - XTTBning shoxobchasi sifatida 1956 yilda tashkil topdi, unga 165 mamlakat a'zo (1995 y.). Maqsadi: rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotini qo'llab-quvvatlash, korxonalarni kapital qo'yilmalar yordamida moliyalashtirish, ishlab chiqarishni rivojlantirishga qaratilgan xususiy investitsiyalarni rag'batlantirish, iqtisodiyotni boshqarishga yordam berish.

Xalqaro tiklash va taraqqiyot banki (XTTB) - o'z faoliyatini 1946 yilda boshladi. Bu tashkilotga faqat XVFga a'zo mamlakatlar kirishi mumkin. XTTBning maqsadi: a'zo mamlakatlar iqtisodiyotini qayta qurishga va rivojlanishiga kapital qo'yilmalar berish hamda xususiy chet el investitsiyalarini rag'batlantirish orqali ko'maklashish, to'lov balansi muvozanatini ta'minlashga qaratilgan qarz berish (25 yilgacha). XTTBning boshqaruv kengashida hal qiluvchi ovozga jahonning etakchi mamlakatlari (ettilik davlatlari) ega hisoblanadi.

Xalqaro taraqqiyot uyushmasi (XTU) - XTTB ning shoxobchasi sifatida 1960 yildan beri faoliyat ko'rsatmoqda. Uyushmaning asosiy maqsadi kam sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarga yordam berishdir.

Xalqaro savdo - milliy xo'jaliklar o'rtasida to'lanadigan jami tovar aylanmasi ko'rinishidagi mehnat mahsulotlari ayirboshlashning o'ziga xos shaklidir.

Xalqaro tovar nomenklaturasi - mamlakatlar o'rtasida kelishilgan, tasniflangan tovar pozitsiyalari ro'yxati bo'lib, har bir tovar pozitsiyasi kodlashtirilgan raqamlarga ega bo'ladi.

Xalqaro hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OESR) - eng sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar industrial mamlakatlar birlashmasi.

Xalqaro hisob-kitoblar - turli davlatlarning huquqiy va jismoniy shaxslari o'rtasida iqtisodiy, siyosiy va madaniy munosabatlardan kelib chiquvchi pul talablari va majburiyatlari bo'yicha to'lovlarni tashkil etish va tartibga solish jarayoni.

Xalqaro hisob-kitoblar banki - davlatlararo bank. Markaziy banklar bilan tijorat muomalasini olib boradi, xalqaro valyuta hamkorligini tashkil qilishda qatnashadi. 1930 yilgi Gaaga konferensiyasiga muvofiq Angliya, Fransiya, Germaniya, Belgiya, Italiya davlatlarining boshchiligida ta'sis qilingan. Hozirgi a'zolari: Yevropadagi 30 mamlakatning Markaziy banklari, shuningdek AQSH, Kanada, Avstraliya, Yaponiya va Janubiy Afrika Respublikasi hisoblanadi.

Xarid qobiliyati pariteti nazariyasi - valyuta kursi ikki mamlakat pul birliklarining Qiyosiy qiymati bilan aniqlanadi, u muomaladagi pul miqdoriga bog'liq. Jumladan, Dj. M. Keynsa tamoyiliga ko'ra, davlat tomonidan foiz stavkasini manipulyasiya qilib, mamlakatga xorijdan investitsiya oqimlarini quyidagicha o'zgartiradi: foiz stavkasi kamaytirilsa, tashqi qarzlar hajmi ortadi, foiz stavkasi oshirilsa, aksincha, kamayadi.

Xeksher-Olin-Samuelson tamoyili - mamlakatning eksportga ixtisoslashuvi milliy iqtisodiyotdagi ortiqcha ishlab chiqarish omillarining mavjudligiga asoslangan tamoyildir.

Chek - chek imzolaganing joriy hisobidan muayyan summani berish yoki boshqa hisobga o'tkazish haqida bankka bergan yozma farmoyishidir.

Sharqiy Afrika bo'yicha iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (EKEA) - tashkilotga Zambiya, Keniya, Mavritaniya, Molgash Respublikasi, Somali kabi davlatlar a'zo. 1966 yili BMTning iqtisodiy komissiyalaridan biri sifatida rasman tashkil topdi.

Sharqiy Yevropa uchun rekonstruksiya va taraqqiyot Yevropa banki Sharqiy Yevropa mamlakatlariga, jumladan Rossiya Federatsiyasiga kredit berish orqali ularning taraqqiyotiga ko'maklashuvini ko'zda tutgan Yevropa banki. 1996 yilning yanvarida tashkil topgan. Mazkur bank 12 davlat ishtirokida tuzilgan.

Shimoliy Amerika mamlakatlarining iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (NAFTA) - tashkilot 1989 yilda tashkil topdi. Shimoliy Amerikaning 3 yirik davlatini (AQSH, Kanada, Meksika) birlashtirgan.

EKOVAS - BMTning iqtisodiy komissiyalaridan biri bo'lib, rasman 1973 yilda tashkil topdi. G'arbiy Afrikaning 16 davlatini birlashtirgan.

Eksport kvotasi - mamlakat eksporti qiymatining yalpi ichki mahsuloti (YAIM)ga nisbati (foizlarda).

Embargo - alohida mamlakat yoki davlatlar guruhi bilan savdoni butunlayin ta'qiqlash siyosati.

Erkin iqtisodiy hududlar - mamlakatning shunday hududiki, bu erga olib kirilgan tovarlar milliy bojxona yurisdiksiyasidan tashqarida hisoblanadi, binobarin bojxona nazorati va soliqqa tortishdan ozod etiladi, ya'ni - bu milliy iqtisodiyotning bir qismini tashkil etib, mamlakatning boshqa hududlarida qo'llanilmaydigan o'ziga xos imtiyozlar va rag'batlantirishlar tizimidan keng foydalaniladi.

Erkin savdo hududlari (ESH) - preferensial hudud hisoblanib, uning doirasida bojxona va miqdoriy cheklashlardan holi savdo tartibiga rioya qilinadi.

ESKATO - BMTning iqtisodiy komissiyalaridan biri hisoblanadi. Osiyo va Tinch okeani mintaqasida joylashgan mamlakatlarning (31 ta davlat) iqtisodiy hamkorlik jamiyati. ESKATO 1947-74 yillarda Osiyo va Uzoq Sharq mamlakatlari

hamjamiyati ham deb yuritilgan. Unga RF, AQSH, Fransiya, Buyuk Britaniya (Shveysariya konsultativ statusga ega) kabi davlatlar ham a'zodir.

"Yung plani" - Germaniya uchun ikkinchi reparaatsion to'lov (xarbiy to'lovlar) rejasi bo'lib, Daues rejasining hammualliflari O.Yung tomonidan ishlab chiqilgan. Rejaga ko'ra Germaniya g'olib davlatlarga 113,9 mlrd. marka tovon to'lashi ko'rsatilgan edi. Jahon kapitalizmining umumiy iqtisodiy krizis yillarida (1929-1933) bu reja amalda bajarilmadi. Lozanna konferensiyasi esa "Yung plani"ni Absolut bekor qildi (AQSHning roli katta bo'ldi). Germaniyada harbiy va og'ir sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish juda katta tezlikda rivojlanish davriga qadam qo'ydi.

YUNKTAD - bu tashkilot 1964 yilning 30 dekabrda tashkil topgan bo'lib, unga BMTning barcha a'zo mamlakatlari va boshqa davlatlar ham kiradi. Vazifasi: xalqaro savqdoning rivojlanishiga xomiylik qilish, uning xuquqiy asoslarini ishlab chiqish, xalqaro savdo va shuningdek xalqaro savdo bilan bog'liq bo'lgan tashkilotlar faoliyatini muvofiqlashtirishdan iboratdir.

Yalpi ichki mahsulot (YAIM) - ma'lum davr (odatda bir yil) davomida bir mamlakat hududida yaratilgan jami qiymat.

"Yangi industrial mamlakatlar" ("YAIM") - iqtisodiy jihatdan eng tez rivojlanayotgan Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasidagi davlatlar guruhidir.

Qarz konversiyasi - qarz majburiyatlarini ikkilamchi bozorda likvidli bo'lgan qimmatli qog'ozlarga aylantirish.

Qarzga xizmat ko'rsatish me'yori - qarzga xizmat ko'rsatish bo'yicha to'lovlar va milliy eksport orasida nisbatdir.

Qarzni diskontlash - kreditor va qarz beruvchi o'rtasida kredit summasini yoki uning bir qismini o'chirishni tushirmoq kerak.

Qarzni restrukturizatsiyalash - kreditni to'lash muddatlarini, foizlarni to'lashni orqaga surish orqali cho'zishdir.

Qimmatbaho qog'ozlar bozori - daromad keltiruvchi qimmatbaho qog'ozlar - aksiya, obligatsiya, veksell, chek, depozit, sertifikatlarining oldi-sotdi qilinishi. Qimmatbaho qog'ozlar bozori amalda fond birjalari, auksionlar va banklardan iborat bo'ladi. Bozorda ham sotuvchilar, ham xaridorlar o'zaro munosabatda bo'ladi. Ular o'rtasida maklerlar-brokerlar (dallollar) vositachilik qiladi. Qimmatbaho qog'ozlar bozori milliy va jahon bozorlaridan iborat.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.-T.: O'zbekiston, 2023 <https://lex.uz/docs/6445147>.
2. O'zbekiston Respublikasining "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi Qonuni, 1998. 24 dekabr. //Solliqlar va bojxona xabarleri.4-son. 1999.3-b.
3. O'zbekiston Respublikasining 2020 yil 17 fevraldagi O'RQ-604 sonli "Maxsus iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi qonuni. // <https://lex.uz/docs/4737511>
4. O'zbekiston Respublikasining Qonuni "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida" O'RQ-598-son. (Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 26.12.2019 yil, 03/19/598/421-son.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022-2026 YILLARGA MO'ljALLANGAN YANGI O'ZBEKISTONNING TARAQQIYOT STRATEGIYASI TO'G'RISIDA" gi 60-son Farmoni. <https://lex.uz/docs/5841063>
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi 4947-son Farmoni.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 3 noyabrdagi "Tashqi savdo faoliyatini yanada erkinlashtirish va tadbirkorlik sub'ektlarini qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida" gi PQ-3351-son Qarori.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 1 avgustdagi "O'zbekiston Respublikasida investitsiya muhitini tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida" PF-5495-son Farmoni.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 yanvardagi "Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va iqtisodiy siyosat samarador-ligini oshirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5614 son Farmoni.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 28 yanvardagi "Investitsiya va tashqi savdo sohasida boshqaruv tizimini takomillash-tirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5643-son Farmoni.
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 7 martdagi "Xalqaro reyting va indekslarda O'zbekiston Respublikasining o'rnini yaxshilashga oid chora-tadbirlarni tizimlashtirish" to'g'risidagi PF-5687-son Farmoni.
12. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 12 yanvardagi "Ilmiy-innovatsion ishlanma va texnologiyalarni ishlab chiqarishga tadbir etishning samarali mexanizmlarini yaratish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 24-son Qarori.
13. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 16 yanvardagi "Erkin iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonolari faoliyati samaradorligini oshirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 29-son Qarori.

14. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. // Xalq so'zi, 2017 yil 23 dekabr.
15. Mirziyoev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi – Toshkent. // Xalq so'zi, 2020 yil 25 yanvar.
15. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – Toshkent: O'zbekiston, 2017.
16. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent, "O'zbekiston", 2017.
17. ALIMOV A.M., MAXMUDOV E.A., XAYDAROV N.X. "Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar" / Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun darslik / - Toshkent: "Zilol buloq nashriyoti", 2020 yil, 432 bet.
18. Bobakulov T.I., Abdullayev U.A. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari: Darslik / - T.: "Iqtisod-Moliya", 2019. — 228 b.
19. Isadjanov A.A., Ismailova N.S. Jahon iqtisodiyotining globallashuvi. O'quv qo'llanma. –T.: «IQTISODIYOT», 2019. – 154 b.
20. Islamov B.A., Shodiev R.X., Ismailova N.S., Shodieva Z.T., Yoziyev G'L. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. Darslik. – T.: IQTISODIYOT, 2019. – 262 b.
21. Ismailova N.S., Shagazatov U.U. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. Darslik. –T.: IQTISODIYOT, 2019. -244 b.
22. Хасбулатов, Р. И. Международные экономические отношения : учебник для бакалавров / Р. И. Хасбулатов. — М. : Издательство Юрайт, 2017. - 910 с. - Серия : Бакалавр. Углубленный курс.
23. Мировая экономика и международные экономические отношения. Полный М64 курс : учебник / коллектив авторов ; под ред. А.С. Булатова. 3-е изд., стер. - Москва: КНОРУС, 2017. - 916 с. - (Бакалавриат).
24. Vaxabov A.V., Tadjibaeva D.A., Xajibakiev Sh.X. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. O'quv qo'llanma. / i.f.d., prof. A.V. Vaxabovning umumiy tahriri ostida. – T.: Moliya, 2011. – 708 b.
25. Vaxabov A.V., Xajibakiev Sh.X., Raxmanov Sh.I., Usmanova X.A. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. O'quv qo'llanma. –T.: Iqtisod-Moliya, 2014. 372 bet
26. Vaxabov A.V. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar: o'quv qo'llanma. / A.V. Vaxabov, Sh.X.Xajibakiev, Sh.I.Raxmanov, X.A.Usmanova. – T.: "Voriz-nashriyot", 2014. – 320 b.
27. Vaxabov A.V., Tadjibayeva D.A., Xajibakiev Sh.X. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. – Toshkent.: Baktria press, 2015. -584 b.
28. Дюмулен И. Всемирная торговая организация. Экономика. 2003.
29. Погорлецкий А.И. Экономика зарубежных стран. С.-П., 2003.
30. Скурко Е. В. ВТО: введение в правовую систему. ФиС. 2003.
31. Международные экономические отношения: учебник для студентов вузов, по экономическим специальностям (под ред. В.Е.Рыбалкина. М.: ЮНИТИ-ДАНА 2008. 591 с.

32. Международный финансовый рынок: Учеб. пособие под ред. Д.З.Н., проф. В.А.Слепова, Д.З.Н., проф. Е.А.Звоновой. - М.: Магистр, 2007. С.339.
 33. Иванов И.Я. Международная трудовая миграция. Уч.п -М.: 2005.
 - 34.Гурова И.П. Мировая экономика. Учебник. -М.: Омега-Л., 2007.
 - 35.Nazarova G.G., Iminov Z.M., Xalilov X.X., Xamidov O.B. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabattlar. Darslik.- T.:TDIU, 2011.- 276 b.
 - 36.Мировая экономика и международный бизнес: учебник/ кол. авторов; под общ. ред. д-ра экон. наук, проф. В.В.Полякова и д-ра экон. наук, проф. Р. К. Щенина.- 5-е изд., стер.- М.:КНОРУС, 2008.-688 с.
 - 37.Внешнеэкономическая деятельность: учебник, для студ. сред. проф. учебник, заведений /Б. М. Смитенко, В. К. Поспелов, С. В. Карпова и др.]; под ред. Б. М. Симитенко, В. К. Поспелова. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: «Академия», 2007. — 304 стр.
 - 38.Международные валютно-кредитные и финансовые отношения: учебник / Под ред. Л.Н. Красавиной. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Финансы и статистика, 2007. - 576 стр.
 - 39.Киреев А. Международная экономика. В 2-х ч. Часть 1. 2004.
 - 40.Киреев А. Международная экономика. В 2-х ч. Часть 2. 2004.
 - 41.Кругман П. СПб.: Международная экономика. 5-е изд. Питер. 2004.
 - 42.Ломакин В. Юнити-Дана. Мировая экономика. Учебник. 2004.
 - 43.Ливенцев Н. Международные экономические отношения. Учеб. 2004.
 - 44.Миклашевская Н. Международная экономика. Учебник. 3-е издание. 2004.
 45. Muxammedov M.M. Mardonov B.B. Xizmat ko'rsatish sohasida aholi bandligi va daromadlari. Monografiya. "Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi. 2021. B.10.
 46. Mardonov B. Shavqiev E. Quvondiqov Sh. Mehnatni tashkil etish va boshqarish. O'quv qo'llanma. Toshkent, «Iqtisod-Moliya», 2022, 240 - b.
 47. Современная мировая экономика / Е.П.Качуровский. — Минск : Белпринт, 2012. — 582 с.
- Internet-resurslar:**
48. www.gov.uz
 49. www.edu.uz
 50. www.tseu.uz
 51. jahon.mfa.uz
 52. www.review.uz
 53. www.economics.ru
 54. www.uza.uz
 55. www.ifmr.uz
 56. www.lex.uz
 57. www.ziyounet.uz

MUNDARIJA

Kirish.....	5
I- BOB. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar: asosiy ko'rinishlari va xususiyatlari. Xalqaro mehnat taqsimoti	
1.1. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar fanining predmeti.....	7
1.2. Jahon iqtisodiyotini rivojlanish bosqichlari va tendensiyalari.....	14
1.3. Zamonaviy xalqaro iqtisodiy munosabatlarning rivojlanish xususiyatlari.....	18
1.4. Xalqaro mehnat taqsimoti va unga ta'sir etuvchi omillar.....	20
1.5. Xalqaro mehnat taqsimotini rivojlanishining zamonaviy o'ziga xos tomonlari. Xalqaro ixtisoslashuv va ishlab chiqarish kooperatsiyasi.....	21
1.6. Xalqaro reytinglar va xalqaro iqtisodiy munosabatlar.....	23
II- BOB. Xalqaro savdoning rivojlanish nazariyalari va modellari	
2.1. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida xalqaro savdo. Xalqaro savdo konsepsiyasi.....	34
2.2. Xalqaro savdoning klassik nazariyalari.....	36
2.3. Xalqaro savdoda umumiy muvozanat.....	53
2.4. Xalqaro savdoning yangi nazariyalari.....	61
III- BOB. Tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solish va boshqarish yo'llari	
3.1. Xalqaro savdoda davlatning roli.....	67
3.2. Tashqi savdoni davlat tomonidan tartibga solishning tarifli usullari.....	68
3.3. Tarif siyosatining asosiy ko'rinishlari.....	69
3.4. Tarifli boshqaruvning afzallik va kamchiliklari.....	75
3.5. Tashqi savdoni tartibga solishning notarif usullari.....	77
IV- BOB. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi	
4.1. Jahon iqtisodiyotida inson resurslari. Bandlik va ishsizlik.....	85
4.2. Jahon ishchi kuchi bozorining mohiyati va paydo bo'lish sabablari.....	89
4.3. Mehnat migratsiyasining asosiy yo'nalishlari va markazlari.....	91
4.4. Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasining milliy iqtisodiyotga ta'siri.....	93
4.5. Ishchi kuchi migratsiyasining eksportyor-importyor mamlakatlarga iqtisodiy ta'siri.....	95
4.6. "Aqlli kishilarning ketib qolish" muammosining mohiyati.....	100
V- BOB. Xalqaro kapital migratsiyasi va transmilliy kompaniyalar	
5.1. Kapital eksporti - xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ilg'or shakli sifatida.....	102
5.2. Kapital eksportining asosiy shakllari va uning o'ziga xos tomonlari.....	104
5.3. Xalqaro korporatsiyalarning mohiyati, tuzilmasi va ko'rinishlari.....	108
5.4. Jahon iqtisodiyotida transmilliy korporatsiyalarning roli.....	111

VI- BOB. Jahon iqtisodiyotida erkin iqtisodiy hududlarning tutgan o'rni	
6.1. Erkin iqtisodiy xududlarning mohiyati va ko'rinishlari.....	117
6.2. Erkin iqtisodiy xududlarni yaratishda jahon tajribalari.....	126
6.3. O'zbekistonda erkin iqtisodiy xududlarni tashkil etish imkoniyatlari va mavjud istiqbollari.....	139
VII- BOB. Xalqaro valyuta-moliya va kredit munosabatlar	
7.1. Xalqaro valyuta tizimining mohiyati va tarkibi.....	148
7.2. Xalqaro valyuta tizimining rivojlanish bosqichlari.....	149
7.3. Xalqaro rezerv valyuta birliklari.....	152
7.4. Yevropa valyuta tizimi.....	155
7.5. Xalqaro valyuta va moliya-kredit bozorlari.....	158
7.6. Milliy valyutani erkin ayirboshlash jahon iqtisodiyotiga qo'shilishning muhim sharti sifatida.....	161
VIII- BOB. Jahon moliya tizimining shakllanishi	
8.1. Jahon moliyaviy bozorlarning maqsadi va asosiy vazifalari.....	172
8.2. Moliyaviy bozorning asosiy ishtirokchilari.....	173
8.3. Xalqaro moliyaviy bozor va globallashtirish jarayonlari.....	173
8.4. Jahon kapital bozori tahlili. Kapital eksporti - xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ilg'or shakli sifatida.....	174
IX- BOB. Moliyaviy va real kapital	
9.1. Jahonning moliyaviy kapitali.....	176
9.2. Jahonning real kapitali.....	181
X- BOB. BLOKCHEYN VA KRIPTOVALYUTA TEXNOLOGIYASI	
10.1. Blokcheyn texnologiyasi.....	200
10.2. Kriptovalyuta tushunchasi.....	203
10.3. Kriptovalyutada daromad olish turlari.....	207
10.4. Tarmoq istiqbollari.....	213
XI- BOB. Jahon iqtisodiyotida sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlar iqtisodiyoti	
11.1. Jahon iqtisodiyotida sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarning tutgan o'rni.....	217
11.2. G'arbiy Yevropa davlatlarining jahon iqtisodiyotidagi o'rni.....	220
11.3. Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar mamlakatlarning integratsion birlashmalari.....	223
11.4. Yaponiya iqtisodiyoti va uning jahon iqtisodiyotida tutgan o'rni.....	225
XII- BOB. Rivojlanayotgan mamlakatlar – xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida	
12.1. Rivojlanayotgan mamlakatlarning asosiy ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari.....	232
12.2. Rivojlanayotgan mamlakatlarning xalqaro tovar almashinuvida tutgan o'rni va roli.....	234
12.3. Xorijiy sarmoyalar - rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotida.....	237
12.4. "Yangi industrial mamlakatlar"ning jahon iqtisodiyotida tutgan o'rni.....	240

XIII- BOB. Xalqaro iqtisodiy integratsiya	
13.1. Iqtisodiy integratsiya mohiyati va unga ta'sir etuvchi omillar.....	251
13.2. Iqtisodiy integratsiya shakllanishi shart - sharoitlari va uning bosqichlari.....	253
13.3. Iqtisodiy integratsiyaning milliy davlatlar iqtisodiyotiga ta'siri.....	258
13.4. G'arbiy Yevropada integratsiya jarayonlarining rivojlanishi.....	263
13.5. Amerika qit'asida integratsiya jarayonlari rivojlanishining xususiyatlari.....	269
13.6. Osiyo-Tinch okeani mintaqasida integratsion jarayonlarning xususiyatlari.....	272
13.7. O'zbekistonning integratsion tashkilotlardagi ishtiroki.....	274
XIV- BOB. Jahon iqtisodiyotini tartibga solishda xalqaro tashkilotlarning roli	
14.1. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning tasniflanishi.....	279
14.2. Jahon iqtisodiyotidagi global tashkilot Birlashgan millatlar tashkiloti tizimi.....	280
14.3. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti. Hududiy iqtisodiy tashkilotlar.....	282
14.4. Jahon savdo tashkilotining jahon iqtisodiyotidagi rivojlanish yo'nalishlari va uni mamlakatlar iqtisodiyotidaga ahamiyati.....	284
14.5. JSTning tashqi savdo operatsiyalarini tartibga solish uslublari.....	286
XV-BOB. Jahon iqtisodiyotining globallashuv jarayonlarida O'zbekistonning ishtiroki	
15.1. O'zbekistonning iqtisodiy salohiyati va imkoniyatlari.....	292
15.2. O'zbekiston Respublikasining jahon mamlakatlari bilan iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi.....	295
15.3. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida xalqaro iqtisodiy tashkilotlar bilan hamkorlikning ta'siri.....	310
AMALIY TOPSHIRIQLAR.....	321
Glossariy.....	368
Adabiyotlar ro'yxati.....	381

Оглавление

Введение	5
Глава-I. Предмет и метод курса мировая экономика и международные экономические отношения. Международное разделение труда	
1.1. Предмет и методы курса МЭ и МЭО	7
1.2. Этапы и тенденции развития МЭ и МЭО	14
1.3. Современные тенденции развития МЭО	18
1.4. Международное разделение труда и факторы влияющие на неё	20
1.5. Современные аспекты развития международного разделения труда. Международная специализация и кооперация производства	21
1.6. Международные рейтинги и международные экономические отношения	23
Глава-II. Теории и модели развития международной торговли	
2.1. Международная торговля в системе МЭО. Концепции развития международной торговли	34
2.2. Классические теории развития международной торговли	36
2.3. Общее равновесие в международной торговле	52
2.4. Современные теории международной торговли	61
Глава-III. Пути и методы государственного регулирования внешней торговли	
3.1. Роль государства в международной торговле	67
3.2. Тарифные методы госрегулирования внешней торговли	68
3.3. Формы проявления тарифной политики	69
3.4. Преимущества и недостатки тарифной политики	75
3.5. Нетарифные методы госрегулирования внешней торговли	77
Глава-IV. Международная миграция рабочей силы	
4.1. Человеческие ресурсы мировой экономики. Занятость и безработица	85
4.2. Сущность и основные причины формирования мирового рынка труда	89
4.3. Основные центры притяжения и направления трудовой миграции	91
4.4. Влияние международной миграции рабочей силы на национальные экономики	93
4.5. Экономический аспект международной миграции рабочей силы для стран доноров и импортеров	95
4.6. Проблема "Утечки умов"	100
Глава-V. Международная миграция капитала и транснациональные компании	
5.1. Экспорт капитала – развитая форма международных экономических отношений	102
5.2. Основные формы экспорта капитала	104
5.3. Понятие, структура и виды международных корпораций	108
5.4. Роль ТНК в мировой экономике	111

Глава-VI. Роль свободных экономических зон в мировой экономике	
6.1. Понятие и основные формы свободных экономических зон.....	117
6.2. Международная практика создания свободных экономических зон.....	126
6.3. Анализ возможностей и перспектив создания свободных экономических зон в Узбекистане.....	139
Глава-VII. Международные валютно-финансовые и кредитные отношения	
7.1. Понятие и состав международной валютной системы.....	148
7.2. Этапы развития международной валютной системы.....	149
7.3. Международные резервные валютные единицы.....	152
7.4. Европейская валютная система.....	155
7.5. Международные финансово-кредитные и валютные рынки.....	158
7.6. Свободная конвертация национальной валюты как важное условие вхождения в мировую экономику.....	161
Глава-VIII. Формирование мировой финансовой системы	
8.1. Цель и задачи функционирования мировых финансовых рынков.....	172
8.2. Основные участники мировых финансовых рынков.....	173
8.3. Международный финансовый рынок и процесс глобализации.....	173
8.4. Анализ мировых рынков капитала. Экспорт капитала как ведущая форма международных экономических отношений.....	174
Глава-IX. Финансовый и реальный капитал	
9.1. Финансовый капитал мировой экономики.....	176
9.2. Реальный капитал мировой экономики.....	188
Глава-X. Технология блокчейн и криптовалют	
10.1. Технология блокчейн.....	200
10.2. Понятие криптовалюты.....	203
10.3. Виды доходов криптовалют.....	207
10.4. Приоритеты развития отрасли.....	213
Глава-XI. Промышленно-развитые страны в мировой экономике	
11.1. Роль промышленно-развитых стран в мировой экономике.....	217
11.2. Роль и место западноевропейских стран в мировой экономике.....	220
11.3. Интеграционные объединения развитых стран.....	223
11.4. Япония и её роль в мировой экономике.....	225
Глава-XII. Развивающиеся страны в системе международных экономических отношений	
12.1. Социально-экономические особенности развивающихся стран.....	232
12.2. Роль и место развивающихся в международном товарообороте.....	234
12.3. Иностранные инвестиции в экономике развивающихся стран.....	237
12.4. Роль «Новых индустриальных стран» в мировой экономике.....	240
Глава-XIII. Международная экономическая интеграция	
13.1. Сущность и основные факторы экономической интеграции.....	251
13.2. Этапы развития экономической интеграции.....	253

13.3. Влияние экономической интеграции на экономическое развитие отдельных стран.....	258
13.4. Развитие интеграционных процессов в западной Европе.....	263
13.5. Особенности интеграционных процессов в североамериканском регионе.....	269
13.6. Развитие интеграционных процессов в Азиатско-тихоокеанском регионе.....	272
13.7. Участие республики Узбекистан в интеграционных процессах.....	274
Глава-XIV. Роль международных организаций в регулировании мировой экономики	
14.1. Классификация международных экономических организаций.....	279
14.2. Специализированные организации в системе ООН.....	280
14.3. Региональные экономические организации.....	282
14.4. Роль ВТО в развитие международной торговли и её значение для экономике отдельных стран.....	284
14.5. Методы регулирования внешнеторговых операций ВТО.....	286
Глава-XV. Участие республики Узбекистан в международных интеграционных процессах	
15.1. Экономический потенциал и возможности республики Узбекистан.....	292
15.2. Развитие экономических отношений республики Узбекистан со странами мира.....	295
15.3. Роль международных организаций в экономическом развитии республики Узбекистан.....	310
ПРАКТИЧЕСКИЕ ЗАДАНИЯ.....	321
Глоссарий.....	368
Список использованной литературы.....	381

Table of contents

Introduction	5
Chapter-I. The subject and method of the course is the world economy and international economic relations. International division of labor	7
1.1. The subject and methods of the course WE and IER.....	7
1.2. Stages and trends in the development of the WE and IER.....	14
1.3. Modern trends in the development of the IER.....	18
1.4. The international division of labor and factors influencing it	20
1.5. Modern aspects of the development of the international division of labor, International specialization and cooperation of production.....	21
1.6. International ratings and international economic relations.....	23
Chapter-II. Theories and models for the development of international trade	23
2.1. International trade in the IER system. Concepts for the development of international trade	34
2.2. Classical theories of the development of international trade	36
2.3. General equilibrium in international trade.....	53
2.4. Modern theories of international trade	61
Chapter-III. Ways and methods of state regulation of foreign trade	67
3.1. The role of the state in international trade	67
3.2. Tariff methods of state regulation of foreign trade.....	68
3.3. Forms of manifestation of the tariff policy.....	69
3.4. Advantages and disadvantages of the tariff policy	75
3.5. Non-tariff methods of state regulation of foreign trade	77
Chapter-IV. International labor migration	85
4.1. Human resources of the world economy. Employment and unemployment.....	85
4.2. The essence and main reasons for the formation of the global labor market.....	89
4.3. The main centers of attraction and directions of labor migration	91
4.4. The Impact of International Labor Migration on National Economies.....	93
4.5. Economic aspect of international labor migration for countries of donors and importers.....	95
4.6. The Brain Drain Problem.....	100
Chapter-V. International capital migration and transnational companies	102
5.1. The export of capital is a developed form of international economic relations.....	102
5.2. The main forms of export of capital.....	104
5.3. The concept, structure and types of international corporations.....	108
5.4. The role of TNCs in the global economy.....	111
Chapter-VI. The role of free economic zones in the global economy	117
6.1. The concept and main forms of free economic zones.....	117
6.2. International practice of creating free economic zones.....	126
6.3. Analysis of the opportunities and prospects for the creation of free economic zones in Uzbekistan.....	139
Chapter-VII. International monetary and financial and credit relations	148
7.1. The concept and composition of the international monetary system.....	148
7.2. Stages of development of the international monetary system.....	149
7.3. International reserve currency units.....	152
7.4. European cyrrence systems.....	155
7.5. International financial-credit and currency markets.....	158
7.6. Free conversion of the national currency as an important condition for entering the world economy.....	161

Chapter-VIII. Formation of the global financial system	
8.1. Purpose and tasks of functioning of world financial markets.....	172
8.2. Main participants of world financial markets.....	173
8.3. International financial market and the process of globalization.....	173
8.4. Analysis of world capital markets. Capital export as a leading form of international economic relations.....	174
Chapter-IX. Financial and real capital	
9.1. The financial capital of the world economy.....	176
9.2. Real capital of the world economy.....	188
Chapter-X. Blockchain and cryptocurrencies technology	
10.1. Blockchain technology.....	200
10.2. The concept of cryptocurrency.....	203
10.3. Types of cryptocurrency income.....	207
10.4. Industry Development Priorities.....	213
Chapter-XI. Industrialized countries in the world economy	
11.1. The role of industrialized countries in the world economy.....	217
11.2. The role and place of Western European countries in the world economy.....	220
11.3. Integration associations of developed countries.....	223
11.4. Japan and its role in the world economy.....	225
Chapter-XII. Developing countries in the system of international economic relations	
12.1. Socio-economic characteristics of developing countries.....	232
12.2. The role and place of developing in international trade.....	234
12.3. Foreign investment in the economies of developing countries.....	237
12.4. The role of the "newly industrialized countries" in the world economy.....	240
Chapter-XIII. International economic integration	
13.1. Essence and main factors of economic integration.....	251
13.2. Stages of development of economic integration.....	253
13.3. The impact of economic integration on the economic development of individual countries.....	258
13.4. Development of integration processes in Western Europe.....	263
13.5. Features of integration processes in the North American region.....	269
13.6. Development of integration processes in the Asia-Pacific region.....	272
13.7. Participation of the Republic of Uzbekistan in the integration processes.....	274
Chapter-XIV. The role of international organizations in regulating the world economy	
14.1. Classification of international economic organizations.....	279
14.2. Specialized organizations in the UN system.....	280
14.3. Regional economic organizations.....	282
14.4. The role of the WTO in the development of international trade and its significance for the economies of individual countries.....	284
14.5. Methods of regulation of foreign trade operations of the WTO.....	286
Chapter-XV. Participation of the Republic of Uzbekistan in international integration processes	
15.1. Economic potential and opportunities of the Republic of Uzbekistan.....	292
15.2. Development of economic relations of the Republic of Uzbekistan with the countries of the world.....	295
15.3. The role of international organizations in the economic development of the Republic of Uzbekistan.....	310
PRACTICAL TASKS.....	321
Glossary.....	368
List of used literature.....	381

O.T. SATTORQULOV, A.X. SHOYEV

JAHON IQTISODIYOTI VA XALQARO IQTISODIY MUNOSABATLAR

(darslik)

Nashriyot muharriri: Mohira YULDASHIEVA
Texnik muharrir: Baxtiyor YAKUBOV
Sahifalovchi-dizayner: Shohida MUQUMOVA

Nashriyot litsenziyasi № 880921, 14.08.2020 y.
Nashriyotga topshirildi 10.01.2024 yil.
Chop etishga ruxsat berildi 16.01.2024 yil.
Bichimi 108x84/16. Shartli bosma tabog'i 24,5.
Adadi 100 nusxa. Buyurtma № 7

120100 Guliston sh.
O'zbekiston ko'chasi, 8-uy. Tel.: (0367) 227-63-09

"Sirdaryo Print" MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Sirdaryo shahri, O'zbekiston ko'chasi, 92-uy